षड्विंश खण्डम्।

MAHABHARATAM

DRONA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

द्रोणपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"इतपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ"

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८११।

२६श खण्ड।

वैश्वानरदीप्तजिह्वाः सुभीमनादाः शतशो नदन्तीः । रक्षोगणान्नर्द्दतश्चापि वीक्ष्य नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ॥ ३४ ॥ ते दीप्तजिह्वाननतीक्ष्णदंष्ट्रा विभीषणाः शैलनिकाशकायाः । नभोगताः शक्तिविषक्तहस्ता मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमुग्राम् ॥ ३५ ॥ तैराहतास्ते शरशक्तिशूलैर्गदाभिरुग्रैः परिघैश्च दीप्तैः । वज्रैः पिनाकैरशनिप्रहारैश्चक्रैः शतघ्न्या मथिताश्च पेतुः ॥ ३६ ॥ शूलांश्च शुसुण्ड्यश्मगुड़ाः शतघ्न्यः स्थूणाश्च कार्ष्णायसपट्टनद्धाः । अवाकिरंस्तव पुत्रस्य सेनां ततो रौद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ॥ ३७ ॥ विशीर्णशाखा निहतैरुत्तमाङ्गैः सम्भग्नाङ्गाः शेरते तत्र शूराः । छिन्ना हयाः कुञ्जराश्चावभग्नाः सञ्चूर्णिताश्चैव रथाः शिलाभिः ॥ ३८ ॥ एवं महच्छरवर्षं सृजन्तस्ते यातुधाना भुवि घोररूपाः । मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन नामुञ्चन् वै याचमानं न भीतम् ॥ ३९ ॥ तस्मिन् क्रूरे कुरुवीरावमर्द्दे कालोत्सृष्टे क्षत्रियाणामभावे । ते वै भग्नाः सहसा व्यद्रवन्त तत्राक्रोशन् कौरवाः सर्व्व एव ॥ ४० ॥ पलायध्वं कौरवा नैतदस्ति सेन्द्रा देवा घ्नन्ति न पाण्डवार्थे । ततो तेषां मज्जतां भारतानां न स्म द्वीपस्तत्र बभूव कश्चित् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् संक्रन्दे तुमुले वर्त्तमाने सैन्ये भग्ने लीयमाने कुरूणाम् । अनीकानां प्रविभागे प्रकाशे न ज्ञायन्ते कुरवो नेतरे वै ॥ ४२ ॥ निर्मर्य्यादे विद्रवे घोररूपे सर्व्वा दिशः प्रेक्षमाणाश्च शून्याः तां शस्त्रवृष्टिं सहसा गाहमानं कर्णञ्चैकं तत्र राजन्नपश्यन् ॥ ४३ ॥ ततो बाणैराव्रणोदन्तरीक्षं दिव्यां मायां योधयन्राक्षसस्य । ह्रीमान् कुर्व्वन् दुष्करञ्चार्य्यकर्म्म नैवामुह्यत् संयुगं सूतपुत्रः ॥ ४४ ॥ ततो भीताः समुदैक्षन्त कर्णं राजन् सर्व्वे सैन्धवा वाह्लिकाश्च । असंमोहं पूजयन्तोऽस्य सङ्ख्ये सम्पश्यन्तो वै विजयं राक्षसस्य ॥ ४५ ॥ तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी समं सर्व्वांश्चतुरोऽश्वान् जघान । ते जानुभिर्ज्जगतीमन्व-

पश्यन् गतासवो निर्दग्धनाचि जिह्वाः ॥ ४६ ॥ ततो हताश्वा-
दवरुह्य यानादन्तर्मनाः कुरुषु प्रद्रवत्सु । दिव्ये चास्त्रे मायया
बध्यमाने नैवामुह्यच्चिन्तयन् प्राप्तकालम् ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रुवन्
कौरवाः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम् । शक्त्या रक्षो
जहि कर्णाद्य तूर्णं नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः ॥ ४८ ॥ करि-
ष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे । यो नः
संग्रामाद्घोररूपाद्वि मुच्येत् स पार्थान् योत्स्यति संयुगेषु ॥ ४९ ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं शक्त्या जहि त्वं दत्तया वासवेन । मा
कौरवाः सर्व एवेन्द्रकल्पा रात्रियुद्धे कर्ण नेशुः सयोधाः ॥ ५० ॥
अवध्यमाने राक्षसे वै निशीथे दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च । महत्
श्रुत्वा निनदं कौरवाणां मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥ ५१ ॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी नामर्षयन् प्रतिघातं रणेऽसौ । शक्तिं
श्रेष्ठां वैजयन्तीमजय्यां समाददे तस्य वधञ्चिकीर्षुः ॥ ५२ ॥ यासौ
राजन्निहिता वर्षपूगान् वधायाजौ सत्कृता पाण्डवस्य । यां वै
प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निनाय ॥ ५३ ॥
तां वै घोरां लेलिहानां प्रदीप्तां पाशैर्युक्तामन्तकस्यैकजिह्वाम् ।
मृत्योः स्वसारं ज्वलमानामिवोग्रां वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय
॥ ५४ ॥ तामुत्तमां परकायापहन्त्रीं दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां
ज्वलन्तीम् । भीतं रक्षः सम्प्रदुद्राव राजन् कृत्वात्मानं विन्ध्य-
पादप्रमाणम् ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां नेदुर्भूता-
न्यन्तरीक्षे नरेन्द्र । ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन् सनिर्घाता
चाशनिर्गां जगाम ॥ ५६ ॥ सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्तीं
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य । ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्या विवेश ॥ ५७ ॥ युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्र-
पूगैर्दिव्यैर्वीरै राक्षसैर्मानुषैश्च । नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्र शक्त्या ॥ ५८ ॥ दूरश्चान्यश्चित्तंमाश्चर्य-

रूपं चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय । तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्न-मर्मा बभौ राजन् शैलमेघप्रकाशः ॥ ५९ ॥ स तद्रूपं भैरवं भीम-कर्मा भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात । हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशं व्यपोथयत् स्वेन देहेन राजन् ॥ ६० ॥ पतद्रक्षः स्वेन कायेन तूर्णमतिप्रमाणेन विवर्द्धता च । प्रियं कुर्व्वन् पाण्डवानां गतासु-रक्षौहिणीं तव तूर्णं जघान ॥ ६१ ॥ ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादैः शङ्खा भेर्य्यो मुरजाश्चानकाश्च । दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥ ६२ ॥ ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः । अन्वारूढ़स्तव पुत्रस्य यानं हृष्टश्चापि प्राविशत् तत् स्वसैन्यम् ॥ ६३ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि घटोत्कचवधे अशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८० ॥

सञ्जय उवाच । हैड़िम्बं निहतं दृष्ट्वा विकीर्णमिव पर्व्वतम् । बभूवुः पाण्डवाः सर्व्वे शोकवाष्पाकुलेक्षणाः ॥ १ ॥ वासुदेवस्तु हर्षेण महताभिपरिप्लुतः । ननाद सिंहनादेन व्यथयन्निव पाण्डवान् ॥ २ ॥ विनद्य च महानादं परिष्वजत पाण्डवम् । स विनद्य महानादमभीषून् सन्नियम्य च ॥ ३ ॥ ननर्त्त हर्ष-सम्वीतो वातोद्धूत इव द्रुमः । ततः परिष्वज्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत् ॥ ४ ॥ रथोपस्थगतो धीमान् प्राणदत् पुनरच्युतः । प्रहर्षं तस्य तं ज्ञात्वा केशवस्य धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अर्जुनोऽथा-ब्रवीद्राजन्नातिहृष्टमना इव । अति हर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधु-सूदन ॥ ६ ॥ शोकस्थाने परे प्राप्ते हैड़िम्बस्य वधेन तु । विमु-खानि तु सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचम् ॥ ७ ॥ वयञ्च भृशमुद्विग्ना हैड़िम्बस्य निपातनात् । नैतत् कारणमल्पं हि भविष्यति जना-

र्द्दन ॥ ८ ॥ तदद्य शंस मे पृष्टः सत्यं सत्यवताम्बर। यदेतन्न
रहस्यन्ते वक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ ९ ॥ धैर्य्यस्य वैकृतं ब्रूहि त्वमद्य
मधुसूदन। समुद्रस्येव सङ्क्षोभो मेरोरिव विसर्पणम्। तथैत-
ल्लाघवं मन्ये तव कर्म जनार्द्दन ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच। अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वं धनञ्जय।
अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ११ ॥ शक्तिं घटोत्कचे-
नेमां व्यंसयित्वा महाद्युते। कर्णं निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो
धनञ्जय ॥ १२ ॥ शक्तिहस्तं पुनः कर्णं न लोकेऽस्ति पुमानिह।
य एनमभितस्तिष्ठेत् कार्त्तिकेयमिवाहवे ॥ १३ ॥ दिष्ट्यापनीत-
कवचो दिष्ट्यापहृतकुण्डलः। दिष्ट्या विध्वंसिता शक्तिरमोघास्य
घटोत्कचे ॥ १४ ॥ यदि हि स्यात् सकवचस्तथैव स्यात् सकुण्डलः।
सामरानपि लोकांस्त्रीनेकः कर्णो जयेद्वशी ॥ १५ ॥ वासवो वा
कुवेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः। यमो वा नोत्सहेत् कर्णं रणे
प्रतिसमासितुम् ॥ १६ ॥ गाण्डीवमुद्यम्य भवांश्चक्रञ्चाहं सुदर्श-
नम्। न शक्तौ स्वो रणे जेतुं तथा युक्तं नरर्षभम् ॥ १७ ॥
त्वद्धितार्थन्तु शक्रेण मायापहृतकुण्डलः। विहीनकवचश्चायं कृतः
परपुरञ्जयः ॥ १८ ॥ उत्कृत्य कवचं यस्मात् कुण्डले विमले च
ते। प्रादाच्छक्राय कर्णो वै तस्माद्वैकर्त्तनः कृतः ॥ १९ ॥ आशी-
विष इव क्रुद्धो जृम्भितो मन्त्रतेजसा। तथाद्य भाति कर्णो मे
शान्तज्वाल इवानलः ॥ २० ॥ यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्दत्ता
महात्मना। वासवेन महाबाहो प्राप्ता यासौ घटोत्कचम् ॥ २१ ॥
कुण्डलाभ्यां निनायाथ दिव्येन कवचेन च। तां प्राप्यामन्यत वृषः
सततं त्वां हतं रणे ॥ २२ ॥ एवङ्गतोऽपि शक्योऽयं हन्तुं
नान्येन केनचित्। ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ॥२३॥
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः। रिपुष्वपि दयावांश्च
तस्मात् कर्णो वृषः स्मृतः ॥ २४ ॥ युद्धशौण्डो महाबाहुर्नित्योद्यत-

शरासनः। केशरीव वने नर्द्दन्मत्तान्मातङ्गयूथपान् ॥ २५ ॥
विमर्द्दान्रथशार्दूलान् कुरुते रणमूर्द्धनि। मध्यङ्गत इवादित्यो यो
न शक्य उदीक्षितुम् ॥ २६ ॥ त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र योधमुख्यै-
र्महात्मभिः। शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः ॥ २७ ॥
तपान्ते जलदो यद्वत् शरधाराः चरन्मुहुः। दिव्यास्त्रजलदः
कर्णः पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २८ ॥ त्रिदशैरपि चास्यद्भिः शर-
वर्षं समन्ततः। अशक्यस्तदयं जेतुं स्रवद्भिर्मांसशोणितम् ॥२९॥
कवचेन विहीनश्च कुण्डलाभ्याञ्च पाण्डव। सोऽद्य मानुषतां प्राप्तो
विमुक्तः शक्रदत्तया ॥ ३० ॥ एको हि योगोऽस्य भवेद्वधाय छिद्रे
ह्येनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तम। कृच्छ्रप्राप्तं रथचक्रे निमग्ने हन्याः पूर्वं
त्वन्तु संज्ञां विचार्य्य ॥ ३१ ॥ न सूद्यतास्त्रं युधि हन्यादजय्य-
मप्येकवीरो बलजित् सवज्रः। जरासन्धश्चेदिराजो महात्मा महा-
बाहुश्चैकलव्यो निषादः ॥ ३२ ॥ एकैकशो निहताः सर्व्व एते
योगैस्तैस्तैस्त्वद्धितार्थं मयैव। अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा हिड़िम्ब
किर्म्मीरबकप्रधानाः। अलायुधः परसैन्यावमर्द्दी घटोत्कचश्चोग्र-
कर्म्मावमर्द्दी ॥ ३३ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि कृष्णहर्षे
एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

अर्ज्जुन उवाच। कथमस्मद्धितार्थं ते कैश्च योगैर्ज्जनार्द्दन।
जरासन्धप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच। जरासन्धश्चेदिराजो नैषादिश्च महाबलः।
यदि स्युर्न हताः पूर्व्वमिदानीं स्युर्भयङ्कराः ॥ २ ॥ दुर्य्योधन-
स्तानवश्यं वृणुयाद्रथसत्तमान्। तेऽस्मास नित्यविद्विष्टाः संश्रये-
युश्च कौरवान् ॥ ३ ॥ ते हि वीरा महेष्वासाः कृतास्त्राः दृढ़-

योधिनः। धार्त्तराष्ट्रञ्च ते सर्वे रक्षेयुरमरा इव ॥ ४ ॥ सूत-पुत्रो जरासन्धश्चेदिराजो निषादजः। सुयोधनं समाश्रित्य जयेयुः पृथिवीमिमाम् ॥ ५ ॥ योगैरपि हतास्तैस्तैस्त्वत्ते शृणु धनञ्जय। अजय्या हि मृधे योगाद्दते ते दैवतैरपि ॥ ६ ॥ एकैको हि पृथक् तेषां समस्तां सुरवाहिनीम्। योधयेत् समरे पार्थ लोकपालाभिरक्षिताम् ॥ ७ ॥ जरासन्धोऽतिरुषितो रौहिणेय-प्रधर्षितः। अस्मद्वधार्थञ्चिक्षेप गदां वै सर्वघातिनीम् ॥ ८ ॥ सीमन्तमिव कुर्वाणां नभसः पावकप्रभाम्। व्यदृश्यत पतन्ती सा शक्रमुक्ता इवाशनिः ॥ ९ ॥ तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदां रौहिणि-नन्दनः। प्रतिघातार्थमस्त्रं वै स्थूणाकर्णमवासृजत् ॥ १० ॥ अस्त्र-वेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि। दारयन्ती धरां देवीं कम्पयन्तीव पर्वतान् ॥ ११ ॥ तत्र स्म राक्षसी घोरा जरा नाम सुविक्रमा। सन्धयामास तं राजन् जरासन्धमरिन्दमम् ॥ १२ ॥ द्वाभ्यां जातः स मातृभ्यामर्द्धदेहः पृथक् पृथक्। तया स सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततोऽभवत् ॥ १३ ॥ सा तु भूमिं गता पार्थ हता ससुतबान्धवा। गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राक्षसी ॥ १४ ॥ विनाभूतः स गदया जरासन्धो महामृधे। निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ॥ १५ ॥ यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्धः प्रतापवान्। सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रणे शक्ता नरोत्तम ॥ १६ ॥ त्वद्धितार्थञ्च नैषादिरङ्गुष्ठेन वियोजितः। द्रोणेनाचार्य्यकं कृत्वा छद्मना सत्यविक्रमः ॥ १७ ॥ स हि बद्धाङ्गुलित्राणो नैषादिर्दृढ-विक्रमः। अतिमानी वनचरो बभौ राम इवापरः ॥ १८ ॥ एकलव्यं हि साङ्गुष्ठमशक्ता देवदानवाः। सराक्षसोरगाः पार्थ विजेतुं युधि कर्हिचित् ॥ १९ ॥ किमु मानुषमात्रेण शक्यः सम्प्रति वीक्षितुम्। दृढमुष्टिः कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशम् ॥ २० ॥ त्वद्धितार्थन्तु स मया हतः संग्राममूर्द्धनि। चेदिराजो

हि विक्रान्तः प्रत्यचं निहतस्तव ॥ २१ ॥ स चाप्यशक्यः संग्रामे जेतुं सर्व्वैः सुरासुरैः। वधार्थं तस्य जातोऽहमन्येषाञ्च सुरद्विषाम् ॥ २२ ॥ त्वत्सहायो नरव्याघ्र लोकानां हितकाम्यया। हिड़िम्बवकाकिर्म्मीरा भीमसेनेन पातिताः ॥ २३ ॥ रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनः। हतस्तथैव मायावी हैड़िम्बेनाप्यलायुधः ॥ २४ ॥ हैड़िम्बश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन पातितः। यदि ह्येनं नाहनिष्यत् कर्णः शक्त्या महामृधे ॥ २५ ॥ मया वध्योऽभविष्यत् स भैमसेनिर्घटोत्कचः। मया न निहतः पूर्व्वमेष युष्मत्प्रियेप्सया ॥ २६ ॥ एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षसः। यज्ञहन्ता च पापात्मा तस्मादेवं निपातितः ॥ २७ ॥ व्यंसिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयानघ। ये हि धर्म्मस्य लोप्तारो वध्यास्ते मम पाण्डव ॥ २८ ॥ धर्म्मसंस्थापनार्थाय प्रतिज्ञैषा मया कृता। ब्रह्म सत्यं दमः शौचं धर्म्मो ह्रीः श्रीर्धृतिः क्षमा ॥ २९ ॥ यत्र यत्र भवेन्नित्यमहं तत्राभवं सदा। अप्रमादस्त्वया कार्य्यः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति ॥ ३० ॥ उपदेक्ष्याम्युपायेन येन तं प्रसहिष्यसि। सुयोधनञ्चापि रणे हनिष्यति वृकोदरः ॥ ३१ ॥ तस्य चापि वधोपायं वक्ष्ये च तव पाण्डव। वर्द्धते तुमुलस्त्वेष शब्दः परचमूं प्रति ॥ ३२ ॥ विद्रवन्ति हि सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश। लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति चमूं तव। दहन्नेव च नः सङ्ख्ये द्रोणः प्रहरतां वरः ॥ ३३ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि कृष्णवाक्ये द्व्यशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। एकवीरवधे मोघा शक्तिः सूतात्मजे हि वै। कस्मात् सर्व्वान् समुत्सृज्य स तां पार्थे न मुक्तवान् ॥ १ ॥

तस्मिन् हते हताः सर्व्वे सृञ्जयपाण्डवाः। फाल्गुनस्य वधे कस्माद्युद्धे न जयमाद्धे ॥ २ ॥ आहूतो न निवर्त्तयमिति तेन व्रतं कृतम्। स्वयमाह्वयितव्य स सूतपुत्रेण फाल्गुनः ॥ ३ ॥ ततो द्वैरथमानीय फाल्गुनं शक्रदत्तया। न जघान वृषः कस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ४ ॥ नूनं बुद्धिविहीनश्चाप्यसहायश्च मे सुतः। शत्रुभिर्व्यंसितः पापः स कथं नु जयेद्रीन् ॥ ५ ॥ या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणा। सा शक्तिर्वासुदेवेन व्यंसिता च घटोत्कचे ॥ ६ ॥ कुणेर्यथा हस्तगतं ह्रियेत् फलं बलीयसा। तथा शक्तिरमोघा सा मोघीभूता घटोत्कचे ॥ ७ ॥ यथा वराहस्य शुनश्च युद्धे तयोरभावे श्वपचस्य लाभः। मन्ये विद्वन् वासुदेवस्य तद्वधे लाभः कर्णहैडिम्बयोर्वै ॥ ८ ॥ घटोत्कचो यदि हन्याद्धि कर्णं परो लाभः समरे पाण्डवानाम्। वैकर्त्तनो यदि वा तन्निहन्यात्तथा कृत्यं शक्तिनाशात् कृतं स्यात् ॥ ९ ॥ इति प्राज्ञः प्रज्ञयैवं विचार्य्य घटोत्कचं सूतपुत्रेण युद्धे। अघातयद्वासुदेवो नृसिंहः प्रियं कुर्वन् पाण्डवानां हितञ्च ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच। एतच्चिकीर्षितं ज्ञात्वा कर्णस्य मधुहा नृप। नियोजयामास तदा द्वैरथे राक्षसेश्वरम् ॥ ११ ॥ घटोत्कचं महावीर्य्यं महाबुद्धिर्ज्जनार्द्दनः। अमोघाया विघातार्थं राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ १२ ॥ तदैव कृतकार्य्या हि वयं स्याम कुरूद्वह। न रक्षेद्यदि कृष्णस्तं कर्णात् पार्थं महारथम् ॥ १३ ॥ साश्वध्वजरथः सङ्ख्ये धृतराष्ट्र हतो भवेत्। विना जनार्द्दनं पार्थो योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ १४ ॥ तैस्तैरुपायैर्बहुभी रक्ष्यमाणः स पार्थिवः। जयत्यभिमुखाञ्छत्रून् पार्थः कृष्णेन पालितः ॥ १५ ॥ सविशेषात्त्वमोघायाः कृष्णो रक्षति पाण्डवान्। हन्यात् क्षिप्रं हि कौन्तेयं शक्तिर्वृक्षमिवाशनिः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। विरोधी च कुमन्त्री च प्राज्ञमानी ममा-

सूतजः । यस्यैष समतिक्रान्तो वधोपायो जयं प्रति ॥ १७ ॥ स
वा कर्णो महाबुद्धिः सर्व्वशस्त्रभृताम्वरः । न मुक्तवान् कथं सूत
ताममोघां धनञ्जये ॥ १८ ॥ तवापि समतिक्रान्तमेतद्गावल्गणे
कथम् । एनमर्थं महाबुद्धे यत्त्वया नावबोधितः ॥ १९ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च ।
रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥ २० ॥ त्वं सर्व्वसैन्य-
मुत्सृज्य जहि कर्ण धनञ्जयम् । प्रेष्यवत् पाण्डुपाञ्चालानुप-
भोच्यामहे ततः ॥ २१ ॥ अथ वा निहते पार्थे पाण्डुष्वन्यतमं
ततः । स्थापयेद्युधि वार्ष्णेयस्तस्मात् कृष्णो निपात्यताम् ॥ २२ ॥
कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्गतः । शाखा इवेतरे
पार्थाः पाञ्चालाः पत्रसंज्ञकाः ॥ २३ ॥ कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः
कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः । कृष्णः परायणञ्चैषां ज्योतिषामिव
चन्द्रमाः ॥ २४ ॥ तस्मात् पर्णानि शाखाश्च स्कन्धञ्चोत्सृज सूतज ।
कृष्णं हि विद्धि पाण्डूनां मूलं सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥ २५ ॥ हन्याद्यदि
हि दाशार्हं कर्णो यादवनन्दनम् । कृत्स्ना वसुमती राजन् वशे
ते स्यान्न संशयः ॥ २६ ॥ यदि स निहतः शयीत भूमौ यदुकुल-
पाण्डवनन्दनो महात्मा । ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्व्वा सगिरि-
समुद्रवना वशं व्रजेत् ॥ २७ ॥ सा तु बुद्धिः कृताप्येवं जागर्त्ति
त्रिदशेश्वरे । अप्रमेये हृषीकेशे युद्धकाले व्यमुह्यत ॥ २८ ॥
अर्जुनञ्चापि कौन्तेयं सदा रक्षति केशवः । न ह्येनमैच्छत् प्रमुखे
सौतेः स्थापयितुं रणे ॥ २९ ॥ अन्यांश्चास्मै रथोदारानुपस्था-
पयदच्युतः । अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्य्यामिति प्रभो ॥३०॥
यश्चैवं रक्षते पार्थं कर्णात् कृष्णो महामनाः । आत्मानं स कथं
राजन्न रक्षेत् पुरुषोत्तमः ॥३१॥ परिचिन्त्य तु पश्यामि चक्रायुध-
मरिन्दमम् । न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यो जयेत जनार्द्दनम् ॥३२॥

सञ्जय उवाच । ततः कृष्णं महाबाहुं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

पप्रच्छ रथशार्दूलः कर्णं प्रति महारथम् ॥ ३३ ॥ अयञ्च प्रत्ययः कर्णे शक्तिश्चामितविक्रमा । किमर्थं सूतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तदा ॥ ३४ ॥

वासुदेव उवाच । दुःशासनश्च कर्णश्च शकुनिश्च ससैन्धवः । सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्योधनपुरोगमाः ॥ ३५ ॥ कर्ण कर्ण महेष्वास रणेऽमितपराक्रम । नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या जयताम्वर ॥ ३६ ॥ ऋते महारथात् पार्थात् कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् । स हि तेषामतियशा देवानामिव वासवः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते सर्वे पाण्डवाः सृञ्जयैः सह । भविष्यन्ति हतात्मानः सुरा इव निरग्नयः ॥ ३८ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं कर्णेन शिनिपुङ्गव । हृदि नित्यन्तु कर्णस्य वधो गाण्डीवधन्वनः ॥ ३९ ॥ अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधाम्वर । ततो नावासृजच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतवाहने ॥ ४० ॥ फाल्गुनस्य हि तं मृत्युमनिवार्य्य युयुत्सतः । न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधाम्वर ॥ ४१ ॥ घटोत्कचे व्यंसितां तु दृष्ट्वा तां शिनिपुङ्गव । मृत्योरास्यान्तरान्मुक्तं पश्याम्यद्य धनञ्जयम् ॥ ४२ ॥ न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरस्तथा । न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा वीभत्सुराहवे ॥ ४३ ॥ त्रैलोक्यराज्याद्यत्किञ्चिद्भवेदन्यत् सुदुर्लभम् । नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पार्थं धनञ्जयम् ॥ ४४ ॥ अतः प्रहर्षः सुमहान् युयुधानाद्य मेऽभवत् । मृतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थं धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥ अतश्च प्रहितो युद्धे मया कर्णाय राक्षसः । न ह्यन्यः समरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रवाधितुम् ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच । इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः । धनञ्जयहितं युक्तस्तत्प्रिये सततं रतः ॥ ४७ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कृष्णवाक्ये
त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कर्णदुर्य्योधनादीनां शकुनेः सौबलस्य च। अपनीतं महत्तात तव चैव विशेषतः॥ १॥ यदा जानीत तां शक्तिमेकघ्नीं सततं रणे। अनिवार्य्यामसह्याञ्च देवैरपि सवासवैः॥ २॥ सा किमर्थं कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा। न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वापि सञ्जय॥ ३॥

सञ्जय उवाच। संग्रामाद्विनिवृत्तानां सर्वेषां नो विशाम्पते। रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रो नः समजायत॥ ४॥ प्रभातकाले श्वोभूते केशवायार्जुनाय वा। शक्तिरेषा विमोक्तव्या कर्ण कर्णेति नित्यशः॥ ५॥ ततः प्रभातसमये राजन् कर्णस्य दैवतैः। अन्येषाञ्चैव योधानां सा बुद्धिर्नश्यते पुनः॥ ६॥ दैवमेव परं मन्ये यत् कर्णो हस्तसंस्थया। न जघान रणे पार्थं कृष्णं वा देवकीसुतम्॥ ७॥ तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यता। दैवोपहतबुद्धित्वान्न तां कर्णो विमुक्तवान्॥ ८॥ कृष्णे वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया। पार्थे वा शक्रकल्पे वै वधार्थं वासवीं विभो॥ ९॥

धृतराष्ट्र उवाच। दैवेनैव हता यूयं स्वबुद्ध्या केशवेन च। गता हि वासवी हत्वा तृणभूतं घटोत्कचम्॥ १०॥ कर्णश्च मम पुत्राश्च सर्वे चान्ये च पार्थिवाः। अनेन दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतक्षयम्॥ ११॥ भूय एव च मे शंस यथा युद्धमवर्त्तत। कुरूणां पाण्डवानाञ्च हैड़िम्बे निहते तदा॥ १२॥ ये च तेऽभ्यद्रवन् द्रोणं व्यूढ़ानीकाः प्रहारिणः। सृञ्जयाः सह पाञ्चालैस्तेऽप्यकुर्वन् कथं रणम्॥ १३॥ सौमदत्तेर्वधाद्द्रोणमायान्तं सैन्धवस्य च। अमर्षाज्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं वरूथिनीम्॥ १४॥ जृम्भमाणमिव व्याघ्रं व्यात्ताननमिवान्तकम्। कथं प्रत्युद्ययुर्द्रोणमस्यन्तं पाण्डुसृञ्जयाः॥ १५॥ आचार्य्यं ये च तेऽरक्षन् दुर्य्योधनपुरोगमाः। द्रौणिकर्णकृपास्तात ते वाकुर्वन् किमाहवे॥ १६॥

भारद्वाजं जिघांसन्तौ धनञ्जयवृकोदरौ । समान्वैन्द्रामका युद्धे कथं सञ्जय शंस मे ॥ १७ ॥ सिन्धुराजवधेनेमे घटोत्कचवधेन ते । अमर्षिताः सुसंरब्धा रणञ्चक्रुः कथं निशि ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । हते घटोत्कचे राजन् कर्णेन निशि राक्षसे । प्रणदत्सु च हृष्टेषु तावकेषु युयुत्सुषु ॥ १९ ॥ आपतत्सु च वेगेन वध्यमाने बलेऽपि च । विगाढ़ायां रजन्याञ्च राजा दैन्यं परङ्गतः ॥ २० ॥ अब्रवीच्च महाबाहुर्भीमसेनं परन्तप । आवारय महाबाहो धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ २१ ॥ हैड़िम्बस्य च घातेन मोहो मामाविशन्महान् । एवं भीमं समादिश्य स्वरथे समुपाविशत् ॥ २२ ॥ अश्रुपूर्णमुखो राजा निश्वसंश्च पुनः पुनः । कश्मलं प्राविशद्घोरं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ २३ ॥ तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् । मा व्यथां कुरु कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ २४ ॥ वैक्लव्यं भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व वह गुर्वीं धुरं विभो ॥ २५ ॥ त्वयि वैक्लव्यमापन्ने संशयो विजये भवेत् । श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥ विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वचनमब्रवीत् । विदिता मे महाबाहो धर्माणां परमा गतिः ॥ २७ ॥ ब्रह्महत्याफलं तस्य यः कृतं नावबुध्यते । अस्माकं हि वनस्थानां हैड़िम्बेन महात्मना ॥ २८ ॥ बालेनापि सता तेन कृतं साह्यं जनार्द्दन । अस्त्रहेतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं श्वेतवाहनम् ॥ २९ ॥ असौ कृष्ण महेष्वासः काम्यके मामुपस्थितः । उषितश्च सहास्माभिर्यावन्नासीद्धनञ्जयः ॥ ३० ॥ गन्धमादनयात्रायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः । पाञ्चाली च परिश्रान्ता पृष्ठेनोढा महात्मना ॥ ३१ ॥ आरम्भश्चैव युद्धानां यदेष कृतवान् प्रभो । मदर्थं दुष्कृतं कर्म कृतं तेन महात्मना ॥ ३२ ॥ स्वभावाद्या च मे प्रीतिः सहदेवे जनार्द्दन । सैव मे द्विगुणा प्रीती राक्षसेन्द्रे घटोत्कचे ॥ ३३ ॥

भक्तश्च मे महाबाहुः प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे। तेन विन्दामि वार्ष्णेय कश्मलं शोकतापितः ॥ ३४ ॥ पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्राव्यमाणानि कौरवैः। द्रोणकर्णौ च संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ॥ ३५ ॥ निशीथे पाण्डवं सैन्यमेतत् पश्य प्रमर्द्दितम्। गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां यथा नववनं महत् ॥ ३६ ॥ अनादृत्य बलं वाह्वोर्भीमसेनस्य माधव। चित्रास्त्रताञ्च पार्थस्य विक्रमन्ति स्म कौरवाः ॥ ३७ ॥ एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः। निहत्य राक्षसं युद्धे हृष्टा नन्दन्ति संयुगे ॥ ३८ ॥ कथमस्मासु जीवत्सु त्वयि चैव जनार्द्दन। हैड़िम्बः प्राप्तवान् मृत्युं सूतपुत्रेण सङ्गतः ॥ ३९ ॥ कदर्थीकृत्य नः सर्वान् पश्यतः सव्यसाचिनः। निहतो राक्षसः कृष्ण भैमसेनिर्महाबलः ॥ ४० ॥ यदाभिमन्युर्निहतो धार्त्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः। नासीत्तत्र रणे कृष्ण सव्यसाची महारथः ॥ ४१ ॥ निरुद्धाश्च वयं सर्वे सैन्धवेन महात्मना। निमित्तमभवद्द्रोणः सपुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ४२ ॥ उपदिष्टो वधोपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयम्। व्यायच्छतश्च खड़्गेन द्विधा खड़्गञ्चकार ह ॥ ४३ ॥ व्यसने वर्त्तमानस्य कृतवर्म्मा नृशंसवत्। अश्वान् जघान सहसा तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ४४ ॥ तथेतरे महेष्वासाः सौभद्रं युध्यपातयन्। अल्पे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वना ॥ ४५ ॥ सैन्धवो यादवश्रेष्ठ तत्तु नातिप्रियं मम। यदि शत्रुवधो न्याय्यो भवेत् कर्त्तुञ्च पाण्डवैः ॥ ४६ ॥ द्रोणकर्णौ रणे पूर्वं हन्तव्याविति मे मतिः। एतौ मूलं हि दुःखानामस्माकं पुरुषर्षभ ॥ ४७ ॥ एतौ रणे समासाद्य समाश्वस्तः सुयोधनः। यत्र वध्यो भवेद्द्रोणः सूतपुत्रश्च सानुगः ॥४८॥ तत्रावधीन्महाबाहुः सैन्धवं दूरवासिनम्। अवश्यन्तु मया कार्य्यः सूतपुत्रस्य निग्रहः ॥ ४९ ॥ ततो यास्याम्यहं वीर सूतपुत्रजिघांसया। भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन सङ्गतः ॥ ५० ॥

एवमुक्त्वा ययौ कर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः । स विस्फार्य्य महच्चापं शङ्खं प्रध्माप्य भैरवम् ॥ ५१ ॥ ततो रथसहस्राणां गजानाञ्च शतैस्त्रिभिः । वाजिभिः पञ्चसाहस्रैः पाञ्चालिः प्रभद्रकैः ॥ ५२ ॥ वृतः शिखण्डी त्वरितो राजानं पृष्ठतोऽन्वयात् । ततो भेरीः समाजघ्नुः शङ्खान् दध्मुश्च दंशिता ॥ ५३ ॥ पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्वासुदेवो धनञ्जयम् ॥ ५४॥ एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः । जिघांसुः सूतपुत्रस्य तेऽस्यापेक्षा न युज्यते ॥ ५५ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः शीघ्रमश्वानचोदयत् । दूरञ्च यातं राजानमन्वगच्छज्जनार्दनः ॥ ५६ ॥ तं दृष्ट्वा सहसायान्तं सूतपुत्रजिघांसया । शोकोपहतसङ्कल्पं दह्यमानमिवाग्निना । अभिगम्याब्रवीद्व्यासो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५७ ॥

व्यास उवाच । कर्णमासाद्य संग्रामे दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः । सव्यसाचिवधाकाङ्क्षी शक्तिं रक्षितवान् हि सः ॥ ५८ ॥ न चागाद्द्वैरथं जिष्णुर्दिष्ट्या तु भरतर्षभ । सृजेतां स्पर्द्धिनावेतौ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वतः ॥ ५९ ॥ वध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडितः सूतनन्दनः । वासवीं समरे शक्तिं ध्रुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिर ॥ ६० ॥ ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम । दिष्ट्या रक्षो हतं युद्धे सूतपुत्रेण मानद ॥ ६० ॥ वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापि हतो ह्यसौ । तवैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ॥ ६१ ॥ मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः । प्राणिनामिह सर्वेषामेषा निष्ठा युधिष्ठिर ॥ ६२ ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पार्थिवैश्च महात्मभिः । कौरवान् समरे सर्वानभियुध्यस्व भारत ॥ ६३ ॥ पञ्चमे दिवसे चैव पृथिवी ते भविष्यति । नित्यञ्च पुरुषव्याघ्र धर्ममेव विचिन्तय ॥ ६४ ॥ आनृशंस्यं तपो दानं

च्चना सत्यञ्च पाण्डव । सेवस्व परमप्रीतो यतो धर्मस्ततो जयः ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६५ ॥

इति द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि व्यासवाक्ये
चतुरशीत्यधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्चघटोत्कचवधपर्व ॥ १८४ ॥

अथ द्रोणवधपर्व ।

सञ्जय उवाच । व्यासेनैवमथोक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः । स्वयं कर्णवधाद्वीरो निवृत्तो भरतर्षभ ॥ १ ॥ घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्रेण तां निशाम् । दुःखामर्षवशं प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्य्यमाणाञ्चमूंत्तव । धृष्टद्युम्न-मुवाचेदं कुम्भयोनिं निवारय ॥ ३ ॥ त्वं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् । शरः कवची खड्गी धन्वी च पर-तापनः ॥ ४ ॥ अभिद्रव रणे हृष्टो न च ते भीः कथञ्चन । जन-मेजय शिखण्डी च दौर्मुखिश्च यशोधरः ॥ ५ ॥ अभिद्रवन्तु संक्रुद्धाः कुम्भयोनिं समन्ततः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ६ ॥ द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ । सात्यकिः कैकयाश्चैव पाण्डवाश्च धनञ्जयः ॥ ७ ॥ अभिद्रवन्तु वेगेन भार-द्वाजं जिघांसवः । तथैव रथिनः सर्व्वे हस्त्यश्वं यच्च किञ्चन ॥ ८ ॥ पादाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथम् । तथाज्ञप्तास्तु ते सर्व्वे पाण्डवेन महात्मना ॥ ९ ॥ अभ्यद्रवन्त वेगेन कुम्भयोनिं जयेप्सया । आगच्छतस्तान् सहसा सर्व्वोद्योगेन पाण्डवान् ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृताम्वरः । ततो दुर्य्योधनो राजा सर्व्वोद्योगेन पाण्डवान् ॥ ११ ॥ अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्ध इच्छन् द्रोणस्य जीवितम् । ततः प्रववृते युद्धं श्रान्तवाहनसैनिकम् ॥ १२ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्च गर्ज्जतामितरेतरम् । निद्रान्धाश्च

महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे ॥ १३ ॥ नाभ्यजानन्त समरे काश्चिच्चेष्टां महारथाः । त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका ॥ १४ ॥ सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी । वध्यताञ्च तथा तेषां क्षतानाञ्च विशेषतः ॥ १५ ॥ अर्द्धरात्रिः समाजग्मे निद्रान्धानां विशेषतः । सर्व्वे ह्यासन् निरुत्साहाः क्षत्रिया दीनचेतसः ॥ १६ ॥ तव सैन्ये परेषाञ्च गतास्त्रा विगतेषवः । ते तदा पारयन्तश्च ह्रीमन्तश्च मनस्विनः ॥ १७ ॥ स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जहुः स्वामनीकिनीम् । शस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धाः शेरते जनाः ॥ १८ ॥ गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत । निद्रान्धा नो बुबुधिरे काञ्चिच्चेष्टां नराधिप ॥ १९ ॥ तानन्ये समरे योधाः प्रेषयन्ति यमक्षयम् । स्वप्नायमानास्त्वपरे परानिति विचेतसः ॥ २० ॥ आत्मानं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि । नानावाचो विमुञ्चन्तः प्रयुद्धास्ते महारणे ॥ २१ ॥ अस्माकन्तु महाराज परेभ्यो बहवो जनाः । योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासंसक्तलोचनाः ॥ २२ ॥ संसर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्ते परस्परम् । जघ्नुः शूरा रणे शूरास्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ २३ ॥ हन्यमानमथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः । नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशम् ॥ २४ ॥ तेषामेतादृशीञ्चेष्टां विज्ञाय पुरुषर्षभ । उवाच वाक्यं वीभत्सुरुच्चैः सन्नादयन्निव ॥ २५ ॥ श्रान्ता भवन्तो निद्रान्धाः सर्व्वे एव सवाहनाः । तमसा च वृते सैन्ये रजसा बहुलेन च ॥ २६ ॥ ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः । निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्त्तकम् ॥ २७ ॥ ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः । संसाधयिष्यथान्योऽन्यं स्वर्गाय कुरुपाण्डवाः ॥ २८ ॥ तद्वचः सर्व्वधर्मज्ञा धार्म्मिकस्य निशम्य ते । अरोचयन्त सैन्यानि तदा चान्योऽन्यमब्रुवन् ॥ २९ ॥ चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति राजन् दुर्य्योधनेति च । उपारमत पाण्डूनां विरता

हि वरूथिनी ॥ ३० ॥ तथा विक्रोशतस्तस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः । उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ॥ ३१ ॥ तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मनः । सर्वं सैन्यानि चाक्षुद्रां प्रहृष्टाः प्रत्यपूजयन् ॥ ३२ ॥ तत् सम्पूज्य वचोऽक्रूरं सर्वसैन्यानि भारत । मुहूर्त्तमस्वपन्राजन् श्रान्तानि भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ सा तु सम्प्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत । सुखमाप्तवती काममर्ज्जुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ३४ ॥ त्वयि वेदास्तथास्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ । धर्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ॥ ३५ ॥ यच्चाश्वस्तास्तवेच्छामः शर्म पार्थ तदस्तु ते । मनसश्च प्रियानर्थान् वीर क्षिप्रमवाप्नुहि ॥ ३६ ॥ इति ते तं नरव्याघ्र प्रशंसन्तो महारथाः । निद्रया समवाक्षिप्तास्तूष्णीमासन् विशाम्पते ॥ ३७ ॥ अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीड़ेषु चापरे । गजस्कन्धगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ ॥ ३८ ॥ सायुधाः सगदाश्चैव सखड्गाः सपरश्वधाः । सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सुप्ताः पृथक् पृथक् ॥ ३९ ॥ गजाः पन्नगभोगाभैर्हस्तैर्भूरेणुभूषितैः । निद्रान्धा वसुधाञ्चक्रुः घ्राणनिश्वाससीतलाम् ॥ ४० ॥ गजाः शुशुभिरे तत्र निःश्वसन्तो महीतले । विकीर्णा गिरयो यद्वन्निश्वसद्भिर्महोरगैः ॥ ४१ ॥ समाञ्च विषमाञ्चक्रुः खुराग्रैर्विक्षतां महीम् । हयाः काञ्चनयोक्त्राश्च केसरालम्बिभिर्युगैः ॥ ४२ ॥ सुषुपुस्तत्र राजेन्द्र युक्ता वाहेषु सर्वशः । एवं हयाश्च नागाश्च योधाश्च भरतर्षभ ॥ ४३ ॥ युद्धाद्विरम्य सुषुपुः श्रमेण महतान्विताः । तत् तथा निद्रया भग्नमबोधनस्वपद्बलम् । कुशलैरिव विन्यस्तं पटे चित्रमिवाद्भुतम् ॥ ४४ ॥ ते क्षत्रियाः कुण्डलिनो युवानः परस्परं सायकविक्षताङ्गाः । कुम्भेषु लीनाः सुषुपुर्गजानां कुचेषु लग्ना इव कामिनीनाम् ॥ ४५ ॥ ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥ ४६ ॥ दशशताक्षककुब्द्दि-

निःसृतः किरणकेशरभासुरपिञ्जरः । तिमिरवारणयूथविदारणः समुदियादुदयाचलकेशरी ॥ ४७ ॥ हरवृषोत्तमगात्रसमद्युतिः स्मरशरासनपूर्णसमप्रभः । नववधूस्मितचारुमनोहरः प्रविकसत्-कुमुदाकरवान्धवः ॥ ४८ ॥ ततो मुहूर्त्तात् स भगवान् पुरस्तात् शशलक्षणः । अरुणं दर्शयामास ग्रसन् ज्योतिः प्रभां प्रभुः ॥ ४९ ॥ अरुणस्य च तस्यानुजातरूपसमप्रभम् । रश्मिजालं महच्चन्द्रो मन्दं मन्दमिवासृजत् ॥ ५० ॥ उत्सारयन्तः प्रभया ततस्ते चन्द्ररश्मयः । प्रत्यगच्छञ्छनैः सर्वा दिशः खञ्च क्षितिं तथा ॥५१॥ ततो मुहूर्त्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् । अप्रख्यमप्रकाशञ्च जगामाशु तमस्तथा ॥ ५२ ॥ प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे । विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तञ्चरास्ततः ॥ ५३ ॥ बोध्यमानन्तु तत्सैन्यं राजंश्चन्द्रस्य रश्मिभिः । बुबुधे शतपत्राणां वनं सूर्य्यांशुभिर्यथा ॥ ५४ ॥ यथा चन्द्रोदयोद्भूतः क्षुभितः सागरोऽभवत् । तथा चन्द्रोदयोद्भूतः स बभूव बलार्णवः ॥ ५५ ॥ ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव विशाम्पते । लोके लोकविनाशाय लोकं परमभीप्सताम् ॥ ५६ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि सैन्यनिद्रायां
पञ्चाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो द्रोणमभिगम्येदमब्रवीत् । अमर्षवशमापन्नो जनयन् हर्षतेजसी ॥ १ ॥

दुर्य्योधन उवाच । न मर्षणीयाः संग्रामे विश्रमन्तः श्रमान्विताः । सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्षा विशेषतः ॥ २ ॥ यत्तु-मर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकाम्यया । तत एते परिश्रान्ताः पाण्डवा बलवत्तराः ॥ ३ ॥ सर्वथा परिहीनाः स्म तेजसा च बलेन च ।

अवता पाद्यमानास्ते वर्द्धन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मास्त्राणि च यान्यपि। तानि सर्वाणि तिष्ठन्ति भवत्येव विशेषतः ॥ ५ ॥ न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके धनुर्द्धराः। युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥ ससुरासुरगन्धर्व्वानिमान् लोकान् द्विजोत्तम। सर्वास्त्रविद्भवान् हन्याद्दिव्यैरस्त्रैर्न संशयः ॥ ७ ॥ स भवान् मर्षयत्येतांस्त्वत्तो भीतान् विशेषतः। शिष्यत्वं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यताम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुद्धर्षितो द्रोणः कोपितश्चात्मजेन ते। समन्युरब्रवीद्राजन् दुर्य्योधनमिदं वचः ॥ ९ ॥ स्थविरः सन् परं शक्त्या घटे दुर्य्योधनाहवे। अतः परं मया कार्य्यं चुद्रं विजयवर्द्धिना ॥ १० ॥ अनस्त्रविदयं सर्वो हन्तव्योऽस्त्रविदा जनः। यद्भवान् मन्यते चापि शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ११ ॥ तद्वै कर्त्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा। निहत्य सर्वपाञ्चालान् युद्धे कृत्वा पराक्रमम् ॥ १२ ॥ विमोक्ष्ये कवचं राजन् सत्येनायुधमालभे। मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्ज्जुनं श्रान्तमाहवे ॥ १३ ॥ तस्य वीर्य्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव। तं न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसाः ॥ १४ ॥ उत्सहन्ते रणे सोढुं कुपितं सव्यसाचिनम्। खाण्डवे येन भगवान् प्रत्युद्यातः सुरेश्वरः ॥ १५ ॥ सायकैर्वारितश्चापि वर्षमाणो महात्मना। यक्षा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये बलगर्विताः ॥ १६ ॥ निहताः पुरुषेन्द्रेण तच्चापि विदितं तव। गन्धर्वा घोषयात्रायां चित्रसेनादयो जिताः ॥ १७ ॥ यूयं तैर्ह्रियमाणाश्च मोक्षिता दृढधन्वना। निवातकवचाश्चापि देवानां शत्रवस्तथा ॥ १८ ॥ सुरैरवध्याः संग्रामे तेन वीरेण निर्ज्जिताः। दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ १९ ॥ विजिग्ये पुरुषव्याघ्रः स शक्यो मानुषैः कथम्। प्रत्यक्षञ्चैव

ते सर्वं यथा बलमिदं तव। हयितुं पाण्डुपुत्रेण चेष्टमानं विनाश्यति ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच। तं तथा वै प्रशंसन्तमर्ज्जुनं कुपितस्तदा। द्रोणं तव सुतो राजन् पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिर्मातुलश्च मे। हनिष्यामोऽर्जुनं सङ्ख्ये द्वैधीकृत्याद्य भारतीम् ॥ २२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजो हसन्निव। अभ्यवर्त्तत वेगेन स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥ को हि गाण्डीवधन्वानं ज्वलन्तमिव तेजसा। अक्षयं क्षपयेत् कश्चित् क्षत्रियः क्षत्रियर्षभम् ॥ २४ ॥ तं न वित्तपतिर्नेन्द्रो न यमो न जलेश्वरः। नासुरोरगरक्षांसि क्षपयेयुः सहायुधम् ॥ २५ ॥ मूढ़ास्त्वेवं प्रभाषन्ते यानीमान्यात्थ भारत। युद्धे त्वर्जुनमासाद्य स्वस्तिमान् को व्रजेद्गृहान् ॥ २६ ॥ त्वं हि सर्वाभिशङ्कित्वा-न्निष्ठुरः पापनिश्चयः। श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तांस्तत्तदत्तुमिहेच्छसि ॥ २७ ॥ गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मार्थे तं प्रबाधितुम्। त्वमथा-शंससे युद्धं कुलजः क्षत्रियो ह्यसि ॥ २८ ॥ इमान् किं पार्थि-वान् सर्वान् घातयिष्यस्यनागसः। त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मा-दासादयार्जुनम् ॥ २९ ॥ एष ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्ममनु-व्रतः। दुर्द्यूतदेवी गान्धारे प्रयात्वर्जुनमाहवे ॥ ३० ॥ एषो-ऽक्षकुशलो जिह्मो द्यूतकृत् कैतवः शठः। देविता निकृतिप्राज्ञो युद्धे जेष्यति पाण्डवान् ॥ ३१ ॥ त्वया कथितमत्यर्थं कर्णेन सह हृष्टवत्। असकृच्छून्यवन्मोहाद्धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः ॥ ३२ ॥ अहञ्च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे। पाण्डुपुत्रान् हनि-ष्यामः सहिताः समरे वयः ॥ ३३ ॥ इति ते जल्पमानस्य श्रुतं संसदि संसदि। अनुतिष्ठ प्रतिज्ञातं सत्यवाक् भव तैः सह ॥ ३४ ॥ एष ते पाण्डवः शत्रुरविसङ्कोऽग्रतः स्थितः। क्षत्र-धर्ममवेक्षस्व श्लाघ्यस्तव वधो जयात् ॥ ३५ ॥ दत्तं भुक्तमधी

तच्च प्राप्तमैश्वर्य्यमीप्सितम् । कृतकृत्योऽनृणश्चासि मा भैर्युध्यस्व पाण्डवम् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्त्तत अतः परे । द्वैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समभवत्तदा ॥ ३७ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि सैन्यद्वैधीकरणे षड़शीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सञ्जय उवाच । त्रिभागमात्रशेषायां रात्र्यां युद्धमवर्त्तत । कुरूणां पाण्डवानाञ्च संहृष्टानां विशाम्पते ॥ १ ॥ अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः । अरुणोऽभ्युदयाञ्चक्रे ताम्रीकुर्व्वन्निवाम्बरम् ॥ २ ॥ प्राच्यां दिशि सहस्रांशोररुणेनारुणीकृतम् । तापनीयं यथा चक्रं भ्राजते रविमण्डलम् ॥ ३ ॥ ततो रथाश्वांश्च मनुष्ययानान्युत्सृज्य सर्व्वे कुरुपाण्डुयोधाः । दिवाकरस्याभिमुखा जयन्तः सन्ध्यागताः प्राञ्जलयो बभूवुः ॥ ४ ॥ ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपाण्डवान् । अभ्यद्रवत् स पाञ्चालान् दुर्य्योधनपुरोगमः ॥ ५ ॥ द्वैधीकृतान् कुरून् दृष्ट्वा माधवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । सपत्नान् सव्यतः कृत्वा अपसव्यमिमं कुरु ॥ ६ ॥ स माधवमनुज्ञाप्य कुरुष्वेति धनञ्जयः । द्रोणकर्णौ महेष्वासौ सव्यतः पर्य्यवर्त्तत ॥ ७ ॥ अभिप्रायन्तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरञ्जयः । आजिशीर्षगतं पार्थं भीमसेनोऽभ्युवाच ह ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । अर्ज्जुनार्ज्जुन वीभत्सो शृणुष्वैतद्वचो मम । यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ अस्मिंश्चेदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे । असम्भावितरूपः सन्नानृशंस्यं करिष्यसि ॥ १० ॥ सत्यश्रीधर्म्मयशसां वीर्य्येणानृण्यमाप्नुहि । भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपसव्यमिमान् कुरु ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । सव्यसाची च भीमेन चोदितः केशवेन च ।

कर्णद्रोणावतिक्रम्य समन्तात् पर्यवारयत् ॥ १२ ॥ तमाजिशीर्ष-
मायान्तं दहन्तं क्षत्रियर्षभान् । पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः क्षत्रिय-
पुङ्गवाः ॥ १३ ॥ नाशक्नुवन् वारयितुं वर्द्धमानमिवानलम् । अथ
दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १४ ॥ अभ्यवर्षञ्छरव्रातैः
कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदाम्बरः
॥ १५ ॥ कदर्थीकृत्य राजेन्द्र शरवर्षैरवाकिरत् । अस्त्रैरस्त्राणि
सन्धार्य्य लघुहस्तो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ सर्वानविध्यन्निशितैर्दशभि-
र्दशभिः शरैः । उद्धूता रजसो वृष्टिः शरवृष्टिस्तथैव च ॥ १७ ॥
तमश्च घोरशब्दश्च तदा समभवन्महान् । न द्यौर्न भूमिर्न दिशः
प्राज्ञायन्तः तथागते ॥ १८ ॥ सैन्येन रजसा मूढं सर्वमन्धमिवा-
भवत् । नैव ते न वयं राजन् प्राज्ञासिष्म परस्परम् ॥ १९ ॥
उद्देशेन हि तेन स्म समयुध्यन्त पार्थिवाः । विरथा रथिनो राजन्
समासाद्य परस्परम् ॥ २० ॥ केशेषु समसज्जन्त कवचेषु भुजेषु
च । हताश्वा हतसूताश्च निश्चेष्टा रथिनस्तथा ॥ २१ ॥ जीवन्त
इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयार्द्दिताः । हतान् गजान् समाश्लिष्य
पर्वतानिव वाजिनः ॥ २२ ॥ गतसत्त्वा व्यदृश्यन्त तथैव सह
सादिभिः । ततस्त्वभ्यवसृत्यैव सङ्ग्रामादुत्तरां दिशम् ॥ १३ ॥
अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूम इव पावकः । तमाजिशीर्षादेकान्त-
मपक्रान्तं निशम्य तु ॥ २४ ॥ समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवानां
विशाम्पते । भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ २५ ॥
दृष्ट्वा द्रोणं परे वेषुश्चेलुर्मम्लुश्च भारत । आह्वयन्तं परानीकं
प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २६ ॥ नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वासवं
यथा । केचिदासन्निरुत्साहाः केचित् क्रुद्धा मनस्विनः ॥ २७ ॥
विस्मितात्चाभवन् केचित् केचिदासन्नमर्षिताः । हस्तैर्हस्ताग्रमपरे
प्रत्यपिंषन्नराधिपाः ॥ २८ ॥ अपरे दशनैरोष्ठानदशन् क्रोध-
मूर्च्छिताः । व्याक्षिपन्नायुधान्यन्ये ममृदुश्चापरे भुजान् ॥ २९ ॥

अन्ये चाभ्यपतन् द्रोणं जितात्मानो महौजसः । पाञ्चालास्तु विशिखैर्द्रोणसायकपीड़िताः ॥ ३० ॥ समसज्जन्त राजानं समरे भृशवेदनाः । ततो विराटद्रुपदौ द्रोणं प्रतीयतुरणे ॥ ३१ ॥ तथा चरन्तं संग्रामे भृशं परमदुर्ज्जयम् । द्रुपदस्य ततः पौत्रास्त्रय एव विशाम्पते ॥ ३२ ॥ चेदयश्च महेष्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्युधि । तेषां द्रुपदपौत्राणां त्रयाणां निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ त्रिभिर्द्रोणोऽहरत् प्राणांस्ते हता न्यपतन् भुवि । ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकैकेयसृञ्जयान् ॥ ३४ ॥ मत्स्यांश्चैवाजयत् सर्वान् भारद्वाजो महारथः । ततस्तु द्रुपदः क्रोधात् शरवर्षं समासृजत ॥३५॥ द्रोणं प्रति महाराज विराटश्चैव संयुगे । तं निहत्यैषुवर्षन्तु द्रोणः क्षत्रियमर्द्दनः ॥ ३६ ॥ तौ शरैश्छादयामास विराटद्रुपदावुभौ । द्रोणेन छाद्यमानौ तौ क्रुद्धौ संग्राममूर्द्धनि ॥ ३७ ॥ द्रोणं शरैर्विव्यधतुः परमं क्रोधमाश्रितौ । ततो द्रोणो महाराज क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ३८ ॥ भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां चिच्छेद धनुषी तयोः । ततो विराटः कुपितः समरे तोमरान् दश ॥३९॥ दश चिक्षेप च शरान् द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । शक्तिञ्च द्रुपदो घोरामायसीं स्वर्णभूषिताम् ॥ ४० ॥ चिक्षेप भुजगेन्द्राभां क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति । ततो भल्लैः सुनिशितैश्छित्त्वा तांस्तोमरान्दश ॥ ४१ ॥ शक्तिं कनकवैदूर्य्यां द्रोणश्चिच्छेद सायकैः । ततो द्रोणः सुपीताभ्यां भल्लाभ्यामरिमर्द्दनः ॥ ४२ ॥ द्रुपदञ्च विराटञ्च प्रैषयामास मृत्यवे । हते विराटे द्रुपदे कैकेयेषु तथैव च ॥ ४३ ॥ तथैव चेदिमत्स्येषु पाञ्चालेषु तथैव च । हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नप्तृषु ॥ ४४ ॥ द्रोणस्य कर्म तद्दृष्ट्वा कोपदुःखसमन्वितः । शशाप रथिनां मध्ये धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्त्तात्तथा क्षात्राद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु । द्रोणो यस्याद्य मुच्येत यं वा द्रोणः पराभवेत् ॥ ४६ ॥ इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये

सर्वधनुष्मताम् । आयाद्द्रोणं महानीकः पाञ्चाल्य परवीरहा ॥४७॥
पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन् पाण्डवोऽन्यतः । दुर्य्योधनश्च कर्णश्च
शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ४८ ॥ सोदर्य्याश्च यथा मुख्यास्तेऽरचन्
द्रोणमाहवे । रक्ष्यमाणं तदा द्रोणं समरे तैर्महात्मभिः ॥ ४९ ॥
यतमानास्तु पाञ्चाला न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् । तत्राक्रुध्यद्भीम-
सेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष । स एनं वाग्भिरुग्राभिस्ततच पुरुष-
र्षभ ॥ ५० ॥

भीमसेन उवाच । द्रुपदस्य कुले जातः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तम ।
कः क्षत्रियो मन्यमानः प्रेक्षेतारिमवस्थितम् ॥ ५१ ॥ पितृपुत्रवधं
प्राप्य पुमान् कः परिपालयेत् । विशेषतस्तु शपथं शपित्वा राज-
संसदि ॥ ५२ ॥ एष वैश्वानर इव समिद्धः स्वेन तेजसा । शर-
चापेन्धनो द्रोणः क्षत्रं दहति तेजसा ॥ ५३ ॥ पुरा करोति
निःशेषां पाण्डवानामनीकिनीम् । स्थिताः पश्यत मे कर्म द्रोणमेव
व्रजाम्यहम् ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा प्राविशत् क्रुद्धो द्रोणानीकं वृको-
दरः । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्द्रावयंस्तव वाहिनीम् ॥ ५५ ॥
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः प्रविश्य महतीञ्चमूम् । आससाद रणे
द्रोणं तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५६ ॥ नैव नस्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्वं
न च श्रुतम् । यथा सूर्य्योदये राजन् समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ॥५७॥
संसक्तान्येव चादृश्यन् रथवृन्दानि मारिष । हतानि च विशी-
र्णानि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥ केचिदन्यत्र गच्छन्तः
पथि चान्यैरुपद्रुताः । विमुखाः पृष्ठतश्चान्ये ताड्यन्ते पार्श्वतः
परे ॥ ५९ ॥ तथा संसक्तयुद्धन्तदभवद्भृशदारुणम् । अथ सन्ध्या-
गतः सूर्य्यः क्षणेन समपद्यत ॥ ६० ॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे
सप्ताशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

सञ्जय उवाच । ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्द्धनि ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ १ ॥ उदिते तु सह-
स्रांशौ तप्तकाञ्चनसंप्रभे । प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्त्तत ॥ २ ॥
द्वन्द्वानि यानि तत्रासन् संसक्तानि पुरोदयात् । तान्येवाभ्युदिते
सूर्य्ये समसज्जन्त भारत ॥ ३ ॥ रथैर्हया हयैर्नागाः पादाता-
श्चापि कुञ्जरैः । हया हयैः समाजग्मुः पादाताश्च पदातिभिः ॥४॥
रथा रथैरिभैर्नागा हयैश्च भरतर्षभ । संयुक्ताश्च वियुक्ताश्च योधाः
सन्न्यपतन्रणे ॥ ५ ॥ ते रात्रौ कृतकर्म्माणः श्रान्ताः सूर्य्यस्य
तेजसा । क्षुत्पिपासापरीताङ्गा विसंज्ञा बहवोऽभवन् ॥ ६ ॥
शङ्खभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणाञ्च गर्ज्जताम् । विस्फारितविकृष्टानां
कार्मुकाणाञ्च कूजताम् ॥ ७ ॥ शब्दः समभवद्राजन् दिवस्पृक्
भरतर्षभ । द्रवताञ्च पदातीनां शस्त्राणां पततामपि ॥ ८ ॥
हयानां ह्रेषताञ्चैव रथानां विनिवर्त्तताम् । क्रोशतां गर्ज्जताञ्चैव
तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ९ ॥ विवृद्धस्तुमुलः शब्दो द्यामगच्छन्महा-
स्तदा । नानायुधनिकृत्तानां चेष्टतामातुरः स्वनः ॥ १० ॥ भूमा-
वश्रूयत महांस्तदासीत् कृपणं महत् । पततां पतितानाञ्च
पत्त्यश्वरथहस्तिनाम् ॥ ११ ॥ तेषु सर्व्वेष्वनीकेषु व्यतिषक्तेष्वने-
कशः । स्वे स्वान् जघ्नुः परे स्वांश्च स्वान् परे च परान् परे ॥१२॥
वीरबाहुविसृष्टाश्च योधेषु च गजेषु च । राशयः प्रत्यदृश्यन्त वाससां
नेजनेष्विव ॥ १३ ॥ उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
स एव शब्दस्तद्रूपो वाससां निच्यतामिव ॥ १४ ॥ शशासिभि-
स्तथा खड्गैस्तोमरैः सपरश्वधैः । निकृष्टयुद्धं संसक्तं मह-
दासीत् सुदारुणम् ॥ १५ ॥ गजाश्वकायप्रभवां नरदेहप्रवा-
हिनीम् । शस्त्रमत्स्यसुसम्पूर्णां मांसशोणितकर्द्दमाम् ॥ १६ ॥
आर्त्तनादस्वनवतीं पताकावस्त्रफेनिलाम् । नदीं प्रावर्त्तयन् वीराः
परलोकप्रवाहिनीम् ॥ १७ ॥ सर्व्वशस्त्रार्द्दिताः क्लान्ता रात्रि-

मूढ़ाल्पचेतसः। विष्टभ्य सर्वगात्राणि व्यतिष्ठन् गजवाजिनः ॥१८॥ संशुष्कवदना वीराः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः। युद्धोपकरणैश्चैव तत्र तत्र चकाशिरे ॥ १९ ॥ क्रव्यात्सङ्घैः समाकीर्णा मृतैरर्द्धमृतैरपि। नासीद्रथपथस्तत्र सर्वमायोधनं प्रति ॥ २० ॥ सज्जत्सु चक्रेषु रथान् सत्त्वमास्थाय वाजिनः। कथञ्चिदवहन् श्रान्ता वेपमानाः शरार्द्दिताः ॥ २१ ॥ कुलसत्त्वबलोपेता वाजिनो वारणोपमाः। विह्वलं तत् समुद्भ्रान्तं सभयं भारतातुरम् ॥ २२ ॥ बलमासीत्तदा सर्वमृते द्रोणार्जुनावुभौ। तावेवास्तां निलयनं तावार्त्तायनमेव च ॥ २३ ॥ तावेवान्ये समासाद्य जग्मुर्वैवस्वतक्षयम्। आविग्नमभवत् सर्वं कौरवाणां महद्बलम् ॥ २४ ॥ पाञ्चालानाञ्च संसक्तं न प्राज्ञायत किञ्चन। अन्तकाक्रीड़सदृशे भीरूणां भयबर्द्धने ॥२५॥ पृथिव्यां राजवंश्यानामास्थिते महति क्षये। न तत्र कर्णं न द्रोणं नार्जुनं न युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सात्यकिम्। न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्य्योधनसौबलौ ॥ २७ ॥ न कृपं मद्रराजं वा कृतवर्माणमेव च। न चान्यान्नैव चात्मानं न क्षितिं न दिशस्तथा ॥ २८ ॥ पश्याम राजन् संसक्तान् सैन्येन रजसा वृतान्। संवृत्ते तुमुले घोरे रजोमेघे समुत्थिते ॥ २९ ॥ द्वितीयमिव सम्प्राप्ताममन्यन्त निशां तदा। न ज्ञायन्ते कौरवेया न पाञ्चाला न पाण्डवाः ॥ ३० ॥ न दिशो न वियन्नोर्वी न समं विषमं तथा। हस्तसंस्पर्शसम्पन्नान् परान् वाप्यथ वा स्वकान् ॥ ३१ ॥ न्यपातयंस्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः। उद्धूतत्वाच्च रजसः प्रसेकाच्छोणितस्य च ॥ ३२ ॥ प्रशशाम रजो भौमं शीघ्रत्वादनिलस्य च। तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः ॥ ३३ ॥ पारिजातवनानीव व्यरोचन् रुधिरोक्षिताः। ततो दुर्य्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनस्तथा ॥ ३४ ॥ पाण्डवैः समसज्जन्त चतुर्भिश्चतुरो रथाः। दुर्य्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां

समसज्जत ॥ ३५ ॥ वृकोदरेण राधेयो भारद्वाजेन चार्जुनः।
तद्घोरं महदाश्चर्य्यं सर्व्वे प्रैचन्त सर्व्वतः ॥ ३६ ॥ रथनागैर्व्विचि-
त्रैश्च विचित्ररथसङ्कुलम्। रथर्षभाणां मुख्यानां सन्निपातसमा-
नुषम् ॥ ३७ ॥ अपश्यन्रथिनो युद्धं विचित्रञ्चित्रयोधिनाम्। यत-
माना: पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः ॥ ३८ ॥ जीमूता इव
घर्म्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन्। ते रथान् सूर्य्यसङ्काशानास्थिताः
पुरुषर्षभाः ॥ ३९ ॥ अशोभन्त महामेघाः शारदाः समुपस्थिताः।
योधास्ते तु महाराज क्रोधामर्षसमन्विताः ॥ ४० ॥ स्पर्द्धिनः
शरमेष्वासाः कृतयत्ना धनुर्द्धराः। अभ्यगच्छंस्तथान्योऽन्यं मत्ता
गजवृषा इव ॥ ४१ ॥ न नूनं देहभेदोऽस्ति काले तस्मिन् समा-
गमे। यत्र सर्व्वे युगपद्व्यशीर्य्यन्त महारथाः ॥ ४२ ॥ बाहुभि-
श्चरणैश्छिन्नैः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः। कार्म्मुकैर्व्विशिखैः प्रासैः
खड्गैः परशुपट्टिशैः ॥ ४३ ॥ नालीकैः चुरनाराचैर्नखरैः शक्ति-
तोमरैः। अन्यैश्च विविधाकारैर्धौतैः प्रहरणोत्तमैः ॥ ४४ ॥
चित्रैश्च विविधाकारैः शरीरावरणैरपि। विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हतैश्च
गजवाजिभिः ॥ ४५ ॥ शूरैश्च नगराकारैर्हतयोधैर्ध्वजै रथैः।
अमनुष्यैर्हयैस्त्रस्तैः कृष्यमाणैस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ वातायमानैरस-
कृद्धतवीरैरलङ्कृतैः। व्यजनैः कङ्कटैश्चैव ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ४७
छत्रैराभरणैर्व्वस्त्रैर्माल्यैश्च सुसुगन्धिभिः। हारैः किरीटैर्मुकुटै-
रुष्णीषैः किङ्किणीगणैः ॥ ४८ ॥ उरस्यैर्मणिभिर्न्निष्कैश्चूड़ामणिभि-
रेव च। आसीदायोधनं तत्र नभस्तारागणैरिव ॥ ४९ ॥ ततो
दुर्य्योधनस्यासीन्नकुलेन समागमः। अमर्षितेन क्रुद्धस्य क्रुद्धे-
नामर्षितस्य च ॥ ५० ॥ अपसव्यञ्चकाराथ माद्रीपुत्रस्तवात्मजम्।
किरञ्छरशतैर्हृष्टस्तत्र नादो महानभूत् ॥ ५१ ॥ अपसव्यं कृतः
सङ्ख्ये भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा। सोऽमर्षितस्तमप्याजौ प्रतिचक्रेऽप-
सव्यतः ॥ ५२ ॥ पुत्रस्तव महाराज राजा दुर्य्योधनोऽद्भुतम्।

ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपश्यन्तु ते सुतम् ॥५३॥ न्यवारयत तेजस्वी नकुलश्चित्रमार्गवित्। स सर्वतो निवार्य्यैनं शरजालेन पीड़यन्॥५४ विमुखं नकुलश्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन्। तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो बभाषे तनयं तव। संस्मृत्य बहुदुःखानि तव दुर्मन्त्रितेन च ॥५५॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि नकुलयुद्धे
अष्टाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

सञ्जय उवाच। ततो दुःशासनः क्रुद्धः सहदेवमुपाद्रवत्। रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १ ॥ तस्यापतत एवाशु भल्लेनामित्रकर्षणः। माद्रीसुतः शिरो यन्तुः सशिरस्त्राणमाच्छिनत् ॥ २ ॥ नैनं दुःशासनः सूतं नापि कश्चन सैनिकः। कृत्तोत्तमाङ्गमाशुत्वात् सहदेवेन बुद्धवान् ॥ ३ ॥ रथस्यासंगृहीतत्वात् प्रयान्त्यश्वा यथासुखम्। ततो दुःशासनः सूतं बुद्धवान् गतचेतसम् ॥ ४ ॥ स हयान् सन्निगृह्याजौ स्वयं हयविशारदः। युयुधे रथिनां श्रेष्ठो लघु चित्रञ्च सुष्ठु च ॥ ५ ॥ तदस्यापूजयन् कर्म स्वे परे चैव संयुगे। हतसूतरथेनाजौ व्यचरद्यदभीतवत् ॥ ६ ॥ सहदेवस्तु तानश्वांस्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत्। पीड्यमानाः शरैश्चाशु प्राद्रवंस्ते ततस्ततः ॥ ७ ॥ स रश्मिषु विषक्तत्वादुत्ससर्ज शरासनम्। धनुषा कर्म कुर्वंस्तु रश्मीन् स पुनरुत्सृजन् ॥ ८ ॥ छिद्रेषु तेषु तं बाणैर्माद्रीपुत्रोऽभ्यवाकिरत्। परीप्संस्त्वत्सुतं कर्णस्तदन्तरमथापतत् ॥ ९ ॥ वृकोदरस्ततः कर्णं त्रिभिर्भल्लैः समाहितः। आकर्णपूर्णैरभ्यघ्नन् बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ १० ॥ न्यवर्त्तत ततः कर्णः सङ्घट्टित इवोरगः। भीममावारयामास विकिरन्निशिताञ्छरान् ॥११॥ ततोऽभूत्तुमुलं युद्धं भीमराधेययोस्तदा। तौ वृषाविव नर्दन्तौ विवृत्तनयनावुभौ ॥ १२ ॥ वेगेन

महतान्योन्यं संरब्धावभिनेदतुः । अतिसंश्लिष्टयोस्तत्र तयो-
राहवशौण्डयोः ॥ १३ ॥ विच्छिन्नशरपातत्वात् गदायुद्धमवर्त्तत ।
गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूवरम् ॥ १४ ॥ विभेदाशु ततो
राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततो भीमस्य राधेयो गदामादाय
वीर्य्यवान् ॥ १५ ॥ अवासृजद्रथे तान्तु विभेद गदया गदाम् ।
ततो भीमः पुनर्गुर्वीं चिक्षेपाधिरथेर्गदाम् ॥ १६ ॥ तां शरै-
र्बहुभिः कर्णः सुपुङ्खैः सुप्रवेजितैः । प्रत्यविध्यत् पुनश्चान्यैः सा
भीमं पुनराव्रजत् ॥ १७ ॥ व्यालीव मन्त्राभिहता कर्णवाणैरभि-
द्रुता । तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ॥ १८ ॥
पपात सारथिश्चास्य मुमोह गदया हतः । स कर्णे सायकानष्टौ
व्यसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ ध्वजे शरासने चैव शरावापे
च भारत । तैस्तस्य निशितैस्तीक्ष्णै र्भीमसेनो महाबलः । चिच्छेद
परवीरघ्नः प्रहसन्निव भारत ॥ २० ॥ ध्वजं शरासनञ्चैव
शरावापञ्च भारत । कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम्
॥ २१ ॥ ततः पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभिः । ऋक्ष-
वर्णान् जघानाशु तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ २२ ॥ स विपन्न-
रथो भीमो नकुलस्याप्लुतो रथम् । हरिर्यथा गिरेः शृङ्गं समा-
क्रामदरिन्दमः ॥ २३ ॥ तथा द्रोणार्जुनौ चित्रमयुध्येतां महा-
रथौ । आचार्य्यशिष्यौ राजेन्द्र कृतप्रहरणौ युधि ॥ २४ ॥ लघु-
सन्धानयोगाभ्यां रथयोश्चरणेन च । मोहयन्तौ मनुष्याणां चक्षूंषि
च मनांसि च ॥ २५ ॥ उपारमन्त तेऽन्योन्यं योधास्तत्रकम्पिरे तथा ।
अदृष्टपूर्वं पश्यन्तस्तद्युद्धं गुरुशिष्ययोः ॥ २६ ॥ विचित्रं पृतनामध्ये
रथमार्गप्रदर्शिनोः । अन्योऽन्यमपसव्यन्तु कर्त्तुं वीरौ तदैषतुः
॥ २७ ॥ पराक्रमं तयोर्योधा ददृशुस्तं सुविस्मिताः । तयोः सम-
भवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महत् ॥ २८ ॥ आमिषार्थे महाराज
गगने श्येनयोरिव । यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ॥२९

तस्य तस्य विघातार्थं तत्तत् स कुरुतेऽर्जुनः । यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवस्य विशेषितुम् ॥ ३० ॥ ततः प्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारदः । ऐन्द्रं पाशुपतं त्वाष्ट्रं वायव्यमथ वारुणम् ॥३१॥ मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्तज्जघान धनञ्जयः । अस्त्राण्यस्त्रैर्यदा तस्य विधिवद्धन्ति पाण्डवः ॥ ३२ ॥ ततोऽस्त्रैः परमैर्दिव्यैर्द्रोणः पार्थमवाकिरत् । यद्यदस्त्रं स पार्थाय प्रयुङ्क्ते विजिगीषया ॥ ३३ ॥ तस्य तस्य निघाताय तत्तद्धि कुरुतेऽर्जुनः । स बध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्येष्वपि यथाविधि ॥ ३४ ॥ अर्जुनेनार्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् । मेने चात्मानमधिकं पृथिव्यामधि भारत ॥ ३५ ॥ तेन शिष्येण सर्वेभ्यः शस्त्रविद्भ्यः परन्तपः । वार्य्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मनाम् ॥ ३६ ॥ यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्स्मयन् । ततोऽन्तरीक्षे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रशः ॥ ३७ ॥ ऋषयः सिद्धसङ्घाश्च व्यदृश्यन्त समन्ततः । तदप्सरोभिराकीर्णं यक्षराक्षससङ्कुलम् ॥ ३८ ॥ श्रमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलं यथा । तत्र स्मान्तर्हिता वाचो विचरन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ द्रोणसंस्तवसंयुक्ताः पार्थस्य च महात्मनः । विसृज्यमानेष्वस्त्रेषु ज्वालयत्सु ततस्ततः ॥ ४० ॥ अब्रुवंस्तत्र सिद्धाश्च ऋषयश्च समागताः । नैवेदं मानुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसम् ॥ ४१ ॥ न दैवं न च गान्धर्वं ब्राह्मं ध्रुवमिदं परम् । विचित्रमिदमाश्चर्य्यं न नो दृष्टं न च श्रुतम् ॥ ४२ ॥ अतिपाण्डवमाचार्य्यो द्रोणञ्चाप्यतिपाण्डवः । नानयोरन्तरं द्रष्टुं शक्यमन्येन केनचित् ॥ ४३ ॥ यदि रुद्रो द्विधाकृत्य युध्येतात्मानमात्मना । तत्र शक्योपमा कर्त्तुमन्यत्र न तु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ ज्ञानमेकस्थमाचार्य्ये ज्ञानं योगश्च पाण्डवे । शौर्य्यमेकस्थमाचार्य्ये बलं शौर्य्यञ्च पाण्डवे ॥ ४५ ॥ नेमौ शक्यौ महेष्वासौ रणे क्षपयितुं परैः । इच्छमानौ पुनरिमौ हन्येतां सामरं जगत् ॥ ४६ ॥ इत्यब्रुवन्महाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।

अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सङ्घशः ॥ ४७ ॥ ततो द्रोणी ब्राह्ममस्त्रं प्रादुश्चक्रे महामतिः । सन्तापयन्रणे पार्थं भूतान्यन्तर्हितानि च ॥ ४८ ॥ ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा । ववौ च विषमो वायुः सागराश्चापि चुक्षुभुः ॥ ४९ ॥ ततस्त्रासो महानासीत् कुरुपाण्डवसैन्ययोः । सर्व्वेषाञ्चैव भूतानामुद्यतेऽस्त्रे महात्मना ॥ ५० ॥ ततः पार्थोऽप्यसम्भ्रान्तस्तदस्त्रं प्रतिजघ्निवान् । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ततः सर्वमशीशमत् ॥ ५१ ॥ यदा न गम्यते पारं तयोरन्यतरस्य वा । तदा सङ्कुलयुद्धेन तद्युद्धं व्याकुलीकृतम् ॥ ५२ ॥ नाज्ञायत ततः किञ्चित् पुनरेव विशाम्पते । प्रवृत्ते तुमुले युद्धे द्रोणपाण्डवयोर्मृधे ॥ ५३ ॥ शरजालैः समाकीर्णे मेघजालैरिवाम्बरे । न स्म सम्पतते कश्चिदन्तरीक्षचरस्तदा ॥५४॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे
एकोननवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने नराश्वगजसङ्क्षये । दुःशासनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथासक्तो दुःशासनशरार्द्दितः । अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैर्वाहानवाकिरत् ॥ २ ॥ क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः । नादृश्यत महाराज पार्षतस्य शरैश्चितः ॥ ३ ॥ दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । नाशकत् प्रमुखे स्थातुं शरजालप्रपीड़ितः ॥४॥ स तु दुःशासनं वाणैर्विमुखीकृत्य पार्षतः । किरञ्छरसहस्राणि द्रोणमेवाभ्ययाद्रणे ॥ ५ ॥ प्रत्यपद्यत हार्द्दिक्यः कृतवर्म्मा त्वनन्तरम् । सोदर्य्याणां त्रयश्चैव तत्तेनं पर्य्यवारयन् ॥ ६ ॥ तं यमौ पृष्ठतोऽन्वितौ रक्षन्तौ पुरुषर्षभौ । द्रोणायाभिमुखं यान्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ ७ ॥ सम्प्रहारमकुर्वंस्ते सर्व्वे च सुमहारथाः ।

अमर्षिताः सत्त्ववन्तः कृत्वा मरणमग्रत ॥ ८ ॥ शुद्धात्मानः शुद्ध-
वृत्ता राजन् स्वर्गपुरस्कृताः । आर्य्यं युद्धमकुर्वंस्ते परस्परजिगी-
षवः ॥ ९ ॥ शुद्धाभिजनकर्म्माणो मतिमन्तो जनाधिपाः । धर्म्म-
युद्धमयुध्यन्त पश्यन्तो गतिमुत्तमाम् ॥ १० ॥ न तत्रासीदधर्म्मिष्ठ-
मशस्त्रं युद्धमेव च । नात्र कर्णी न नालीको न लिप्तो न च
वस्तिकः ॥ ११ ॥ न सूचीकपिशो नैव न गवास्थिगजास्थिकः ।
इषुरासीन्न संश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्मगः ॥ १२ ॥ ऋजून्येव
हि शुद्धानि सर्व्वे शस्त्राण्यधारयन् । सुयुद्धेन परान् लोकानीप्-
सन्तः कीर्त्तिमेव च ॥ १३ ॥ यदासीत्तुमुलं युद्धं सर्व्वदोषविव-
र्ज्जितम् । चतुर्णां तव योधानां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह ॥ १४ ॥
धृष्टद्युम्नस्तु तान् दृष्ट्वा तव राजन्नरर्षभान् । यमाभ्यां वारितान्
वीरान् शीघ्रास्त्रो द्रोणमभ्ययात् ॥ १५ ॥ निवारितास्तु ते वीरा-
स्तयोः पुरुषसिंहयोः । समसज्जन्त चत्वारो वाताः पर्व्वतयोरिव
॥ १६ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ सार्द्धं रथाभ्यां रथपुङ्गवौ । समा-
सक्तौ ततो द्रोणं धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्त्तत ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा द्रोणाय
पाञ्चाल्यं व्रजन्तं युद्धदुर्म्मदम् । यमाभ्यां तांश्च संसक्तांस्तदनन्तर-
मुपाद्रवत् ॥ १८ ॥ दुर्य्योधनो महाराज किरञ्छोणितभोजनान् ।
तं सात्यकिः शीघ्रतरं पुनरेवाभ्यवर्त्तत ॥१९॥ तौ परस्परमासाद्य
समीपे कुरुमाधवौ । हन्यमानौ नृशार्द्दूलावभितः समसज्जताम्
॥ २० ॥ बाल्ये वृत्तानि सर्व्वाणि प्रीयमाणौ विचिन्त्य तौ । ताव-
न्योऽन्यं प्रेक्षमाणौ हसमानौ पुनः पुनः ॥ २१ ॥ अथ दुर्य्योधनो
राजा सात्यकिं प्रत्यभाषत । प्रियं सखायं सततं गर्हयन् वृत्त-
मात्मनः ॥ २२ ॥ धिक् क्रोधं धिक् सखे लोभं धिक् मोहं धिग-
मर्षितम् । धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ॥ २३ ॥
यत्र मामभिसन्धत्से त्वाञ्चाहं शिनिपुङ्गव । त्वं हि प्राणैः प्रिय-
तरो ममाहञ्च तदा तव ॥ २४ ॥ स्मरामि तानि सर्व्वाणि बाल्ये

वृत्तानि यानि नौ। तानि सर्व्वाणि जीर्णानि साम्प्रतं नौ रणा-
जिरे ॥ २५ ॥ किमद्य क्रोधलोभाभ्यां युद्धमेवाद्य सात्त्वत। तं
तथावादिनं राजन् सात्त्वतः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ प्रहसन् विशिखां-
स्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित्। नेयं सभा राजपुत्र नवाचार्य्य-
निवेशनम्। यत्र क्रीड़ितमस्माभिस्तदा राजन् समागतैः ॥ २७ ॥

दुर्य्योधन उवाच। क्व सा क्रीड़ा गतास्माकं बाल्ये वै शिनि-
पुङ्गव। क्व च युद्धमिदम्भूयः कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २८ ॥
किन्तु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिप्सया। यत्र युध्यामहे सर्व्वे
धनलोभात् समागताः ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच। तं तथावादिनं तत्र राजानं सात्त्वतोऽब्रवीत्।
एवं वृत्तं सदा क्षात्रं युध्यन्तीह गुरूनपि ॥ ३० ॥ यद्यहं ते
प्रियो राजन् जहि मां मा चिरं कृथाः। त्वत्कृते सुकृतान् लोकान्
गच्छेयं भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ या ते शक्तिर्बलञ्चैव तत् क्षिप्रं मयि
दर्शय। नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ॥ ३२ ॥
इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः। अन्वयात्तूर्णमव्यग्रो
निरपेक्षं विशाम्पते ॥ ३३ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य प्रत्यगृह्णात्तवा-
त्मजः। शरैश्चावाकिरद्राजन् शैनेयं तनयस्तव ॥ ३४ ॥ ततः
प्रववृते युद्धं कुरुमाधवसिंहयोः। अन्योऽन्यं क्रुद्धयोर्घोरं यथा
द्विरदसिंहयोः ॥ ३५ ॥ ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः सात्त्वतं युद्ध-
दुर्म्मदम्। दुर्य्योधनः प्रत्यविध्यत् सात्त्वतं निशितैः शरैः ॥ ३६ ॥
तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत् सत्वरं निशितैः शरैः। पञ्चाशता पुन-
स्त्वाजौ विंशत्या दशभिश्च वै ॥ ३७ ॥ सात्यकिन्तु रणे राजन्
प्रहसंस्तनयस्तव। आकर्णसृष्टैर्निशितैर्विव्याध त्रिंशता शरैः ॥३८॥
ततोऽस्य समरश्चापं क्षुरप्रेण द्विधाकरोत्। सोऽन्यत् कार्म्मुक-
मादाय लघुहस्तस्ततो दृढ़म् ॥ ३९ ॥ सात्यकिर्व्यसृजच्चापि शर-
श्रेणीं सुतस्य वै। तामापतन्तीं सहसा शरश्रेणीं जिघांसया ॥४०

चिच्छेद बहुशो राजन् तत उच्चुक्रुशुर्जनाः । सात्यकिश्च त्रि-
सप्तत्या पीड़यामास वेगितः ॥ ४१ ॥ स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतै-
राकर्णपूर्णनिःसृतैः । तस्य सन्दधतश्चेषून् संहितेषुं कार्मुकम्
॥ ४२ ॥ अच्छिनत् सात्यकिस्तूर्णं शरैश्चैवाभ्यवीवृषत् । स गाढ़-
विद्धो व्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥ ॥४३॥ दुर्योधनो महाराज
दाशार्हशरपीड़ितः । समाश्वस्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात्
॥ ४४ ॥ विसृजन्निषुजालानि युयुधाने रथं प्रति । तथैव
सात्यकिर्बाणान् दुर्योधनरथं प्रति ॥ ४५ ॥ सततं व्यसृजद्राजं-
स्तत्सङ्कुलमवर्त्तत । तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतद्भिश्च समन्ततः ॥४६॥
अग्नेरिव महाकक्षे शब्दः समभवन्महान् । तयोः शरसहस्रैश्च
संच्छन्नं वसुधातलम् ॥ ४७ ॥ अगम्यरूपञ्च शरैराकाशं सम-
पद्यत । तत्राभ्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमम् ॥ ४८ ॥ क्षिप्र-
मभ्यपतत् कर्णः परीप्संस्तनयं तव । न तु तं मर्षयामास भीम-
सेनो महाबलः ॥ ४९ ॥ अभ्ययात्त्वरितः कर्णं व्यसृजत् सायकान्
बहून् । तस्य कर्णः शितान् बाणान् प्रतिहन्य हसन्निव ॥ ५० ॥
धनुः शरांश्च चिच्छेद सूतञ्चाभ्यहनच्छरैः । भीमसेनस्तु संक्रुद्धो
गदामादाय पाण्डवः ॥ ५१ ॥ धनुर्ध्वजञ्च सूतञ्च सम्ममर्द्दाहवे
रिपोः । रथचक्रञ्च कर्णस्य बभञ्ज स महाबलः ॥ ५२ ॥ भग्ने
चक्रे रथे तिष्ठन्नाकम्पच्छैलराड़िव । एकचक्रं रथं तस्य तमूहुः
सुचिरं हयाः ॥ ५३ ॥ एकचक्रमिवार्कस्य रथं सप्त हया यथा ।
अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ॥ ५४ ॥ विविधैरिषुजालैश्च
नानाशस्त्रैश्च संयुगे । भीमसेनस्तु संक्रुद्धः सूतपुत्रमयोधयत् ॥५५॥
सङ्कुले वर्त्तमाने तु राजा धर्मसुतोऽब्रवीत् । पाञ्चालानां रथ-
व्याघ्रान्मत्स्यांश्चैव नरर्षभान् ॥ ५६ ॥ ये नः प्राणाः शिरो ये च
ये नो योधा महाबलाः । त एते धार्त्तराष्ट्रेषु विषक्ताः पुरुष-
र्षभाः ॥ ५७ ॥ किं तिष्ठत यथा मूढ़ाः सर्वे विगतचेतसः । तत्र

गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः ॥ ५८ ॥ चत्रधर्मं पुरस्कृत्य सर्व एव गतज्वराः। जयन्तो बध्यमाना वा गतिमिष्टां गमिष्यथ ॥ ५९ ॥ जित्वा च बहुभिर्यज्ञैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः। हता वा दिवमारुह्य लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥ ६० ॥ ते राज्ञा चोदिता वीरा योत्स्यमाना महारथाः। क्षात्रधर्मं पुरस्कृत्य त्वरिता द्रोणमभ्ययुः ॥ ६१ ॥ पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन् बहुभिः शरैः। भीमसेनपुरोगाश्चाप्येकतः पर्य्यवारयन् ॥ ६२ ॥ आसंस्तु पाण्डुपुत्राणां त्रयो जिह्मा महारथाः। यमौ च भीमसेनश्च प्राक्रोशन्त धनञ्जयम् ॥ ६३ ॥ अभिद्रवार्ज्जुन क्षिप्रं कुरून् द्रोणादपानुद। तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला हतरक्षिणम् ॥६४॥ कौरवेयांस्ततः पार्थः सहसा समुपाद्रवत्। पाञ्चालानेव तु द्रोणो धृष्टद्युम्नपुरोगमान्। ममर्द्दुस्तरसा वीराः पञ्चमेऽहनि भारत ॥६५

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणबधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्ध नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९० ॥

सञ्जय उवाच। पाञ्चालानां ततो द्रोणश्चकरोत् कदनं महत्। यथा क्रुद्धो रणे शक्रो दानवानां क्षयं पुरा ॥ १ ॥ द्रोणास्त्रेण महाराज बध्यमानाः परे युधि। नात्रसन्त रणे द्रोणात् सत्त्ववन्तो महारथाः ॥२॥ युध्यमाना महाराज पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा। द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धे योधयन्तो महारथाः ॥ ३ ॥ तेषान्तु छाद्यमानानां पाञ्चालानां समन्ततः। अभवद्भैरवो नादो बध्यतां शरशक्तिभिः ॥ ४ ॥ बध्यमानेषु संग्रामे पाञ्चालेषु महात्मना। उदीर्य्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान् भयमाविशत् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वाश्वनरयोधानां विपुलञ्च क्षयं युधि। पाण्डवेया महाराज नाशशंसुर्जयं तदा ॥ ६ ॥ कच्चित् द्रोणो न नः सर्वान् क्षपयेत्

परमास्त्रवित् । समिद्धः शिशिरापाये दहन् कक्षमिवानलः ॥ ७ ॥
न चैनं संयुगे कश्चित् समर्थः प्रतिवीक्षितुम् । न चैनमर्जुनो जातु
प्रतियुध्येत धर्मवित् ॥ ८ ॥ त्रस्तान् कुन्तीसुतान् दृष्ट्वा द्रोण-
सायकपीड़ितान् । मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत्
॥ ९ ॥ नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां
श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ॥ १० ॥ न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो
हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः
॥ ११ ॥ यथा नः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि
हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ॥ १२ ॥ तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै
शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥१३ ॥
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महा-
बाहुरनीके स्वे महागजम् ॥ १४ ॥ जघान गदया राजन्नश्व-
त्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ १५ ॥
भीमसेनस्तु सव्रीड़ उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति
शब्दमुच्चैश्चकार सः ॥ १६ ॥ अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो
नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा
॥ १७ ॥ भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत् परमाप्रियम् । मनसा
सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि ॥ १८ ॥ शङ्कमानः स तन्मिथ्या
वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत
॥ १९ ॥ स लब्ध्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समाश्वसत् । अनु-
चिन्त्यात्मनः पुत्रमविषह्यमरातिभिः ॥ २० ॥ स पार्षतमभिद्रुत्य
जिघांसुर्मृत्युमात्मनः । अवाकिरत् सहस्रेण तीक्ष्णानां कङ्कपत्रि-
णाम् ॥ २१ ॥ तं वै विंशतिसाहस्राः पाञ्चालानां रथर्षभाः ।
तथा चरन्तं संग्रामे सर्वतो व्यकिरन् शरैः ॥ २२ ॥ तैः शरैरावृतं
द्रोणं नापश्याम महारथम् । भास्करं जलदैरुद्धं वर्षास्विव विशा-
म्पते ॥ २३ ॥ विधूय तान् वाणगणान् पाञ्चालानां महारथः ।

प्रादुश्चक्रे ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं परन्तपः ॥ २४ ॥ वधाय तेषां शूराणां पाञ्चालानाममर्षितः । ततो व्यरोचत द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ २५ ॥ तथैव च पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । ततो व्यरोचत द्रोणो विनिघ्नन् सर्वसोमकान् ॥ २६ ॥ शिरांस्यापातयच्चापि पाञ्चालानां महामृधे । तथैव परिघाकारान् बाहून् कनकभूषणान् ॥ २७ ॥ ते वध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः । मेदिन्यामन्वकीर्य्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमाः ॥ २८ ॥ कुञ्जराणाञ्च पततां हयानाञ्चैव भारत । अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ २९ ॥ हत्वा विंशतिसाहस्रान् पाञ्चालानां रथव्रजान् । अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥३०॥ तथैव च पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । वसुदानस्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ॥ ३१ ॥ पुनः पञ्चशतान् मत्स्यान् षट्-सहस्रांश्च सृञ्जयान् । हस्तिनामयुतं हत्वा जघानाश्वायुतं पुनः ॥ ३२ ॥ क्षत्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितम् । ऋषयोऽभ्यागमंस्तूर्णं हव्यवाहपुरोगमाः ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रो जमदग्निर्भारद्वाजोऽपि गौतमः । वशिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोकं निनीषवः ॥ ३४ ॥ सिकताः पृश्नयो गर्गा बालिखिल्या मरीचिपाः । भृगवोऽङ्गिरसश्चैव सूक्ष्माश्चान्ये महर्षयः ॥ ३५ ॥ त एनमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशोभिनम् । अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥ ३६ ॥ न्यस्यायुधं रणे द्रोण समीक्ष्यास्मानिह स्थितान् । नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्त्तुं त्वमर्हसि ॥ ३७ ॥ वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मपरस्य ते । ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥ ३८ ॥ न्यस्यायुधममोघस्त्वं तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते । परिपूर्णस्तु कालस्ते वस्तुं लोकेऽद्य मानुषे ॥ ३९ ॥ ब्रह्मास्त्रेण त्वदग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि । यदेतदीदृशं विप्र कृतं कर्म न साधु तत् ॥ ४० ॥ न्यस्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण मा त्वं चिरं कृथाः । मा पापिष्ठतरं कर्म

करिष्यति पुनर्द्विज ॥ ४१ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेनवचश्च तत् । धृष्टद्युम्नञ्च सम्प्रेक्ष्य रणे स विमनाभवत् ॥ ४२ ॥ सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ॥ ४३ ॥ स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थं कथञ्चन ॥ ४४ ॥ तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात् प्रभृति पाण्डवे ॥ ४५ ॥ ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा महाराजं गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥४६॥ यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः । सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति ॥ ४७ ॥ स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्ज्यायोऽनृतं वचः । अनृतं जीवितस्यार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः ॥४८॥ कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ते तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च अनृते नास्ति पातकम् ॥ ४९ ॥ तयोः सम्वदतोरेवं भीमसेनोऽब्रवीदिदम् । श्रुत्वैवं ते महाराज वधोपायं महात्मनः ॥ ५० ॥ गाहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । अश्वत्थामेति विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः ॥ ५१ ॥ निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् । अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्तस्वाहवादिति ॥५२॥ नूनं नाश्रद्दधद्वाक्यमेष मे पुरुषर्षभ । स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः ॥ ५३ ॥ द्रोणाय निहतं शंस राजन् शारद्वतीसुतम् । त्वयोक्तो नैष युध्येत जातु राजन् द्विजर्षभः ॥ ५४ ॥ सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः ॥ ५५ ॥ भावित्वाच्च महाराज वक्तुं समुपचक्रमे । तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ॥५६॥ अव्यक्तमब्रवीद्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत । तस्य पूर्वं रथः पृथ्व्यां चतुरङ्गुलमुन्नतः ॥ ५७ ॥ बभूवैवन्तु तेनोक्ते तस्य वाहाः स्पृशन्महीम् । युधिष्ठिरात्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः ॥ ५८ ॥

पुत्रव्यसनसन्तप्तो निराशो जीवितेऽभवत्। आगच्छत्तमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनाम्॥ ५९॥ ऋषिवाक्येन मन्वानः श्रुत्वा विनिहतं सुतम्। विचेताः परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च। योद्धुं नाशक्नुवद्राजन् यथा पूर्वमरिन्दम॥ ६०॥

इति द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि युधिष्ठिरासत्यकथने एकनवत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १९१॥

सञ्जय उवाच। तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसम्। पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाद्रवत्॥ १॥ य इष्ट्वा मनुजेन्द्रेण द्रुपदेन महामखे। लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्धव्यवाहनात्॥ २॥ स धनुर्जैत्रमादाय घोरं जलदनिस्वनम्। दृढज्यमजरं दिव्यं शरांश्चाशीविषोपमान्॥ ३॥ सन्दधे कार्म्मुके तस्मिंश्छरमाशीविषोपमम्। द्रोणं जिघांसुः पाञ्चाल्यो महाज्वालमिवानलम्॥ ४॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्धनुर्ज्यामण्डलान्तरे। द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेषिणः॥ ५॥ पार्षतेन परामृष्टं ज्वलन्तमिव तद्धनुः। अन्तकालमनुप्राप्तं मेनिरे वीक्ष्य सैनिकाः॥ ६॥ तमिषुं सन्धितं तेन भारद्वाजः प्रतापवान्। दृष्ट्वामन्यत देहस्य कालपर्य्यायमागतम्॥ ७॥ ततः प्रयत्नमातिष्ठदाचार्य्यस्तस्य वारणे। न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मनः॥ ८॥ तस्य त्वहानि चत्वारि क्षपा चैकास्यतो गता। तस्य चाह्नस्त्रिभागेन क्षयं जग्मुः पतत्त्रिणः॥ ९॥ स शरक्षयमासाद्य पुत्रशोकेन चार्द्दितः। विविधानाञ्च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः॥ १०॥ उत्स्रष्टुकामः शस्त्राणि विप्रवाक्यप्रचोदितः। तेजसा पूर्य्यमाणस्तु युयुधे न यथा पुरा॥ ११॥ अथान्यत् स समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः। शरांश्च ब्रह्मदण्डा-

भान् धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १२ ॥ ततस्तं शरवर्षेण महता समवाकिरत् । व्यथातयच्च संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ १३ ॥ शरांश्च शतधा चास्य द्रौणिश्चिच्छेद सायकैः । ध्वजं धनुश्च निशितैः सारथिञ्चाप्यपातयत् ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत् पुनरादाय कार्मुकम् । शितेन चैनं वाणेन प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ १५ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सम्भ्रान्त इव संयुगे । भल्लेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः ॥ १६ ॥ यच्चास्य वाणं विकृतं धनूंषि च विशाम्पते । सर्वञ्चिच्छेद दुर्द्धर्षो गदां खड्गञ्च वर्ज्जयन् ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नं ततोऽविध्यन्नवभिर्न्निशितैः शरैः । जीवितकान्तरैः क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परन्तप ॥ १८ ॥ धृष्टद्युम्नो रथस्याश्वान् स्वरथाश्वैर्महारथः । व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्मास्त्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ १९ ॥ तैर्मिश्रा वहृशोभन्त जवना वातरंहसः । पारावतसवर्णाश्वा शोणाश्वः भरतर्षभ ॥ २० ॥ यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे । तथा रेजुर्महाराज विमिश्रा रणमूर्द्धनि ॥ २१ ॥ ईषाबन्धं चक्रबन्धं रथबन्धं तथैव च । प्राणाशयदमेयात्मा धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ॥ २२ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । उत्तमामापदं प्राप्य गदा वीरः परामृशत् ॥ २३ ॥ तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णैः क्षिप्यमाणां महारथः । निजघान शरैर्द्रोण क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ तां दृष्ट्वा स नरव्याघ्रो द्रोणेन निहतां शरैः । विमलं खड्गमादत्त शरचन्द्रञ्च भानुमत् ॥२५॥ असंशयं तथा भूते पाञ्चाल्यः साध्वमन्यत । वधमाचार्य्यमुख्यस्य प्राप्तकालं महात्मनः ॥ २६ ॥ ततः स्वरथनीड़स्थं स्वरथस्य रथेषया । अगच्छदसिमुद्यम्य शतचन्द्रञ्च भानुमत् ॥ २७ ॥ चिकीर्षुर्दुष्करं मोहाद्धृष्टद्युम्नो महारथः । इयेष वक्षो भेत्तुञ्च भारद्वाजस्य संयुगे ॥ २८ ॥ सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगसन्नहनेषु च । शोणानां जघनार्द्धेषु तत् सैन्याः समपूजयन् ॥ २९ ॥ तिष्ठतो

युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः । नापश्यदन्तरं द्रोणस्तदद्भुत-
मिवाभवत् ॥ ३० ॥ क्षिप्रं श्येनस्य चरतो यथैवामिषगृद्धिनः ।
तद्वदासीदभीसारो द्रोणपार्षतयोरणे ॥ ३१ ॥ तस्याश्वान्रथ-
शक्त्यासौ तदा क्रुद्धः पराक्रमी । सर्वानेकैकशो द्रोणो नीलवर्णा-
नजीघनत् ॥ ३२ ॥ ते हता न्यपतन् भूमौ धृष्टद्युम्नस्य वाजिनः ।
शोणाश्वाः पर्य्यमुच्यन्त रथबन्धाद्विशाम्पते ॥ ३३ ॥ तान् हया-
न्निहतान् दृष्ट्वा द्विजाग्र्येण स पार्षतः । नामृष्यत युधां श्रेष्ठो
याज्ञसेनिर्महारथ ॥ ३४ ॥ विरथः स गृहीत्वा तु खड्गं
खड्गभृताम्वरः । द्रोणमभ्यपतद्राजन् वैनतेय इवोरगम् ॥ ३५ ॥
तस्य रूपं बभौ राजन् भारद्वाजं जिघांसतः । यथा रूपं पुरा
विष्णोर्हिरण्यकशिपोर्वधे ॥ ३६ ॥ सोऽचरद्विविधान् मार्गान्
प्रवरानेकविंशतिम् । दर्शयामास कौरव्य पार्षतो विचरन्रणे ॥३७॥
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् । परिवृत्तं निवृत्तञ्च
खड्गं चर्म च धारयन् ॥ ३८ ॥ सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास
पार्षतः । भारतं कौशिकञ्चैव सात्वतञ्चैव शिक्षया ॥ ३९ ॥
दर्शयन्नचरद्युद्धे द्रोणस्यान्तचिकीर्षया । चरतस्तस्य तान्मार्गान्
विचित्रान् खड्गचर्मिणः ॥ ४० ॥ व्यस्मयन्त रणे योधा देवताश्च
समागताः । ततः शरसहस्रेण शतचन्द्रमपातयत् ॥ ४१ ॥ खड्ग-
ञ्चर्म च सम्बाधे धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः । ते तु वैतस्तिका नाम
शरा ह्यासन्नयोधिनः ॥ ४२ ॥ निकृष्टयुद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति
ते शराः । ऋते शारद्वतात् पार्थाद्द्रौणेर्वैकर्त्तनात्तथा ॥ ४३ ॥
प्रद्युम्नयुयुधानाभ्यामभिमन्योश्च ते शराः । अथेषुं स समाधत्त
दृढं परमवेगिनम् ॥ ४४ ॥ अन्तेवासिनमाचार्य्यो जिघांसुः पुत्र-
सम्मितम् । तं शरैर्द्दशभिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद शिनिपुङ्गवः ॥ ४५ ॥
पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः । ग्रस्तमाचार्य्यमुख्येन
धृष्टद्युम्नममोचयत् ॥ ४६ ॥ चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्य-

विक्रमम् । द्रोणकर्णान्तरगतं कृपस्यापि च भारत ॥ ४७ ॥ अथ-श्चेतां महात्मानौ विष्वक्सेनधनञ्जयौ । अपूजयेतां वार्ष्णेयं ब्रुवाणं साधु साध्विति ॥ ४८ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि सर्व्वेषां युधि-निघ्नन्तमच्युतम् । अभिपत्य ततः सेना विष्वक्सेनधनञ्जयौ ॥४९॥ धनञ्जयस्ततः कृष्णमब्रवीत् पश्य केशव । आचार्य्यरथमुख्यानां मध्ये क्रीड़न्मधूद्वहः ॥ ५० ॥ आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः सत्यविक्रमः । माद्रीपुत्रञ्च भीमञ्च राजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ ५१ ॥ यः शिक्षयानुद्धतः सन् रणे चरति सात्यकिः । महारथानुपक्रीड़न् वृष्णीनां कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥ तमेते प्रतिनन्दन्ति सिद्धाः सैन्याश्च विस्मिताः । अजेयं समरे दृष्ट्वा साधु साध्विति सात्त्वतम् । योधा-श्चोभयतः सर्व्वे कर्म्मभिः समपूजयन् ॥ ५३ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धे
द्विनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

सञ्जय उवाच । सात्त्वतस्य तु तत् कर्म दृष्ट्वा दुर्य्योधनादयः । शैनेयं सर्व्वतः क्रुद्धा वारयामासुरञ्जसा ॥ १ ॥ कृपः कर्णोऽथ समरे तव पुत्राश्च मारिष । शैनेयं त्वरयाभ्येत्य विनिघ्नन् निशितैः शरैः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्ततो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । भीम-सेनश्च बलवान् सात्त्वतं पर्य्यवारयन् ॥ ३ ॥ कर्णश्च शरवर्षेण गौतमश्च महारथः । दुर्य्योधनादयश्चैव शैनेयं पर्य्यवारयन् ॥ ४ ॥ तां वृष्टिं सहसा राजन्नुत्थितां घोररूपिणीम् । वारयामास शैनेयो योधयंस्तान्महारथान् ॥ ५ ॥ तेषामस्त्राणि दिव्यानि सन्धितानि महात्मनाम् । वारयामास विधिवद्दिव्यैरस्त्रैर्महामृधे ॥ ६ ॥ क्रूरमायोधनं जज्ञे तस्मिन्राजसमागमे । रुद्रस्येव हि क्रुद्धस्य निघ्नतस्तान् पशून् पुरा ॥ ७ ॥ हस्तानामुत्तमाङ्गानां

कार्म्मुकाणाञ्च भारत। छत्राणाञ्चापविद्धानां चामराणाञ्च सर्व्वशः
॥ ८ ॥ राशयः स्म व्यदृश्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे। भग्नचक्रै-
रथैश्चापि पतितैश्च महाभुजैः ॥ ९ ॥ वाजिभिश्च हतैः शूरैः
सञ्छन्ना वसुधाभवत्। वाणपातनिकृत्तास्तु योधास्ते कुरुसत्तम
॥ १० ॥ चेष्टन्तो विविधाश्चेष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे। वर्त्तमाने
तथा युद्धे घोरे देवासुरोपमे ॥ ११ ॥ अब्रवीत् क्षत्रियांस्तत्र धर्म-
राजो युधिष्ठिरः। अभिद्रवत संयत्ताः कुम्भयोनिं महारथाः
॥ १२ ॥ एष हि पार्षतो वीरो भारद्वाजेन सङ्गतः। घटते च
यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने ॥ १३ ॥ यादृशानि हि रूपाणि
दृश्यन्ते स्म महारणे। अद्य द्रोणञ्च संक्रुद्धः पातयिष्यति पार्षतः
॥ १४ ॥ ते यूयं सहिता भूत्वा युध्यध्वं कुम्भसम्भवम्। युधिष्ठिर-
समाज्ञप्ताः सृञ्जयानां महारथाः ॥ १५ ॥ अभ्यद्रवन्त संयत्ता
भारद्वाजं जिघांसवः। तान् समापततः सर्व्वान् भारद्वाजो महा-
रथः ॥ १६ ॥ अभ्यवर्त्तत वेगेन मर्त्तव्यमिति निश्चितः। प्रयाते
सत्यसन्धे तु समकम्पत मेदिनी ॥ १७ ॥ ववुर्वातास्ततो घोरा-
स्त्रासयाना वरूथिनीम्। पपात महती चोल्का आदित्यान्निश्चर-
न्निव ॥ १८ ॥ दीपयन्तीव पातेन शंसतीव महद्भयम्। जज्वलु-
श्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ॥ १९ ॥ रथाः स्वनन्ति चात्यर्थं
हयाश्चाश्रूण्यपातयन्। हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महा-
रथः ॥ २० ॥ प्रास्फुरन्नयनञ्चास्य वामबाहुस्तथैव च। विमनस्को-
ऽभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्षतमग्रतः ॥ २१ ॥ ऋषीणां ब्रह्मवादीनां
स्वर्गस्य गमनं प्रति। सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥२२॥
ततश्चतुर्द्दिशं सैन्यैर्द्रुपदस्याभिसंवृतः। निर्द्दहन् क्षत्रियव्रातान्
द्रोणः पर्य्यचरद्रणे ॥ २३ ॥ हत्वा विंशतिसाहस्रान क्षत्रिया-
नरिमर्द्दनः। दशायुतानि तीक्ष्णाग्रैरवधीद्विशिखैः शितैः ॥ २४ ॥
सोऽतिष्ठदाहवे यत्तो विधूम इव पावकः। क्षत्रियाणामभावाय

ब्राह्ममस्त्रं समास्थितः ॥ २५ ॥ पाञ्चाल्यं विरथं भीमो हतसर्वा-
युधं वशी । अविषह्यं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात् ॥ २६ ॥
ततः स्वरथमारोप्य पाञ्चाल्यमरिमर्द्दनः । अब्रवीदभिसम्प्रेच्य
द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् ॥ २७ ॥ न त्वदन्य इहाचार्य्यं योद्धुमुत्-
सहते पुमान् । त्वरस्व प्राग्वधादस्य त्वयि भारः समाहितः ॥ २८ ॥
स तथोक्तो महाबाहुः सर्वभारसहं नवम् । अभिपत्याददे क्षिप्र-
मायुधप्रवरं दृढ़म् ॥ २९ ॥ संरब्धश्च शरानस्यन् द्रोणं दुर्वारणं
रणे । निवारयिषुराचार्य्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३० ॥ तौ
निवारयतां श्रेष्ठौ संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयेतां ब्राह्माणि
दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ॥ ३१ ॥ स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छा-
दयद्रणे । निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षतः ॥ ३२ ॥
स वशातीन् शिवींश्चैव वाह्लिकान् कौरवानपि । रक्षिष्यमाणान्
संग्रामे द्रोणं व्यधमदच्युत. ॥ ३३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तदा राजन् गभ-
स्तिभिरिवांशुमान् । बभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समन्ततः
॥ ३४ ॥ तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा विद्ध्वा चैनं शिलीमुखैः । मर्मा-
ण्यभ्यहनद्भूयः स व्यथां परमामगात् ॥ ३५ ॥ ततो भीमो
दृढ़क्रोधो द्रोणस्याश्लिष्य तं रथम् । शनकैरिव राजेन्द्र द्रोणं
वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यदि नाम न युध्येरंश्शिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ।
स्वकर्मभिरसन्तुष्टा न स्म क्षत्रं क्षयं व्रजेत् ॥ ३७ ॥ अहिंसा सर्व-
भूतेषु धर्मस्य विस्तरं विदुः । तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवान् हि
ब्रह्मवित्तमः ॥ ३८ ॥ श्वपाकवत् म्लेच्छगणान् हत्वा चान्यान्
पृथग्विधान् । अज्ञानान्मूढ़वद्ब्रह्मन् पुत्रदारधनेप्सया ॥ ३९ ॥
एकस्यार्थे बहून् हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यया । स्वकर्मस्थान् विक-
र्मस्थो न व्यपत्रपसे कथम् ॥ ४० ॥ यस्यार्थे शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य
च जीवसि । स चाद्य पतितः शेते पृष्ठेनावेदितस्तव ॥ ४१ ॥
धर्मराजेन यद्वाक्यं नाभिशङ्कितुमर्हसि । एवमुक्तस्ततो द्रोणो

भीमेनोत्सृज्य तद्धनुः ॥ ४२ ॥ सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा हातु-
कामोऽभ्यभाषत। कर्ण कर्ण महेष्वास कृप दुर्य्योधनेति च ॥४३॥
संग्रामे क्रियतां यत्नो ब्रवीम्येष पुनः पुनः। पाण्डवेभ्यः शिवं
वोऽस्तु शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहम् ॥ ४४ ॥ इति तत्र महाराज
प्राक्रोशद्द्रौणिमेव च। स उत्सृज्य रणे शस्त्रं रथोपस्थे निविश्य
च ॥ ४५ ॥ अभयं सर्वभूतानां प्रददौ योगयुक्तवान्। तस्य
तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः समुत्थितः ॥ ४६ ॥ सशरं तद्धनुर्घोरं
संन्यस्याथ रथे ततः। खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्य-
यात् ॥ ४७ ॥ हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च। द्रोणं
तथा गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशङ्गतम् ॥ ४८ ॥ हाहाकारं भृशञ्चक्रु-
रहो धिगिति चाब्रुवन्। द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं
साम्यमास्थितः ॥ ४९ ॥ तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महा-
तपाः। पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥ ५० ॥ मुखं
किञ्चित् समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रतः। निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो
निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥ ५१ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योति-
र्भूतो महातपाः। स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुम् ॥ ५२ ॥
दिवमाक्रामदाचार्य्यः साक्षात् सद्भिर्दुराक्रमम्। द्वौ सूर्य्याविति
नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथा गते ॥ ५३ ॥ एकाग्रमिव चासीद्धि-
ज्योतिर्भिः पूरितं नभः। समपद्यत चार्काभे भारद्वाजदिवाकरे
॥ ५४ ॥ निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत। आसीत् किल
किलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसाम् ॥ ५५ ॥ ब्रह्मलोकं गते द्रोणे
धृष्टद्युम्ने च मोहिते। वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः ॥५६॥
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमाङ्गतिम्। अहं धनञ्जयः पार्थो
भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ५७ ॥ वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मराजोऽथ
पाण्डवः। अन्ये सर्वे च नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ॥ ५८ ॥
महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः। ब्रह्मलोकञ्च तद्दिव्यं

देवगुह्यं हि तत्परम् ॥ ५९ ॥ गतिमैकान्तिकीं प्राप्तमजानन्तो
नृयोनयः। नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धमृषिपुङ्गवैः ॥ ६० ॥
आचार्य्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दम। वितुन्नाङ्गं शरव्रातै-
र्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ॥ ६१ ॥ धिक्कृतः पार्षतस्तन्तु सर्व्वभूतैः
परामृशत्। तस्य मूर्द्धानमालोक्य गतसत्त्वस्य देहतः ॥ ६२ ॥
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्त्तासिना शिरः। हर्षेण महता युक्तो
भारद्वाजे निपातिते ॥ ६३ ॥ सिंहनादरवञ्चक्रे भ्रामयन् खड्ग-
माहवे। आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः ॥ ६४ ॥ त्वत्-
कृते व्यचरत् सङ्ख्ये स तु षोड़शवर्षवत्। उक्तवांश्च महाबाहुः
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ६५ ॥ जीवन्तमानयाचार्य्यं मा वधी-
र्द्रुपदात्मज। न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह ॥६६॥
उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव सानुक्रोशस्तमाद्रवत्। क्रोशमानेऽर्जुने चैव
पार्थिवेषु च सर्व्वशः ॥ ६७ ॥ धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नर-
र्षभ। शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिन्दमः ॥ ६८ ॥ लोहि-
ताङ्ग इवादित्यो दुर्द्धर्षः समपद्यत। एवं तं निहतं सङ्ख्ये ददृशे
सैनिको जनः ॥ ६९ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् भारद्वाजशिरो
महत्। तावकानां महेष्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ॥ ७० ॥ ते
तु दृष्ट्वा शिरो राजन् भारद्वाजस्य तावकाः। पलायनकृतोत्साहा
दुद्रुवुः सर्व्वतो दिशः ॥ ७१ ॥ द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथ-
माविशत्। अहमेव तदाद्राक्षं द्रोणस्य निधनं नृप ॥ ७२ ॥
ऋषेः प्रसादात् कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य तु। विधूमामिव सं-
यान्तीमुल्कां प्रज्वलितामिव ॥ ७३ ॥ अपश्याम दिवं स्तब्ध्वा
गच्छन्तं तं महाद्युतिम्। हते द्रोणे निरुत्साहाः कुरुपाण्डव-
सृञ्जयाः ॥ ७४ ॥ अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं व्यदीर्य्यत।
निहता हतभूयिष्ठाः सङ्ग्रामे निशितैः शरैः ॥७५॥ तावका निहते
द्रोणे गतासव इवाभवन्। पराजयमथावाप्य परत्र च मह-

क्षयम् ॥ ७६ ॥ तमसैनैव ते हीना नाविदन् क्षतिमात्मनः।
अन्विच्छन्तः शरीरन्तु भारद्वाजस्य पार्थिवाः ॥ ७७ ॥ नान्वगच्छ-
न्महाराज कबन्धायुतसंवृते। पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च
महद्यशः ॥ ७८ ॥ बाणशङ्खरवांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान्।
भीमसेनस्ततो राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ७९ ॥ वरूथिन्या-
मनृत्येतां परिष्वज्य परस्परम्। अब्रवीच्च तदा भीमः पार्षतं
शत्रुतापनः ॥ ८० ॥ भूयोऽहं त्वां विजयिनं परिष्वक्ष्यामि पार्षत।
सूतपुत्रे हते पापे धार्त्तराष्ट्रे च संयुगे ॥ ८१ ॥ एतावदुक्त्वा
भीमस्तु हर्षेण महता युतः। बाहुशब्देन पृथिवीं कम्पयामास
पाण्डवः ॥ ८२ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्ताः प्राद्रवंस्तावका युधि।
क्षत्रधर्मं समुत्सृज्य पलायनपरायणाः ॥ ८३ ॥ पाण्डवास्तु जयं
लब्ध्वा हृष्टा ह्यासन् विशाम्पते। अरिक्षयश्च संग्रामे तेन ते सुख-
माप्नुवन् ॥ ८४ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि द्रोणवधे
त्रिनवत्यधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्च द्रोणवधपर्व्व ॥ १९३ ॥

अथ नारायणास्त्रमोक्षपर्व्व।

सञ्जय उवाच। ततो द्रोणे हते राजन् कुरवः शस्त्र-
पीड़िताः। हतप्रवीरा विध्वस्ता भृशं शोकपरायणाः ॥ १ ॥
उदीर्णांश्च परान् दृष्ट्वा कम्पमानाः पुनः पुनः। अश्रुपूर्णेक्षणा-
स्त्रस्ता दीनाश्चासन् विशाम्पते ॥ २ ॥ विचेतसो हतोत्साहाः
कश्मलाभिहतौजसः। आर्त्तस्वरेण महता पुत्रन्ते पर्य्यवारयन्
॥ ३ ॥ रजस्वला वेपमाना वीक्षमाणा दिशो दश। अश्रुकण्ठा
यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ॥ ४ ॥ स तैः परिवृतो राजं-
स्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव। अशक्नुवन्नवस्थातुमपायात्तनयस्तव ॥ ५ ॥

क्षुत्पिपासापरिम्लानास्ते योधास्तव भारत । आदित्येनेव सन्तप्ता
दृढं विमनसोऽभवन् ॥ ६ ॥ भास्करस्येव पतनं समुद्रस्येव शोष-
णम् । विपर्यासं यथा मेरोर्वासवस्येव निर्जयम् ॥ ७ ॥ अमर्ष-
णीयं तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् । त्रस्तरूपतरा राजन् कौरवाः
प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ गान्धारराजः शकुनिस्त्रस्तस्त्रस्ततरैः सह ।
हतं रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवत् सहितो रथैः ॥ ९ ॥ वरूथिनीं
वेगवतीं विद्रुतां सपताकिनीम् । परिगृह्य महासेनां सूतपुत्रो-
ऽपयाद्भयात् ॥ १० ॥ रथनागाश्वकलिलामुपकृत्य तु वाहिनीम् ।
मद्राणामीश्वरः शल्यो वीक्ष्यमाणोऽपयाद्भयात् ॥ ११ ॥ हत-
प्रवीरैर्भूयिष्ठैर्द्विपैर्बहुपदातिभिः । वृतः शारद्वतोऽगच्छत् कष्टं
कष्टमिति ब्रुवन् ॥ १२ ॥ भोजानीकेन शिष्टेन कलिङ्गारट्टवाह्लिकैः ।
कृतवर्मा वृतो राजन् प्रायात् सुजवनैर्हयैः ॥ १३ ॥ पदातिगण-
संयुक्तस्त्रस्तो राजन् भयार्दितः । उलूकः प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं
निपातितम् ॥ १४ ॥ दर्शनीयो युवा चैव शौर्ये च कृतलक्षणः ।
दुःशासनो भृशोद्विग्नः प्राद्रवद्गजसंवृतः ॥ १५ ॥ रथानामयुतं गृह्य
त्रिसाहस्रांश्च दन्तिनः । वृषसेनो ययौ तूर्णं दृष्ट्वा द्रोणं निपा-
तितम् ॥ १६ ॥ गजाश्वरथसंयुक्तो वृतश्चैव पदातिभिः । दुर्यो-
धनो महाराज प्रायात्तव महारथः ॥ १७ ॥ संशप्तकगणान् गृह्य
हतशेषान् किरीटिना । सुशर्मा प्राद्रवद्राजन् दृष्ट्वा द्रोणं निपा-
तितम् ॥ १८ ॥ गजान्रथान् समारुह्य व्युदस्य च हयान् जनाः ।
प्राद्रवन् सर्वतः सङ्ख्ये दृष्ट्वा रुक्मरथं हतम् ॥ १९ ॥ त्वरयन्तः
पितॄनन्ये भ्रातॄनपि च मातुलान् । पुत्रानन्ये वयस्यांश्च प्राद्रवन्
कुरवस्तथा ॥ २० ॥ चोदयन्तश्च सैन्यानि स्वस्रीयांश्च तथा परे ।
सम्बन्धिनस्तथा चान्ये प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ २१ ॥ प्रकीर्णकेशा
विध्वस्ता न द्वावेकत्र धावतः । नेदमस्तीति पुरुषा हतोत्साहा
हतौजसः ॥ २२ ॥ उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवंस्तावका विभो ।

अन्योऽन्यं ते समाक्रोशन् सैनिका भरतर्षभ ॥ २३ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वयं तत्रावतस्थिरे । धुर्य्यानुत्सृज्य तु रथान् भूषणैः स्वाप्यलङ्कृतान् ॥ २४ ॥ अधिरुह्य हयान् योधाः क्षिप्रं पद्भिरचोदयन् । द्रवमाणे तथा सैन्ये वस्तरूपे हतौजसि ॥ २५ ॥ प्रतिस्रोत इव ग्राहो द्रोणपुत्रः परानियात् । तस्यासीत् सुमहद्युद्धं शिखण्डिप्रमुखैर्गणैः ॥ २६ ॥ प्रभद्रकैश्च पाञ्चालैश्चेदिभिश्च सकेकयैः । हत्वा बहुविधाः सेनाः पाण्डूनां युद्धदुर्मदाः ॥ २७ ॥ कथञ्चित्सङ्कटान्मुक्तो मत्तद्विरदविक्रमः । द्रवमाणं बलं दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणम् ॥ २८ ॥ दुर्य्योधनं समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदम् । किमियं द्रवते सेना वस्तरूपेव भारत ॥ २९ ॥ द्रवमाणे च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे । त्वञ्चापि न यथा पूर्वं प्रकृतिस्थ नराधिपः ॥ ३० ॥ कस्मिन्निदं हते राजन्रथसिंहे बलं तव । एतामवस्थां सम्प्राप्तं तन्ममाचक्ष्व कौरव ॥ ३१ ॥ कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिवं । अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव सेनाद्रवत्तया ॥ ३२ ॥ कच्चित् क्षेमं महाराज तव सैन्यस्य भारत । तत्र दुर्य्योधनः श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितम् ॥ ३३ ॥ घोरमप्रियमाख्यातुं नाशकत् पार्थिवर्षभः । भिन्ना नौरिव ते पुत्रो निमग्नः शोकसागरे ॥ ३४ ॥ वाष्पेणापिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं रथे स्थितम् । ततः शारद्वतं राजन् सव्रीड़मिदमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ शंसेह पूर्वं भद्रन्ते यथा सैन्यमिदं द्रुतम् । अथ शारद्वतो राजन्नार्त्तिमार्च्छन् पुनः पुनः । शशंस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातितः ॥ ३६ ॥

कृप उवाच । वयं द्रोणं पुरस्कृत्य पृथिव्यां प्रवरं रथम् । प्रावर्त्तयाम संग्रामं पाञ्चालैरेव केवलैः ॥३७॥ ततः प्रवृत्ते संग्रामे विमिश्राः कुरुसोमकाः । अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तः शस्त्रैर्देहानपातयन् ॥ ३८ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु संयुगे । धार्त्तराष्ट्रेषु संक्रुद्धः पिता तेऽस्त्रमुदैरयत् ॥ ३९ ॥ ततो द्रोणो ब्राह्म-

मस्त्रं विकुर्वाणो नरर्षभः । न्यहन् यच्छात्रवान् भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४० ॥ पाण्डवाः कैकया मत्स्याः पाञ्चालाश्च द्विजोत्तम । सङ्ग्रामे द्रोणरथं प्राप्य व्यनशन् कालचोदिताः ॥ ४१ ॥ सहस्रं नरसिंहानां द्विसाहस्रञ्च दन्तिनाम् । द्रोणो ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ४२ ॥ आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः । रणे पर्य्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोड़शवर्षवत् ॥ ४३ ॥ क्लिश्यमानेषु सैन्येषु युध्यमानेषु राजसु । अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चाला विमुखाभवन् ॥ ४४ ॥ तेषु किञ्चित् प्रभग्नेषु विमुखेषु सपत्नजित् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणो बभूवार्क इवोदितः ॥ ४५ ॥ स मध्यं प्राप्य पाण्डूनां शररश्मिः प्रतापवान् । मध्यं गत इवादित्यो दुष्प्रेक्ष्यस्ते पिताभवत् ॥ ४६ ॥ ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्य्येणेव विराजता । दग्धवीर्य्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४७ ॥ तान् दृष्ट्वा पीड़ितान् बाणैर्द्रोणेन मधुसूदनः । जयैषी पाण्डुपुत्राणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ नैष जातु परैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृताम्बरः । अपि वृत्रहणा सङ्ग्रामे रथयूथपयूथपः ॥ ४९ ॥ ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रक्षत पाण्डवाः । यथा वः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः ॥ ५० ॥ अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । हतं तं संयुगे कश्चिदाख्यात्वस्मै मृषा नरः ॥ ५१ ॥ एतन्नारोचयद्वाक्यं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अरोचयंस्तु सर्व्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥ भीमसेनस्तु सव्रीड़मब्रवीत् पितरं तव । अश्वत्थामा हत इति नाचाबुध्यत ते पिता ॥ ५३ ॥ स शङ्कमानस्तन्मिथ्या धर्मराजमपृच्छत । हतं वाप्यहतं वाजौ त्वां पिता पुत्रवत्सलः ॥ ५४ ॥ तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अश्वत्थामानमायोधे हतं दृष्ट्वा महागजम् ॥ ५५ ॥ भीमेन गिरिवर्ष्माणं मालवस्येन्द्रवर्मणः । अभिसृत्य ततो द्रोणमुच्चैरिदमभाषत ॥ ५६ ॥ यस्यार्थे शस्त्रमाधत्से यमवेक्ष्य च जीवसि । पुत्रस्ते दयितो नित्यं

षोऽश्वत्थामा निपातितः ॥ ५७ ॥ शेते विनिहतो भूमौ वने सिंह-
शिशुर्यथा । जानन्नप्यनृतस्याथ दोषान् स द्विजसत्तमम् ॥ ५८ ॥
अव्यक्तमब्रवीद्राजा हतः कुञ्जर इत्युत । स त्वां विहतमाज्ञाय
श्रुत्वा सन्तापपीड़ितः ॥ ५९ ॥ नियम्य दिव्यान्यस्त्राणि नायुध्यत
यथा पुरा । तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसम् ॥ ६० ॥
पाञ्चालराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समाद्रवत् । तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं
लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ६१ ॥ दिव्यान्यस्त्राण्यथोत्सृज्य रणे प्राय
उपाविशत् । ततोऽस्य केशान् सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा
॥ ६२ ॥ पार्षतः क्रोशमानानां वीराणामच्छिनच्छिरः । न
हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽब्रुवन् ॥ ६३ ॥ तथैव चार्ज्जुनो
वाहादवरुह्यैनमाद्रवत् । उद्यम्य त्वरितो बाहू ब्रुवाणश्च पुनः
पुनः ॥ ६४ ॥ जीवन्तमानयाचार्य्यं मावधीरपि धर्म्मवित् । तथापि
वार्य्यमाणेन कौरवैरर्ज्जुनेन च ॥ ६५ ॥ हत एव नृशंसेन पिता
तव नरर्षभ । सैनिकाश्च ततः सर्व्वे प्राद्रवन्त भयार्दिताः । वय-
ञ्चापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ ॥ ६६ ॥

सञ्जय उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं पदाहत इवोरगः ॥ ६७ ॥ ततः क्रुद्धो रणे
द्रौणिर्भृशं जज्वाल मारिष । यथेन्धनं महत् प्राप्य प्राज्वलद्धव्य-
वाहनः ॥ ६८ ॥ तलं तलेन निष्पिष्य दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ।
निःश्वसन्नुरगो यद्वल्लोहिताक्षोऽभवत्तदा ॥ ६९ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अश्वत्थामावाक्ये
चतुर्नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अधर्म्मेण हतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
ब्राह्मणं पितरं वृद्धमश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ १ ॥ मानवं वारु-

चाग्नेयं ब्राह्ममस्त्रञ्च वीर्य्यवान्। ऐन्द्रं नारायणञ्चैव यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितम्॥ २॥ तमधर्म्मेण धर्म्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे। श्रुत्वा निहतमाचार्य्यं सोऽश्वत्थामा किमब्रवीत्॥ ३॥ येन रामादवाप्येह धनुर्वेदं महात्मना। प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि पुत्राय गुणकाङ्क्षिणा॥ ४॥ एकमेव हि लोकेऽस्मिन्नात्मनो गुणवत्तरम्। इच्छन्ति पुरुषा लोके पुत्रं नान्यं कथञ्चन॥ ५॥ आचार्य्याणां भवन्त्येव रहस्यानि महात्मनाम्। तानि पुत्राय वा दद्युः शिष्याचानुगताय वा॥ ६॥ स शिष्यः प्राप्य तत्सर्वं स विशेषञ्च सञ्जय। शूरः शारद्वतीपुत्रः सङ्ख्ये द्रोणादनन्तरः॥ ७॥ रामस्यानुमतः सङ्ख्ये पुरन्दरसमो युधि। कार्त्तवीर्य्यसमो वीर्य्ये वृहस्पतिसमो मतौ॥ ८॥ महीधरसमो धृत्या तेजसाग्निसमो युवा। समुद्र इव गाम्भीर्य्ये क्रोधे सर्पविषोपमः॥ ९॥ स रथी प्रथमो लोके जितधन्वा जितक्लमः। शीघ्रोऽनिल इवाक्रन्दे चरन् क्रुद्ध इवान्तकः॥ १०॥ अस्यता येन संग्रामे धरण्यभिनिपीड़िता। यो न व्यथति संग्रामे वीरः सत्यपराक्रमः॥ ११॥ वेदस्नातो व्रतस्नातो धनुर्वेदे च पारगः। महोदधिरिवाक्षोभ्यो रामो दाशरथिर्यथा॥ १२॥ तमधर्म्मेण धर्म्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे। श्रुत्वा निहतमाचार्य्यं सोऽश्वत्थामा किमब्रवीत्॥ १३॥ धृष्टद्युम्नस्य यो मृत्युः सृष्टस्तेन महात्मना। यथा द्रोणस्य पाञ्चाल्यो यज्ञसेनसुतोऽभवत्॥ १४॥ तं नृशंसेन पापेन क्षुद्रेणात्यल्पदर्शिना। श्रुत्वा निहतमाचार्य्यमश्वत्थामा किमब्रवीत्॥ १५॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अश्वत्थामाक्रोधे पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः॥ १९५॥

सञ्जय उवाच। छद्मना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्म्मणा। वाष्पेणापूर्य्यत द्रौणीरोषेण च नरर्षभ ॥ १ ॥ तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्द्दीप्तमदृश्यत। अन्तकस्येव भूतानि जिहीर्षोः कालपर्य्यये ॥ २ ॥ अश्रुपूर्णे ततो नेत्रे अपमृज्य पुनः पुनः। उवाच कोपान्निःश्वस्य दुर्य्योधनमिदं वचः ॥ ३ ॥ पिता मम यथा क्षुद्रैर्न्यस्तशस्त्रो निपातितः। धर्म्मध्वजवता पापं कृतं तद्विदितं मम ॥ ४ ॥ अनार्य्यं सुनृशंसञ्च धर्म्मपुत्रस्य मे श्रुतम्। युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ ५ ॥ द्वयमेतद्भवेद्राजन् वधस्तत्र प्रशस्यते। न्यायवृत्तग्रो वधो यस्तु सङ्ग्रामे युध्यतो भवेत् ॥ ६ ॥ न स दुःखाय भवति यथा दृष्टो हि स द्विजैः। गतः स वीरलोकाय पिता मम न संशयः ॥ ७ ॥ न शोच्यः पुरुषव्याघ्रस्तथा स निधनं गतः। यत्तु धर्म्मप्रवृत्तः सन् केशग्रहणमाप्तवान् ॥ ८ ॥ पश्यतां सर्व्वसैन्यानां तन्मे मर्म्माणि कृन्तति। मयि जीवति मत्तातः केशग्रहणमाप्तवान् ॥ ८ ॥ कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम्। कामात् क्रोधादथाज्ञानात् दर्पाद्बाल्येन वा पुनः ॥ १० ॥ विधर्म्मिकाणि कुर्व्वन्ति तथा परिभवन्ति च। तदिदं पार्षतेनेह महदाधर्म्मिकं कृतम् ॥ ११ ॥ अवज्ञाय च मां नूनं नृशंसेन दुरात्मना। तस्यानुबन्धं स द्रष्टा धृष्टद्युम्नः सुदारुणम् ॥ १२ ॥ अनार्य्यं परमं कृत्वा मिथ्यावादी स पाण्डवः। यो ह्यसौ छद्मनाचार्य्यं शस्त्रं सन्त्याजयत्तदा ॥ १३ ॥ तस्याद्य धर्म्मराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम्। शपे सत्येन कौरव्य इष्टापूर्त्तेन चैव हि ॥ १४ ॥ अहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् जीवेयं न कथञ्चन। सर्व्वोपायैर्यतिष्यामि पाञ्चालानां महाहवे ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नञ्च समरे हन्ताहं पापकारिणम्। कर्म्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन च ॥ १६ ॥ पाञ्चालानां वधं कृत्वा शान्तिं लब्धास्मि कौरव। यदर्थं पुरुषव्याघ्र पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ॥ १७ ॥ प्रेत्य चेह च सम्प्राप्ता-

स्त्रायन्ते महतो भयात्। पित्रा तु मम यावस्था प्राप्ता निर्बन्धुना यथा ॥ १८ ॥ मयि शैलप्रतीकाशे पुत्रे शिष्येऽत्र जीवति। धिङ्-ममास्त्राणि दिव्यानि धिक् बाहू धिक् पराक्रमम् ॥ १९ ॥ यन्मां द्रोणः सुतं प्राप्य केशग्रहणमाप्तवान्। स तथाहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ॥ २० ॥ परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनृणः पितुः। आर्य्येण तु न कर्त्तव्या कदाचित् स्तुतिरात्मनः ॥ २१ ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तु वच्याम्यद्येह पौरुषम्। अद्य पश्यन्तु मे वीर्य्यं पाण्डवाः सजनार्द्दनाः ॥ २२ ॥ मृद्नतः सर्वसैन्यानि युगान्तमिव कुर्वतः। न हि देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ॥ २३ ॥ अद्य शक्ता रणे जेतुं रथस्थं मां नरर्षभाः। मदन्यो नास्ति लोकेऽस्मिन्नर्जुनाद्वास्त्रवित् क्वचित् ॥ २४ ॥ अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवांशुमान्। प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणां पृतनागतः ॥ २५ ॥ अद्यमिष्वासनादद्य मत्प्रयुक्ता महाहवे। दर्शयन्तः शरा वीर्य्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान् ॥ २६ ॥ अद्य सर्वा दिशो राजन् धाराभिरिव सङ्कुलाः। आवृताः पत्रिभिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो मामकैरिह ॥२७॥ विकिरन् शरजालानि सर्वतो भैरवस्वनम्। शत्रून्निपातयिष्यामि महावात इव द्रुमान् ॥ २८ ॥ न हि जानाति बीभत्सुस्तदस्त्रं न जनार्द्दनः। न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिरः ॥२९॥ न पार्षतो दुरात्मासौ न शिखण्डी न सात्यकिः। यदिदं मम कौरव्य सकल्पं सनिवर्त्तनम् ॥ ३० ॥ नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्वकम्। उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थितः ॥ ३१ ॥ तं स्वयं प्रतिगृह्याथ भगवान् स वरं ददौ। वव्रे पिता मे परमस्त्रं नारायणं ततः ॥ ३२ ॥ अथैनमब्रवीद्राजन् भगवान् देवसत्तमः। भविता त्वत्समो नान्यः कश्चिद्युधि नरः क्वचित् ॥ ३३ ॥ न त्विदं सहसा ब्रह्मन् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन। न ह्येतदस्त्रमन्यत्र वधाच्छत्रोर्निवर्त्तते ॥ ३४ ॥ न चैतच्छक्यते ज्ञातुं कं

न वध्येदिति प्रभो । अवध्यमपि हन्याद्धि तस्मान्नैतत् प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥ अथ सङ्ग्रे रथस्यैव शस्त्राणाञ्च विसर्ज्जने । प्रयाचताञ्च शत्रूणां गमनं शरणस्य च ॥ ३६ ॥ एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परन्तप । सर्वथा पीड़िता हि स्यादवध्यान् पीड़यन्रणे ॥ ३७ ॥ तन्नग्राह पिता मह्यमब्रवीच्चैव स प्रभुः । त्वं वधिष्यसि दिव्यानि शस्त्रवर्षाण्यनेकशः ॥ ३८ ॥ अनेनास्त्रेण संग्रामे तेजसा प्रज्वलिष्यसि । एवमुक्त्वा स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ ३९ ॥ एतन्नारायणादस्त्रं तत् प्राप्तं मम बन्धुना । तेनाहं पाण्डवांश्चैव पाञ्चालान्मत्स्यकैकयान् ॥ ४० ॥ विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवासुरान् । यथा यथाहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ॥ ४१ ॥ निपतेयुः सपत्नेषु विक्रमस्यापि भारत । यथेष्टमस्त्रवर्षेण प्रवर्षिष्ये रणे स्थितः ॥ ४२ ॥ अयोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये रथोत्तमान् । परश्वधांश्च विविधानुत्स्रक्ष्येऽहमसंशयम् ॥ ४३ ॥ सोऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापनः । शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ मित्रब्रह्मगुरुद्वेषी जाल्मकः सुविगर्हितः । पाञ्चालापसदश्चाद्य न मे जीवन् विमोक्ष्यते ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पर्य्यवर्त्तत वाहिनी । ततः सर्व्वे महाशङ्खान् दध्मुः पुरुषसत्तमाः ॥ ४६ ॥ भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः । तथा ननाद वसुधा खुरनेमिप्रपीड़िता ॥ ४७ ॥ स शब्दस्तुमुलः खं द्यां पृथिवीञ्च व्यनादयत् । तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पर्ज्जन्यनिनदोपमम् ॥ ४८ ॥ समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताः समर्मन्त्रयन् । तथोक्त्वा द्रोणपुत्रोऽपि वार्य्युपस्पृश्य भारत । प्रादुश्चकार तद्दिव्यमस्त्रं नारायणं तदा ॥ ४९ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अश्वत्थामक्रोधे षणवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

सञ्जय उवाच। प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्नस्त्रे नारायणे तदा। प्रावात् सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ १ ॥ चचाल पृथिवी चापि समुद्राश्चैव चुक्षुभुः। प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समुद्रगाः ॥ २ ॥ शिखराणि व्यदीर्य्यन्त गिरीणां तत्र भारत। अपसव्यं मृगाश्चैव पाण्डुपुत्रान् प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तमसा चावकीर्य्यन्त सूर्य्यश्च कलुषोऽभवत्। सम्पतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत् ॥ ४ ॥ देवदानवगन्धर्वास्त्रस्ताश्चासन् विशाम्पते। कथं कथाभवत्तीव्रा दृष्ट्वा तद्व्याकुलं महत् ॥ ५ ॥ व्यथिताः सर्वराजानस्त्रस्ताश्चासन् विशाम्पते। तं दृष्ट्वा घोररूपन्तु द्रोणेरस्त्रं भयावहम् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। निवर्त्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे। भृशं शोकाभितप्तेन पितुर्वधममृष्यता ॥ ७ ॥ कुरूनापततो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य रक्षणे। को मन्त्रः पाण्डवस्यासीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥८॥

सञ्जय उवाच। प्रागेव विद्रुतान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः। पुनश्च तुमुलं युद्धं श्रुत्वार्ज्जुनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आचार्य्ये निहते द्रोणे धृष्टद्युम्नेन संयुगे। निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे ॥ १० ॥ नाशंसन्त जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय। आत्मत्राणे मतिं कृत्वा प्राद्रवन् कुरवो रणात् ॥ ११ ॥ केचिद्भ्रान्तैरथैस्तूर्णं निहतैः पार्ष्णियन्तृभिः। विपताकध्वजच्छत्रैः पार्थिवाः शीर्णकूबरैः ॥ १२ ॥ भग्ननीडैराकुलैश्च प्राद्रवन्याम् विदिशः। भीताः पादैर्हयान् केचित् त्वरयन्तः स्वयं रथान् ॥ १३ ॥ युगचक्राक्षभग्नैश्च द्रुताः केचिद्भयातुराः। हयपृष्ठगताश्चान्ये कृष्यन्तेऽर्द्धच्युतासनाः ॥ १४ ॥ गजस्कन्धेश्च संस्यूता नाराचैश्चलितासनाः। शरार्त्तैर्विद्रुतैर्नागैर्हृताः केचिद्दिशो दश ॥ १५ ॥ विशस्त्रकवचाश्चान्ये वाहनेभ्यः क्षितिङ्गताः। संछिन्ना नेमिभिश्चैव मर्द्दिताश्च हयद्विपैः ॥ १६ ॥ क्रोशन्तस्तात पुत्रेति पलायन्थपरे भयात्। नाभिजानन्ति चान्योन्यं

अश्वत्थाम्नाभिहतौजसः ॥ १७ ॥ पुत्रान् पितॄन् सखीन् भ्रातॄन् समारोप्य दृढ़क्षतान् । जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य कवचान्यपि ॥ १८ ॥ अवस्थां तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलम् । पुनरावर्त्तितं केन यदि जानासि शंस मे ॥ १९ ॥ हयानां ह्रेषतां शब्दः कुञ्जराणाञ्च वृंहिताम् । रथनेमिस्वनैश्चात्र विमिश्रः श्रूयते महान् ॥ २० ॥ एते शब्दा भृशं तीव्राः प्रवृत्ताः कुरुसागरे । मुहुर्मुहुरुदीर्य्यन्ते कम्पयन्ति हि मामकान् ॥ २१ ॥ य एष तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः । सेन्द्रानप्येष लोकांस्त्रीन् ग्रसेदिति मतिर्मम ॥ २२ ॥ मन्ये वज्रधरस्यैष निनादो भैरवस्वनः । द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्तमभ्येति वासवः ॥ २३ ॥ प्रहृष्टरोमकूपास्म संविग्ना रथपुङ्गवाः । धनञ्जय गुरुं श्रुत्वा तत्र नादं विभीषणम् ॥ २४ ॥ क एष भैरवान् दीर्णानवस्थाप्य महारथः । निवर्त्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्म्मणे धैर्य्यमास्थितः । धमन्ति कौरवाः शङ्खान् यस्य वीर्य्यमुपाश्रिताः ॥ २६ ॥ यत्र ते संशयो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते । धार्त्तराष्ट्रानवस्थाप्य क एष नदतीति हि ॥ २७ ॥ ह्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनम् । व्याघ्रास्यमुग्रकर्म्माणं कुरूणामभयङ्करम् ॥ २८ ॥ यस्मिन् जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनम् । ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यः सोऽश्वत्थामैष गर्ज्जति ॥ २९ ॥ जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैःश्रवसा इव । ह्रेषता कम्पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रयः ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतं नाम तस्याकरोत् प्रभो । अश्वत्थामेति सोऽद्यैष शूरो नदति पाण्डव ॥ ३१ ॥ यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तदा । कर्म्मणा सुनृशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥ गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे परामृशत् । तन्न जातु क्षमेद्द्रौणिर्जानन् पौरुषमात्मनः ॥ ३३ ॥ उपचीर्णो

गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् । धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मः सुमहान् कृतः ॥ ३४ ॥ चिरं स्थास्यति चाकीर्त्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे । रामे वालिवधाद्यद्वद्वेवं द्रोणे निपातिते ॥ ३५ ॥ सर्वंतमोपपन्नोऽयं मम शिष्यश्च पाण्डवः । नायं वक्ष्यति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ॥ ३६ ॥ स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् । आचार्य्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ३७ ॥ ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतनः । आसीत् स विह्वलो राजन् यथा दृष्टस्त्वया विभुः ॥ ३८ ॥ स तु शोकसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः । शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य शिष्येण निहतो गुरुः ॥ ३९ ॥ न्यस्तशस्त्रमधर्म्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् । रक्षत्विदानीं सामात्यो यदि शक्नोषि पार्षतम् ॥ ४० ॥ ग्रस्तमाचार्य्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतबन्धुना । सर्वे वयं परित्रातुं न शक्यामोऽद्य पार्षतम् ॥ ४१ ॥ सौहार्द्दं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः । सोऽद्य केशग्रहं श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे ॥ ४२ ॥ विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्य्यगृद्धिनि । अपाकीर्य्य स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुरुः ॥ ४३ ॥ यदा गतं वयो भूयः शिष्टमल्पतरञ्च नः । तस्येदानीं विकारोऽयमधर्मोऽयं कृतो महान् ॥४४॥ पितेव नित्यं सौहार्द्दात् पितेव हि च धर्मतः । सोऽल्पकालस्य राज्यस्य कारणाद्घातितो गुरुः ॥ ४५ ॥ धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशाम्पते । विसृष्टा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ॥ ४६ ॥ सम्प्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः । अवृणीत सदा पुत्रान्मामेवाभ्यधिकं गुरुः ॥ ४७ ॥ अक्षीयमाणो न्यस्तास्त्रस्त्वद्वाक्ये नाहवे हतः । न हि तं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ॥ ४८ ॥ तस्याचार्य्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः । कृतो ह्यनार्य्यैरस्माभी राज्यार्थे लघुवृत्तिभिः ॥ ४९ ॥ अहो बत महत्पापं कृतं कर्म सुदारुणम् । यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधु घातितः ॥५०

पितॄन् भ्रातॄन् सुतान् दारान् जीवितञ्चैव वासविः। त्यजेत् सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येवं हि मे गुरुः॥ ५१॥ स मया राजकामेन हन्यमाने ह्युपेक्षितः। तस्मादवाक्शिरा राजन् प्राप्तोऽस्मि नरकं विभो॥ ५२॥ ब्राह्मणं वृद्धमाचार्य्यं न्यस्तशस्त्रं महामुनिम्। घातयित्वाद्य राज्यार्थे मृतं श्रेयो न जीवितम्॥ ५३॥

इति द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अर्जुनवाक्ये सप्तनवत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १९७॥

सञ्जय उवाच। अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथाः। अप्रियं वा प्रियं वापि महाराज धनञ्जयम्॥ १॥ ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनोऽभ्यभाषत। कुत्सयन्निव कौन्तेयमर्जुनं भरतर्षभ॥ २॥ मुनिर्यथारण्यगतो भाषते धर्मसंहितम्। न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मणः संशितव्रतः॥ ३॥ क्षतत्राता क्षताज्जीवन् हन्ता स्त्रीष्वथ साधुषु। क्षत्रियः क्षितिमाप्नोति क्षिप्रं धर्मयशः श्रियः॥ ४॥ स भवान् क्षत्रियगुणैर्युक्तः सर्वैः कुलोद्वहः। अविपश्चिद्यथा वाचं व्याहरन्नाद्य शोभसे॥ ५॥ पराक्रमस्ते कौन्तेय शक्रस्येव शचीपतेः। न चातिवर्त्तसे धर्मं वेलामिव महोदधिः॥६॥ न पूजयेत्त्वां कोन्वद्य यत्त्रयोदशवार्षिकम्। अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा धर्ममेवाभिकाङ्क्षसे॥ ७॥ दिष्ट्या तात मनस्तेऽद्य स्वधर्ममनुवर्त्तते। आनृशंस्ये च ते दिष्ट्या बुद्धिः सततमच्युत॥ ८॥ यत्तु धर्मप्रवृत्तस्य हृतं राज्यमधर्मतः। द्रौपदी च परामृष्टा सभामानीय शत्रुभिः॥ ९॥ वनं प्रव्रजिताश्च स्म वल्कलाजिनवाससः। अनर्हमाणास्तं भावं त्रयोदश समाः परैः॥ १०॥ एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि त्वयानघ। क्षत्रधर्मप्रसक्तेन सर्वमेतदनुष्ठितम्॥ ११॥ तमधर्ममपाक्रष्टुं स्मृत्वाद्य सहितस्त्वया। सानुबन्धान्

हनिष्यामि क्षुद्राग्राज्यहरानहम् ॥ १२ ॥ त्वया तु कथितं पूर्वं क्षुद्रायाभ्यु,द्यता वयम्। घटाम स्म यथाशक्तिं त्वन्तु नोऽद्य जुगुप्ससे ॥ १३ ॥ धर्मममिच्छसि त्रातुं मिथ्यावचनमेव ते। भयार्हितानामस्माकं वाचा मर्माणि कृन्तसि ॥ १४ ॥ वपन् व्रणे क्षारमिव क्षतानां शत्रुकर्षन। विदीर्य्यते मे हृदयं त्वया वाक्शल्यपीड़ितम् ॥ १५ ॥ अधर्मतत्त्वं विपुलं धार्मिकः सन्न बुध्यसे। यस्त्वयात्मानमस्मांश्च प्रशस्यान्न प्रशंससि ॥ १६ ॥ वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्रं प्रशंससि। यः कलां षोड़शीं पूर्णां धनञ्जय न तेऽर्हति ॥ १७ ॥ स्वयमेवात्मनो दोषान् ब्रुवाणः किन्न लज्जसे। दारयेयं महीं क्रोधाद्विकिरेयञ्च पर्वतान् ॥ १८ ॥ आविध्य तां गदां गुर्वीं भीमां काञ्चनमालिनीम्। गिरिप्रकाशान् क्षितिजान् भञ्जेयमनिलो यथा ॥ १९ ॥ द्रावयेयं शरैश्चापि सेन्द्रान् देवान् समागतान्। सराक्षसगणान् पार्थ सासुरोरगमानवान् ॥ २० ॥ स त्वमेवंविधो जानन् भ्रातरं मां नरर्षभ। द्रोणपुत्राद्भयं कर्त्तुं नार्हस्यमितविक्रम ॥ २१ ॥ अथवा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्वैर्नरर्षभैः। अहमेनं गदापाणिर्जेष्याम्येको महारणे ॥ २२ ॥ संक्रुद्धमिव गर्ज्जन्तं हिरण्यकशिपुं हरिम्। ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः पार्थमथाब्रवीत् ॥ २३ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। बीभत्सो विप्रकर्माणि विहितानि मनीषिणाम्। याजनाध्यापने दानं तथा यज्ञप्रतिग्रहौ ॥ २४ ॥ षष्ठमध्ययनं नाम तेषां कस्मिन् प्रतिष्ठितः। हतो द्रोणो मया यत्तत् किं मां पार्थ विगर्हसे ॥ २५ ॥ अपक्रान्तः स्वधर्माच्च क्षत्रधर्ममुपाश्रितः। अमानुषेण हन्त्यस्मानस्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् ॥ २६ ॥ यथा मायां प्रयुञ्जानमसह्यं ब्राह्मणब्रुवम्। माययैव निहन्याद्यो न युक्तं तत्र पार्थ किम् ॥ २७ ॥ तस्मिंस्तथा मया शस्ते यदि द्रौणायनीरुषा। कुरुते भैरवं नादं तत्र किं मम हीयते ॥ २८ ॥

न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्द्रोणिर्युद्धसंज्ञया । घातयिष्यति कौरव्यान् परित्रातुमशक्नुवन् ॥ २९ ॥ यच्च मां धार्म्मिको भूत्वा ब्रवीषि गुरुघातिनम् । तदर्थमहमुत्पन्नः पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात् ॥ ३० ॥ यस्य कार्य्यमकार्य्यं वा युध्यतः स्यात् समं रणे । ब्राह्मणं तं कथं ब्रूयात् क्षत्रियं वा धनञ्जय ॥ ३१ ॥ यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रैः क्रोधमूर्च्छितः । सर्व्वोपायैर्न स कथं बध्यः पुरुषसत्तम ॥ ३२ ॥ विधर्म्मिणं धर्म्मविद्भिः प्रोक्तमेव विषोपमम् । जानन् धर्म्मार्थतत्त्वज्ञः किमर्जुन विगर्हसे ॥ ३३ ॥ नृशंसः स मयाक्रम्य रथ एव निपातितः । तं मामनिन्द्यं बीभत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे ॥ ३४ ॥ कालानलसमं पार्थ ज्वलनार्कविषोपमम् । भीमं द्रोणशिरश्छिन्नं प्रशस्यं न प्रशंससि ॥ ३५ ॥ योऽसौ ममैव नान्यस्य बान्धवान् युधि जघ्निवान् । छित्त्वापि तस्य मूर्द्धानं नैवास्मि विगतज्वरः ॥ ३६ ॥ तच्च मे कृन्तते मर्म्म यन्न तस्य शिरो मया । निषादविषये क्षिप्तं जयद्रथशिरो यथा ॥ ३७ ॥ अवधश्च शत्रूणामधर्म्मः श्रूयतेऽर्जुन । क्षत्रियस्य त्वयं धर्म्मो हन्याद्धन्येत वा पुनः ॥ ३८ ॥ स शत्रुर्निहतः सङ्ख्ये मया धर्म्मेण पाण्डव । यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा ॥ ३९ ॥ पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्म्ममात्मनः । मया शत्रौ हते कस्मात् पापे धर्म्मं न मन्यसे ॥ ४० ॥ सम्बन्धावनतं पार्थ न मां त्वं वक्तुमर्हसि । स्वगात्रकृतसोपानं निषण्णमिव दन्तिनम् ॥ ४१ ॥ क्षमामि ते सर्व्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन । द्रौपद्या द्रौपदेयानां कृते नान्येन हेतुना ॥ ४२ ॥ कुलक्रमागतं वैरं ममाचार्य्येण विश्रुतम् । तथा जानात्ययं लोको न यूयं पाण्डुनन्दनाः ॥ ४३ ॥ नानृती पाण्डवो ज्येष्ठो नाहं वाधार्म्मिकोऽर्जुन । शिष्यद्रोही हतः पापो युध्यस्व विजयस्तव ॥ ४४ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये अष्टनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। साङ्गा वेदा यथान्यायं येनाधीता महात्मना। यस्मिन् साक्षाद्धनुर्वेदो ह्रीनिषेवे प्रतिष्ठितः॥ १॥ यस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणे महर्षितनये तथा। नीचात्मना नृशंसेन क्षुद्रेण गुरुघातिना॥ २॥ यस्य प्रसादात् कर्माणि कुर्वन्ति पुरुषर्षभाः। अमानुषाणि सर्वाणि दैवैरसुकराणि च॥ ३॥ तस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणं समक्षं पापकर्मणा। नामर्षन्तत्र कुर्वन्ति धिक् क्षात्रं धिगमर्षिताम्॥ ४॥ पार्थाः सर्वे च राजानः पृथिव्यां ये धनुर्द्धराः। श्रुत्वा किमाहुः पाञ्चाल्यं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय॥ ५॥

सञ्जय उवाच। श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य ता वाचः क्रूरकर्मणः। तूष्णींभूतास्तदा राजन् सर्वं एव विशाम्पते॥ ६॥ अर्जुनस्तु कटाक्षेण जिह्मं विप्रेक्ष्य पार्षतम्। सवाष्पमतिनिःश्वस्य धिग् धिगित्येव चाब्रवीत्॥ ७॥ युधिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ कृष्णस्तथापरे। आसन् सुव्रीड़िता राजन् सात्यकिस्त्वब्रवीदिदम्॥ ८॥ न ह्यस्ति पुरुषः कश्चिद्य इमं पापपूरुषम्। भाषमाणमकल्याणं शीघ्रं हन्यान्नराधमम्॥ ९॥ एते त्वां पाण्डवाः सर्वे कुत्सयन्ति विकुत्सया। कर्मणानेन पापेन श्वपाकं ब्राह्मणा इव॥ १०॥ एतत् कृत्वा महत् पापं निन्दितः सर्वसाधुभिः। न लज्जसे कथं वक्तुं समितिं प्राप्य शोभनाम्॥ ११॥ कथञ्च शतधा जिह्वा न ते मूर्द्धावदीर्य्यते। गुरुमाक्रोशतः क्षुद्र न चाधर्मेण पात्यसे॥ १२॥ वाच्यस्त्वमसि पार्थैश्च सर्वैश्चान्धकवृष्णिभिः। यत् कर्म्म कलुषं कृत्वा श्लाघसे जनसंसदि॥ १३॥ अनार्य्यं तादृशं कृत्वा पुनरेव गुरुं द्विषन्। वध्यस्त्वं न त्वयार्थोऽस्ति मुहूर्त्तमपि जीवता॥ १४॥ कस्त्वेतद्व्यवसेदार्य्यस्त्वदन्यः पुरुषाधमः। निगृह्य केशेषु वधं गुरोर्धर्म्मात्मनः सतः॥१५॥ सप्तावरे तथा पूर्व्वे बान्धवास्ते निपातिताः। यशसा च परित्यक्तास्त्वां प्राप्य कुलपांसनम्॥ १६॥ उक्तवांश्चापि यत् पार्थं भीष्मं प्रति नरर्षभम्। तथान्तो विहितस्तेन स्वयमेव

महात्मना ॥ १७ ॥ तस्यापि तव सोदर्य्यो निहन्ता पापकृत्तमः ।
नान्यः पाञ्चालपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत् ॥ १८ ॥ स चापि
सृष्टः पित्रा ते भीष्मस्यान्तकरः किल । शिखण्डी रक्षितस्तेन स
च मृत्युर्महात्मनः ॥ १९ ॥ पाञ्चालाश्चलिता धर्मात् क्षुद्रा मित्र-
गुरुद्रुहः । त्वं प्राप्य सहसोदर्य्यं धिक्कृतं सर्व्वसाधुभिः ॥ २० ॥
पुनश्चेदीदृशीं वाचं मत्समीपे वदिष्यसि । शिरस्ते पातयिष्यामि
गदया वज्रकल्पया ॥ २१ ॥ त्वाञ्च ब्रह्महणं दृष्ट्वा जनः सूर्य्य-
मवेक्षते । ब्रह्महत्या हि ते पाप प्रायश्चित्तार्थमात्मनः ॥ २२ ॥
पाञ्चालक सुदुर्वृत्त ममैव गुरुमग्रतः । गुरुर्गुरुवधं भूयः क्षिप-
न्नैवेह लज्जसे ॥ २३ ॥ तिष्ठ तिष्ठ सहस्वैकं गदापातमिमं मम ।
तव चापि सहिष्येऽहं गदापाताननेकशः ॥ २४ ॥ सात्वतेनैव-
माक्षिप्तः पार्षतः परुषाक्षरम् । संरब्धं सात्यकिं प्राह संक्रुद्धः
प्रहसन्निव ॥ २५ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच । श्रूयते श्रूयते चापि क्षम्यते चेति माधव ।
सदानार्य्योऽशुभः साधुं पुरुषं क्षेप्तुमिच्छसि ॥ २६ ॥ क्षमा प्रश-
स्यते लोके न तु पापोऽर्हति क्षमाम् । क्षमावन्तं हि पापात्मा
जितोऽयमिति मन्यते ॥ २७ ॥ स त्वं क्षुद्रसमाचारो नीचात्मा
पापनिश्चयः । आकेशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्यो वक्तुमिच्छसि ॥ २८ ॥
यत् स भूरिश्रवाश्छिन्नभुजः प्रायगतस्त्वया । वार्य्यमाणेन निहत
स्ततः पापतरं नु किम् ॥ २९ ॥ व्यूहमानो मया द्रोणो दिव्ये-
नास्त्रेण संयुगे । विसृष्टशस्त्रो निहतः किन्तत्र क्रूर दुष्कृतम् ॥३०॥
अयुध्यमानं यस्त्वाजौ तथा प्रायगतं मुनिम् । छिन्नबाहुं परै-
र्हन्यात् सात्यके स कथं वदेत् ॥ ३१ ॥ निहत्य त्वां यदा भूमौ स
विक्रामति वीर्य्यवान् । किन्तदा न निहंस्येन भूत्वा पुरुषसत्तमः
॥ ३२ ॥ त्वया पुनरनार्य्येण पूर्व्वं पार्थेन निर्जितः । यदा तदा
हतः शूरः सौमदत्तिः प्रतापवान् ॥ ३३ ॥ यत्र यत्र च पाण्डूनां

द्रोणो द्रावयते चमूम् । किरच्छरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयाम्यहम्
॥ ३४ ॥ स त्वमेवंविधं कृत्वा कर्म चाण्डालवत् स्वयम् । वक्तु-
मिच्छसि वक्तव्यः कस्मात्त्वं परुषाण्यथ ॥ ३५ ॥ कर्त्ता त्वं कर्मणो-
ऽस्यस्य नाहं वृष्णिकुलाधम । पापानाञ्च त्वमावासः कर्मणां मा
पुनर्वद ॥ ३६ ॥ जोषमास्स्व न मां भूयो वक्तुमर्हस्यतः परम् ।
अधरोत्तरमेतद्धि न मां त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥ अथ वक्ष्यसि मां
मौर्ख्याद्भूयः परुषमीदृशम् । गमयिष्यामि वाणैस्त्वां युद्धे वैवस्वत-
क्षयम् ॥ ३८ ॥ न चैवं मूर्ख धर्मेण केवलेनैव शक्यते । तेषामपि
ह्यधर्मेण चेष्टितं शृणु यादृशम् ॥ ३९ ॥ वञ्चितः पाण्डवः पूर्व-
मधर्मेण युधिष्ठिरः । द्रौपदी च परिक्लिष्टा तथाधर्मेण सात्यके
॥ ४० ॥ प्रव्राजिता वने सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया । सर्वस्व-
मपकृष्टञ्च तथाधर्मेण बालिश ॥ ४१ ॥ अधर्मेणापकृष्टश्च मद्रराजः
परैरितः । अधर्मेण तथा बालः सौभद्रो विनिपातितः ॥ ४२ ॥
इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्मः कुरुपितामह । भूरिश्रवा ह्यधर्मेण
त्वया धर्मविदा हतः ॥ ४३ ॥ एवं परैराचरितं पाण्डवेयैश्च
संयुगे । रक्षमाणैर्जयं वीरैर्धर्मज्ञैरपि सात्वत ॥ ४४ ॥ दुर्ज्ञेयः
स परो धर्मस्तथाधर्मः सुदुर्विदः । युध्यस्व कौरवैः सार्द्धं मा गाः
पितृनिवेशनम् ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि परुषाणि
च । श्रावितः सात्यकिः श्रीमानाकम्पित इवाभवत् ॥ ४६ ॥
तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्षः सात्यकिश्चाददे गदाम् । विनिःश्वस्य
यथा सर्पः प्रणिधाय रथे धनुः ॥ ४७ ॥ ततोऽभिपत्य पाञ्चाल्यं
संरम्भेणेदमब्रवीत् । न त्वां वक्ष्यामि परुषं हनिष्ये त्वां वधक्षमम्
॥ ४८ ॥ तमापतन्तं सहसा महाबलममर्षणम् । पाञ्चाल्यायाभि-
संक्रुद्धमन्तकायान्तकोपमम् ॥ ४९ ॥ चोदितो वासुदेवेन भीम-
सेनो महाबलः । अवप्लुत्य रथात्तूर्णं बाहुभ्यां समवारयत् ॥ ५० ॥

हूयमाणस्तथा क्रुद्धः सात्यकिः पाण्डवं बली। प्रस्यन्दमानमादाय
जगाम बलिनं बलात् ॥ ५१ ॥ स्थित्वा विष्टभ्य चरणौ भीमेन
शिनिपुङ्गवः। निगृहीतः पदे षष्ठे बलेन बलिनाम्वरः ॥ ५२ ॥
अवप्लुत्य रथात्तन्तु ध्रियमाणं बलीयसा। उवाच श्लक्ष्णया वाचा
सहदेवो विशाम्पते ॥ ५३ ॥ अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न
विद्यते। परमन्धकवृष्णिभ्यः पाञ्चालेभ्यश्च माधव ॥ ५४ ॥ तथै-
वान्धकवृष्णीनां तथैव च विशेषतः। कृष्णस्य च तथास्मत्तो मित्र-
मन्यन्न विन्दते ॥ ५५ ॥ पाञ्चालानाञ्च वार्ष्णेय समुद्रान्तं विचि-
न्वताम्। नान्यदस्ति परं मित्रं यथा पाण्डववृष्णयः ॥ ५६ ॥
स भवानीदृशं मित्रमस्यैष च तथा तव। भवन्तश्च यथास्माकं
भवताञ्च यथा वयम् ॥ ५७ ॥ स एवं सर्व्वधर्म्मज्ञ मित्रधर्म्ममनु-
स्मरन्। नियच्छ मन्युं पाञ्चाल्यात् प्रशाम्य शिनिपुङ्गव ॥ ५८ ॥
पार्षतस्य क्षम त्वं वै क्षमताञ्चैव पार्षतः। वयं क्षमयितारश्च
किमन्यत्र समाङ्भवेत् ॥५९॥ प्रशाम्यमाने शैनेये सहदेवेन मारिष।
पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ६० ॥ मुञ्च मुञ्च शिनेः
पौत्रं भीम युद्धमदान्वितम्। आसादयतु मामेष धराधरमिवा-
निलः ॥ ६१ ॥ यावदस्य शितैर्वाणैः संरम्भं पातयाम्यहम्। युद्ध-
श्रद्धाञ्च कौन्तेय जीवितञ्चास्य संयुगे ॥ ६२ ॥ किन्नु शक्यं मया
कर्त्तुं कार्य्यं यदिदमुद्यतम्। सुमहत् पाण्डुपुत्राणामायान्त्येते
हि कौरवाः ॥ ६३ ॥ अथ वा फाल्गुनः सर्व्वान् वारयिष्यति
संयुगे। अहमप्यस्य मूर्द्धनि पातयिष्यामि सायकैः ॥ ६४ ॥ मन्यते
छिन्नबाहुं मां भूरिश्रवसमाहवे। उत्सृजैनमहञ्चैनमेष मां वा
हनिष्यति ॥ ६५ ॥ शृण्वन् पाञ्चालवाक्यानि सात्यकिः सर्पवत्
श्वसन्। भीमबाह्वन्तरे सक्तो विस्फुरत्यनिशं बली ॥ ६६ ॥ तौ
वृषाविव नर्द्दन्तौ बलिनौ बाहुशालिनौ। त्वरया वासुदेवश्च
धर्म्मराजश्च मारिष ॥ ६७ ॥ यत्नेन महता वीरौ वारयामासतु-

र्षभम्। निवार्य्य परमेष्वासौ क्रोधसंरक्तलोचनौ। युयुत्सू-
नपरान् सङ्ख्ये प्रतीयुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ६८ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि धृष्टद्युम्नसात्यकि-
क्रोधे नवनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

सञ्जय उवाच। ततः स कदनञ्चक्रे रिपूणां द्रोणनन्दनः।
युगान्ते सर्व्वभूतानां कालसृष्ट इवान्तकः ॥ १ ॥ ध्वजद्रुमं शस्त्रशृङ्गं
हतनागमहाशिलम्। अश्वकिम्पुरुषाकीर्णं शरासनलतावृतम् ॥२॥
शवक्रव्यादसङ्घाढ्यं भूतपक्षिगणाकुलम्। निहत्य शात्रवान् भल्लैः
सोऽचिनोद्देहपर्व्वतम् ॥ ३ ॥ ततो वेगेन महता विनद्य भरतर्षभ।
प्रतिज्ञां श्रावयामास पुनरेव तवात्मजम् ॥ ४ ॥ यस्माद्युध्यन्त-
माचार्य्यं धर्म्मकञ्चुकमाश्रितः। मुञ्च शस्त्रमिति प्राह कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥ तस्मात् सम्पश्यतस्तस्य द्रावयिष्यामि वाहिनीम्।
विद्राव्य सर्व्वान् हन्तास्मि पाञ्चाल्यं पापमेव च ॥ ६ ॥ सर्व्वानेतान्
हनिष्यामि यदि योत्स्यन्ति मां रणे। सत्यं ते प्रतिजानामि
परावर्त्तय वाहिनीम् ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु वाहिनीं पर्य्य-
वर्त्तयत्। सिंहनादेन महता व्यपोह्य सुमहद्भयम् ॥ ८ ॥ ततः
समागमो राजन् कुरुपाण्डवसेनयोः। पुनरेवाभवत्तीव्रः पूर्ण-
सागरयोरिव ॥९॥ संरब्धा हि स्थिरीभूता द्रोणपुत्रेण कौरवाः।
उदग्राः पाण्डुपाञ्चाला द्रोणस्य निधनेन च ॥ १० ॥ तेषां परम-
हृष्टानां जयमात्मनि पश्यताम्। संरब्धानां महावेगः प्रादुरासीद्
रणाजिरे ॥ ११ ॥ यथा शिलोच्चये शैलाः सागरैः सागरा यथा।
प्रतिहन्येत राजेन्द्र तथासन् कुरुपाण्डवाः ॥ १२ ॥ ततः शङ्ख-
सहस्राणि भेरीणामयुतानि च। अवादयन्त संहृष्टाः कुरुपाण्डव-
सैनिकाः ॥ १३ ॥ यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य सुनिस्वन-

अभवत्तस्य सैन्यस्य सुमहानद्भुतोपमः ॥ १४ ॥ प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिरस्त्रं नारायणं तदा। अभिसन्धाय पाण्डूनां पाञ्चालानाञ्च वाहिनीम् ॥ १५ ॥ प्रादुरासंस्ततो वाणा दीप्ताग्राश्च सहस्रशः। पाण्डवान् क्षपयिष्यन्तो दीप्तास्या इव पन्नगाः ॥ १६ ॥ ते दिशः खञ्च सैन्यञ्च समावृखन् महाहवे। मुहूर्त्ताद्भास्करस्येव राजन् लोके गभस्तयः ॥ १७ ॥ तथापरे द्योतमाना ज्योतींषीवाम्बरेऽमले। प्रादुरासन्महीपाल कार्ष्णायसमया गुड़ाः ॥ १८ ॥ चतुश्चक्रा विचित्राश्च शतघ्न्योऽथ गुड़ा मदाः। चक्राणि च क्षुरान्तानि मण्डलानीव भास्वतः ॥ १९ ॥ शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव भरतर्षभ। दृष्ट्वान्तरीक्षमाविग्नाः पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः ॥ २० ॥ यथा यथा ह्ययुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः। तथा तथा तदस्त्रं वै व्यवर्द्धत जनाधिप ॥ २१ ॥ वध्यमानास्तथास्त्रेण तेन नारायणेन वै। दह्यमानानलेनेव सर्वतोऽभ्यर्द्दिता रणे ॥ २२ ॥ यथा हि शिशिरापाये दहेत् कक्षं हुताशनः। तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाह ध्वजिनीं प्रभो ॥ २३ ॥ जगाम परमं त्रासं धर्मराजो युधिष्ठिरः। आपूर्य्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ॥ २४ ॥ द्रवमाणन्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनम्। मध्यस्थताञ्च पार्थस्य धर्मपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५ ॥ धृष्टद्युम्न पलायस्व सह पाञ्चालसेनया। सात्यके त्वञ्च गच्छस्व वृष्ण्यन्धकवृतः स्वयम् ॥ २६ ॥ वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मनः क्षमम्। उपदेष्टुं समर्थोऽयं लोकस्य किमुतात्मनः ॥ २७ ॥ सङ्ग्रामस्तु न कर्त्तव्यः सर्वसैन्यान् ब्रवीमि वः। अहं हि सह सोदर्य्यैः प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ २८ ॥ भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा संग्रामे भीरुदुस्तरे। विमज्जिष्यामि सलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे ॥ २९ ॥ कामः सम्पद्यतामद्य राज्ञो दुर्य्योधनस्य च। कल्याणवृत्तिराचार्य्यो मया युधि निपातितः ॥ ३० ॥ येन बालः स सौभद्रो युद्धानामविशारदः। समर्थैर्बहुभिः क्रूरै-

घातितो नाभिपालितः ॥ ३१ ॥ येन विब्रुवती प्रश्नं यथा कृष्णा
सभागता । उपेक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ॥ ३२ ॥
जिघांसुर्धार्त्तराष्ट्रश्च श्रान्तेष्वन्येषु फाल्गुनम् । कवचेन तथा युक्तो
रक्षार्थं सैन्धवस्य च ॥ ३३ ॥ येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाञ्चालाः सत्य-
जिन्मुखाः । कुर्वाणा मज्जये यत्नं समूला विनिपातिताः ॥ ३४ ॥
येन प्रव्राज्यमानाश्च राज्यादयमधर्मतः । निवार्य्यमाणा न वयं
नानुयातास्तदैषिणः ॥ ३५ ॥ योऽसावत्यन्तमस्माकं कुर्वाणः सौहृदं
परम् । हतस्तदर्थमरणं गमिष्यामि सबान्धवः ॥ ३६ ॥ एवं
ब्रुवति कौन्तेये दाशार्हस्त्वरितस्ततः । निवार्य्य सैन्यं बाहुभ्या-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्य-
श्चावरोहत । एष योगोऽत्र विहितः प्रतिघाते महात्मना ॥ ३८ ॥
द्विपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत । एवमेतन्नवो हन्या-
दस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥ ३९ ॥ यथा यथा ह्ययुध्यन्त ये वा
ह्यस्त्रबलं प्रति । तथा तथा भवन्त्येते कौरवा बलवत्तराः ॥ ४० ॥
निक्षेप्स्यन्ति च शस्त्राणि वाहनेभ्योऽवरुह्य ये । तान्नैतदस्त्रं
संग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥ ४१ ॥ ये त्वेतत् प्रतियोत्स्यन्ति
मनसापीह केचन । निहनिष्यति तान् सर्वान् रसातलगतानपि
॥ ४२ ॥ ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत । ईषुः सर्वे
समुत्स्रष्टुं मनोभिःकरणेन च ॥ ४३ ॥ तत उत्स्रष्टुकामांस्ता-
ञ्छस्त्राण्यालोक्य पाण्डवः । भीमसेनोऽब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन्
वचः ॥ ४४ ॥ न कथञ्चन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित् । अह-
मावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः ॥ ४५ ॥ गदयाप्यनया गुर्व्या
हेमविग्रहया रणे । कालवद्विचरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन्
॥ ४६ ॥ न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह । यथैव
सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्यन्न विद्यते ॥ ४७ ॥ पश्यध्वं मे दृढौ बाहू
नागराजकरोपमौ । समर्थौ पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ॥ ४८

नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह । शक्रो यथाप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुतः ॥ ४९ ॥ अद्य पश्यन्तु मे वीर्य्यं बाह्वोः पीनांसयोर्युधि । ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ॥ ५० ॥ यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते । अथैनं प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु ॥ ५१ ॥ अर्ज्जुनार्ज्जुन बीभत्सो न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया । शशाङ्कस्येव ते कायात् नैर्मल्यं पातयिष्यति ॥५२॥

अर्जुन उवाच । भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु च । एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्धि व्रतमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिन्दमः । अभ्ययान्मेघघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा ॥ ५४ ॥ स एनमिषुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः । निमेषमात्रेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ॥ ५५ ॥ ततो द्रौणिः प्रहस्यैनं द्रवन्तमभिभाष्य च । अवाकिरत् प्रदीप्ताग्रैः शरैस्तैरभिमन्त्रितैः ॥ ५६ ॥ पन्नगैरिव दीप्तास्यैर्मर्मभिद्भिरलं रणे । अवकीर्णोऽभवत्पार्थः स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनैः ॥ ५७ ॥ तस्य रूपमभूद्राजन् भीमसेनस्य संयुगे । खद्योतैरावृतस्येव पर्वतस्य दिनक्षये ॥ ५८ ॥ तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन् प्रति समस्यति । अवर्द्धत महाराज यथाग्निरनिलोद्धतः ॥ ५९ ॥ आवर्द्धमानमालक्ष्य तदस्त्रं भीमविक्रमम् । पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्भयमाविशत् ॥ ६० ॥ ततः शस्त्राणि दिव्यानि समुत्सृज्य महीतले । अवरोहन्रथेभ्यश्च तुरगेभ्यश्च सर्व्वशः ॥ ६१ ॥ तेषु निक्षिप्तशस्त्रेषु वाहनेभ्यश्च्युतेषु च । तदस्त्रं वीर्य्यविपुलं भीममूर्द्धन्यथापतत् ॥ ६२ ॥ हाहाकृतानि भूतानि पाण्डवाश्च विशेषतः । भीमसेनमपश्यन्त तेजसा संवृते तदा ॥ ६३ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि पाण्डवसैन्यास्त्रत्यागे द्विशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वास्त्रेण धनञ्जयः ।
तेजसः प्रतिघातार्थं वारुणेन समावृणोत् ॥ १ ॥ नालक्षयत तत्
कश्चिद्वारुणास्त्रेण संवृतम् । अर्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः
॥ २ ॥ साश्वसूतरथो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः । अग्नावग्नि-
रिव न्यस्तो ज्वालामाली सुदुर्दृशः ॥ ३ ॥ यथा रात्रिक्षये राजन्
ज्योतींष्यस्तगिरिं प्रति । समापेतुस्तथा बाणा भीमसेनरथं प्रति
॥ ४ ॥ स हि भीमो रथाश्चास्य हयाः सूतश्च मारिष । संवृतो
द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गतोऽभवत् ॥ ५ ॥ यथा जग्ध्वा जगत्कृत्स्नं
समये सचराचरम् । गच्छेदग्निर्विभोरास्यं तथास्त्रं भीममावृ-
णोत् ॥ ६ ॥ सूर्य्यमग्निप्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः । तथा
प्रविष्टं तत्तेजो न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७ ॥ विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा
तथा भीमरथं प्रति । उदीर्य्यमाणं द्रौणिञ्च निष्प्रतिद्वन्द्वमाहवे
॥ ८ ॥ सर्वसैन्यानि पाण्डूनां न्यस्तशस्त्राण्यनेकशः । युधिष्ठिर-
पुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ॥ ९ ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च त्वर-
माणौ महाद्युती । अवप्लुत्य रथाद्वीरौ भीममाद्रवतां तदा ॥१०॥
ततस्तौ द्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसम्भवम् । विगाह्य तौ सुबलिनौ
मायामाविशतां तदा ॥ ११ ॥ न्यस्तशस्त्रौ ततस्तौ तु नादहत्
सोऽस्त्रजोऽनलः । वारुणास्त्रप्रयोगाच्च वीर्य्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः ॥१२
ततश्चकृषतुर्भीमं तस्य सर्वायुधानि च । नारायणास्त्रशान्त्यर्थं नर-
नारायणौ बलात् ॥ १३ ॥ आकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महा-
रथः । वर्द्धते चैव तद्घोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ १४ ॥ तम-
ब्रवीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन । वार्य्यमाणोऽपि कौन्तेय
यद्युद्धान्न निवर्त्तसे ॥ १५ ॥ यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरव-
नन्दनाः । वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः ॥ १६ ॥ रथेभ्य-
स्त्ववतीर्णाः स्मः सर्वं एव हि तावकाः । तस्मात्त्वमपि कौन्तेय
रथात्तूर्णमपाक्रम ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णो रथाद्भूमिमपा-

हरत्। निश्वसन्तं यथा नागं क्रोधसंरक्तलोचनम् ॥ १८ ॥ यदापकृष्टः सरथान्नग्रासितश्चायुधं युधि। ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं शत्रुतापनम् ॥ १९ ॥

सञ्जय उवाच। तस्मिन् प्रशान्ते विधिना तथा तेजसि दुःसहे। बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशः प्रदिश एव च ॥ २० ॥ प्रववुश्च शिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः। वाहनानि प्रहृष्टानि योधाश्च मनुजश्वर ॥ २१ ॥ व्यपोढे च ततो घोरे तस्मिंस्तेजसि भारत। बभौ भीमो निशापाये धीमान् सूर्य्य इवोदितः ॥ २२ ॥ हतशेषं बलं तत्र पाण्डवानामतिष्ठत। अस्त्रव्युपरमं दृष्ट्वा तव पुत्रजिघांसया ॥ २३ ॥ व्यवस्थिते बले तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते तथा। दुर्य्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥२४॥ अश्वत्थामन् पुनः शीघ्रमस्त्रमेतत् प्रयोजय। व्यवस्थिता हि पाञ्चालाः पुनरेव जयैषिणः ॥ २५ ॥ अश्वत्थामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण मारिष। सुदीनमतिनिःश्वस्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ नैतदावर्त्तते राजन्नस्त्रं द्विर्नोपपद्यते। आवृत्ते हि निहन्त्येतत् प्रयोक्तारं न संशयः ॥२७॥ एवञ्चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान्। अतो न विहितः सङ्ग्रे बधः शत्रोर्जनाधिप ॥ २८ ॥ पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेयो मृत्युर्न निर्जयः। निर्जिताश्चारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपमाः ॥ २९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। आचार्य्यपुत्र यद्येतत् द्विरस्त्रं न प्रयुज्यते अन्यैर्गुरुघ्ना वध्यन्तामस्त्रैरस्त्रविदाम्वर ॥ ३० ॥ त्वयि दिव्यानि चास्त्राणि त्र्यम्बके चामितौजसि। इच्छतो हि न ते मुच्येत् क्रुद्धो ह्यपि पुरन्दरः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपाधिना हते। तथा दुर्य्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत् पुनः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा पार्थंस्तु सङ्ग्रामे युद्धाय समुपस्थितान्। नारायणास्त्रनिर्मुक्तांश्चरतः पृतनामुखे ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच । जानन् पितुः स निधनं सिंहलाङ्गूलकेतनः ।
संक्रोधो भयमुत्सृज्य सोऽभिदुद्राव पार्षतम् ॥ ३४ ॥ अभिद्रुत्य
च विंशत्या क्षुद्रकाणां नरर्षभः । पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध
पुरुषर्षभः ॥ ३५ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् ज्वलन्तमिव पावकम् ।
द्रोणपुत्रं चतुःषष्ट्या राजन् विव्याध पत्रिणाम् ॥ ३६ ॥ सारथिं-
श्चास्य विंशत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । हयांश्च चतुरोऽविध्य-
च्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ ३७ ॥ विद्धा विद्धा नदन् द्रौणिं कम्पय-
न्निव मेदिनीम् । आददे सर्वलोकस्य प्राणानिव महारणे ॥ ३८ ॥
पार्षतस्तु बली राजन् कृतास्त्रः कृतनिश्चयः । द्रौणिमेवाभिदुद्राव
कृत्वा मृत्युनिवर्त्तनम् ॥ ३९ ॥ ततो वाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य
मूर्द्धनि । अवासृजदमेयात्मा पाञ्चाल्यो रथिनाम्वरः ॥ ४० ॥
तं द्रौणिः समरे क्रुद्धं छादयामास पत्रिभिः । विव्याध चैनं दशभिः
पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४१ ॥ द्वाभ्याञ्च सुविसृष्टाभ्यां क्षुराभ्यां ध्वज-
कार्मुके । छित्त्वा पाञ्चालराजस्य द्रौणिरन्यैः समार्द्दयत् ॥ ४२ ॥
व्यश्वसूतरथञ्चैव द्रौणिश्चक्रे महाहवे । तस्य चानुचरान् सर्वान्
क्रुद्धः प्राच्छादयच्छरैः ॥ ४३ ॥ प्रदुद्राव ततः सैन्यं पाञ्चालानां
विशाम्पते । सम्भ्रान्तरूपमार्त्तञ्च शरवर्षपरिक्षतम् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा
तु विमुखान् योधान् धृष्टद्युम्नञ्च पीड़ितम् । शैनेयश्चोदयत्तूर्णं
रथं द्रौणिरथं प्रति ॥ ४५ ॥ अष्टभिर्निशितैश्चैव सोऽश्वत्थामान-
मार्द्दयत् । विंशत्या पुनराहत्य नानारूपैरमर्षिणम् ॥ ४६ ॥
विव्याध च तथा सूतं चतुर्भिश्चतुरो हयान् । धनुर्ध्वजञ्च संयत्त-
श्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ४७ ॥ स शाश्वं व्यधमच्चापि रथं हेम-
परिष्कृतम् । हृदि विव्याध समरे त्रिंशता सायकैर्भृशम् ॥ ४८ ॥
एवं स पीड़ितो राजन्नश्वत्थामा महाबलः । शरजालैः परिवृतः
कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ॥ ४९ ॥ एवङ्गते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महा-
रथः । कृपकर्णादिभिः सार्द्धं शरैः सात्वतमावृणोत् ॥ ५० ॥

दुर्य्योधनस्तु विंशत्या कृपः शारद्वतस्त्रिभिः। कृतवर्माथ दशभिः कर्णः पञ्चाशता शरैः ॥ ५१ ॥ दुःशासनः शतेनैव वृषसेनश्च सप्तभिः। सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ५२ ॥ ततः स सात्यकी राजन् सर्व्वानेव महारथान्। विरथान् विमुखांश्चैव क्षणेनैवाकरोन्नृप ॥ ५३ ॥ अश्वत्थामा तु सम्प्राप्य चेतनां भरतर्षभ। चिन्तयामास दुःखार्त्तो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ ततो रथान्तरं द्रौणिः समारुह्य परन्तपः। सात्यकिं वारयामास किरञ्छरशतान् बहून् ॥ ५५ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य भारद्वाजसुतं रणे। विरथं विमुखञ्चैव पुनश्चक्रे महारथाः ॥ ५६ ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् दृष्ट्वा सात्यकिविक्रमम्। शङ्खशब्दान् भृशञ्चक्रुः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ५७ ॥ एवं तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः। जघान वृषसेनस्य त्रिसाहस्रान्महारथान् ॥ ५८ ॥ अयुतं दन्तिनां सार्द्धं कृपस्य निजघान सः। पञ्चायुतानि चाश्वानां शकुनेर्निजघान च ॥ ५९ ॥ ततो द्रौणिर्महाराज रथमारुह्य वीर्य्यवान्। सात्यकिं प्रति संक्रुद्धः प्रययौ तद्वधेप्सया ॥ ६० ॥ पुनस्तमागतं दृष्ट्वा शैनेयो निशितैः शरैः। अदारयत् क्रूरतरैः पुनः पुनररिन्दमः ॥ ६१ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासो नानालिङ्गैरमर्षणः। युयुधानेन वै द्रौणिः प्रहसन् वाक्यमब्रवीत् ॥६२॥ शैनेयाभ्युपपत्तिं ते जानाम्याचार्य्यघातिनि। न चैनं त्रास्यसि मया ग्रस्तमात्मानमेव च ॥ ६३ ॥ शपे तवाहं शैनेय सत्येन तपसा तथा। अहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् यदि शान्तिमवाप्नुयाम् ॥ ६४ ॥ यद्बलं पाण्डवेयानां वृष्णीनामपि यद्बलम्। क्रियतां सर्व्वमेवेह निहनिष्यामि सोमकान् ॥ ६५ ॥ एवमुक्त्वार्करश्म्याभं सुपर्व्वाणं शरोत्तमम्। व्यसृजत् सात्वते द्रौणिर्वज्रं वृत्रे यथा हरिः ॥ ६६ ॥ स तं निर्भिद्य तेनास्तः सायकः सशरावरम्। विवेश वसुधां भित्त्वा श्वसन् बिलमिवोरगः ॥ ६७ ॥ स

भिन्नकवचः शूरस्तोत्त्रार्द्दित इव द्विपः । विमुच्य सशरञ्चापं भूरि-श्रवपरिस्रवः ॥ ६८ ॥ सीदन् रुधिरसिक्ताश्च रथोपस्थ उपाविशत् । सूतेनापहृतस्तूर्णं द्रोणपुत्राद्रथान्तरम् ॥ ६७ ॥ अथान्येन सुपु-ङ्खेन शरेणानतपर्व्वणा । आजघान भ्रुवोर्मध्ये धृष्टद्युम्नं परन्तपः ॥ ६८ ॥ स पूर्व्वमतिविद्धश्च भृशं पश्चात् सुमर्द्दितः । सशाद युधि पाञ्चाल्यो व्यपाश्रयत च ध्वजम् ॥ ६९ ॥ तं मत्तमिव सिंहेन राजन् कुञ्जरमर्द्दितम् । जवेनाभ्यद्रवञ्छूराः पञ्च पाण्डवतो रथाः ॥ ७० ॥ किरीटी भीमसेनश्च वृहत्क्षत्रश्च पौरवः । युव-राजश्च चेदीनां मालवस्तु सुदर्शनः ॥ ७१ ॥ एते हाहाकृताः सर्व्वे प्रगृहीतशरासनाः । वीरं द्रौणायनिं वीराः सर्व्वतः पर्य्यवारयन् ॥ ७२ ॥ ते विंशतिपदे यत्ता गुरुपुत्रममर्षणम् । पञ्चभिः पञ्चभि-र्व्वाणैरभ्यघ्नन् सर्व्वतः समम् ॥ ७३ ॥ आशीविषाभैर्व्विंशद्भिः पञ्च-भिश्च शितैः शरैः । चिच्छेद युगपद्द्रौणिः पञ्चविंशतिसायकान् ॥ ७४ ॥ सप्तभिश्च शितैर्व्वाणैः पौरवं द्रौणिरार्द्दयत् । मालवं त्रिभिरेकेन पार्थं षड्भिर्वृकोदरम् ॥ ७५ ॥ ततस्तैर्व्विव्यधुः सर्व्वे द्रौणिं राजन्महारथाः । युगपच्च पृथक् चैव रुक्मपुङ्खैः शिला-शितैः ॥ ७६ ॥ युवराजश्च विंशत्या द्रौणिं विव्याध पत्रिणाम् । पार्थश्च पुनरष्टाभिस्तदा सर्व्वे त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ७७ ॥ ततोऽर्जुनं षड्भिरथाजघान द्रौणायनिर्द्दशभिर्व्वासुदेवम् । भीमं दशार्द्धै-र्युवराजं चतुर्भिर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां मालवं पौरवन्तु ॥ ७८ ॥ सूतं विद्धा भीमसेनस्य षड्भिर्द्वाभ्यां छित्त्वा कार्मुकञ्च ध्वजञ्च । पुनः पार्थं शरवर्षेण विद्धा द्रौणिर्घोरं सिंहनादं ननाद ॥ ७९ ॥ तस्या-स्यतः सुनिशितान् पीतधारान् द्रौणेः शरान् पृष्ठतश्चाग्रतश्च । धरा वियद्द्यौः प्रदिशो दिशश्च छन्ना वाणैरभवन् घोररूपैः ॥ ८० ॥ आसन्नस्य स्वरथमुग्रतेजाः सुदर्शनस्येन्द्रकेतुप्रकाशौ । भुजौ शिर-श्चेन्द्रसमानवीर्य्यस्त्रिभिः शरैर्युगपत् सञ्चकर्त्त ॥ ८१ ॥ सपौरवं

रथशक्त्याभिहत्य छित्त्वा रथं तिलशश्चापि वाणैः । छित्त्वा च बाहू वरचन्दनाक्तौ भल्लेन कायाच्छिर उच्चकर्त्त ॥ ८२ ॥ युवानमिन्दीवरदामवर्णञ्चेदिप्रभुं युवराजं प्रसह्य । वाणैस्त्वरावान् ज्वलिताग्निकल्पैर्विद्धा प्रादान्मृत्यवे साश्वसूतम् ॥ ८३ ॥ मालवं पौरवञ्चैव युवराजञ्च चेदिपम् । दृष्ट्वा समक्षं निहतं द्रोणपुत्रेण पाण्डवः ॥ ८४ ॥ भीमसेनो महाबाहुः क्रोधमाहारयत् परम् । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः स क्रुद्धाशीविषोपमैः ॥ ८५ ॥ छादयामास समरे द्रोणपुत्रं परन्तपः । ततो द्रौणिर्महातेजाः शरवर्षं निहत्य तम् ॥ ८६ ॥ विव्याध निशितैर्वाणैर्भीमसेनममर्षणः । ततो भीमो महाबाहुर्द्रौणेर्युधि महाबलः ॥ ८७ ॥ क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा द्रौणिं विव्याध पत्रिणा । तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणपुत्रो महामनाः ॥ ८८ ॥ अन्यत् कार्मुकमादाय भीमं विव्याध पत्रिभिः । तौ द्रौणिभीमौ समरे पराक्रान्तौ महाबलौ ॥ ८९ ॥ अवर्षतां शरवर्षं वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ । भीमनामाङ्किता वाणाः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ९० ॥ द्रौणिं सञ्छादयामासुर्मेघौघा इव भास्करम् । तथैव द्रौणिनिर्मुक्तैर्भीमः सन्नतपर्वभिः ॥ ९१ ॥ अवाकीर्य्यत स क्षिप्रं शरैः शतसहस्रशः । सञ्छाद्यमानः समरे द्रौणिना रणशालिना ॥ ९२ ॥ न विव्यथे महाराज तदद्भुतमिवाभवत् । ततो भीमो महाबाहुः कार्त्तस्वरविभूषितान् ॥ ९३ ॥ नाराचान् दश सम्प्रैषीद्यमदण्डनिभान् शितान् । ते जत्रुदेशमासाद्य द्रोणपुत्रस्य मारिष ॥ ९४ ॥ निर्भिद्य विविशुस्तूर्णं वल्मीकमिव पन्नगाः । सोऽतिविद्धो भृशं द्रौणिः पाण्डवेन महात्मना ॥ ९५ ॥ ध्वजयष्टिं समाश्रित्य न्यमीलयत लोचने । स मुहूर्त्तात् पुनः संज्ञां लब्ध्वा द्रौणिर्नराधिप ॥ ९६ ॥ क्रोधं परममातस्थौ समरे रुधिरोक्षितः । दृढं सोऽभिहतस्तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ९७ ॥ वेगञ्चक्रे महाबाहुर्भीमसेनरथं प्रति । तत आकर्णपूर्णानां शराणां तिग्म-

तेजसाम् ॥ ९८ ॥ शतमाशीविषाभानां प्रेषयामास भारत । भीमोऽपि समरश्लाघी तस्य वीर्य्यमचिन्तयन् ॥ ९९ ॥ तूर्णं प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः । ततो द्रौणिर्महाराज छित्त्वास्य विशिखैर्धनुः ॥ १०० ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः पाण्डवं निशितैः शरैः । ततोऽन्यद्धनुरादाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ १०१ ॥ विव्याध निशितैर्बाणैर्द्रौणिं पञ्चभिराहवे । जीमूताविव घर्मान्ते तौ शरौघप्रवर्षिणौ ॥ १०२ ॥ अन्योऽन्य क्रोधताम्राक्षौ छादयामासतुर्युधि । तलशब्दैस्ततो घोरैश्छादयन्तौ परस्परम् ॥ १०३ ॥ अयुध्येतां सुसंरब्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । ततो विस्फार्य्य सुमहच्चापं रुक्मविभूषितम् ॥ १०४ ॥ भीमं प्रेक्षत स द्रौणिः शरानस्यन्तमन्तिकात् । शरदहर्मध्यगतो दीप्तार्च्चिरिव भास्करः ॥ १०५ ॥ आददानस्य विशिखान् सन्दधानस्य चाशुगान् । विकर्षतो मुञ्चतश्च नान्तरं ददृशुर्जनाः ॥ १०६ ॥ अलातचक्रप्रतिमं तस्य मण्डलमायुधम् । द्रौणेरासीन्महाराज बाणान् विसृजतस्तदा ॥ १०७ ॥ धनुश्च्युताः शरास्तस्य शतशोऽथ सहस्रशः । आकाशे प्रत्यदृश्यन्त शलभानामिवायतीः ॥ १०८ ॥ ते तु द्रौणिधनुर्मुक्ताः शरा हेमविभूषिताः । अजस्रमन्वकीर्य्यन्त घोरा भीमरथं प्रति ॥ १०९ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् । बलं वीर्य्यं प्रभावञ्च व्यवसायञ्च भारत ॥ ११० ॥ तां समेघामिवोद्भूतां बाणवृष्टिं समन्ततः । जलवृष्टिं महाघोरां तपान्त इव चिन्तयन् ॥ १११ ॥ द्रोणपुत्रवधप्रेप्सुर्भीमो भीमपराक्रमः । अमुञ्चच्छरवर्षाणि प्रावृषीव बलाहकः ॥ ११२ ॥ तद्रुक्मपृष्ठं भीमस्य धनुर्घोरं महद्रणे । विकृष्यमाणं विबभौ शक्रचापमिवापरम् ॥ ११३ ॥ तस्माच्छराः प्रादुरासन् शतशोऽथ सहस्रशः । सञ्छादयन्तः समरे द्रौणिमाहवशोभिनम ॥ ११४ ॥ तयोर्विसृजतोरेवं शरजालानि मारिष । वायुरप्यन्तरा राजन्नाशक्नोत् स विसर्पितुम् ॥ ११५ ॥ तथा

द्रौणिर्महाराज शरान् हेमविभूषितान्। तैलधौतान् प्रसन्नाग्रान् प्राहिणोद्वधकाङ्क्षया ॥ ११६ ॥ तानन्तरीक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत्। विशेषयन् द्रोणसुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ११७ ॥ पुनश्च शरवर्षाणि घोराण्युग्राणि पाण्डवः। व्यसृजद्बलवान् क्रुद्धो द्रोणपुत्रवधेप्सया ॥ ११८ ॥ ततोऽस्त्रमायया तूर्णं शरवृष्टिं निवार्य्य ताम्। धनुश्चिच्छेद भीमस्य द्रोणपुत्रो महास्त्रवित् ॥ ११९ ॥ शरैश्चैनं सुबहुभिः क्रुद्धः सङ्ख्ये पराभिनत्। स छिन्नधन्वा बलवान् रथशक्तिं सुदारुणाम् ॥ १२० ॥ वेगेनाविध्य चिक्षेप द्रोणपुत्ररथं प्रति। तामापतन्तीं सहसा महोल्काभां शितैः शरैः ॥ १२१ ॥ चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन् पाणिलाघवम्। एतस्मिन्नन्तरे भीमो दृढ़मादाय कार्म्मुकम् ॥१२२॥ द्रौणिं विव्याध विशिखैः स्मयमानो वृकोदरः। ततो द्रौणिर्महाराज भीमसेनस्य सारथिम् ॥ १२३ ॥ ललाटे दारयामास शरेणानतपर्व्वणा। सोऽतिविद्धो बलवता द्रोणपुत्रेण सारथि ॥१२४॥ व्यामोहमगमद्राजन् रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम्। ततोऽश्वाः प्राद्रवंस्तूर्णं मोहिते रथसारथौ ॥ १२५ ॥ भीमसेनस्य राजेन्द्र पश्यतां सर्व्वधन्विनाम्। तं दृष्ट्वा प्रद्रुतैरश्वैरपकृष्टं रणाजिरात् ॥ १२६ ॥ दध्मौ प्रमुदितः शङ्खं वृहन्तमपराजितः। ततः सर्व्वे च पाञ्चाला भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १२७ ॥ धृष्टद्युम्नरथं त्यक्त्वा भीताः सम्प्राद्रवन् दिशः। तान् प्रभग्नांस्ततो द्रौणिः पृष्ठतो विकिरन् शरैः ॥ १२८ ॥ अभ्यवर्त्तत वेगेन कालयन् पाण्डुवाहिनीम्। ते वध्यमानाः समरे द्रोणपुत्रेण क्षत्रियाः। द्रोणपुत्र भयाद्राजन् दिशः सर्व्वाश्च भेजिरे ॥ १२९ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि अश्वत्थामपराक्रमे एकाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

सञ्जय उवाच । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
न्यवारयदमेयात्मा द्रोणपुत्रवधेप्सया ॥ १ ॥ ततस्ते सैनिका
राजन्नेवं तत्रावतस्थिरे । संवार्य्यमाणा यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन
वै ॥ २ ॥ एक एव तु वीभत्सुः सोमकावयवैः सह । मत्स्यैरन्यैश्च
सन्धाय पौरवैः स न्यवर्त्तत ॥३॥ ततो द्रुतमतिक्रम्य सिंहलाङ्गूल-
केतनम् । सव्यसाची महेष्वासमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ४ ॥ या
शक्तिर्यस्य ते वीर्य्यं यज्ज्ञानं यच्च पौरुषम् । धार्त्तराष्ट्रेषु या
प्रीतिः प्रद्वेषोऽस्मासु यच्च ते ॥ ५ ॥ यच्च भूयोऽस्ति तेजस्तत्परमं
मम दर्शय । स एव द्रोणहन्ता ते दर्पं भेत्स्यति पार्षतः ॥ ६ ॥
कालानलसमप्रख्यं द्विषतामन्तकोपमम् । समासादय पाञ्चाल्यं
माञ्चापि सहकेशवम् । दर्पं नाशयितास्म्यद्य तवोद्धतस्य संयुगे ॥७॥
धृतराष्ट्र उवाच । आचार्य्यपुत्रो मानार्हो बलवांश्चापि सञ्जय ।
प्रीतिर्धनञ्जये चास्य प्रियश्चापि महात्मनः ॥ ८ ॥ न भूतपूर्वं
वीभत्सोर्वाक्यं परममीदृशम् । अथ कस्मात् स कौन्तेयः सखायं
रूक्षमब्रवीत् ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । युवराजे हते राजन् वृद्धक्षत्रे च पौरवे ।
इष्वस्त्रविधिसम्पन्ने मालवे च सुदर्शने ॥ १० ॥ धृष्टद्युम्ने सात्यकौ
च भीमे चापि पराजिते । युधिष्ठिरस्य तैर्वाक्यैर्मर्मण्यपि च घट्टिते
॥ ११ ॥ अन्तर्भेदे च सञ्जाते दुःखं संस्मृत्य च प्रभो । अभूत-
पूर्वो वीभत्सोर्दुःखान्मन्युरजायत ॥ १२ ॥ तस्मादनर्हमश्लील-
मप्रियं द्रौणिमब्रवीत् । मान्यमाचार्य्यतनयं रूक्षं कापुरुषो यथा
॥ १३ ॥ एवमुक्तस्य स क्रोधान्महेष्वासतमो नृप । पार्थेन परुषं
वाक्यं सर्वमर्मघ्नया गिरा ॥ १४ ॥ द्रौणिश्चुकोप पार्थाय कृष्णाय
च विशेषतः । स तु यत्तो रथे स्थित्वा वार्य्युपस्पृश्य वीर्य्यवान्
॥ १५ ॥ देवैरपि सुदुर्द्धर्षमस्त्रमाग्नेयमाददे । दृश्यादृश्यानरि-
गणानुद्दिश्याचार्य्यनन्दनः ॥ १६ ॥ सोऽभिमन्त्र्य शरं दीप्तं विधूम-

मिव पावकम् । सर्व्वतः क्रोधमाविश्य चिक्षेप परवीरहा ॥ १७ ॥
ततस्तुमुलमाकाशे शरवर्षमजायत । पावकार्च्चिः परीतं तत्
पार्थमेवाभिपुप्लुवे ॥ १८ ॥ उल्काश्च गगनात् पेतुर्द्दिशश्च न चका-
शिरे । तमश्च सहसा रौद्रं चमूमवततार ताम् ॥ १९ ॥ रक्षांसि
च पिशाचाश्च विनेदुरभिसङ्गताः । ववुश्चाप्यशिवा वाताः सूर्य्यो
नैव तताप च ॥ २० ॥ चक्रुशुर्वायसाश्चापि दिक्षु सर्व्वासु भैरवम् ।
रुधिरञ्चाभिवर्षन्तो विनेदुस्तोयदा दिवि ॥ २१ ॥ पक्षिणः पशवो
गावो मुनयश्चापि सुव्रताः । परमं प्रयतात्मानो न शान्तिमुप-
लेभिरे ॥ २२ ॥ भ्रान्तसर्व्वमहाभूतमावर्त्तितदिवाकरम् । त्रैलोक्य-
मभिसन्तप्तं ज्वराविष्टमिवाभवत् ॥ २३ ॥ अस्त्रतेजोभिसन्तप्ता
नागा भूमिशयास्तथा । निःश्वसन्त समुत्पेतुस्तेजो घोरं मुमु-
क्षवः ॥ २४ ॥ जलजानि च सत्त्वानि दह्यमानानि भारत । न
शान्तिमुपजग्मुर्हि तप्यमानैर्ज्जलाशयैः ॥ २५ ॥ दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः
खाद्भूमेः सर्व्वतः शरवृष्टयः । उच्चावचानि पेतुर्व्वै गरुड़ानिल-
रंहसः ॥ २६ ॥ तैः शरैर्द्रोणपुत्रस्य वज्रवेगैः समाहताः । प्रदग्धाः
शत्रवः पेतुरग्निदग्धा इव द्रुमाः ॥ २७ ॥ दह्यमाना महानागाः
पेतुरुर्व्व्यां समन्ततः । नदन्तो भैरवान्नादान् जलदोपमनिस्वनान्
॥ २८ ॥ अपरे प्रद्रुतास्तत्र दह्यमाना महागजाः । रेमस्वस्ता
यथा घोरा वने दावाग्निसंवृताः ॥ २९ ॥ द्रुमाणां शिखराणीव
दावदग्धानि मारिष । अश्ववृन्दान्यदृश्यन्त रथवृन्दानि वा विभो
॥ ३० ॥ अपतन्त रथौघाश्च तत्र तत्र सहस्रशः । तत्सैन्यं भग-
वानग्निर्द्ददाह युधि भारत ॥ ३१ ॥ युगान्ते सर्व्वभूतानि सम्व-
र्त्तक इवानलः । दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां दह्यमानां महाहवे ॥३२॥
प्रहृष्टास्तावका राजन् सिंहनादान् विनेदिरे । ततस्तूर्य्यसह-
स्राणि नानालिङ्गानि भारत ॥ ३३ ॥ तूर्णमाजघ्निरे हृष्टास्तावका
जितकाशिनः । कृत्स्ना ह्यक्षौहिणी राजन् सव्यसाची च पाण्डवः

॥ ३४ ॥ तमसा संवृते लोके नादृश्यन्त महाहवे। नैव तस्यादृशं राजन् दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ३५ ॥ यादृशं द्रोणपुत्रेण सृष्टमस्त्रममर्षिणा। अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३६ ॥ सर्वास्त्रप्रतिघाताय विहितं पद्मयोनिना। ततो मुहूर्त्तादिव तत्तमो व्युपशशाम ह ॥ ३७ ॥ प्रववौ चानिलः शीतो दिशश्च विमला बभुः। तत्राद्भुतमपश्याम कृत्स्नामक्षौहिणीं हताम् ॥ ३८ ॥ अनभिज्ञेयरूपाञ्च प्रदग्धामस्त्रतेजसा। ततो वीरौ महेष्वासौ विमुक्तौ केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥ सहितौ सम्प्रदृश्येतां नभसीव तमोनुदौ। ततो गाण्डीवधन्वा च केशवश्चाक्षतावुभौ ॥ ४० ॥ सपताकध्वजहयः सानुकर्षवरायुधः। प्रबभौ सरथो मुक्तस्तावकानाम्भयङ्करः ॥४१॥ ततः किलकिलाशब्दः शङ्खभेरीस्वनैः सह। पाण्डवानां प्रहृष्टानां क्षणेन समजायत ॥ ४२ ॥ हताविति तयोरासीत् सेनयोरुभयोर्मतिः। तरसाभ्यागतौ दृष्ट्वा विमुक्तौ केशवार्जुनौ ॥ ४३ ॥ तावक्षतौ प्रमुदितौ दध्मतुर्वारिजोत्तमौ। दृष्ट्वा प्रमुदितान् पार्थांस्त्वदीया व्यथिता भृशम् ॥ ४४ ॥ विमुक्तौ च महात्मानौ दृष्ट्वा द्रौणिः सुदुःखितः। मुहूर्त्तं चिन्तयामास किन्त्वेतदिति मारिष ॥ ४५ ॥ चिन्तयित्वा तु राजेन्द्र ध्यानशोकपरायणः। निःश्वसन् दीर्घमुष्णञ्च विमनश्चाभवत्ततः ॥ ४६ ॥ ततो द्रौणिर्धनुर्न्यस्य रथात् प्रस्कन्द्य वेगित। धिग्धिक् सर्वमिदं मिथ्येत्युक्त्वा सम्प्राद्रवद्रणात् ॥ ४७ ॥ ततः स्निग्धाम्बुदाभासं वेदव्यासमकल्मषम्। वेदव्यासं सरस्वत्यावासं व्यासं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ तं द्रौणिरग्रतो दृष्ट्वा स्थितं कुरुकुलोद्वह। सन्नकण्ठोऽब्रवीद्वाक्यमभिवाद्य स दीनवत् ॥ ४९ ॥ भो भो माया यदृच्छा वा न विद्मः किमिदम्भवेत्। अस्त्रन्त्विदं कथं मिथ्या मम कश्च व्यतिक्रमः ॥५०॥ अधरोत्तरमेतद्वा लोकानाञ्च पराभवः। यदिमौ जीवतः कृष्णौ कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ५१ ॥ नासुरा न च

गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः । न सर्पयक्षपतगा न मनुष्याः
कथञ्चन ॥ ५२ ॥ उत्सहन्ते वृथा कर्त्तुमेतदस्त्रं मयेरितम् । तदिदं
केवलं हत्वा शान्तमक्षौहिणीं ज्वलत् ॥ ५३ ॥ सर्व्वघाति मया
मुक्तमस्त्रं परमदारुणम् । केन मानुषधर्म्माणौ नावधीत् केशवा-
र्ज्जुनौ ॥ ५४ ॥ एतन्मे ब्रूहि भगवन् मया पृष्टो यथातथम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन सर्व्वमेतन्महामुने ॥ ५५ ॥

व्यास उवाच । महान्तमेतमर्थं मां यत्त्वं पृच्छसि विस्मयात् ।
तत्प्रवक्ष्यामि ते सर्व्वं समाधाय मनः शृणु ॥ ५६ ॥ योऽसौ
नारायणो नाम पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः । अजायत च कार्य्यार्थं पुत्रो
धर्म्मस्य विश्वकृत् ॥ ५७ ॥ स तपस्तीव्रमातस्थे शिशिरं गिरि-
माश्रितः । ऊर्द्ध्ववाहुर्म्महातेजा ज्वलनादित्यसन्निभः ॥ ५८ ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । अशोषयत्तदात्मानं
वायुभक्षोऽम्बुजेक्षणः ॥ ५९ ॥ तथा परं तपस्तप्त्वा द्विस्ततोऽन्यत्
पुनर्म्महत् । द्यावापृथिव्योर्व्विवरं तेजसा समपूरयत् ॥ ६० ॥ स
तेन तपसा तात ब्रह्मभूतो यदाभवत् । ततो विश्वेश्वरं योनिं
विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ ६१ ॥ ददर्श भृशदुर्द्दर्शं सर्व्वदेवेश-
मीश्वरम् । अणीयांसमणुभ्यश्च वृहद्भ्यश्च महत्तरम् ॥ ६२ ॥ रुद्र-
मीशानमृषभं हरं शम्भुं कपर्द्दिनम् । चेकितानं परं योनिं तिष्ठतो
गच्छतश्च ह ॥ ६३ ॥ दुर्व्वारणं दुर्द्दृशं तिग्ममन्युं महात्मानं सर्व्व-
हरं प्रचेतसम् । दिव्यञ्चापमिषुधी चाददानं हिरण्यवर्म्माणमनन्त-
वीर्य्यम् ॥ ६४ ॥ पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलं परश्वधिनं गदिनं
स्वायतासिम् । शुभ्रुं जटिलं मुषलिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं
परिधिणं दण्डपाणिम् ॥ ६५ ॥ शुभाङ्गदं नागयज्ञोपवीतं विश्वै-
र्गणैः शोभितं भूतसङ्घैः । एकीभूतं तपसां सन्निधानं वयोतिगैः
सुष्टु तमिष्टवाग्भिः ॥ ६६ ॥ जलं दिवं खं क्षितिं सूर्य्यचन्द्रौ तथा
वायुग्नी प्रतिमाणं जगच्च । नालं द्रष्टुं यमजं भिन्नवृत्ता ब्रह्म-

हिरण्मयमृतस्य योनिम् ॥ ६७ ॥ यं पश्यन्ति ब्राह्मणा साधुवृत्ताः
क्षीणे पापे मनसा वीतशोकाः । तं निष्टपन्तं तपसा धर्ममीड्यं
तद्भक्तो वै विश्वरूपं ददर्श । दृष्ट्वा चैनं वाङ्मनोबुद्धिदेहैः संहृ-
ष्टात्मा मुमुदे वासुदेवः ॥ ६८ ॥ अक्षमालापरिक्षिप्तं ज्योतिषां
परमं निधिम् । ततो नारायणो देवं ववन्दे विश्वसम्भवम् ॥ ६९ ॥
वरदं पृथुचार्वङ्ग्या पार्वत्या सहितं प्रभुम् । क्रीड़मानं महात्मानं
भूतसङ्घगणैर्वृतम् ॥ ७० ॥ अजमीशानमव्यक्तं कारणात्मानमच्यु-
तम् । अभिवाद्याथ रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने । पद्माक्षस्तं
विरूपाक्षमभितुष्टाव भक्तिमान् ॥ ७१ ॥

नारायण उवाच । त्वत्सम्भूता भूतकृतो वरेण्य गोप्तारोऽस्य
भुवनस्यादिदेव । आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन् पुरा पुराणीं
तव देव सृष्टिम् ॥७२॥ सुरासुरान्नागरक्षःपिशाचान्नरान् सुपर्णा-
नथ गन्धर्वयक्षान् । पृथग्विधान् भूतसङ्घान् सविश्वांस्त्वत्सम्भूतान्
विद्म सर्वांस्तथैव ॥ ७३ ॥ ऐन्द्रं याम्यं वारुणं वैत्तपाल्यं पैत्रं
त्वाष्ट्रं कर्म सौम्यञ्च तुभ्यम् । रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः
स्पर्शः स्वाद्यं सलिलं गन्ध उर्वी ॥ ७४ ॥ कालो ब्रह्मा ब्रह्म च
ब्राह्मणाश्च त्वत् सम्भूतं स्थास्नु चरिष्णु चेदम् । अद्भ्यस्तोका
यान्ति यथा पृथक् त्वं ताभिश्चैक्यं सङ्क्षये यान्ति भूयः ॥ ७५ ॥
एवं विद्वान् प्रभवञ्चाप्ययञ्च मत्वा भूतानां तव सायुज्यमेति ।
दिव्यावृत्तौ मानसौ द्वौ सुपर्णौ वाचा शाखाः पिप्पलाः सप्त गोपाः
॥ ७६ ॥ दश चान्ये ये पुरं धारयन्ति त्वया सृष्टास्त्वं हि तेभ्यः
परश्च । भूतं भव्यं भविता चाप्यधृष्यं त्वत्सम्भूता भुवनानीह विश्वा
॥ ७७ ॥ भक्तञ्च मां भजमानं भजस्व मारीरिषो ममाहिताहितेन ।
आत्मानं त्वामात्मनानन्यबोधं विद्वानेवं गच्छति ब्रह्म शुक्रम् ॥७८॥
अस्तौषं त्वां तव सम्मानमिच्छन् विचिन्वन् वै सदृशं देववर्य ।
सुदुर्लभान् देहि वरान् ममेष्टानभिष्टुतः प्रतिकार्षीश्च मायाम् ॥७९

व्यास उवाच। तस्मै वरानचिन्त्यात्मा नीलकण्ठः पिनाक-
धृक्। अर्हते वासुदेवाय प्रायच्छद्दषिसंस्तुतः ॥ ८० ॥

श्रीभगवानुवाच। मत्प्रसादान्मनुष्येषु देवगन्धर्व्वयोनिषु।
अप्रमेयबलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ॥ ८१ ॥ न च त्वां प्रसहि-
ष्यन्ति देवासुरमहोरगाः। न पिशाचा न गन्धर्व्वा न नरा न च
राक्षसाः ॥ ८२ ॥ न सुपर्णास्तथा नागा न च विश्वे वियोनिजाः।
न कश्चित्त्वाञ्च देवोऽपि समरेषु विजेष्यति ॥ ८३ ॥ न शस्त्रेण न
वज्रेण नाग्निना न च वायुना। न चार्द्रेण न शुष्केण त्रसेन
स्थावरेण च ॥ ८४ ॥ कश्चित्तव रुजं कर्त्ता मत्प्रसादात् कथञ्चन।
अपि चेत् समरं गत्वा भविष्यसि ममाधिकः ॥ ८५ ॥ एवमेते वरा
लब्धाः वरास्ते विद्धि शौरिणा। स एष देवश्चरति मायया
मोहयन् जगत् ॥ ८६ ॥ तस्यैव तपसो जातं नरं नाम महा-
मुनिम्। तुल्यमेतेन देवेन त्वं जानीह्यर्जुनं सदा ॥ ८७ ॥ तावेतौ
पूर्व्वदेवानां परमौ पठितावृषी। लोकयात्राविधानार्थं सञ्जायेते
युगे युगे ॥ ८८ ॥ तत्रैव कर्म्मणः कृत्स्नं महतस्तपसोऽपि च।
तेजोमन्युश्च विश्वत्त्वं जातो रौद्रो महामुने ॥ ८९ ॥ स भवान्
देववान् प्राज्ञो ज्ञात्वा भवमयं जगत्। अवाकर्षस्त्वमात्मानं
नियमैस्तत् प्रियेप्सया ॥ ९० ॥ शुभ्रं स तु भवान् कृत्वा महा-
पुरुषविग्रहम्। ईजिवांस्त्वं जपैर्होमैरुपहारैश्च मानद ॥ ९१ ॥
स तथा पूज्यमानस्ते पूर्व्वदेहेष्वतूतुषत्। पुष्कलांश्च वरान् प्रादा-
त्तव विद्वन् हृदि स्थितान् ॥ ९२ ॥ जन्मकर्म्मतपो योगास्तयो-
स्तव च पुष्कलाः। ताभ्यां लिङ्गेऽर्च्चितो देवस्त्वयार्च्चायां युगे युगे
॥ ९३ ॥ स एष रुद्रभक्तश्च केशवो रुद्रसम्भवः। सर्व्वरूपं भवं
ज्ञात्वा लिङ्गमर्च्चयति प्रभुम् ॥ ९४ ॥ आत्मयोगाश्च तस्मिन् वै
शास्त्रयोगाश्च शाश्वताः। एवमेवायजन् देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः
॥९५॥ प्रार्थयन्ति परं लोके स्थाणुमेकं स सर्व्वकृत्। कृष्ण एव हि

यष्टव्यो यज्ञैश्चैव सनातनः ॥ ९६ ॥ सर्वभूतभवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्चति
यः प्रभुः । तस्मिन्नभ्यधिका प्रीतिं करोति वृषभध्वजः ॥ ९७ ॥
सञ्जय उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रोणपुत्रो महारथः ।
नमश्चकार रुद्राय बहु मेने च केशवम् ॥९८॥ हृष्टरोमा च वश्यात्मा
नमस्कृत्य महर्षये । वरूथिनीमभिप्रेक्ष्य ह्यवहारमकारयत् ॥९९॥
ततः प्रत्यवहारोऽभूत् पाण्डवानां विशाम्पते । कौरवाणाञ्च दीनानां
द्रोणे युधि निपातिते ॥१००॥ युद्धं कृत्वा दिनान् पञ्च द्रोणो हत्वा
वरूथिनीम् । ब्रह्मलोके गतो राजन् ब्राह्मणो वेदपारग ॥१०१॥

इतिद्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि व्यासवाक्ये
द्व्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वंस्ततः परम् ॥ १ ॥
सञ्जय उवाच । तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।
कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा सुमहदाश्चर्य-
मात्मनो विजयावहम् । यदृच्छया गतं व्यासं प्रपच्छ भरतर्षभ॥३॥
अर्ज्जुन उवाच । सङ्ग्रामे न्यहनं शत्रून् शरौघैर्विमलैरहम् ।
अग्रतो लक्षये यान्तं पुरुषं पावकप्रभम् ॥ ४ ॥ ज्वलन्तं शूल-
मुद्यम्य यां दिशं प्रतिपद्यते । तस्यां दिशि विशीर्य्यन्ते शत्रवो मे
महामुने ॥ ५ ॥ तेन भग्नानरीन् सर्वान्मद्भग्नान्मन्यते जनः । तेन
भग्नानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुनुदाम्यहम् ॥ ६ ॥ भगवांस्तन्ममाचक्ष्व
को वै स पुरुषोत्तमः । शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्य्यसन्निभः
॥ ७ ॥ न पद्भ्यां स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति । शूला-
च्छूलसहस्राणि निपेतुस्तस्य तेजसा ॥ ८ ॥
व्यास उवाच । प्रजापतीनां प्रथमं तैजसं पुरुषं प्रभुम् ।
भुवनं भूर्भुवं देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुम् ॥ ९ ॥ ईशानं वरदं पार्थ

दृष्टवानसि शङ्करम्। तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरम् ॥ १० ॥ महादेवं महात्मानमीशानं जटिलं शिवम्। त्र्यक्षं महाभुजं रुद्रं शिखिनं चीरवाससम् ॥ ११ ॥ महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरम्। जगत्प्रधानमधिकं जगत्प्रीतिमधीश्वरम् ॥ १२ ॥ जगद्योनिं जगद्वीपं जयिनं जगतो गतिम्। विश्वात्मानं विश्वसृजं विश्वमूर्त्तिं यशस्विनम् ॥ १३ ॥ विश्वेश्वरं विश्वनरं कर्मणामीश्वरं प्रभुम्। शम्भुं स्वयम्भुं भूतेशं भूतभव्यभवोद्भवम् ॥ १४ ॥ योगं योगीश्वरं सर्व्वं सर्व्वलोकेश्वरेश्वरम्। सर्व्वश्रेष्ठं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेष्ठिनम् ॥ १५ ॥ लोकत्रयविधातारमेकं लोकत्रयाश्रयम्। सुदुर्ज्जयं जगन्नाथं जन्ममृत्युजरातिगम् ॥१६॥ ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं सुदुर्विदम्। दातारञ्चैव भक्तानां प्रसादविहितान् वरान् ॥ १७ ॥ तस्य पारिषदा दिव्या रूपैर्नानाविधैर्विभोः। वामना जटिला मुण्डा ह्रस्वग्रीवा महोदराः ॥ १८ ॥ महाकाया महोत्साहा महाकर्णास्तथापरे। आननैर्विकृतैः पादैः पार्थ वेशैश्च वैकृतैः ॥ १९ ॥ ईदृशैः स महादेवः पूज्यमानो महेश्वर। स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽग्रतः ॥ २० ॥ तस्मिन् घोरे सदा पार्थ संग्रामे लोमहर्षणे। द्रौणिकर्णकृपैर्गुप्तां महेष्वासैः प्रहारिभिः ॥ २१ ॥ कस्तां सेनां तदा पार्थ मनसापि प्रधर्षयेत्। ऋते देवान्महेष्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ॥ २२ ॥ स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते। न हि भूतं समन्तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २३ ॥ गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः। विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ २४ ॥ तस्मै नमस्तु कुर्व्वन्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि। ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नराः ॥ २५ ॥ ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिम्। इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥ २६ ॥ नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदा।

रुद्राय शितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्च्चसे ॥ २७ ॥ कपर्द्दिने करालाय हर्य्यक्षवरदाय च । याम्यायारक्तकेशाय सद्वृत्ते शङ्कराय च ॥ २८ ॥ काम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च । हरिकेशाय मुण्डाय कनिष्ठाय सुवर्च्चसे ॥ २९ ॥ भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे । बहुरूपाय सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ॥ ३० ॥ उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढ़षे । गिरिशाय सुशान्ताय पतये चीरवाससे ॥३१॥ हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् । पर्ज्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥ वृक्षाणाम्पतये चैव गवाञ्च पतये तथा । वृक्षैरावृतकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ॥३३॥ स्रुवहस्ताय देवाय धन्विने भार्गवाय च । बहुरूपाय विश्वस्य पतये मुञ्जवाससे ॥ ३४ ॥ सहस्रशिरसे चैव सहस्रनयनाय च । सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ॥ ३५ ॥ शरणं गच्छ कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरम् । उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिवर्हणम् ॥३६॥ प्रजानाम्पतिमव्यग्रं भूतानां पतिमव्ययम् । कपर्द्दिनं वृषावर्त्तं वृषनाभं वृषध्वजम् ॥ ३७ ॥ वृषदर्पं वृषपतिं वृषशृङ्गं वृषर्षभम् । वृषाङ्कं वृषभोदारं वृषभं वृषभेक्षणम् ॥ ३८ ॥ वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं महेश्वरम् । महोदरं महाकायं द्वीपिचर्मनिवासिनम् ॥ ३९ ॥ लोकेशं वरदं मुण्डं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् । त्रिशूलपाणिं वरदं खड्गचर्म्मधरं शुभम् ॥ ४० ॥ पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम । प्रपद्ये देवमीशानं शरण्यं चीरवाससम् ॥ ४१ ॥ नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवणः सखा । सुवाससे नमो नित्यं सुव्रताय सुधन्विने ॥ ४२ ॥ धनुर्द्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने । धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्य्याय ते नमः ॥ ४३ ॥ उग्रायुधाय देवाय नमः सुरवराय च । नमोऽस्तु बहुरूपाय नमस्ते बहुधन्विने ॥ ४४ ॥ नमोऽस्तु स्थाणवे नित्यं नमस्तस्मै सुधन्विने । नमोऽस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नमः ॥ ४५ ॥

वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः। मातृणाम्पतये चैव गणा-
नाम्पतये नमः॥ ४६॥ गवाञ्च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः।
अपाञ्च पतये नित्यं देवानां पतये नमः॥ ४७॥ पुष्णो दन्त-
विनाशाय त्र्यक्षाय वरदाय च। हराय नीलकण्ठाय स्वर्ण-
केशाय वै नमः॥ ४८॥ कर्माणि यानि दिव्यानि महादेवस्य
धीमतः। तानि ते कीर्त्तयिष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम्॥ ४९॥
न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न राक्षसाः। सुखमेधन्ते कुपिते
तस्मिन्नपि गुहागताः॥ ५०॥ दक्षस्य यजमानस्य विधिवत्संभृतं
पुरा। विव्याध कुपितो यज्ञं निर्द्दयस्त्वभवत्तदा॥५१॥ धनुषा
वाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च। ते न शर्म्म कुतः शान्तिं लेभिरे
स्म सुरास्तदा॥ ५२॥ विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे।
तेन ज्यातलघोषेण सर्व्वे देवाः समाकुलाः॥ ५३॥ वभूवुर्व्वशगाः
पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः। आपश्चुक्षुभिरे सर्व्वाश्चकम्पे च वसु-
न्धरा॥ ५४॥ पर्व्वताश्च व्यशीर्य्यन्त दिशो नागाश्च मोहिताः।
अन्धेन तमसा लोका न प्राकाशन्त संवृताः॥ ५५॥ जघ्निवान्
सह सूर्य्येण सर्व्वेषां ज्योतिषां प्रभाम्। चुक्षुभुर्भयभीताश्च शान्ति-
ञ्चक्रुस्तथैव च॥ ५६॥ ऋषयः सर्व्वभूतानामात्मनश्च सुखैषिणः।
पूषाणमभ्यद्रवत् शङ्करः प्रहसन्निव॥ ५७॥ पुरोडाशं भक्षयतो
दशनान् वै व्यशातयत्। ततो निश्चक्रमुर्द्देवा वेपमाना नताः स्म
तम्॥ ५८॥ पुनश्च सन्दधे दीप्तान् देवानां निशितान् शरान्।
सधूमान् सस्फुलिङ्गांश्च विद्युत्तोयदसन्निभान्॥ ५९॥ तं दृष्ट्वा
तु सुराः सर्व्वे प्रणिपत्य महेश्वरम्। रुद्रस्य यज्ञभागञ्च विशिष्टं
तेऽन्वकल्पयन्॥ ६०॥ भयेन त्रिदशा राजन् शरणञ्च प्रपे-
दिरे। तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः सन्धितस्तदा॥ ६१॥ भग्ना-
श्चापि सुराश्चासन् भीताश्चाद्यापि तं प्रति। असुराणां पुराण्यासं-
स्त्रीणि वीर्य्यवतां दिवि॥ ६२॥ आयसं राजतञ्चैव सौवर्ण

परमं महत्। सौवर्णं कमलाक्षस्य तारकाक्षस्य राजतम् ॥ ६३ ॥
तृतीयन्तु परं तेषां विद्युन्मालिन आयसम्। न शक्तस्तानि
मघवा नेतुं सर्वायुधैरपि ॥ ६४ ॥ अथ सर्वे सुरा रुद्रं जग्मुः
शरणमर्द्दिताः। ते तमुचुर्महात्मानं सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ६५ ॥
ब्रह्मदत्तवरा ह्येते घोरास्त्रिपुरवासिनः। पीड़यन्त्यधिकं लोकं
यस्मात्ते वरदर्पिताः ॥ ६६ ॥ त्वद्दृते देवदेवेश नान्यः शक्तः
कथञ्चन। हन्तुं दैत्यान्महादेव जहि तांस्त्वं सुरद्विषः ॥ ६७ ॥
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु। निपातयिष्यसे चैता-
नसुरान् भुवनेश्वर ॥ ६८ ॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा देवानां हित-
काम्यया। गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः ॥ ६९ ॥
पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा च शङ्करः। अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं
शेषं नाम त्रिलोचनः ॥ ७० ॥ चक्रे कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेवः
पिनाकधृक्। अणीकृत्यैलपुत्रञ्च पुष्पदन्तञ्च त्र्यम्बकः ॥ ७१ ॥ यूपं
कृत्वा तु मलयमवनाहञ्च तक्षकम्। योक्त्राङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा
सर्वः प्रतापवान् ॥ ७२ ॥ वेदान् कृत्वाथ चतुरश्चतुरोऽश्वान् महे-
श्वरः। उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः ॥ ७३ ॥
गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः। कृत्वोङ्कारं प्रतोदञ्च
ब्रह्माणञ्चैव सारथिम् ॥ ७४ ॥ गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा
च वासुकिम्। विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च ॥ ७५ ॥
वायुं कृत्वाथ वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम्। विद्युत् कृत्वाथ
निस्वानं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम् ॥ ७६ ॥ आरुह्य स रथं दिव्यं
सर्वदेवमयं शिवः। त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरताम्वरः ॥७७॥
असुराणामन्तकरः श्रीमानतुलविक्रमः। स्तूयमानः सुरैः पार्थ
ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ ७८ ॥ स्थानं महेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं
प्रभुः। अतिष्ठत् स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ७९ ॥
यदा त्रीणि समेतानि अन्तरीक्षे पुराणि च। त्रिपर्वणा त्रि-

अल्पेन तदा तानि बिभेद सः ॥ ८० ॥ पुराणि न च तं शेकु-
र्दानवाः प्रतिवीक्षितुम् । शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमा-
युतम् ॥ ८१ ॥ पुराणि दग्धवन्तं तं देवी याता प्रवीक्षितुम् ।
बालमङ्कगतं कृत्वा स्वयं पञ्चशिखं पुनः ॥ ८२ ॥ उमा जिज्ञास-
माना वै कोऽयमित्यब्रवीत् सुरान् । असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण
प्रहरिष्यतः ॥ ८३ ॥ बाहुं सवज्रं तं तस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्
प्रभुः । प्रहस्य भगवांस्तूर्णं सर्वलोकेश्वरो विभुः ॥ ८४ ॥ ततः
संस्तम्भितभुजः शक्रो देवगणैर्वृतः । जगाम ससुरस्तूर्णं ब्रह्माणं
प्रभुमव्ययम् ॥ ८५ ॥ ते तं प्रणम्य शिरसा प्रोचु प्राञ्जलयस्तदा ।
किमप्यङ्कगतं ब्रह्मन् पार्वत्या भूतमद्भुतम् ॥ ८६ ॥ बालरूपधरं
दृष्ट्वा नास्माभिरभिवादितः । तस्मात्त्वां प्रष्टुमिच्छामो निर्जिता
येन वै वयम् ॥ ८७ ॥ अयुध्यता हि बालेन लीलया सपुरन्दराः ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्बरः ॥ ८८ ॥ ध्यात्वा स
शम्भुं भगवान् बालञ्चामिततेजसम् । उवाच भगवान् ब्रह्मा
शक्रादींश्च सुरोत्तमान् ॥ ८९ ॥ चराचरस्य जगतः प्रभुः स भग-
वान् हरः । तस्मात् परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति महेश्वरात् ॥९०॥
यो दृष्टो ह्युमया सार्द्धं युष्माभिरमितद्युतिः । स पार्वत्याः कृते
देवः कृतवान् बालरूपताम् ॥ ९१ ॥ ते मया सहिता यूयं
प्रापयध्वं तमेव हि । स एव भगवान् देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः
॥ ९२ ॥ न सम्बुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् । सप्रजापतयः
सर्वे बालार्कसदृशप्रभम् ॥ ९३ ॥ अथाभ्येत्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा च स
महेश्वरम् । अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तं पितामहः ॥ ९४ ॥

ब्रह्मोवाच । त्वं यज्ञो भुवनस्यास्य त्वं गतिस्त्वं परायणः ।
त्वं भवस्त्वं महादेवस्त्वं धाम परमं पदम् ॥ ९५ ॥ त्वया सर्वमिदं
व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् । भगवन् भूतभव्येश लोकनाथ जग-
त्पते । प्रसादं कुरु शक्रस्य त्वया क्रोधार्दितस्य वै ॥ ९६ ॥

व्यास उवाच। पद्मयोनेर्वचः श्रुत्वा ततः प्रीतो महेश्वरः।
प्रासादाभिमुखो भूत्वा अट्टहासमथाकरोत् ॥ ९७ ॥ ततः प्रसा-
दयामासुरुमां रुद्रञ्च ते सुराः। अभवच्च पुनर्बाहुः प्रकृतिस्थो
हि वज्रिणः ॥ ९८ ॥ तेषां प्रसन्नो भगवान् सपत्नीको वृषध्वजः।
देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ९९ ॥ स वै रुद्रः स च
शिवः सोऽग्निः सर्वः स सर्ववित्। स चेन्द्रश्चैव वायुश्च सोऽश्विनौ
स च विद्युतः ॥ १०० ॥ स भवः स च पर्जन्यो महादेवः स
चानघः। स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्य्यो वरुणश्च सः ॥ १०१ ॥
स कालः सोऽन्तको मृत्युः स यमो रात्र्यहानि च। मासार्द्धमासा
ऋतवः सन्ध्ये संवत्सराणि च ॥ १०२ ॥ धाता च स विधाता
च विश्वात्मा विश्वकर्म्मकृत्। सर्वासां देवतानाञ्च धारयत्यवपु-
र्वपुः ॥ १०३ ॥ सर्वैर्देवैः स्तुतो देवः सैकधा बहुधा च सः।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ १०४ ॥ द्वे तनू तस्य
देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः। घोरा चान्या शिवा चान्या ते
तनू बहुधा पुनः ॥ १०५ ॥ घोरा तु या तनुस्तस्य सोऽग्निर्विष्णुः
स भास्करः। सौम्या तु पुनरेवास्य आपो ज्योतींषि चन्द्रमाः
॥ १०६ ॥ वेदाङ्गाः सोपनिषदः पुराणाध्यात्मनिश्चयाः। यदत्र
परमं गुह्यं स वै देवो महेश्वरः ॥ १०७ ॥ ईदृशश्च महादेवो
भूयांश्च भगवानजः। न हि सर्वं मया शक्या वक्तुं भगवतो गुणाः
॥ १०८ ॥ अपि वर्षसहस्रेण सततं पाण्डुनन्दन। सर्वैर्ग्रहै-
र्गृहीतान् वै सर्वपापसमन्वितान् ॥ १०९ ॥ स मोचयति सुप्रीतः
शरण्यः शरणागतान्। आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं वित्तं कामांश्च
पुष्कलान् ॥ ११० ॥ स ददाति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः।
सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्य्यमुच्यते ॥ १११ ॥ स चैव व्यापृतो
लोके मनुष्याणां शुभाशुभे। ऐश्वर्य्याच्चैव कामानामीश्वरश्च स
उच्यते ॥ ११२ ॥ महेश्वरश्च भूतानां महतामीश्वरश्च सः।

बहुभिर्बहुधारूपैर्विश्वं व्याप्नोति वै जगत् ॥ ११३ ॥ तस्य देवस्य
यद्वक्त्रं समुद्रे तदतिष्ठत । वड़वामुखेऽतिविख्यातं पिवत्तोयमयं
हविः ॥ ११४ ॥ एष चैव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः । यज-
न्त्येनं जनास्तत्र वीरस्थान इतीश्वरम् ॥ ११५ ॥ अस्य दीप्तानि
रूपाणि घोराणि च बहूनि च । लोके यान्यस्य पूज्यन्ते मनुष्याः
प्रवदन्ति च ॥ ११६ ॥ नामधेयानि लोकेषु बहून्यस्य यथार्थ-
वित् । निरुच्यते महत्त्वाच्च विभुत्वात् कर्मभिस्तथा ॥ ११७ ॥
वेदे चास्य समाम्नातं शतरुद्रियमुत्तमम् । नाम्ना चानन्तरुद्रेति
ह्युपस्थानं महात्मनः ॥ ११८ ॥ स कामानां प्रभुर्देवो ये दिव्या
ये च मानुषाः । स विभुः स प्रभुर्देवो विश्वं व्याप्नोति वै महत्
॥ ११९ ॥ ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा मुनयस्तथा । प्रथमो
ह्येष देवानां मुखादस्यानिलोऽभवत् ॥ १२० ॥ सर्व्वथा यत्
पशून् पाति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात् पशु-
पतिः स्मृतः ॥ १२१ ॥ नित्येन ब्रह्मचर्य्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयत्येष लोकांश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ १२२ ॥ ऋषयश्चैव
देवाश्च गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा । लिङ्गमस्यार्च्चयन्ति स्म तच्चाप्यूर्द्ध्वं
समास्थितम् ॥ १२३ ॥ पूज्यमाने ततस्तस्मिन् मोदते स महे-
श्वरः । सुखी प्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव शङ्करः ॥ १२४ ॥ यदस्य
बहुधा रूपं भूतभव्यभवत्स्थितम् । स्थावरं जङ्गमञ्चैव बहुरूप-
स्ततः स्मृतः ॥ १२५ ॥ एकाक्षो जाज्वलन्नास्ते सर्व्वतोऽक्षिमयोऽपि
वा । क्रोधाद्यश्चाविशल्लोकांस्तस्मात् शर्व्व इति स्मृतः ॥ १२६ ॥
धूम्ररूपञ्च यत्तस्य धूर्ज्जटिस्तेन चोच्यते । विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्
विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२७ ॥ तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते
भुवनेश्वरम् । द्यौरापः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः
॥ १२८ ॥ समेधयति यन्नित्यं सर्व्वार्थान् सर्व्वकर्म्मसु । शिव-
मिच्छन् मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ १२९ ॥ सहस्राक्षो-

ऽच्युताचो वा सर्व्वतोऽच्छिमयोऽपि वा। यच्च विश्वं महत् पाति महादेवस्ततः स्मृतः॥ १३०॥ दहत्यूर्द्धं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्ति-स्थितश्च यत्। स्थितलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात् स्थाणुरिति स्मृतः॥ १३१॥ सूर्य्याचन्द्रमसो लोके प्रकाशन्ते रुचश्च याः। ते केशसंज्ञितास्त्र्यचे व्योमकेश इति स्मृतः॥ १३२॥ ब्रह्माणमिन्द्रा-वरुणौ यमं धनदमेव च। निगृह्य हरते यस्मात्तस्माद्धर इति स्मृतः॥ १३३॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च सर्व्वमशेषतः। भव एव ततो यस्माद्भूतभव्यभवोद्भवः॥ १३४॥ विषमस्थः शरीरेषु समश्च प्राणिनामिह। स वायुर्विषमस्थेषु प्राणोऽपानः शरीरिषु॥१३५॥ पूजयेद्विग्रहं यस्तु लिङ्गञ्चापि महात्मनः। लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते॥ १३६॥ ऊरुभ्यामर्द्धमाग्नेयं सोमार्द्धञ्च शिवा तनुः। आत्मनोऽर्द्धं तथा चाग्निः सोमार्द्धं पुनरुच्यते॥ ४३७॥ तैजसी महतीदीप्ता देवेभ्योऽस्य शिवा तनुः। भास्वती मानुषे-ष्वस्य तनुर्घोराग्निरुच्यते॥ १३८॥ ब्रह्मचर्य्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा। यस्य घोरतमा मूर्त्तिः सर्व्वानत्ति तयेश्वरः॥ १३९॥ यन्निर्द्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत् प्रतापवान्। मांस-शोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते॥ १४०॥ कपिः श्रेष्ठ इति प्रोक्तो धर्म्मश्च वृष उच्यते। स देवदेवो भगवान् कीर्त्त्यतेऽतो वृषाकपिः॥ १४१॥ उन्मीलिताभ्यां नेत्राभ्यां बलाद्देवो महे-श्वरः। ललाटे नेत्रमसृजत्तेन त्र्यच इति स्मृतः॥ १४२॥ एष देवो महादेवो योऽसौ पार्थ तवाग्रतः। संग्रामे शात्रवान्निघ्नं-स्त्वया दृष्टः पिनाकधृक्॥ १४३॥ सिन्धुराजवधार्थाय प्रतिज्ञाय त्वयानघ। कृष्णेन दर्शितः स्वप्ने यस्तु शैलेन्द्रमूर्द्धनि॥ १४८॥ एष वै भगवान्देवः संग्रामे याति तेऽग्रतः। येन दत्तानि ते-ऽस्त्राणि यैस्त्वया दानवा हताः॥ १४५॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मितम्। देवदेवस्य ते पार्थ व्याख्यातं शतरुद्रियम्

॥ १४६ ॥ सर्व्वार्थसाधनं पुण्यं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् । सर्व्वपाप-
प्रशमनं सर्व्वदुःखभयापहम् ॥ १४७ ॥ चतुर्व्विधमिदं स्तोत्रं यः
शृणोति नरः सदा । विजित्य शत्रून् सर्व्वान् स रुद्रलोके महो-
यते ॥ १४८ ॥ चरितं महात्मनो दिव्यं सांग्रामिकमिदं शुभम् ।
पठन् वै शतरुद्रीयं शृण्वंश्च सततोत्थितम् ॥ १४९ ॥ भक्तो
विश्वेश्वरं देवं मानुषेषु तु यः सदा । वरान् कामान् स लभते
प्रसन्ने त्र्यम्बके नरः ॥ १५० ॥ गच्छ युध्यस्व कौन्तेय न तवास्ति
पराजयः । यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वतस्ते जनार्द्दन ॥ १५१ ॥
सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वार्जुनं सङ्ख्ये पराशरसुतस्तदा ।
जगाम भरतश्रेष्ठ यथागतमरिन्दम ॥ १५२ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि शतरुद्रिये
त्र्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

सञ्जय उवाच । युद्धं कृत्वा महाघोरं पञ्चाहानि महाबलः ।
ब्राह्मणो निहतो राजन् ब्रह्मलोकमवाप्तवान् ॥ १ ॥ अधीते यत्
फलं वेदे तदस्मिन्नपि पर्व्वणि । क्षत्रियाणामभीरूणामुक्तमत्र
महद्यशः ॥ २ ॥ य इदं पठते पर्व्व शृणुयाद्वापि नित्यशः । स
मुच्यते महापापैः कृतैर्घोरैश्च कर्म्मभिः ॥ ३ ॥ यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणा-
स्येह नित्यं घोरे युद्धे क्षत्रियाणां जयश्च । शेषा वर्णाः काममिष्टं
लभते पुत्रान् पौत्रान् नित्यमिष्टांस्तथैव ॥ ४ ॥

इति द्रोणपर्व्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्व्वणि द्रोणपर्व्वपाठफलश्रुतौ
चतुरधिकद्विशतोऽध्यायः । समाप्तञ्चनारायणास्त्रमोक्षपर्व्व ॥२०४॥

॥ समाप्तञ्च द्रोणपर्व्व ॥

MAHABHARATAM

DRONA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

द्रोणपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"भवतपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ"

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८११।

श्रीमहाभारतम् ।

कर्णपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणे हते राजन् दुर्य्योधनमुखा नृपाः । भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १ ॥ ते द्रोणमनुशोचन्तः कश्मलाभिहतौजसः । पर्य्युपासन्त शोकार्त्तास्ततः शारद्वतीसुतम् ॥ २ ॥ ते मुहूर्त्तं समाश्वास्य हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः । रात्र्यागमे महीपालाः स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥३॥ तेषु वेश्मसु कौरव्य पृथ्वीशा नाप्नुवन् सुखम् । चिन्तयन्तः क्षयं तीव्रं न निद्राञ्चोपलेभिरे ॥ ४ ॥ विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधनः । दुःशासनश्च शकुनिर्न निद्रामुपलेभिरे ॥ ५ ॥ सहितास्तां निशान्ते तु दुर्य्योधननिवेशने । चिन्तयन्तः परिक्लेशान् पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ यत्ते द्यूतपरिक्लिष्टाः कृष्णाचानायिता सभाम् । तत् स्मरन्तोऽन्वतप्यन्त भृशमुद्विग्नचेतसः ॥७॥ तथा तेषां चिन्तयतां तान् क्लेशान् द्यूतकारितान् । दुःखेन क्षणदा राजन् जगामाब्दशतोपमा ॥ ८ ॥ ततः प्रभातसमये स्थिता दिष्टस्य शासने । चक्रुरावश्यकं सर्व्वं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥ ९ ॥

ते कृत्वावश्यकार्य्याणि समाश्वस्य च भारत । योगमाज्ञापया-
मासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ॥ १० ॥ कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृत-
कौतुकमङ्गलाः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताचतैः ॥११॥
निष्कैर्गोभिर्हिरण्यैश्च वासोभिश्च महाधनैः । वन्द्यमाना जया-
शीर्भिः सूतमागधवन्दिभिः ॥ १२ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् कृत-
पूर्वाह्णिकक्रियाः । शिविरान्निर्ययू राजन् युद्धाय कृतनिश्चयाः
॥ १३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । कुरूणां
पाण्डवानाञ्च परस्परजयैषिणाम् ॥१४॥ तयोर्द्विदिवसं युद्धं कुरु
पाण्डवसेनयोः । कर्णे सेनापतौ राजन् बभूवातीव दारुणम् ॥१५
ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे वृषः । पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणां
फाल्गुनेन निपातितः ॥ १६ ॥ ततस्तत् सञ्जयः सर्वं गत्वा नाग
पुरं प्रति । आचष्ट धृतराष्ट्राय यद्वृत्तं कुरुजाङ्गले ॥ १७ ॥

जनमेजय उवाच । आपगेयं हतं श्रुत्वा द्रोणञ्चापि महा
रथम् । जगाम परमामार्त्तिं वृद्धो राजाम्बिकासुतः ॥ १८ ॥ स
श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्य्योधनहितैषिणम् । कथं द्विजवर प्राणा
नधारयत दुःखितः ॥ १९ ॥ यस्मिन् जयाशां पुत्राणाममन्यत स
पार्थिवः । तस्मिन् हते स कौरव्यः कथं प्राणानधारयत् ॥ २०
दुर्मरं बत मन्येऽहं नृणां कृच्छ्रेऽपि वर्त्तताम् । यत्र कर्णं हतं
श्रुत्वा नात्यजज्जीवितं नृपः ॥ २१ ॥ तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन्
वाह्लीकमेव च । द्रोणञ्च सोमदत्तञ्च भूरिश्रवसमेव च ॥ २२
तथैव चान्यान् सुहृदः पुत्रान् पौत्रांश्च पातितान् । श्रुत्वा यन्ना
जहात् प्राणांस्तन्मन्ये दुष्करं द्विज ॥ २३ ॥ एतानि सर्वाण्याचक्ष्व
विस्तरेण यथातथम् । न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरि
महत् ॥ २४ ॥

इति कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणि-
स्तदा । दीनो ययौ नागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ १ ॥ स हास्तिन-
पुरं प्राप्तो भृशमुद्विग्नमानसः । जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रक्षीण-
बान्धवम् ॥ २ ॥ समुदीक्ष्य स राजानं कश्मलाभिहतौजसम् ।
ववन्दे प्राञ्जलिर्भूत्वा मूर्ध्ना पादौ नृपस्य ह ॥ ३ ॥ सम्पूज्य च
यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिम् । हा कष्टमिति चोक्त्वा स ततो
वचनमाददे ॥ ४ ॥ सञ्जयोऽहं क्षितिपते कच्चिदास्ते सुखं भवान् ।
स्वदोषैरापदं प्राप्य कच्चिन्नाद्य विमुह्यसि ॥ ५ ॥ हितान्युक्तानि
विदुरद्रोणगाङ्गेयकेशवैः । न गृहीतान्यनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे
व्यथाम् ॥ ६ ॥ रामनारदकण्वाद्यैर्हितमुक्तं सभातले । न गृहीत-
मनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ७ ॥ सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान्
भीष्मद्रोणमुखान् परैः । निहतान् युधि संस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे
व्यथाम् ॥ ८ ॥ तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिम् । सुदीर्घ-
मुष्णं निश्वस्य दुःखार्त्त इदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आपगेये हते शूरे दिव्यास्त्रवति सञ्जय ।
द्रोणे च परमेष्वासे भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १० ॥ यो रथानां
सहस्राणि दंशितानां दशैव ह । अहन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने
वसुसम्भवः ॥ ११ ॥ स हतो यज्ञसेनस्य पुत्रेणेह शिखण्डिना ।
पाण्डवेयाभिगुप्तेन भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १२ ॥ भार्गव प्रददौ
यस्मै परमास्त्रं महात्मने । साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपा-
कृतः ॥ १३ ॥ यस्य प्रसादात् कौन्तेया राजपुत्रा महारथाः ।
महारथत्वं संप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपाः ॥ १४ ॥ तं द्रोणं निहतं
श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे । सत्यसन्धं महेष्वासं भृशं मे व्यथितं
मनः ॥ १५ ॥ ययोर्लोके पुमानस्त्रेन समोऽस्ति चतुर्विधे । तौ
द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्ये
यस्य चास्त्रेषु न पुमान् विद्यते समः । तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा

किमकुर्वत मामकाः ॥ १७ ॥ संशप्तकानाञ्च बलं पाण्डवेन महात्मना। धनञ्जयेन विक्रम्य गमितं यमसादनम् ॥ १८ ॥ नारायणास्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः। विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किमकुर्वत मामकाः ॥ १९ ॥ विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान् शोकसागरे। प्लवमानान् हते द्रोणे भिन्ननौकानिवार्णवे ॥ २० ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्मणः। मद्रराजस्य शल्यस्य द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ २१ ॥ मत्स्यपुत्रस्य शेषस्य तथान्येषाञ्च सञ्जय। विप्रद्रुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत् कथम् ॥ २२ ॥ एतत् सर्वं यथा वृत्तं तत्त्वं गावल्गणे रणे। आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानाञ्च विक्रमम् ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच। तवापराधाद्यद्वृत्तं कौरवेयेषु मारिष। तच्छ्रुत्वा मा व्यथां कार्षीर्दिष्टे न व्यथते बुधः ॥ २४ ॥ तस्मादभावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति। अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न बुधः कुरुते व्यथाम् ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। न व्यथाभ्यधिका काचिद्विद्यते मम सञ्जय। दिष्टमेतत्परं मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्वणि सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथाः। बभूवुरस्वस्थमुखा विषण्णा गतचेतसः ॥ १ ॥ अवाङ्मुखाः शस्त्रभृतः सर्व एव विशाम्पते। अवेक्षमाणाः शोकार्त्ता नाभ्यभाषन् परस्परम् ॥ २ ॥ तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान् सैन्यानि तव भारत। ऊर्द्ध्वमेव निरैक्षन्त दुःखत्रस्तान्यनेकशः ॥ ३ ॥ शस्त्राण्येषान्तु राजेन्द्र शोणितान्यनेकशः। प्राभ्रश्यन्त कराग्रेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं

हतं युधि ॥ ४ ॥ तानि वह्वान्यनेकानि लम्बमानानि भारत । अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ५ ॥ तथा तत् स्तिमितं दृष्ट्वा गतसत्त्वमवस्थितम् । बलं तव महाराज राजा दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ भवतां बाहुवीर्य्यं हि समाश्रित्य मया युधि । पाण्डवेयाः समाहूता युद्धञ्चेदं प्रवर्त्तितम् ॥ ७ ॥ तदिदं निहते द्रोणे विषण्णमिव लक्ष्यते । युध्यमानाश्च समरे योधा बध्यन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥ जयो वापि वधो वापि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यध्वं सर्वतोमुखाः ॥ ९ ॥ पश्यध्वञ्च महात्मानं कर्णं वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेष्वासं दिव्यैरस्त्रैर्महाबलम् ॥ १० ॥ यस्य वै युधि सन्त्रासात् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । निवर्त्तते सदा मन्दः सिंहात् क्षुद्रमृगो यथा ॥ ११ ॥ येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः । मानुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ॥ १२ ॥ येन दिव्यास्त्रवित् शूरो मायावी स घटोत्कचः । अमोघया रणे शक्त्या निहतो भैरवं नदन् ॥ १३ ॥ तस्य दुष्पारवीर्य्यस्य सत्यसन्धस्य धीमतः । बाह्वोर्द्रविणमक्षय्यमद्य द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ १४ ॥ द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः । पाण्डुपाञ्चालसैन्येषु द्रक्ष्यथाद्य महात्मनोः ॥ १५ ॥ सर्व एव भवन्तश्च शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान् किमु संहताः । वीर्य्यवन्तः कृतास्त्राश्च द्रक्ष्यथाद्य परस्परम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा । तव पुत्रो महावीर्य्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥ १७ ॥ सैन्यापत्यमवाप्याथ कर्णो राजन् महारथः । सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रायुध्यत रणोत्कटः ॥ १८ ॥ स सृञ्जयानां सर्वेषां पाञ्चालानाञ्च पश्यताम् । केकयानां विदेहानामकरोत् कदनं महत् ॥ १९ ॥ तस्येषुधाराः शतशः प्रादुरासन् शरासनात् । अग्रे पुङ्खेषु संसक्ता

यथा भ्रमरपङ्क्तयः ॥ २० ॥ स पीड़यित्वा पाञ्चालान् पाण्डवांश्च तरस्विनः । हत्वा सहस्रशो योधानर्ज्जुनेन निपातितः ॥ २१ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । शोकस्यान्तमपश्यन् वै हतं मेने सुयोधनम् । विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः ॥ १ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे । आर्त्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम । स शब्दः पृथिवीं कृत्स्नां पूरयामास सर्वशः ॥ २ ॥ शोकार्णवे महाघोरे निमग्ना भरतस्त्रियः । रुरुदुर्भृशसन्तप्ता अतीवोद्विग्नमानसाः ॥ ३ ॥ राजानञ्च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ । निःसंज्ञा पतिता भूमौ सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ ४ ॥ ततस्ताः सञ्जयो राजन् समाश्वासयदातुराः । मुह्यमानाः सुबहुशो मुञ्चन्तीर्वारि नेत्रजम् ॥ ५ ॥ समाश्वस्ताः स्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुहुर्मुहुः । कदल्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ॥ ६ ॥ राजानं विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् । आश्वासयामास तदा सिञ्चंस्तोयेन कौरवम् ॥ ७ ॥ स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां ताश्च विज्ञाय योषितः उन्मत्त इव राजा तु स्थितस्तूष्णीं विशाम्पते ॥ ८ ॥ ततो ध्यात्वा चिरं कालं निश्वस्य च पुनः पुनः । स्वान् पुत्रान् गर्हयामास बहु मेने च पाण्डवान् ॥ ९ ॥ गर्हयंश्चात्मनो बुद्धिं शकुनेः सौवलस्य च । ध्यात्वा च सुचिरं कालं वेपमानो मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्य्यसमन्वितः । पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्य्यपृच्छत सञ्जयम् ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । त्वया यत् कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय तन्मया । कच्चिद्दुर्य्योधनः सूत न गतो वै यमक्षयम् ॥ १२

जयी निराशः पुत्रो मे सततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्जय तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तोऽब्रवीत् सूतो राजानं जनमेजयः । हतो वैकर्त्तनो राजन् सह पुत्रैर्महारथः । भ्रातृभिश्च महेष्वासैः सूतपुत्रैस्तनुत्यजैः ॥ १४ ॥ दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना । पीतञ्च रुधिरं कोपात् भीमसेनेन संयुगे ॥ १५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि धृतराष्ट्रशोके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अब्रवीत् सञ्जयं सूतं शोकव्याकुलचेतनः ॥ १ ॥ दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घदर्शिनः । हतं वैकर्त्तनं श्रुत्वा तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥२॥ तत्र मे संशयं छिन्धि दुःखपारं तितीर्षतः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च के नु जीवन्ति के मृताः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । हतः शान्तनवो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान् । हत्वा सञ्जयपाञ्चालान् भीष्मोऽथ दशभिर्द्दिनैः ॥ ४ ॥ ततो द्रोणो महेष्वासः पाञ्चालानामनीकिनीम् । निहत्य युधि दुर्द्धर्षः पश्चाद्रुक्मरथो हतः ॥ ५ ॥ हतशिष्टस्य भीष्मेन द्रोणेन च महात्मना । अर्द्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्त्तनो हतः ॥ ६ ॥ विविंशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः । आनर्त्तयोधान् शतशो निहत्य निहतो युधि ॥ ७ ॥ अथ पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रधर्ममनुस्मरन् । क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितो ह्यभिमुखः परान् ॥ ८ ॥ घोररूपान् परिक्लेशान् दुर्य्योधनकृतान् बहून् । प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ॥ ९ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ राजपुत्रौ महाबलौ । कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ १० ॥ सिन्धुराष्ट्रमुखानीह दशराष्ट्राणि यस्य वै । वशे तिष्ठन्ति वीरस्य

यः स्थितस्तव शासने ॥ ११ ॥ अक्षौहिणीर्दशैकाञ्च निर्जित्य निशितैः शरैः । अर्जुनेन हतो राजन् महावीर्यो जयद्रथः ॥१२॥ तथा दुर्योधनसुतस्तरस्वी युद्धदुर्मदः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे सौभद्रेण निपातितः ॥ १३ ॥ तथा दौःशासनि शूरो बाहुशाली रणोत्कटः । द्रौपदेयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४ ॥ किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम् । देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो बहुमतः सखा ॥ १५ ॥ भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्मरतः सदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १६ ॥ तथा कौरवदायादः सौमदत्तिर्महायशाः । हतो भूरिश्रवा राजन् शूरः सात्यकिना युधि ॥ १७ ॥ श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां धुरन्धरः । चरन्नभीतवत् सङ्ख्ये निहतः सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ तव पुत्रः सदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥ १९ ॥ यस्य राजन् गजानीकं बहुसाहस्र-मद्भुतम् । सुदक्षिणः स सङ्ग्रामे निहतः सव्यसाचिना ॥ २० ॥ कोशलानामधिपतिर्हत्वा बहुशतान् परान् । सौभद्रेणेह विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ २१ ॥ बहुशो योधयित्वा च भीमसेनं महा-रथम् । चित्रसेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ॥ २२ ॥ मद्र-राजानुजः शूरः परेषां भयवर्द्धनः । असिचर्मधरः श्रीमान् सौभ-द्रेण निपातितः ॥ २३ ॥ समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः । वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ॥ २४ ॥ अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ २५ ॥ नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः पृथिवीपतिः । विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः ॥२६॥ शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष । हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि ॥ २७ ॥ राजा भगीरथो वृद्धो बृहत्-क्षत्रश्च कैकयः । पराक्रमन्तौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्य्यवत्तरौ ॥२८॥

भगदत्तस्ततो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः। श्येनवच्चरता सङ्ख्ये नकुलेन निपातितः॥ २९॥ पितामहस्तव तथा वाह्लिकः सह वाह्लिकैः। निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः॥ ३०॥ जयत्सेनस्तथा राजन् जारासन्धिर्महाबलः। मागधो निहतः सङ्ख्ये सौभद्रेण महात्मना॥ ३१॥ पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन् दुःसहश्च महारथः। गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ॥ ३२॥ दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्ज्जयश्च महारथः। कृत्वा नसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम्॥ ३३॥ उभौ कलिङ्गवृषभौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ। कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम्॥ ३४॥ सचिवो वृषवर्मा ते सुतः परमवीर्य्यवान्। भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम्॥ ३५॥ तथैव पौरवो राजा नागायुतबलो महान्। सगणः पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना॥ ३६॥ वसातयो महाराज द्विसाहस्राः प्रहारिणः। शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः॥ ३७॥ अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः। शिवयश्च रणोदाराः कलिङ्गसहिता हताः॥ ३८॥ गोकुले नित्यसंवृद्धा युद्धे परमकोपनाः। तेऽपावृत्तकवीराश्च निहताः सव्यसाचिना॥ ३९॥ श्रेणयो बहुसाहस्राः संशप्तकगणाश्च ये। ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम्॥ ४०॥ स्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाचलौ। त्वदर्थमितिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना॥ ४१॥ उग्रकर्मा महेष्वासो नामतः कर्मतस्तथा। शाल्वराजो महाबाहुर्भीमसेनेन पातितः॥ ४२॥ अघोवांश्च महाराज वृहन्तः सहितौ रणे। पराक्रमन्तौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वतक्षयम्॥ ४३॥ तथैव रथिनां श्रेष्ठः क्षेमधूर्त्तिर्विशाम्पते। निहतो गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे॥ ४४॥ तथा राजा महेष्वासो जलसन्धो महाबलः। सुमहत् कदनं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे॥ ४५॥ अलायुधो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयानवान्। घटोत्कचेन

विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ४६ ॥ राधेयाः सूतपुत्राश्च भ्रातरश्च महारथाः। कैकेयाः सर्वशश्चापि निहताः सव्यसाचिना ॥ ४७ ॥ मालवा मद्रकाश्चैव द्रविडाश्चोग्रविक्रमाः। यौधेयाश्च ललित्थाश्च क्षुद्रकाश्चाप्युशीनराः ॥ ४८ ॥ मावेल्लकास्तुण्डिकेराः सावित्रीपुत्रकाश्च ये। प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च मारिष ॥ ४९ ॥ पत्तीनां निहताः सङ्घा हयानां प्रयुतानि च। रथव्रजाश्च निहता हताश्च वरवारणाः ॥ ५० ॥ सध्वजाः सायुधाः शूराः सवर्माम्बरभूषणाः। कालेन महता यत्ताः कुलशीलविवर्द्धिताः ॥ ५१ ॥ ते हताः समरे सर्वे पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा। अन्ये तथामितबलाः परस्परवधैषिणः ॥ ५२ ॥ एते चान्ये च बहवो राजानः सगणा रणे। हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५३ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः कर्णार्जुनसमागमे। महेन्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ॥ ५४ ॥ यथा कृष्णेन नरको मुरश्च निहतो रणे। कार्त्तवीर्य्यश्च रामेण भार्गवेण बलोग्रता ॥ ५५ ॥ सज्ञातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मदः। रणे कृत्वा महद्युद्धं घोरं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ हतः स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धकः। तथार्जुनेन निहतो द्वैरथे युद्धदुर्मदः ॥ ५७ ॥ सामात्यबान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः। जयाशा धार्त्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुखं यतः ॥ ५८ ॥ तीर्णं तत् पाण्डवैरद्य यत् पुरा नावबुध्यसे। उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितवादिभिः। तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं सुमहात्ययम् ॥ ५९ ॥ पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिणा। अहितान्येव चीर्णानि तेषां तत्फलमागतम् ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आख्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवैः। निहतान् पाण्डवेयानां मामकैर्ब्रूहि सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः। सानुबन्धाः सहामात्या भीष्मेण युधि पातिताः ॥ २ ॥ नारायणा बलवाश्च रामाश्च शतशो रणे। अनुरक्ताश्च विजयं भीष्मेण युधि पातिताः ॥ ३ ॥ समः किरीटिना सङ्ख्ये वीर्य्येण च बलेन च। सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ॥ ४ ॥ पाञ्चालानां महेष्वासाः सर्व्वे युद्धविशारदाः। द्रोणेन सह सङ्गम्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहसुतौ नृपौ। पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ६ ॥ यो बाल एव समरे सम्मितः सव्यसाचिना। केशवेन च दुर्द्धर्षो बलदेवेन वा विभो ॥ ७ ॥ परेषां कदनं कृत्वा महद्रणविशारदः। परिवार्य्य महामात्रैः षड्भिः परमकैः रथैः ॥ ८ ॥ अशक्नुवद्भिर्बीभत्सुमभिमन्युर्निपातितः। तं कृतं विरथं वीरं क्षत्रधर्म्मे व्यवस्थितम्। दौःशासनिर्महाराज सौभद्रं हतवान्रणे ॥ ९ ॥ पटच्चरनिहन्ता च महत्या सेनया वृतः। अम्बष्ठसहितः श्रीमान् मित्रहेतोः पराक्रमन् ॥ १० ॥ आसाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्य्योधनसुतं रणे। सुमहत् कदनं कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ बृहन्तस्तु महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः। दुःशासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १२ ॥ मणिमान् दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्मदौ। पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन विनिपातितौ ॥ १३ ॥ अंशुमान् भोजराजश्च सहसैन्यो महारथः। भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४ ॥ सामुद्रश्चित्रसेनश्च सह पुत्रेण भारत। समुद्रसेनेन बलात् गमितो यमसादनम् ॥ १५ ॥ अनूपवासी नीलश्च व्याघ्रदत्तश्च वीर्य्यवान्। अश्वत्थाम्ना महाराज गमितौ यमसादनम् ॥ १६ ॥ चित्रायुधश्चित्रयोधी कृत्वा तौ कदनं महत्।

चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो युधि ॥ १७ ॥ वृकोदरसमो युद्धे हतः कैकेययोधिभिः । कैकेयेन च विक्रम्य भ्राता भ्राता निपातितः ॥ १८ ॥ जनमेजयो गदायोधी पार्वतीयः प्रतापवान् । दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः ॥ १९ ॥ रोचमानौ नरश्रेष्ठौ रोचमानौ ग्रहाविव । द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ शरैः ॥ २० ॥ नृपाश्चान्ये प्रयुध्यन्तः पराक्रान्ता विशाम्पते । कृत्वा नसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ २१ ॥ पुरुजित् कुन्तिभोजश्च मातुलः सव्यसाचिनः । संग्रामे निर्जितांल्लोकान् गमितो द्रोणसायकैः ॥ २२ ॥ अभिभूः काशिराजश्च बहुभिः काशिभिर्वृतः । वसुदानस्य पुत्रेण न्यासितो देहमाहवे ॥ २३ ॥ अमितौजा युधामन्युरुत्तमौजाश्च वीर्य्यवान् । निहत्य शतशः शूरानस्मदीयैर्निपातिताः ॥ २४ ॥ मित्रवर्मा च पाञ्चालः क्षत्रधर्मा च भारत । द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनम् ॥ २५ ॥ शिखण्डितनयो वीरः क्षत्रदेवो युधाम्पतिः । लक्ष्मणेन हतो राजंस्तव पौत्रेण मारिष ॥ २६ ॥ सुचित्रचित्रवर्मौ च पितापुत्रौ महाबलौ । प्रचरन्तौ रणे वीरौ द्रोणेन विनिपातितौ ॥ २७ ॥ वार्द्धक्षेमिर्महाराज समुद्र इव पर्वणि । आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां गतः ॥ २८ ॥ सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः शात्रवान् प्रदहन् युधि । वाह्लिकेन महाराज कौरवेण निपातितः ॥ २९ ॥ धृष्टकेतुर्महाराज चेदीनां प्रवरो रथः । कृत्वा नदुकरं कर्म्म गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ३० ॥ तथा सत्यधृतिर्वीरः कृत्वा कदनमाहवे । पाण्डवार्थे पराक्रान्तो गमितो यमसादनम् ॥ ३१ ॥ पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः पृथिवीपतिः । निहत्य शात्रवान् सङ्ख्ये द्रोणेन निहतो युधि ॥ ३२ ॥ विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरश्च महाबलः । कुर्वन्तौ दुष्करं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ ३३ ॥ तथा सत्यधृतिर्मात्स्यो मदिराश्वश्च वीर्य्यवान् । सूर्य्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोण-

सायकैः ॥ ३४ ॥ श्रेणिमांस्तु महाराज युध्यमानः पराक्रमी । कृत्वा नसुकरं कर्म्म गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५ ॥ तथैव युधि-विक्रान्तो मागधः परमास्त्रवित् । भीष्मेण निहतो राजन् शेते ऽद्य परवीरहा ॥ ३६ ॥ वसुदानश्च कदनं कुर्व्वाणोऽतीव संयुगे । भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ३७ ॥ एते चान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः । हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मामकस्यास्य सैन्यस्य हतशेषस्य सञ्जय । अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥ १ ॥ तौ हि वीरौ महेष्वासौ मदर्थं कुरुसत्तमौ । भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा को न्वर्थो जीविते सति ॥ २ ॥ न मृष्यामि च राधेयं हतमाहवशोभिनम् । यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम् ॥ ३ ॥ हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन्मामके वदतां वर । अहतान् शंस मे सूत येऽत्र जीवन्ति केचन ॥ ४ ॥ एतेषु निहतेष्वद्य ये त्वया परिकीर्त्तिताः । येऽपि जीवन्ति ते सर्व्वे मृता एवेति मे मतिः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि शुभ्राणि चतुर्व्विधानि । दिव्यानि राजन्निहितानि चैव द्रोणेन वीरे द्विजसत्तमेन ॥ ६ ॥ महारथः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो दृढ़ायुधो दृढ़मुष्टिर्दृढ़ेषुः । स दूरपाती द्रोणपुत्रो महात्मा व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ७ ॥ आनर्त्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ महारथः सात्वतानां वरिष्ठः । स्वयं भोजः कृतवर्म्मा त्वदर्थे व्यवस्थितो योद्धुकामः कृतास्त्रः ॥ ८ ॥ आर्त्तायनिः समरे दुष्प्रकम्प्यः सेनाग्रणीः प्रथमस्तावकानाम् । यः स्वस्रीयान् पाण्डवेयान् विसृज्य

सत्यां वाचं तां चिकीर्षुस्तरस्वी ॥ ९ ॥ तेजोवधं सूतपुत्रस्य सङ्ख्ये
प्रतिश्रुत्याजातशत्रोः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्य्यः शल्यः
स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १० ॥ आजानेयैः सैन्धवैः पार्वतीयै-
र्नदीजकाम्बोजवनायुवाह्लिकैः । गान्धारराजः सुबलेन युक्तो
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ११ ॥ शारद्वतो गौतमश्चापि राजन्
महाबलो बहुचित्रास्त्रयोधी । धनुश्चित्रं सुमहद्भारसाहं व्यव-
स्थितो योद्धुकामः प्रगृह्य ॥ १२ ॥ महाधनुः केकयराजपुत्रः
समश्वयुक्तश्च पताकिनश्च । रथाग्रमास्थाय नरप्रवीरो व्यवस्थितो
योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १३ ॥ तथा सुतस्ते ज्वलनार्कतुल्यं रथं समा-
स्थाय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्य्यो
भ्राजमानो यथा खे ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनो नागकुलस्य मध्ये महा-
वीर्य्यः सह सैन्यप्रवीरैः । रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः
समरे योत्स्यमानः ॥ १५ ॥ स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज
जाम्बूनदचित्रवर्मा । पद्मप्रभो वह्निरिवाल्पधूमो मेघान्तरे सूर्य्य
इव प्रकाशः ॥ १६ ॥ तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणिस्तवात्मजः
सत्यसेनश्च वीरः । व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्द्धं हृष्टात्मानौ समरे
योद्धुकामौ ॥ १७ ॥ ह्रीनिषेवा भारतराजपुत्रावुग्रायुधः श्रुत-
वर्मा जयश्च । शलश्च सत्यव्रतदुःशलौ च व्यवस्थिता बलिनो योद्धु-
कामाः ॥ १८ ॥ कैतव्यानामधिपः शूरमानी रणे चरन् शत्रुहा
राजपुत्रः । पत्ती हयी नागरथप्रयायी व्यवस्थितो योद्धुकाम-
स्त्वदर्थे ॥ १९ ॥ वीरः श्रुतायुश्च श्रुतायुधश्च चित्राङ्गदश्चित्रवर्मा
तथैव । व्यवस्थितो योद्धुकामा नराग्र्याः प्रहारिणो मानिनः
सत्यसन्धाः ॥ २० ॥ कर्णात्मजः सत्यसन्धो महात्मा व्यवस्थितः
समरे योद्धुकामः । अथापरौ कर्णसुतौ वरास्त्रौ व्यवस्थितौ
लघुहस्तौ नरेन्द्र । बलं महद्दुर्भिदमल्पवीर्य्यैः समाश्रितौ यात्स्य-
मानौ त्वदर्थे ॥ २१ ॥ एतैश्च मुख्यैरपरैश्च राजन् योधप्रवीरै-

रमितप्रभावैः। व्यवस्थितो नागकुलस्य मध्ये यथा महेन्द्रः कुरु-राजो जयाय ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आख्याता जीवमाना ये परेभ्योऽपि यथा-तथम्। इतीदमवगच्छामि व्यक्तमर्थाभिपत्तितः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। हतप्रवीरभूयिष्ठं किञ्चिच्छेषं बलं स्वकम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वा तु मोह-मगमच्छोकव्याकुलचेतनः। मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि मुहूर्त्तं तिष्ठ सञ्जय ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। व्याकुलं मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियम्। मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितुम् ॥ २६ ॥ इत्येव-मुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। नष्टचित्तस्तथा सोऽथ पपात जगतीपतिः ॥ २७ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच। श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धे पुत्रांश्चैव निपा-तितम्। नरेन्द्रः किञ्चिदाश्वस्तो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्राप्तवान् परमं दुःखं पुत्रव्यसनजं महत्। तस्मिन् यदुक्तवान् काले तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रद्धेयमिवा-द्भुतम्। भूतसम्मोहनं भीमं मेरोः प्रपतनं यथा ॥ ३ ॥ चित्त-मोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामतेः। पराजयमिवेन्द्रस्य द्विषद्भ्यो भीमकर्म्मणः ॥ ४ ॥ दिवः प्रपतनं भानोरुर्व्यामिव महाद्युतेः। संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयाम्भसः ॥ ५ ॥ महीवियद्दिग-म्बूनां सर्व्वनाशमिवाद्भुतम्। कर्म्मणोरिव वैफल्यमुभयोः पुण्य-पापयोः ॥ ६ ॥ सञ्चिन्त्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः।

नेदमस्तीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य समरे वधम् ॥ ७ ॥ प्राणिनामेव मन्येषां स्यादपीति विचार्य्य सः । शोकाग्निना दह्यमानो दह्यमान इवोरगः ॥ ८ ॥ विस्रस्ताङ्गः श्वसन् दीनो हाहेत्युक्ता सुदुःखितः । विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयाधिरथिर्वीरः सिंहद्विरदविक्रमः । ऋषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिस्वनः ॥ १० ॥ ऋषभो वृषभस्येव यो युद्धे न निवर्त्तते । शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा ॥ ११ ॥ यस्य ज्यातलशब्देन शरवृष्टिरवेण च । नराश्वरथमातङ्गा नाधितिष्ठन्ति संयुगे ॥ १२ ॥ यमाश्रित्य महाबाहुं द्विषत्सङ्घघ्नमच्युतम् । दुर्य्योधनोऽकरोद्वैरं पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ १३ ॥ स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसह्यासह्यविक्रमः ॥ १४ ॥ यो नामन्यत वै नित्यमच्युतञ्च धनञ्जयम् । न वृष्णीन्नाहितानन्यान् स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १५ ॥ शार्ङ्गगाण्डीवधन्वानौ सहितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ॥ १६ ॥ इति यः सततं मन्दमवोचल्लोभमोहितम् । दुर्य्योधनमवाचीनं राज्यकामुकमातुरम् ॥ १७ ॥ यश्चाजैषीदतिबलानमित्रानतिदुर्ज्जयान् । गान्धारान्मद्रकान् मत्स्यांस्त्रिगर्त्तांस्तङ्गणान् खशान् ॥ १८ ॥ पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कुलिन्दान् काशिकोशलान् । सुह्मानङ्गांश्च वङ्गांश्च निषधान् पुण्ड्रकीचकान् ॥ १९ ॥ वत्सान् कलिङ्गांस्तरलानश्मकानृषिकानपि । यो जित्वा समरे वीरांश्चक्रे बलिभृतः पुरा ॥ २० ॥ शरव्रातैः सुनिशितैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपत्रिभिः । दुर्य्योधनस्य वृद्ध्यर्थं वर्त्तते यो जयाय च ॥ २१ ॥ सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् । घातितः पाण्डवैः शूरैः समरे बलशालिभिः ॥ २२ ॥ वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो नरेष्वपि । तृतीयमन्यं लोकेऽस्मिन् वृषं नैवानुशुश्रुम ॥ २३ ॥ उच्चैःश्रवा वरोऽश्वानां राज्ञां

सव्यसाची वरः । वरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः ॥२४॥ योऽजितः पार्थिवैः शूरैः समर्थैर्वीर्य्यशालिभिः । दुर्य्योधनस्य वृद्ध्यर्थं कृत्स्नामुर्वीमथाजयत् ॥ २५ ॥ यं लब्ध्वा मागधो राजा सान्त्वमानार्थगौरवैः । अरीरत्‌पीत् पार्थिवं क्षत्रमृते कौरवयादवान् ॥ २६ ॥ तं श्रुत्वा निहतं कर्णं द्वैरथे सव्यसाचिना । शोकार्णवे निमग्नोऽस्मि समुद्रे भिन्ननौरिव ॥ २७ ॥ नृवृषं निहतं श्रुत्वा द्वैरथे रथिनां वरम् । शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्लवः सागरे यथा ॥ २८ ॥ ईदृशैर्यद्यहं दुःखैर्न विनश्यामि सञ्जय । वज्राद्दृढतरं मन्ये हृदयं मम दुर्भिदम् ॥ २९ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणामिमं श्रुत्वा पराभवम् । को मदन्यः पुमान् लोके न जह्यात् सूत जीवितम् ॥ ३० ॥ विषमग्निं प्रपातं वा पर्वताग्रादहं वृणे । न हि शक्ष्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि सञ्जय ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च । त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते ययातिमिव नाहुषम् ॥ १ ॥ श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्योऽसि पार्थिव । पर्य्यवस्थापयात्मानं मा विषादे मनः कृथाः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दैवमेव परं मन्ये पौरुषन्तु निरर्थकम् । यत्र शालप्रतीकाशः कर्णोऽवध्यत संयुगे ॥ ३ ॥ हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथव्रजान् । प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ४ ॥ मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान् । कथं स निहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ५ ॥ शोकस्यान्तं न पश्यामि समुद्रस्येव विप्लुतः । चिन्ता मे वर्द्धते तीव्रा मुमूर्षा चापि जायते ॥ ६ ॥ कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च ।

अयुद्धेयमहं मन्ये वधं कर्णस्य सञ्जय ॥ ७ ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढ़ं मम । यत् श्रुत्वा निहतं कर्णं न दीर्य्यति सहस्रधा ॥ ८ ॥ आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा । यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवाम्यद्य सुदुःखितः । धिग्जीवितमिदञ्चैव सुहृद्धीनस्य सञ्जय ॥ ९ ॥ अद्य चाहं दशामेतां गतः सञ्जय गर्हिताम् । कृपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः ॥ १० ॥ अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः । परिभूतः कथं सूत परैः शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ११ ॥ दुःखात् सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय । भीष्मद्रोणवधेनैव कर्णस्य च महात्मनः ॥ १२ ॥ नात्र शेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि । स हि पारं महानासीत् पुत्राणां मम सञ्जय ॥ १३ ॥ युद्धे विनिहतः शूरो विसृजन् सायकान् बहून् । को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ॥१४॥ रथाद्दाधिरथिर्नूनं न्यपतत् सायकार्द्दितः । पर्वतस्येव शिखरं वज्रपाताद्विदारितम् ॥ १५ ॥ स शेते पृथिवीं नूनं शोभयन् रुधिरोक्षितः । मातङ्ग इव मत्तेन द्विपेन्द्रेण निपातितः ॥ १६ ॥ यद्बलं धार्त्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयम् । सोऽर्ज्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ १७ ॥ स हि वीरो महेष्वासः पुत्राणां मेऽभयङ्करः । शेते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचलः ॥ १८ ॥ पङ्गोरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितम् । दुर्य्योधनस्य चाकूतं तृषितस्येव विप्रुषः ॥ १९ ॥ अन्यथा चिन्तितं कार्य्यमन्यथा तत्तु जायते । अहो नु बलवद्दैवं कालश्च दुरतिक्रमः ॥ २० ॥ पलायमानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः । कच्चिद्विनिहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम ॥ २१ ॥ कच्चिन्न दीनाचरितं कृतवांस्तात सञ्जय । कच्चिन्न निहतः शूरो यथान्ये क्षत्रिया हताः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यस्वेति सर्वदा । दुर्य्योधनो नाभ्यगृह्णान्मूढः पथ्यमिवौषधम् ॥ २३ ॥ शरतल्पे शयानेन भीष्मेण सुमहायशाः ।

र्यिज्ञामुपासते। धनुर्वेदं चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमतः ॥७४॥
युवा रूपेण सम्पन्नो दर्शनीयो महायशाः। अश्वत्थामा हते
कर्णे किमभाषत सञ्जय ॥ ७५ ॥ आचार्य्यो यो धनुर्वेदे गौतमो
रथसत्तमः। कृपः शारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
मद्रराजो महेष्वासः शल्यः समितिशोभनः। दृष्ट्वा विनिहतं कर्णं
सारथ्ये रथिनां वरः ॥ ७७ ॥ किमभाषत सौवीरो मद्राणा-
मधिपो बली। दृष्ट्वा विनिहतं सर्वे योधा वा रणदुर्ज्जयाः ॥७८॥
ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्धुमागताः। वैकर्त्तनं हतं दृष्ट्वा
कान्यभाषन्त सञ्जय ॥ ७९ ॥ द्रोणे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे
नरर्षभे। के वा मुखमनीकानामासन् सञ्जय भागशः ॥ ८० ॥
मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनां वरः। वैकर्त्तनस्य सारथ्ये
तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८१ ॥ केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य
युध्यतः। वामं चक्रं ररक्षुर्वा के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ८२ ॥ के
कर्णं न जहुः शूराः के क्षुद्राः प्राद्रवंस्ततः। कथञ्च वः समेतानां
हतः कर्णो महारथः ॥ ८३ ॥ पाण्डवांश्च कथं शूराः प्रत्युद्ययु-
र्महारथाः। सृजन्तः शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदाः ॥ ८४ ॥
स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा। व्यर्थः कथं समभवत्त-
न्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८५ ॥ मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्साहस्य
सञ्जय। अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥ ८६ ॥ तौ हि
वीरौ महेष्वासौ मदर्थे त्यक्तजीवितौ। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा
को न्वर्थो जीवितेन मे ॥ ८७ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं कर्णञ्च
पाण्डवैः। यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम् ॥ ८८ ॥
द्रोणे हते च यद्वृत्तं कौरवाणां परैः सह। संग्रामे नरवीराणां
तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८९ ॥ यथा कर्णेन कौन्तेयाः सह युद्धमयो-
जयन्। यथा च द्विषतां हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यताम् ॥ ९० ॥

इति कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रानुतापे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

यः पुमान् वाचो रूक्षाः संश्रावयन्नृषा । सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः ॥ ५७ ॥ यस्य गाण्डीवमुक्तानां स्पर्शमुग्रमचिन्तयन् । अपतिर्ह्यसि कृष्णेति ब्रुवन् पार्थानवैक्षत ॥ ५८ ॥ यस्य नासीद्भयं पार्थैः सपुत्रैः सजनार्द्दनैः । स्ववाहुबलमाश्रित्य मुहूर्त्तमपि सञ्जय ॥ ५९ ॥ तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि सवासवैः । प्रतीपमभिधावद्भिः किं पुनस्तात पाण्डवैः ॥ ६० ॥ न हि ज्यां संस्पृशानस्य तलत्रे चापि गृह्णतः । पुमानाधिरथेः स्थातुं कश्चित् प्रमुखतोऽर्हति ॥ ६१ ॥ अपि स्यान्मेदिनी हीना सोमसूर्य्यप्रभांशुभिः । न वधः पुरुषेन्द्रस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ ६२ ॥ येन मन्दः सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च । वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्याख्यानमरोचत ॥ ६३ ॥ स ननं वृषभस्कन्धं कर्णं दृष्ट्वा निपातितम् । दुःशासनञ्च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः ॥ ६४ ॥ हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा द्वैरथे सव्यसाचिना । जयतः पाण्डवांश्चापि किंस्वित् दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ ६५ ॥ दुर्मर्षणं हतं दृष्ट्वा वृषसेनञ्च संयुगे । प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा वध्यमानं महारथैः ॥ ६६ ॥ पराङ्मुखांश्च राज्ञस्तु पलायनपरायणान् । विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः ॥ ६७ ॥ अनेयश्चाभिमानी च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः । हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किंस्विद्दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ ६८ ॥ स्वयं वैरं महत् कृत्वा वार्य्यमाणः सुहृद्गणैः । प्रधने हतभूयिष्ठः किंस्विद्दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ ६९ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । रुधिरे पीयमाने च किंस्विद्दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥७०॥ सह गान्धारराजेन सभायां यदभाषत । कर्णोऽर्जुनं रणे हन्ता हते तस्मिन् किमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ द्यूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवम् । शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ॥ ७२ ॥ कृतवर्म्मा महेष्वासः सात्वतानां महारथः । हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा हार्द्दिक्यः किमभाषत ॥ ७३ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य

शक्तिं दिव्यां कनकभूषणाम् । प्रायच्छत् द्विषतां हन्त्रीं कुण्डलाभ्यां पुरन्दरः ॥ ४१ ॥ यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः । अशेत निहितः पत्रौ चन्दनेष्वरिसूदनः ॥ ४२ ॥ भीष्मद्रोणमुखान् वीरान् योऽवमन्य महारथान् । जामदग्न्यान्महाराज ब्राह्ममस्त्रमशिक्षत ॥ ४३ ॥ यश्च द्रोणमुखान् दृष्ट्वा विमुखानर्द्दितान् शरैः । सौभद्रस्य महाबाहुर्व्यधमत् कार्मुकं शितैः ॥४४॥ यश्च नागायुतप्राणं वातरंहसमच्युतम् । विरथं सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत् ॥ ४५ ॥ सहदेवञ्च निर्जित्य शरैः सन्नतपर्वभिः । कृपया विरथं कृत्वा नाहनद्धर्मचिन्तया ॥ ४६ ॥ यश्च मायासहस्राणि विकुर्वाणं जयैषिणम । घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशक्त्या निजघ्निवान् ॥ ४७ ॥ एतांश्च दिवसान् यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः । नागमद्द्वैरथं वीरः स कथं निहतो रणे ॥४८॥ रथभङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्य्यत । न चेदस्त्राणि निर्णेशुः स कथं निहतः परैः ॥ ४९ ॥ को हि शक्तो रणे कर्णं विधुन्वानं महद्धनुः । विमुञ्चन्तं शरान् घोरान् दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । जेतुं पुरुषशार्दूलं शार्दूलमिव वेगितम् ॥ ५० ॥ ध्रुवं तस्य धनुश्छिन्नं रथो वापि महीं गतः । अस्त्राणि वा प्रनष्टानि यथा शंससि मे हतम् । न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने ॥ ५१ ॥ न हन्मि फाल्गुनं यावत् तावत् पादौ न धावये । इति यस्य महद्घोरं व्रतमासीन्महात्मनः ॥ ५२ ॥ यस्य भीतो वने निद्रां धर्मराजो युधिष्ठिरः । त्रयोदशसमा नित्यं नालभत् पुरुषर्षभः ॥ ५३ ॥ यस्य वीर्य्यवतो वीर्य्यं समाश्रित्य महात्मनः । मम पुत्रः सभां भार्य्यां पाण्डूनां नीतवान् बलात् ॥ ५४ ॥ तत्रापि च सभामध्ये पाण्डवानाञ्च पश्यताम् । दासभार्य्येति पाञ्चालीमब्रवीत् कुरुसन्निधौ ॥ ५५ ॥ न सन्ति पतयः कृष्णे सर्व्वे षण्डतिलैः समाः । उपतिष्ठस्व भर्त्तारमन्यं वा वरवर्णिनी ॥ ५६ ॥ इत्येवं

पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्मेदिनीतलम् ॥ २४ ॥ जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च । अब्रवीत् स महाबाहुस्तात संग्राम्य पाण्डवैः ॥ २५ ॥ प्रशमाद्धि भवेच्छान्तिर्मद्‌न्तं युद्धमस्तु वः । भ्रातृभावेन पृथिवीं भुङ्‌च्व पाण्डुसुतैः सह ॥ २६ ॥ अकुर्वन् वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्रकः । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः ॥ २७ ॥ अहन्तु निहतामात्यो हतपुत्रस्तु सञ्जय । द्यूततः कृच्छ्रमापन्नो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ २८ ॥ यथाहि शकुनिं गृह्य छित्त्वा पक्षौ च सञ्जय । विसर्जयन्ति संहृष्टाः क्रीड़मानाः कुमारकाः ॥ २९ ॥ लूनपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते । तथाहमपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ ३० ॥ क्षीणः सर्वार्थहीनश्च निर्ज्ञातिर्बन्धुवर्जितः । कां दिशं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवशं गतः ॥ ३१ ॥ योऽजयत् सर्वकाम्बोजानम्बष्ठान् कैकयैः सह । गान्धारांश्च विदेहांश्च जित्वा कार्य्यार्थमाहवे ॥ ३२ ॥ दुर्य्योधनस्य वृद्ध्यर्थं पृथिवीं योऽजयत् प्रभुः । स जितः पाण्डवैः शूरैः समर्थैर्बाहुशालिभिः ॥ ३३ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे कर्णे युधि किरीटिना । के वीराः पर्य्यतिष्ठन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३४ ॥ कच्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे । उक्तं त्वया पुरा तात यथा वीरा निपातिताः ॥ ३५ ॥ भीष्ममप्रतियुध्यन्तं शिखण्डी सायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ३६ ॥ तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वायुधो युधि । युक्तयोगो महेष्वासः शरैर्बहुभिराचितः । निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ॥ ३७ ॥ अन्तरेण हतावेतौ छलेन च विशेषतः । अश्रौषमहमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ३८ ॥ भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्याद्वज्रभृत् स्वयम् । न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३९ ॥ कर्णस्त्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च । कथमिन्द्रोपमं वीरं मृत्युर्युद्धे समस्पृशत् ॥ ४० ॥ यस्य विद्युत्प्रभां

सञ्जय उवाच । हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत ।
कृते च मोघसङ्कल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ १ ॥ द्रवमाणे महाराज
कौरवाणां बलार्णवे । व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्भ्रातृभिः सह
॥ २ ॥ तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । विद्रुतं स्वबलं
दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ॥ ३ ॥ स्वमनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्य्य-
मुपाश्रितः । युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ॥ ४ ॥
लब्धलक्ष्यैः परैर्हृष्टैर्व्यायच्छद्भिश्चिरं तदा । सन्ध्याकालं समा-
साद्य प्रत्याहारमकारयत् ॥ ५ ॥ कृत्वावहारं सैन्यानां प्रविश्य
शिविरं स्वकम् । कुरवः स्वहितं मन्त्रं मन्त्रयाञ्चक्रिरे मिथः ॥ ६ ॥
पर्य्यङ्केषु परार्द्ध्येषु स्पर्द्ध्यास्तरणवत्सु च । वरासनेषूपविष्टाः
सुखशय्यास्विवामराः ॥ ७ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा साम्ना परम-
वल्गुना । तानाभाष्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत ॥ ८ ॥

दुर्य्योधन उवाच । मतं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्व्वे प्रब्रूत मा
चिरम् । एवं गते तु किं कार्य्यं किञ्चकार्य्यतरं नृपाः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्ता नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः ।
चक्रुर्नानाविधाश्चेष्टाः सिंहासनगतास्तदा ॥ १० ॥ तेषां निशम्ये-
ङ्गितानि युद्धे प्राणान् जुहूषताम् । समुद्वीक्ष्य मुखं राज्ञो
बालार्कसमवर्च्चसम ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्य-
माददे । रागो योगस्तथा दाक्ष्यं नयश्चेत्यर्थसाधकाः । उपायाः
पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु दैवमुपाश्रिताः ॥ १२ ॥ लोकप्रवीरा येऽस्माकं
देवकल्पा महारथाः । नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते
हताः ॥ १३ ॥ न त्वेव कार्य्यं नैराश्यमस्माभिर्विजयं प्रति । सुनीतै-
रिह सर्व्वार्थैर्दैवमप्यनुलोम्यते ॥ १४ ॥ ते वयं प्रवरं नृणां सर्व्वै-
र्गुणगणैर्युतम् । कर्णमेवाभिषेक्ष्यामः सैन्यापत्येन भारत ॥ १५ ॥
कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् । एषो ह्यतिबलः शूरः
कृतास्त्रो युद्धदुर्म्मदः । वैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून्

॥ १६ ॥ एतद्वाचार्य्यतनयात् श्रुत्वा राजंस्तवात्मजः। आशाञ्च महतीञ्चक्रे कर्णं प्रति स वै तदा ॥ १७ ॥ हते भीष्मे कृ द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्। तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वास्य च भारत ॥ १८ ॥ ततो दुर्य्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वास्य तद्वचः। प्रीतिसत्कारसंयुक्तं तथ्यमात्महितं शुभम् ॥ १९ ॥ स्वं मनः समवस्थाप्य वाहुवीर्य्यसुपाश्रितः। दुर्य्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ कर्ण जानामि ते वीर्य्यं सौहृदञ्च परं मयि। तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः ॥ २१ ॥ श्रुत्वा यथेष्टञ्च कुरु वीर यत्तव रोचते। भवान् प्राज्ञतमो नित्यं मम चैव परा गतिः ॥ २२ ॥ भीष्म द्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम। सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ॥ २३ ॥ वृद्धौ हि तौ महेष्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये। मानितौ च मया वीरौ राधेय वचनात्तव ॥ २४ ॥ पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे। रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव च ॥ २५ ॥ न्यस्तशस्त्रे च भवति हतो भीष्मः प्रतापवान्। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवे ॥ २६ ॥ हते तस्मिन् महेष्वासे शरतल्पगते तदा। त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत् पुरःसरः ॥ २७ ॥ तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिष्यत्वादिति मे मतिः। स चापि निहतो वृद्धो धृष्टद्युम्नेन सत्वरम् ॥ २८ ॥ निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रमम्। त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ॥ २९ ॥ भवानेवाद्य नः शक्तो विजयाय न संशयः। पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितम् ॥ ३० ॥ स भवान् धुर्य्यवत् सङ्ख्ये धुरमुद्वोढुमर्हति। अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥ ३१ ॥ देवतानां यथा स्कन्दः सेनानीः प्रभुरव्ययः। तथा भवानिमां सेनां धार्त्तराष्ट्रीं बिभर्त्तु वै। जहि शत्रुगणान् सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३२ ॥ अवस्थितं रणे

दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारथाः । द्रविष्यन्ति सपाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकर्षेथा महाचमूम् ॥३३॥ भवत्यवस्थिते यत्ते पाण्डवा मन्दचेतसः । द्रविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चाला सृञ्जयाश्च ह ॥ ३४ ॥ यथा ह्यभ्युदितः सूर्य्यः प्रतपन् स्वेन तेजसा । व्यपोहति तमस्तीव्रं तथा शत्रून् प्रतापत ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच । आशा बलवती राजन् पुत्रस्य तव साऽभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान् ॥ ३६ ॥ तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेवं तदाब्रवीत् । सूतपुत्र न ते पार्थः स्थित्वाग्रे संयुयुत्सति ॥ ३७ ॥

कर्ण उवाच । उक्तमेतन्मया पूर्व्वं गान्धारे तव सन्निधौ । जेष्यामि पाण्डवान् सर्व्वान् सपुत्रान् सजनार्द्दनान् ॥ ३८ ॥ सेनापतिर्भविष्यामि तवाहं नात्र संशयः । स्थिरो भव महाराज जितान् विद्धि च पाण्डवान् ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तो महाराज ततो दुर्य्योधनो नृपः । उत्तस्थौ राजभिः सार्द्धं देवैरिव शतक्रतुः । सैनापत्येन सत्कर्त्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः ॥ ४० ॥ ततोऽभिषिषिचुः कर्णं विधिदृष्टेन कर्म्मणा । दुर्य्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः ॥ ४१ ॥ शातकुम्भमयैः कुम्भैर्मन्त्रैश्चैवानुमन्त्रितैः । तोयपूर्णैर्विषाणैश्च द्विपखड्गमहर्षभैः ॥ ४२ ॥ मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथौषधैः । औडुम्बरे सुखासीनमासने क्षौमसंवृते ॥ ४३ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना सम्भारैश्च सुसंभृतैः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च सम्मताः । तुष्टुवुस्तं महात्मानमभिषिक्तं वरासने ॥४४॥ ततोऽभिषिक्तो राजेन्द्र निष्कैर्गोभिर्धनेन च । वाचयामास विप्राग्र्यान् राधेयः परवीरहा ॥ ४५ ॥ जय पार्थान् सगोविन्दान् सानुगांस्तान्महाहवे । इति ते वन्दिनः प्राहुर्द्विजाश्च पुरुषर्षभ ॥ ४६ ॥ जहि पार्थान् सपाञ्चालान् राधेय विजयाय

नः उद्यन्निव यदा भानुस्तमांस्युग्रैर्गभस्तिभिः ॥ ४७ ॥ न ह्यशं त्वदिष्टानां परामां वै सकोपवाः। कृतघ्नाः सूर्य्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ॥ ४८ ॥ न च पार्थाः सपाञ्चालाः स्थातुं शक्तास्तवाग्रतः। आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ४९ ॥ अभिषिक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः। अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ॥ ५० ॥ सैन्यापत्ये तु राधेयमभिषिच्य सुतस्तव। अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं कालचोदितः ॥ ५१ ॥ कर्णोऽपि राजन् संप्राप्य सैनापत्यमरिन्दमः। योगमाज्ञापयामास सूर्य्यस्योदयनं प्रति ॥ ५२ ॥ तव पुत्रैर्वृतः कर्णः शुशुभे तत्र भारत। देवैरिव यथा स्कन्दः संग्रामे तारकामये ॥२५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सैनापत्यन्तु संप्राप्य कर्णो वैकर्त्तनस्तदा। तथोक्तश्च स्वयं राज्ञा स्निग्धं भ्रातृसमं वचः ॥ १ ॥ योगमाज्ञाप्य सेनानामादित्येऽभ्युदिते तदा। अकरोत् किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रास्ते भरतर्षभ। योगमाज्ञापयामासुर्नन्दितूर्य्यपुरःसरम् ॥ ३ ॥ महत्यपररात्रे च तव सैन्यस्य पार्थिव। योग योगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ४ ॥ कल्पतां नागमुख्यानां रथानाञ्च वरूथिनाम्। सन्नह्यतां पदातीनां वाजिनाञ्च विशाम्पते ॥ ५ ॥ क्रोशताञ्चापि योधानां त्वरितानां परस्परम्। बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् सुमहांस्ततः ॥ ६ ॥ ततः श्वेतपताकेन वलाकावर्णवाजिना। हेमपृष्ठेन धनुषा नागकक्षेण केतुना ॥ ७ ॥ तूणीरशतपूर्णेन साङ्गदेन वरूथिना। शतघ्नीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ॥ ८ ॥ कार्मुकैरुपपन्नेन

चिमलादित्यवर्च्चसा । रथेनातिपताकेन सूतपुत्त्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ध्मापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितम् । विधुन्वानो मह-च्चापं कार्त्तस्वरविभूषितम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं रथिनां वरम् । भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमोघ्नन्तं दुरासदम् ॥११॥ न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष । नान्येषां पुरुषव्याघ्र मेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १२ ॥ ततस्तु त्वरयन् योधान् शङ्खशब्देन मारिष । कर्णो निष्कर्षयामास कौरवाणां महद्बलम् ॥ १३ ॥ व्यूहं व्यूह्य महेष्वासो मकरं शत्रुतापनः । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया ॥ १४ ॥ मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णो राजन् व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ॥ १५ ॥ द्रोणपुत्त्रस्तु शिरसि ग्रीवायां सर्व्वसोदराः । मध्ये दुर्य्योधनो राजा बलेन महतावृतः ॥ १६ ॥ वामे पादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यवस्थितः । नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्म्मदैः ॥ १७ ॥ पादे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । त्रिगर्त्तैश्च महेष्वासै-र्दाक्षिणात्यैश्च संवृतः ॥ १८ ॥ अनुपादस्तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थितः । महत्या सेनया सार्द्धं मद्रदेशसमुत्थया ॥ १९ ॥ दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसङ्गरः । वृतो रथसहस्रेण दन्तिनाञ्च त्रिभिः शतैः ॥ २० ॥ पुच्छेऽप्यास्तां महावीर्य्यौ भ्रातरौ पार्थिवौ तदा । चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृतौ ॥ २१ ॥ तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्म-राजोऽब्रवीदिदम् ॥ २२ ॥ पश्य पार्थ यथा सेना धार्त्तराष्ट्रीह संयुगे । कर्णेन विहिता वीर गुप्ता वीरैर्म्महारथैः ॥ २३ ॥ हत-वीरतमा ह्येषा धार्त्तराष्ट्री महाचमूः । फल्गुशेषा महाबाहो तृणैस्तुल्या मता मम । एको ह्यत्र महेष्वासः सूतपुत्रो विराजते ॥ २४ ॥ सदेवासुरगन्धर्व्वैः सकिन्नरमहोरगैः । चराचरैस्त्रिभि-र्लोकैर्योऽजय्यो रथिनां वरः ॥२५॥ तं हत्वाद्य महाबाहो विजय-

स्तव फाल्गुनः। उद्धृतस्य भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिकः। एवं ज्ञात्वा महाबाहो व्यूहं व्यूह्य यथेच्छसि॥ २६॥ भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः। अर्द्धचन्द्रेण व्यूहेन प्रत्यव्यूहत तामूम्॥ २७॥ वामपार्श्वे तु तस्याथ भीमसेनो व्यवस्थितः। दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः॥ २८॥ मध्ये व्यूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः। नकुलः सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठतः॥ २९॥ चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ। नार्जुनं जहतुर्युद्धे पाल्यमानौ किरीटिना॥ ३०॥ शेषा नृपतयो वीराः स्थिताः व्यूहस्य दंशिताः। यथाभागं यथोत्साहं यथायत्नञ्च भारत॥३१॥ एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः। तावकाश्च महेष्वासा युद्धायैव मनो दधुः॥ ३२॥ दृष्ट्वा व्यूढां तव चमूं सूतपुत्रेण संयुगे। निहतान् पाण्डवान् मेने धार्त्तराष्ट्रः सबान्धवः॥ ३३॥ तथैव पाण्डवीं सेनां व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः। धार्त्तराष्ट्रान् हतान् मेने सकर्णान् वै जनाधिप॥ ३४॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकदुन्दुभीः। डिण्डिमाश्चाप्यहन्यन्त झर्झराश्च सवन्ततः॥ ३५॥ सेनयोरुभयो राजन् प्रावाद्यन्त महास्वनाः। सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणां जयवर्द्धिनाम्॥ ३६॥ हयहेषितशब्दाश्च वारणानाञ्च बृंहताम्। रथनेमिस्वनाश्चोग्राः संबभूवुर्जनाधिप॥ ३७॥ न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते तत्र भारत। दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं मुखे व्यूहस्य दंशितम्॥ ३८॥ उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसङ्कुले। योद्धुकामे स्थिते राजन् हन्तुमन्योऽन्यमञ्जसा॥ ३९॥ तत्र यत्तौ सुसंरब्धौ दृष्ट्वान्योन्यं व्यवस्थितौ। अनीकमध्ये राजेन्द्र चेरतुः कर्णपाण्डवौ॥४०॥ नृत्यमेव च ते सेने समेयातां परस्परम्। तेषां पक्षैः प्रपक्षैश्च निर्जग्मुस्तेयुयुत्सवः॥४१॥ ततः प्रववृते युद्धं नरवारणवाजिनाम्। रथानाञ्च महाराज अन्योऽन्यमभिनिघ्नताम्॥ ४२॥

इति कर्णपर्वणि युद्धारम्भे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

सञ्जय उवाच। ते सेनेऽन्योऽन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्वनरद्विपे। बृहत्यौ संप्रजग्माते देवासुरसमप्रभे ॥ १ ॥ ततो नररथाश्वेभाः पत्तयश्चोग्रविक्रमाः। संप्रहारान् भृशञ्चक्रुर्देहपाप्मप्रणाशनान् ॥२॥ पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः। उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्तरुर्महीम् ॥ ३ ॥ अर्द्धचन्द्रैस्तथा भल्लैः क्षुरप्रैरसिपट्टिशैः। परश्वधैश्चाप्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि युध्यताम् ॥ ४ ॥ व्यायतायतबाहूनां व्यायतायतबाहुभिः। बाहवः पातिता रेजुर्धरण्यां सायुधाङ्गदाः ॥ ५ ॥ तैः स्फुरद्भिर्मही भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तथा। गरुड़प्रहतैरुग्रैः पञ्चास्यैरुरगैरिव ॥ ६ ॥ द्विरदस्यन्दनाश्वेभ्यः पेतुर्वीरा द्विषद्धताः। विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा ॥ ७ ॥ गदाभिरन्ये गुर्वीभिः परिघैर्मुषलैरपि। पोथिताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरै रणे ॥ ८ ॥ रथा रथैर्विमथिता मत्ता मत्तैर्द्विपैर्द्विपाः। सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन् परमसंकुले ॥ ९ ॥ रथैर्नरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः। अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते ॥ १० ॥ रथाश्वपत्तयो नागै रथाश्वेभाश्च पत्तिभिः। रथपत्तिद्विपाश्चाश्वै रथैश्चापि नरद्विपाः ॥ ११ ॥ रथाश्वेभनराणान्तु नराश्वेभरथैः कृतम्। पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ॥ १२ ॥ तथा तस्मिन् बले शूरैर्वध्यमाने हतेऽपि च। अस्मानभ्याययुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ॥ १३ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः। सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविड़ैः सैनिकैः सह ॥ १४ ॥ वृता व्यूहेन महता पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः। व्यूढ़ोरस्का दीर्घभुजाः प्रांशवः पृथुलोचनाः ॥ १५ ॥ आपीड़िनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः। नानाविरागवसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः ॥ १६ ॥ बद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः। समानमृत्यवो राजन् नात्यजन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियम्वदाः।

पत्तयः सात्यकेरन्ध्रा घोररूपपराक्रमाः ॥ १८ ॥ अथापरे पुनः
शूराश्चेदिपाञ्चालकैकयाः । कारूषा कोशलाः काश्या मागधा-
श्चाभिदुद्रुवुः ॥ १९ ॥ तेषां रथाश्वनागाश्च प्रवराश्चोग्रपत्तयः ।
नानावाद्यरवैर्हृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥ २० ॥ तस्य सैन्यस्य
महतो महामात्रवरैर्वृतः । मध्ये वृकोदरोऽभ्यायात्त्वदीयान्नाग-
धूर्गतः ॥ २१ ॥ स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवत्कल्पितो बभौ ।
उदयाग्राद्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करम् ॥ २२ ॥ तस्यायसं वर्म-
वरं वररत्नविभूषितम् । ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समत्विषम्
॥ २३ ॥ स तोमरव्यग्रकरश्चारुमौलिः स्वलंकृतः । शरन्मध्य-
न्दिनार्काभस्तेजसा व्यदहद्रिपून् ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा द्विरदं दूरात्
क्षेमधूर्त्तिर्द्विपस्थितः । आह्वयन्नभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरम् ॥२५
तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुग्ररूपयोः । यदृच्छया द्रुमवतोर्महा-
पर्वतयोरिव ॥ २६ ॥ संसक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरम् ।
बलवत् सूर्यरश्म्याभैर्भित्त्वान्योऽन्यं विनेदतुः ॥ २७ ॥ अपसृत्य
तु नागाभ्यां मण्डलानि विचेरतुः । प्रगृह्य चोभौ धनुषी जघ्नतुर्वै
परस्परम् ॥ २८ ॥ क्ष्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैश्च सर्वतः । तौ
जनं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः ॥ २९ ॥ समुद्यतकराभ्यां तौ
द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ । वातोद्धूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ
॥ ३० ॥ तावन्योऽन्यस्य धनुषी छित्त्वान्योऽन्यं विनेदतुः । शक्ति-
तोमरवर्षेण प्रावृण्मेघाविवाम्बुभिः ॥ ३१ ॥ क्षेमधूर्त्तिस्तदा भीमं
तोमरेण स्तनान्तरे । निर्विभेदातिवेगेन षड्भिश्चाप्यपरैर्नदन्
॥ ३२ ॥ स भीमसेनः शुशुभे तोमरैरङ्गमाश्रितैः । क्रोधदीप्तवपु-
र्मेघैः सप्तसप्तिरिवांशुमान् ॥ ३३ ॥ ततो भास्करवर्णाभमञ्जोगति-
मयस्मयम् । ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यमित्राय यत्नवान् ॥ ३४ ॥
ततः कुलूताधिपतिश्चापमायम्य सायकैः । दशभिस्तोमरं छित्त्वा
षष्ट्या विव्याध पाण्डवम् ॥ ३५ ॥ अथ कार्मुकमादाय भीमो

जलदनिस्वनम् । रिपोरभ्यर्द्दयन्नागमुद्दन्नन् पाण्डव शरैः ॥ ३६ ॥
स शरैरर्द्दितो नागो भीमसेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठ-
द्वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥ ३७ ॥ तमभ्यधावद्द्विरदं भीमो भीमस्य
नागराट् । महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥ ३८ ॥ सं-
निवर्त्तयात्मनो नागं क्षेमधूर्त्तिः प्रतापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणै-
र्भीमसेनस्य कुञ्जरम् ॥ ३९ ॥ ततः साधुविसृष्टेन क्षुरेणानत-
पर्व्वणा । छित्त्वा शरासनं शत्रोर्नागममित्रमार्द्दयत् ॥ ४० ॥
ततः क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्त्तिः पराभिनत् । जघान चास्य द्विरदं
नाराचैः सर्व्वमर्म्मसु । स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत
॥ ४१ ॥ पुरा नागस्य पतनादवप्लुत्य स्थितो महीम् । तस्य
भीमोऽपि द्विरदं गदया समपोथयत् ॥ ४२ ॥ तस्मात् प्रमथिता-
न्नागात् क्षेमधूर्त्तिमवप्लुतम् । उद्यतायुधमायान्तं गदयाहन् वृको-
दरः ॥ ४३ ॥ स पपात हतः साऽसिर्व्यसुस्तमभितो द्विपम् । वज्र-
प्रभग्नमचलं सिंहो वज्रहतो यथा ॥ ४४ ॥ तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा
कुलूतानां यशस्करम् । प्राद्रवद्व्यथिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ॥४५॥

इति कर्णपर्व्वणि क्षेमधूर्त्तिवधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
जघान समरे शूरः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १ ॥ तथैव पाण्डवा राजं-
स्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजघ्नुस्ते महा-
रथाः ॥ २ ॥ कर्णोऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवीं चमूम् ।
नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्म्मारपरिमार्ज्जितैः ॥ ३ ॥ तत्र भारत
कर्णेन नाराचैस्ताड़िता गजाः । नेदुः सेदुश्च मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो
दश ॥ ४ ॥ वध्यमाने वले तस्मिन् सूतपुत्रेण मारिष । नकुलो-
ऽभ्यद्रवत्तूर्णं सूतपुत्रं महारणम् ॥ ५ ॥ भीमसेनस्तथा द्रौणिं

कुर्वाणं कर्म दुष्करम् । विन्दानुविन्दौ कैकेयौ सात्यकिः सम-
वारयत् ॥ ६ ॥ श्रुतकर्माणमायान्तं चित्रसेनो महीपतिः । प्रति-
विन्ध्यस्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्तु राजानं
धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । संशप्तकगणान् क्रुद्धानभ्यधावद्धनञ्जयः ॥८॥
धृष्टद्युम्नः कृपं प्रायात् तस्मिन् वीरवरक्षये । शिखण्डी कृतवर्माणं
समासादयदच्युतः ॥ ९ ॥ श्रुतकीर्त्तिस्तथा शल्यं माद्रीपुत्रः सुतं
तव । दुःशासनं महाराज सहदेवः प्रतापवान् ॥ १० ॥ कैकेयौ
सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता । सात्यकिः कैकयौ चापि छाद-
यामास भारत ॥११॥ तावेनं भ्रातरौ वीरौ जघ्नतुर्हृदये भृशम् ।
विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महारणे ॥ १२ ॥ शरसंभिन्न-
मर्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन्
विभिदतुः शरैः ॥ १३ ॥ तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन् सर्वतो
दिशः । छादयन् शरवर्षेण वारयामास भारत ॥ १४ ॥ वार्य्य-
माणौ ततस्तौ हि शैनेयशरवृष्टिभिः । शैनेयस्य रथं तूर्णं छाद-
यामासतुः शरैः ॥ १५ ॥ तयोस्तु धनुषी चित्रे छित्त्वा शौरि-
र्महायशाः । अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैर्वारयामास संयुगे ॥ १६ ॥
अथान्ये धनुषी चित्रे प्रगृह्य च महाशरान् । सात्यकिं छादयन्तौ
तौ चेरतुर्लघु सुष्ठु च ॥ १७ ॥ ताभ्यां मुक्ता महावाणाः कङ्क-
बर्हिणवाससः । द्योतयन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः स्वर्णभूषणाः
॥ १८ ॥ वाणान्धकारमभवत् तयो राजन्महामृधे । अन्योऽन्यस्य
धनुश्चैव चिच्छिदुस्ते महारथा ॥ १९ ॥ तत क्रुद्धो महाराज
सात्वतो युद्धदुर्मदः । धनुरन्यत् समादाय सज्यं कृत्वा च संयुगे ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दशिरोऽहरत् ॥ २० ॥ अपतत्तच्छिरो
राजन् कुण्डलोपचितं महत् । शम्बरस्य शिरो यद्वन्निहतस्य
महारणे । शोचयन् कैकयान् सर्वान् जगामाशु वसुन्धराम् ॥२१॥
तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सज्यमन्यदनु कृत्वा

शैनेयं पर्य्यवारयत् ॥ २२ ॥ स षष्ट्या सात्यकिं विद्ध्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । ननाद बलवन्नादं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥ सात्यकिञ्च ततस्तूर्णं कैकेयानां महारथः । शरैरनेकसाहस्रै-र्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २४ ॥ स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुकः ॥ २५ ॥ सात्यकिः समरे विद्धः कैकेयेन महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव ॥ २६ ॥ तावन्योऽन्यस्य समरे सञ्छिद्य धनुषी शुभे । हत्वा च सारथिं तूर्णं हयांश्च रथिनां वरौ । विरथा-वसियुद्धाय समाजग्मतुराहवे ॥ २७ ॥ शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुभुजौ तथा । व्यरोचेतां महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणौ । यथा देवासुरे युद्धे जम्भशक्रौ महाबलौ ॥ २८ ॥ मण्डलानि ततस्तौ तु विचरन्तौ महारणे । अन्योऽन्यमभितस्तूर्णं समाजग्मतुराहवे । अन्योऽन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम् ॥ २९ ॥ कैकेयस्य द्विधा चर्म्म ततश्चिच्छेद सात्वतः । सात्यकेस्तु तथैवासौ चर्म्म चिच्छेद पार्थिवः ॥ ३० ॥ चर्म्म छित्त्वा तु कैकेयस्तारागणशतैर्वृतम् । चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतान्यपि ॥ ३१ ॥ तं चरन्तं महा-रङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणम् । अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्त्वरया-न्वितः ॥ ३२ ॥ सवर्म्मा कैकयो राजन् द्विधा छिन्नो महारणे । निपपात महेष्वासो वज्राहत इवाचलः ॥ ३३ ॥ तं निहत्य रणे शूरः शैनेयो रथसत्तमः । युधामन्युरथं तूर्णमारुरोह परन्तपः ॥ ३४ ॥ ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः । कैके-यानां महत् सैन्यं व्यधमत् सात्यकिः शरैः ॥ ३५ ॥ सा वध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः । तमुत्सृज्य रणे शत्रुं प्रदुद्राव दिशो दश ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्व्वणि विन्दानुविन्दवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सञ्जय उवाच। श्रुतकर्मा ततो राजंश्चित्रसेनं महीपतिम्।
आजघ्ने समरे क्रुद्धः पञ्चाशद्भिः शिलीमुखैः॥ १॥ अभिसारस्तु
तं राजन्नवभिर्नतपर्वभिः। श्रुतकर्माणमाहत्य सूतं विव्याध पञ्चभिः
॥ २॥ श्रुतकर्मापि तं क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे। नाराचेन सुती-
क्ष्णेन मर्मदेशे समार्पयत्॥ ३॥ सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन
महात्मना। मूर्च्छामभिययौ वीरः कश्मलञ्च विवेश ह॥ ४॥
एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्त्तिर्महायशाः। नवत्या जगतीपालं
छादयामास पत्रिभिः॥ ५॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां चित्रसेनो
महारथः। धनुश्चिच्छेद भल्लेन तञ्च विव्याध सप्तभिः॥ ६॥
सोऽन्यत् कार्मुकमादाय वेगघ्नं रुक्मभूषणम्। चित्ररूपधरं चक्रे
चित्रसेनं शरोर्मिभिः॥ ७॥ स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमाला-
धरो युवा। युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठीमध्ये स्वलङ्कृतः॥ ८॥ श्रुत-
कर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे। बिभेद तरसा राजंस्तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत्॥ ९॥ श्रुतकर्मापि समरे नाराचेन समर्पितः।
सुस्राव रुधिरं तत्र गैरिकाम्भ इवाचलः॥ १०॥ ततः स रुधिरा-
क्ताङ्गो रुधिरेण कृतच्छविः। रराज समरे वीरः सपुष्प इव
किंशुकः॥ ११॥ श्रुतकर्मा तदा राजन् शत्रुणा समभिद्रुतः।
शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकम्॥ १२॥ अथैनं
छिन्नधन्वानं नाराचानां शतैस्त्रिभिः। छादयन् समरे राजन्
विव्याध च सुपत्रिभिः॥ १३॥ ततोऽपरेण भल्लेन तीक्ष्णेन
निशितेन च। जहार सशिरस्त्राणं शिरस्तस्य महात्मनः॥ १४॥
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत्। यदृच्छया यथा
चन्द्रश्च्युतः स्वर्गान्महीतलम्॥ १५॥ राजानं निहतं दृष्ट्वा ते-
ऽभिसारन्तु मारिष। अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः
॥ १६॥ ततः क्रुद्धो महेष्वासस्तत् सैन्यं प्राद्रवच्छरैः। अन्त-
काले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट्॥ १७॥ ते वध्यमानाः

समरे तव पौत्रेण धन्विना। व्यद्रवन्त दिशस्तूर्णं दावदग्धा इव
द्विपाः ॥ १८ ॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विषज्जयी।
द्रावयन्निषुभिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ॥ १९ ॥ प्रतिविन्ध्य-
स्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिराशुगैः। सारथिञ्च त्रिभिर्विद्वा ध्वज-
मेकेषुणापि च ॥ २० ॥ तं छित्त्वा नवभिर्भल्लैर्बाह्वोरुरसि चार्पं-
यत्। स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ २१ ॥ प्रति-
विन्ध्यो धनुश्छित्त्वा तस्य भारत सायकैः। पञ्चभिर्निशितैर्बाणै-
रथैनं समुपजघ्निवान् ॥ २२ ॥ ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां
दुरासदाम्। प्राहिणोत्तव पौत्राय घोरामग्निशिखामिव ॥२३॥
तामापतन्तीं सहसा महोल्काप्रतिमां तदा। त्रिधा चिच्छेद
समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव ॥ २४ ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना
प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः। युगान्ते सर्वभूतानि त्रासयन्ती यथाशनिः
॥ २५ ॥ शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो रुह्य महागदाम्। प्रति-
विन्ध्याय चिक्षेप रुक्मजालविभूषिताम् ॥ २६ ॥ सा जघान
हयांस्तस्य सारथिञ्च महारणे। रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्व-
पद्यत ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रथादाप्लुत्य भारत। शक्तिं
चिक्षेप चित्राय स्वर्णघण्टामलङ्कृताम् ॥ २८ ॥ तामापतन्तीं
जग्राह चित्रो राजा महामनाः। ततस्तामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय
भारत ॥ २९ ॥ समासाद्य रणे शूरं प्रतिविन्ध्यं महाप्रभा।
निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महीतले। पतिताभासयच्चैव
तं देशमशनिर्यथा ॥ ३० ॥ प्रतिविन्ध्यस्ततो राजंस्तोमरं हेम-
भूषितम्। प्रेषयामास संक्रुद्धश्चित्रस्य वधकाम्यया ॥ ३१ ॥ स
तस्य वर्मावरणं भित्त्वा हृदयमेव च। जगाम धरणीं तूर्णं
महोरग इवाशयम् ॥ ३२ ॥ स पपात तदा राजा तोमरेण समा-
हतः। प्रसार्य्य विपुलौ बाहू पीनौ परिघसन्निभौ ॥ ३३ ॥ चित्रं
संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः। अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रति-

विन्ध्यं समन्ततः ॥ ३५ ॥ सृजन्तो विविधान् वाणान् शतघ्नीश्च सकिङ्किणीः । तमवच्छादयामासुः सूर्य्यमभ्रगणा इव ॥ ३६ ॥ तान् विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे । व्यद्रावयत्तव चमूं वज्रहस्त इवासुरीम् ॥३७॥ ते वध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डव-नृप । विप्राकीर्य्यन्त सहसा वातनुन्ना घना इव ॥ ३७ ॥ विप्र-द्रुते वले तस्मिन् वध्यमाने समन्ततः । द्रौणिरेकोऽभ्ययात्तूर्णं भीमसेनं महावलम् ॥ ३८ ॥ ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः । यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरभूत् ॥ ३९ ॥

इति कर्णपर्वणि चित्रवधे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनं ततो द्रौणी राजन् विव्याध पत्रिणा । परया त्वरया युक्तो दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ १ ॥ तथैव पुनराजघ्ने नवत्या निशितैः शरैः । सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्म्मज्ञो लघुहस्तवत् ॥ २ ॥ भीमसेनः समाकीर्णो द्रौणिना निशितैः शरैः । रराज समरे राजन्रश्मिमानिव भास्करः ॥ ३ ॥ ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनाद मसुञ्चत ॥ ४ ॥ शरैः शरांस्ततो द्रौणिः संवार्य्य युधि पाण्डवम् । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन स्मयन्निव ॥ ५ ॥ ललाटस्थं ततो वाणं धारयामास पाण्डवः । यथा शृङ्गं वने दृप्तः खड्गी धारयते नृप ॥ ६ ॥ ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी । त्रिभिर्विव्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ॥ ७ ॥ ललाटस्थैस्ततो वाणैर्ब्राह्मणोऽसौ व्यशोभत । प्रावृषीव यथा सिक्तस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ॥ ८ ॥ ततः शरशतैर्द्रौणिरर्द्दयामास पाण्डवम् । न चैनं कम्पयामास मातरिश्वेव पर्वतम् ॥ ९ ॥ तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः । नाकम्पयत संहृष्टो वार्य्योघ इव पर्व-

तत्र ॥ १० ॥ तावन्योन्यं शरैर्घोरैश्छादयानौ महारथौ। रथ-वर्य्यंगतौ वीरौ शुशुभाते वलोत्कटौ ॥ ११ ॥ आदित्याविव सं-दीप्तौ लोकचयकरावुभौ। स्वरश्मिभिरिवान्योऽन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः ॥ १२ ॥ ततः प्रतिकृते यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे। कृतप्रतिकृते यत्तौ शरसंघैरभीतवत् ॥ १३ ॥ व्याघ्राविव च संग्रामे चेरतुस्तौ नरोत्तमौ। शरदंष्ट्रौ दुराधर्षौ चापवक्त्रौ भयङ्करौ ॥ १४ ॥ अभूतां तावदृश्यौ च शरजालैः समन्ततः। मेघजालै-रिवच्छन्नौ गगणे चन्द्रभास्करौ ॥ १५ ॥ चकाशेते मुहूर्त्तेन ततस्तावप्यरिन्दमौ। विमुक्तावभ्रजालेन अङ्गारकबुधाविव ॥१६॥ अथ तत्रैव संग्रामे वर्त्तमाने सुदारुणे। अपसव्यं ततश्चक्रे द्रोणि-स्तत्र वृकोदरम् ॥ १७ ॥ किरञ्छरशतैरुग्रैर्धाराभिरिव पर्वतम्। न तु तन्ममृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ १८ ॥ प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यतः। मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ॥ १९ ॥ वभूव तुमुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः। चरित्वा विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च ॥ २० ॥ शरैः पूर्णायतोत्-सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः। अन्योऽन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यत्नमुत्तमम्। ईषतुर्विरथञ्चैव कर्त्तुमन्योऽन्यमाहवे ॥ २१ ॥ ततो द्रोणिर्महा-स्त्राणि प्रादुश्चक्रे महारथः। तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽस्य पाण्डवः ॥ २२ ॥ ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्त्तत। ग्रहयुद्धं यथा घोरं प्रजासंहरणे ह्यभूत् ॥ २३ ॥ ते वाणाः समसज्जन्त मुक्तास्ताभ्यान्तु भारत। द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तव सैन्यं सम-न्ततः ॥ २४ ॥ वाणसंघैर्वृतं घोरमाकाशं समपद्यत। उल्का-पातावृतं यद्वत् प्रजानां सङ्क्षये नृप ॥ २५ ॥ वाणाभिघातात् सञ्जज्ञे तत्र भारत पावकः। सविस्फुलिङ्गो दीप्तार्च्चिर्योऽदहद्-वाहिनीद्वयम् ॥ २६ ॥ तत्र सिद्धा महाराज संप्रतन्तोऽब्रुवन् वचः। युद्धानामति सर्वेषां युद्धमेतदिति प्रभो ॥ २७ ॥ सर्वयुद्धानि

चैतस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । नेदृशञ्च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन ॥ २८ ॥ अहो ज्ञानेन सम्पन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ । अहो शौर्य्येण संयुक्तावुभौ चोग्रपराक्रमौ ॥ २९ ॥ अहो भीमबलो भीम एतस्य च कृतास्त्रता । अहो वीर्य्यस्य सारत्वमहो सौष्ठवमेतयोः ॥ ३० ॥ स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ । रुद्रौ द्वाविव संभूतौ यथा द्वाविव भास्करौ ॥ ३१ ॥ यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ घोररूपावुभौ रणे । इति वाचः स्म श्रूयन्ते सिद्धानां वै मुहुर्मुहुः । सिंहनादश्च सञ्जज्ञे समेतानां दिवौकसाम् ॥ ३२ ॥ अद्भुतञ्चाप्यचिन्त्यञ्च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे । सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत ॥ ३३ ॥ प्रशंसन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु द्रोणे महाबाहो साधु भीमेति चाब्रुवन् ॥३४॥ तौ शूरौ समरे राजन् परस्परकृतागसौ । परस्परमुदीक्षेतां क्रोधप्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् संदष्टदशनौ तथैवदशनच्छदौ ॥ ३६ ॥ अन्योऽन्यं छादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ । शराम्बुधारौ समरे अस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ॥ ३७ ॥ तावन्योऽन्यं ध्वजं विद्धा सारथिञ्च महारणे । अन्योऽन्यस्य हयान् विद्धा विभिदाते परस्परम् ॥ ३८ ॥ ततः क्रुद्धौ महाराज बाणौ गृह्य महाहवे । उभौ चिक्षिपतुस्तूर्णमन्योऽन्यस्य बधैषिणौ ॥ ३९ ॥ तौ सायकौ महाराज द्योतमानौ चमूमुखे । आजघ्नाते समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ॥ ४० ॥ तौ परस्परवेगाच्च शराभ्याञ्च भृशाहतौ । निपेततुर्महावीर्य्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ॥ ४१ ॥ ततस्तु सारथिर्ज्ञात्वा द्रोणपुत्रमचेतनम् । अपोवाह रणाद्राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ४२ ॥ तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलं तं मुहुर्मुहुः । अपोवाह रथेनाजौ सारथिः शत्रुतापनम् ॥ ४३ ॥

इति कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यथा संशप्तकैः सार्द्धमर्ज्जुनस्याभवद्रणम्।
अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ अश्वत्थाम्ना
तु यद्युद्धमर्ज्जुनस्य च सञ्जय। अन्येषाञ्च महीपानां सह पार्थै-
र्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन् यथावृत्तं संग्रामो ब्रुवतो
मम। वीरणां शत्रुभिः सार्द्धं देहपाप्मासुनाशनम् ॥ ३ ॥ पार्थः
संशप्तकबलं प्रविश्यार्णवसन्निभम्। व्यक्षोभयदमित्रघ्नो महावात
इवार्णवम् ॥ ४ ॥ शिरांस्युन्मथ्य वीराणां शितैर्भल्लैर्धनञ्जयः।
पूर्णचन्द्राभवक्त्राणि स्वक्षिभ्रूदशनानि च। सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं
विनालैर्नलिनैरिव ॥ ५ ॥ सुवृत्तानायतान् पुष्टांश्चन्दनागुरुरूषि-
तान्। सायुधान् सतलत्राणान् पञ्चास्योरगसन्निभान्। बाहून्
क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्ज्जुनः ॥ ६ ॥ धुर्य्यान् धुर्य्यगतान्
सूतान् ध्वजांश्चापानि सायकान्। पाणीनरत्नीनसकृत् भल्लैश्चिच्छेद
पाण्डवः ॥ ७ ॥ रथान् द्विपान् हयांश्चैव सारोहानर्जुनो युधि।
शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमक्षयम् ॥ ८ ॥ तं प्रवीराः सुसं-
रब्धा नर्द्दमाना इवर्षभाः। वाशितार्थमिव क्रुद्धा हुं कृत्वा चाभि-
दुद्रुवुः ॥ ९ ॥ निघ्नन्तमभिजघ्नुस्ते शरैः शृङ्गैरिवर्षभाः। तस्य
तेषाञ्च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम्। त्रैलोक्यविजये यद्वद्दैत्यानां सह
वज्रिणा ॥ १० ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्विषतां सर्वतोऽर्जुनः।
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं विद्ध्वा प्राणान् जहार सः ॥ ११ ॥ छिन्न-
त्रिवेणुचक्राक्षान् हतयोधाश्वसारथीन्। विध्वस्तायुधतूणीरान्
समुन्मथितकेतनान् ॥ १२ ॥ संछिन्नयोक्त्ररश्मीकान् विवरूथान्
विकूवरान्। विस्रस्तबन्धुरयुगान् विस्रस्ताक्षप्रमण्डलान् ॥ १३ ॥
रथान् विशकलीकुर्वन् महाभ्राणीव मारुतः। विस्मापयन् प्रेक्ष-
णीयं द्विषतां भयवर्द्धनः। महारथसहस्रस्य समं कर्माकरोज्जयः
॥ १४ ॥ सिद्धा देवर्षिसङ्घाश्च चारणाश्चापि तुष्टुवुः। देव

दुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षाणि चापतन्। केशवार्जुनयोर्मूर्द्धि प्राह वागशरीरिणी ॥ १५ ॥ चन्द्राग्न्यनिलसूर्य्याणां कान्तिदीप्तिबलद्युतीः। यौ सदा बिभ्रतौ वीराविमौ तौ केशवार्जुनौ ॥ १६ ॥ ब्रह्मेशानाविवाजेयौ वीरावेकरथे स्थितौ। सर्वभूतवरौ वीरौ नरनारायणाविमौ ॥ १७ ॥ इत्येतन्महदाश्चर्य्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत। अश्वत्थामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रणे ॥ १८ ॥ अथ पाण्डवमस्यन्तमभिघ्नकरान् शरान्। सेषुणा पाणिनाहूय प्रहसन् द्रौणिरब्रवीत् ॥१९॥ यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमर्हमिवातिथिम्। ततः सर्वात्मनाद्य त्वं युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे ॥ २० ॥ एवमाचार्य्यपुत्रेण समाहूतो युयुत्सया। बहु मेनेऽर्जुनोत्मानमिदञ्चाह जनार्द्दनम् ॥ २१ ॥ संशप्तकाश्च मे वध्या द्रौणिराह्वयते च माम्। यदत्रानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव। आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽवहत् पार्थं कृष्णो द्रोणात्मजान्तिकम्। जैत्रेण विधिनाहूतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ॥ २३ ॥ तमामन्त्र्यैकमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत्। अश्वत्थामन् स्थिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्व च ॥ २४ ॥ निर्वेष्टुं भर्त्तृपिण्डं हि कालोऽयमुपजीविनाम्। सूक्ष्मो विवादो विप्राणां स्थूलौ क्षात्त्रौ जयाजयौ ॥ २५ ॥ यामर्थयसे मोहाद्दिव्यां पार्थस्य सत्क्रियाम्। तामाप्तुमिच्छन् युध्यस्व स्थिरो भूत्वाद्य पाण्डवम् ॥ २६ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः। विव्याध केशवं षष्ट्या नाराचैरर्जुनं त्रिभिः ॥ २७ ॥ तस्यार्जुनः सुसंक्रुद्धस्त्रिभिर्बाणैः शरासनम्। चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः ॥ २८ ॥ सज्यं कृत्वा निमेषाच्च विव्याधार्जुनकेशवौ। त्रिभिः शतैर्वासुदेवं सहस्रेण च पाण्डवम् ॥ २९ ॥ ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। ससृजे द्रौणिरायस्तः संस्तभ्य च रणेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥ इषुधेर्धनुषो ज्याया अङ्गुलिभ्यश्च मारिष। बाह्वोः कराभ्यामुरसो

वदनघ्राणनेत्रतः ॥ ३१ ॥ कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्म्मभ्य एव च । रथध्वजेभ्यश्च शरा निष्पेतुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ३२ ॥ शरजालेन महता विद्धा माधवपाण्डवौ । ननाद मुदितो द्रौणिर्महामेघौघनिस्वनम् ॥३३॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य माधव दौरात्म्यं गुरुपुत्रस्य मां प्रति ॥ ३४ ॥ वधं प्राप्तौ मन्यते नौ प्रवेश्य शरवेश्मनि । एषोऽस्मि हन्मि सङ्कल्पं शिक्षया च बलेन च ॥ ३५ ॥ अश्वत्थाम्नः शरानस्तांश्छित्त्वैकैकं त्रिभिस्त्रिभिः । व्यधमद्भरतश्रेष्ठो नीहारमिव भास्करः ॥ ३६ ॥ ततः संशप्तकान् भूयः साश्वसूतरथद्विपान् । ध्वजपत्तिरथानुग्रैर्बाणैर्विव्याध पाण्डवः ॥ ३७ ॥ ये ये ददृशिरे तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः । ते ते तत्र शरैर्व्याप्तं मेनिरेऽत्मानमात्मना ॥३८॥ ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु नानारूपाः पतत्रिणः । क्रोशे च।ग्रे स्थितान् घ्नन्ति द्विपाश्वपुरुषान्रणे ॥ ३९ ॥ भल्लैश्छिन्नाः कराः पेतुः करिणां मदवर्षिणाम् । यथा वने परशुभिर्निकृत्ताः सुमहाद्रुमाः ॥ ४० ॥ पश्चात्तु शैलवत् पेतुस्ते गजाः सहसादिभिः । वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्तथा ॥४१॥ गन्धर्व्वनगराकारान्रथांश्चापि सुकल्पितान् । विनीतैर्जवनैर्युक्तानास्थितान् युद्धदुर्मदैः ॥ ४२ ॥ शरैर्विशकलीकुर्वन्नमित्रानभ्यवीवृषत् । स्वलंकृतानश्वसादीन् पत्तींश्चाहन् धनञ्जयः ॥ ४३ ॥ धनञ्जययुगान्तार्कः संशप्तकमहार्णवम् । व्यशोषयत दुःशोषं तीक्ष्णैः शरगभस्तिभिः ॥४४॥ पुनर्द्रौणिं महाशैलं नाराचैः सूर्य्यसन्निभैः । निर्बिभेद महावेगैस्त्वरन् वज्रीव पर्वतम् ॥४५॥ तमाचार्य्यसुतः क्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः । युयुत्सुरागमद्युद्धं पार्थस्तानच्छिनच्छरान् ॥४६॥ ततः परमसंक्रुद्धः काण्डकोषानवासृजत् । अश्वत्थामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ॥४७॥ अथ संशप्तकांस्त्यक्त्वा पाण्डवो द्रौणिमभ्ययात् । अपाङ्क्तेयानिव त्यक्त्वा दाता पाङ्क्तेयमर्थिनम् ॥ ४८ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामार्जुनयुद्धे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच। ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्च्चसोः। नक्षत्रमभितो व्योम्नि शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ १ ॥ सन्तापयन्तावन्योऽन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः। लोकत्रासकरावास्तां विमार्गस्थौ ग्रहाविव ॥ २ ॥ ततोऽविध्यत् भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनार्ज्जुनो भृशम्। स तेन विबभौ द्रौणिरूर्द्ध्वरश्मिर्यथा रविः ॥ ३ ॥ अथ कृष्णौ शरशतैरश्वत्थाम्नार्द्दितौ भृशम्। स्वरश्मिजालविकचौ युगान्तार्काविवासतुः ॥ ४ ॥ ततोऽर्ज्जुनः सर्वतोधारमस्त्रमवासृजद्वासुदेवेऽभिभूते। द्रौणायनिं चाभ्यहनत् पृषत्कैर्वज्राग्निवैवस्वतदण्डकल्पैः ॥ ५ ॥ स केशवञ्चार्ज्जुनञ्चातितेजा विव्याध मर्मस्वतिरौद्रकर्मा। बाणैः सुमुक्तैरतितीव्रवेगैर्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत ॥६॥ द्रौणेरिषूनर्ज्जुनः संनिवार्य्य व्यायच्छतस्तद्द्विगुणैः सुपुङ्खैः। तं साश्वसूतध्वजमेकवीरमावृत्य संशप्तकसैन्यमार्च्छत् ॥ ७ ॥ धनूंषि बाणानिषुधीर्धनुर्ज्याः पाणीन् भुजान् पाणिगतञ्च शस्त्रम्। छत्राणि केतूंस्तुरगानथेषां वस्त्राणि माल्यानि च भूषणानि ॥ ८ ॥ वर्म्माणि चर्म्माणि मनोरमाणि प्रियाणि सर्वाणि शिरांसि चैव। चिच्छेद पार्थो द्विषतां सुमुक्तैर्बाणैः स्थितानामपराङ्मुखानाम् ॥ ९ ॥ सुकल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरैः। पार्थेरितैर्बाणशतैर्निरस्तास्तैरेव सार्द्धं नृवरा निपेतुः ॥ १० ॥ पद्मार्कपूर्णेन्दुनिभाननानि किरीटमालामुकुटोत्कटानि। भल्लार्द्धचन्द्रक्षुरहिंसितानि प्रपेतुरुर्व्यां नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ११ ॥ अथ द्विपैर्देवरिपुद्विपाभैर्द्देवारिदर्पापहमत्युदग्रम्। कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादवीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ॥ १२ ॥ तेषां द्विपानां निचकर्त्त पार्थो वर्म्माणि मर्म्माणि करान् नियन्तॄन्। ध्वजाः पताकाश्च ततः प्रपेतुर्वज्राहतानीव गिरेः शिरांसि ॥ १३ ॥ तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूजं बाणैः किरीटी नवसूर्य्यवर्णैः। प्रच्छादयामास महाभ्रजालैर्वायुः समुद्यन्तमिवांशुमन्तम् ॥ १४ ॥ ततोऽर्ज्जुनेषूनिषुभि-

निरस्य द्रौणिः शरैरर्जुनवासुदेवौ। प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्र-सूर्यौ ननाद सोऽम्भोद इवातपान्ते ॥ १५ ॥ तमर्जुनस्तांश्च पुन-स्त्वदीयानभ्यर्द्दितस्तैरभिहत्य शस्त्रैः। बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा विव्याध सर्वानिषुभिः सुपुङ्खैः ॥ १६ ॥ नाप्याददत् सन्दधन्नैव मुञ्चन् बाणान्रणेऽदृश्यत सव्यसाची। हतांश्च नागांस्तुरगान् पदा-तीन् संस्यूतदेहान् ददृशूरथांश्च ॥ १७ ॥ सन्धाय नाराचवरान् दशाशु द्रौणिस्त्वरन्नेकमिवोत्ससर्ज्ज। तेषान्तु पञ्चार्जुनमभ्यविध्यन् पञ्चाच्युतं निर्विभिदुः समुक्ताः ॥ १८ ॥ तैराहतौ सर्वमनुष्य-मुख्यावसृक् क्षरन्तौ धनदेन्द्रकल्पौ। समाप्तविद्येन तथाभिभूतौ हतौ रणे ताविति मेनिरेऽन्ये ॥ १९ ॥ अथार्जुनं प्राह दशार्हनाथः प्रमाद्यसे किं जहि योधमेतम्। कुर्य्याद्धि दोषं समुपेक्षितोऽयं कष्टो भवेद्व्याधिरिवाक्रियावान्। तथेति चोक्त्वाच्युतमप्रमादी द्रौणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततक्ष ॥ २० ॥ भुजौ वरौ चन्दनसारदिग्धौ वक्षः शिरोऽथाप्रतिमौ तथोरू। गाण्डीवमुक्तैः कुपितो विकर्ण-द्रौणिं शरैः संयति निर्बिभेद। छित्वा तु रश्मींस्तुरगानविध्यंस्ते तं रणाद्दूरतीव दूरम् ॥ २१ ॥ स तैर्हृतो वातजवैस्तुरङ्गैर्द्रौणि-र्द्दृढं पार्थशराभिभूतः। इयेष नावृत्य पुनस्तु योद्धुं पार्थेन सार्द्धं मतिमान् विमृश्य ॥ २२ ॥ जानन् जयं नियतं वृष्णिवीरे धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः। विवेश कर्णस्य बलं तरस्वी क्षीणोत्साहः क्षीणबाणास्त्रयोगः ॥ २३ ॥ नियम्य तु हयान् द्रौणिः समाश्वस्य च मारिष। रथाश्वनरसंबाधं कर्णस्य प्राविशद्बलम् ॥ २४ ॥ प्रतीपकामे तु रणादश्वत्थाम्नि हृते हयैः। मन्त्रौषधिक्रियायोगै-र्व्याधौ देहादिवाहृते ॥ २५ ॥ संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवा-र्जुनौ। वातोद्धूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच। अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः। रथनागाश्वपत्तीनां दण्डधारेण वध्यताम्॥ १॥ निवर्त्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत्। वाहयन्नेव तुरगान् गरुड़ानिलरंहसः॥ २॥ मागधोऽप्रतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमाथिना। भगदत्तादनवरः शिक्षया च बलेन च॥ ३॥ एनं हत्वा निहन्तासि पुनः संशप्तकानिति। वाक्यान्ते प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति॥ ४॥ स मागधानां प्रवरोऽङ्कुशग्रहे ग्रहेष्वसह्यो विकचो यथा ग्रहः। सपत्नसेनां प्रममाथ दारुणो महीं समग्रां विकचो यथा ग्रहः॥ ५॥ सुकल्पितं दानवनागसन्निभं महाभ्रनिर्ह्रादममित्रमर्द्दनम्। रथाश्वमातङ्गगणान् सहस्रशः समास्थितो हन्ति शरैर्नरानपि॥ ६॥ रथानधिष्ठाय सवाजिसारथीन्नरांश्च पादैर्द्विरदो व्यपोथयत्। द्विपांश्च पद्भ्यां ममर्द्द करेण द्विपोत्तमो हन्ति च कालचक्रवत्॥ ७॥ नरांश्च कार्ष्णायसवर्मभूषणान् निपात्य साश्वानपि पत्तिभिः सह। व्यपोथयद्दन्तिवरेण शुष्मिणा सशब्दवत् स्थूलनलं यथा तथा॥ ८॥ अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिस्वने मृदङ्गभेरीबहुशङ्खनादिते। रथाश्वमातङ्गसहस्रसंकुले रथोत्तमेनाभ्यपतद्द्विपोत्तमम्॥९॥ ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमैर्जनार्द्दनं षोड़शभिः समार्पयत्। स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभिस्ततो ननाद प्रजहास चासकृत्॥ १०॥ ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं चकर्त्त भल्लैर्ध्वजमप्यलङ्कृतम्। पुनर्नियन्तॄन् सहपादगोप्तॄंस्ततः स चुक्रोध गिरिव्रजेश्वरः॥ ११॥ ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना घनोपमेनानिलतुल्यरंहसा। अतीव चुक्षोभयिषुर्जनार्द्दनं धनञ्जयञ्चाभिजघान तोमरैः॥ १२॥ अथास्य बाहू द्विपहस्तसन्निभौ शिरश्च पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः। क्षुरैः प्रचिच्छेद सहैव पाण्डवस्ततो द्विपं बाणशतैः समार्पयत्॥ १३॥ स पार्थबाणैस्तपनीयभूषणैः समाहतः काञ्चनवर्मभृद्द्विपः। तथा चकाशे निशि पर्वतो

यथा दावाग्निना प्रज्वलितौषधिद्रुमः ॥ १४ ॥ स वेदनार्त्तोऽम्बुद-
निस्वनो नदंस्खलन् भ्रमन् प्रस्खलितान्तरो द्रवन् । पपात रुग्णः
स्वनियन्तृकस्तदा यथा गिरिर्वज्रविदारितस्तथा ॥ १५ ॥ हिमा-
वदातेन सुवर्णमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना । हते रणे
भ्रातरि दण्ड आव्रजज्जिघांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जयम् ॥ १६ ॥ स
तोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभिर्जनार्द्दनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः । समर्पयित्वा
विननाद नर्द्दयंस्ततोऽस्य बाहू विचकर्त्त पाण्डवः ॥ १७ ॥ क्षुर-
प्रकृत्तौ सुभृशं सतोमरौ शुभाङ्गदौ चन्दनरूषितौ भुजौ । गजात्
पतन्तौ युगपद्विरेजतुर्यथाद्रिशृङ्गात्पतितौ महोरगौ ॥१८॥ तथार्द्ध-
चन्द्रेण हतं किरीटिना पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं द्विपात् ।
स्वशोणिताद्रं निपतद्विरेजे दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमां दिशम्
॥ १९ ॥ अथ द्विपं श्वेतवराभ्रसन्निभं दिवाकरांशुप्रतिमैः शरो-
त्तमैः । बिभेद पार्थः स पपात नादयन् हिमाद्रिकूटं कुलिशाहतं
यथा ॥ २० ॥ ततोऽपरे तत्प्रतिमा गजोत्तमा जिगीषवः संयति
सव्यसाचिना । तथाकृतास्ते च यथैव तौ द्विपौ ततः प्रभग्नं
सुमहद्रिपोर्बलम् ॥ २१ ॥ गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च सङ्घशः पर-
स्परघ्नाः परिपेतुराहवे । परस्परं प्रस्खलिताः समाहता भृशं
निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ॥२२॥ अथार्ज्जुनं स्वे परिवार्य्य सैनिकाः
पुरन्दरं देवगणा इवाब्रुवन् । अभैष्म यस्मान्मरणादिव प्रजाः स
वीर दिष्ट्या निहतस्त्वया रिपुः ॥ २३ ॥ न चेदरक्षिष्य इमान्
जनान् भयाद्विषद्भिरेवं बलिभिः प्रपीड़ितान् । तथाभविष्यद्विषतां
प्रमोदनं यथा हतेष्वेष्विह नोऽरिसूदन ॥ २४ ॥ इतीव भूयश्च
सुहृद्भिरीरिता निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्ज्जुनः । यथानुरूपं
प्रतिपूज्य तं जनं जगाम संशप्तकसङ्घहा पुनः ॥ २५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि दण्डधारवधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जघ्ने संशप्तकान् बहून् ।
वक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रहः ॥ १ ॥ पार्थबाणहता राज-
न्नराश्वरथकुञ्जराः । विचेलुर्बभ्रमुर्नेशुः पेतुर्म्लुश्च भारत ॥ २ ॥
धुर्य्यान् धुर्य्यगतान् सूतान् ध्वजांश्चापानि सायकान् । पाणीन्
पाणिगतं शस्त्रं बाहूनपि शिरांसि च ॥ ३ ॥ भल्लैः क्षुरैरर्द्धचन्द्रै-
र्वत्सदन्तैश्च पाण्डवः । चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यताम्
॥ ४ ॥ वाशितार्थे युयुत्सन्तो वृषभा वृषभं यथा । निपतन्त्यर्ज्जुनं
शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥ तेषां तस्य च तद्युद्धमभवल्लोम-
हर्षणम् । त्रैलोक्यविजये यादृग्दैत्यानां सह वज्रिणः ॥ ६ ॥
तमविध्यत् त्रिभिर्बाणैर्दन्दशूकैरिवाहिभिः । उग्रायुधसुतस्तस्य
शिरः कायादपाहरत् ॥ ७ ॥ तेऽर्ज्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानाशस्त्रै-
रवीवृषन् । मरुद्भिः प्रेषिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णगे ॥ ८ ॥
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य द्विषतां सर्वतोऽर्ज्जुनः । सम्यगस्तैः शरैः
सर्वानहितानहनद्बहून् ॥ ९ ॥ छिन्नत्रिवेणुसङ्घातान् हताश्व-
पार्ष्णिसारथीन् । विध्वस्तायुधतूणीरान् विचक्ररथकेतनान् ॥१०॥
संछिन्नरश्मियोक्त्राक्षान् व्यनुकर्षयुगान्रथान् । विध्वस्तसर्वसन्नाहान्
बाणैश्चक्रेऽर्ज्जुनस्तदा ॥ ११ ॥ ते रथास्तत्र विध्वस्ताः परार्द्ध्या
भान्त्यनेकशः । धनिनामिव वेश्मानि हतान्यग्न्यनिलाम्बुभिः ॥१२॥
द्विपाः सम्भिन्नवर्म्माणो वज्राशनिसमैः शरैः । पेतुर्गिर्य्यग्रवेश्मानि
वज्रपाताग्निभिर्यथा ॥ १३ ॥ सारोहास्तुरगाः पेतुर्बहवोऽर्ज्जुन-
ताड़िताः । निर्जिह्वान्त्राः क्षितौ क्षीणाः रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः
॥ १४ ॥ नराश्वनागा नाराचैः संस्यूताः सव्यसाचिना । बभ्रमु-
श्चस्खलुः पेतुर्नेदुर्म्लुश्च मारिष ॥ १५ ॥ अनेकैश्च शिलाधौतै-
र्वज्राशनिविषोपमैः । शरैर्निजघ्निवान् पार्थो महेन्द्र इव दानवान्
॥ १६ ॥ महार्हवर्म्माभरणा नानारूपा वरायुधाः । सरथाः
सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ॥ १७ ॥ विजिताः पुण्यकर्म्माणो

विशिष्टाभिजनश्रुताः । गताः शरीरैर्वसुधामूर्ज्जितैः कर्मभिर्द्दिवम् ॥ १८ ॥ अथार्जुनं रथवरं त्वदीयाः समभिद्रवन् । नानाजनपदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ॥ १९ ॥ उह्यमाना रथाश्वैर्भैः पत्तयश्च जिघांसवः । समाभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं क्षिप्रमायुधम् ॥ २० ॥ तदायुधमहावर्षं मुक्तं योधमहाम्बुदैः । व्यधमन्निशितैर्वाणैः क्षिप्रमर्ज्जुनमारुतः ॥ २१ ॥ साश्वपत्तिद्विपरथं महाशस्त्रौघमप्लवम् । ददृशुः सन्तितीर्षन्तं महाशस्त्रास्त्रसेतुना ॥२२॥ अथाब्रवीद्वासुदेवः पार्थ किं क्रीड़सेऽनघ । संशप्तकान् प्रमथ्यैतान् ततः कर्णवधे त्वर ॥ २३ ॥ तथेत्युक्त्वार्ज्जुनः कृष्णं शिष्टान् संशप्तकांस्तदा । आक्षिप्य शस्त्रेण बलात् दैत्यानिन्द्र इवावधीत् ॥२४॥ आददत् सन्दधन्नेषून् दृष्टः कैश्चिद्रणेऽर्ज्जुनः । विमुञ्चन् वा शरान् शीघ्रं दृश्यतेऽवहितैरपि ॥ २५ ॥ आश्चर्य्यमिति गोविन्दः सममन्यत भारत । हंसांशुगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन् ॥२६॥ ततः संग्रामभूमिञ्च वर्त्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ एष पार्थ महारौद्रो वर्त्तते भरतक्षयः । पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्य्योधनकृते महान् ॥ २८ ॥ पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् । महताञ्चापविद्धानि कलापानिषुधींस्तथा ॥ २९ ॥ जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चानतपर्व्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् निर्म्मुक्तानिव पन्नगान् ॥ ३० ॥ आकीर्णांस्तोमरांश्चापि विचित्रान हेमभूषितान् । वर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि भारत ॥ ३१ ॥ सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषिताः । जाम्बुनदमयैः पट्टैर्वद्धाश्च विपुला गदाः ॥ ३२ ॥ जातरूपमयीश्चर्ष्टीः पट्टिशान् हेमभूषितान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वधान् ॥ ३३ ॥ परिघान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डीः कणयानपि । अयःकुन्तांश्च पतितान मुषलानि गुरूणि च ॥ ३४ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिनः ।

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ॥ ३५ ॥ गदाविमर्दितै-
र्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकान् । गजवाजिरथैः क्षुण्णान् पश्य योधान्
सहस्रशः ॥३६॥ मनुष्यगजवाजीनां शरशक्त्यृष्टितोमरैः । निस्त्रिंशैः
पट्टिशैः प्रासैर्नखरैर्लगुडैरपि ॥ ३७ ॥ शरीरैर्बहुधाच्छिन्नैः
शोणितौघपरिप्लुतैः । गतासुभिरमित्रघ्न संवृता रणभूमयः ॥३८॥
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैः शुभलक्षणैः । सतलत्रैः सकेयूरै-
र्भाति भारत मेदिनी ॥ ३९ ॥ साङ्गुलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धै-
रलंकृतैः । हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् । बद्ध-
चूड़ामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ४० ॥ रथांश्च बहुधा
भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुभान् । अश्वांश्च बहुधा पश्य शोणितेन
परिप्लुतान् । अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधान् ध्वजान् ॥४१॥
योधानाञ्च महाशङ्खान् पाण्डरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वा-
न्मातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ॥ ४२ ॥ वैजयन्तीर्विचित्रांश्च
हतांश्च गजयोधिनः । वारणानां परिस्तोमान् सुयुक्तानेककम्बलान्
॥ ४३ ॥ विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुथास्तथा । भिन्नाश्च
बहुधा घण्टाः पतद्भिर्चूर्णिता गजैः ॥ ४४ ॥ वैदूर्य्यमणिदण्डांश्च
पतितांश्चाङ्कुशान् भुवि । अश्वानाञ्च युगापीड़ान् रत्नचित्रानुर-
श्छदान् । बद्धाः सादिध्वजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कुथाः ॥ ४५ ॥
विचित्रान् मणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वास्तरपरि-
स्तोमान् राङ्कवान् पतितान् भुवि ॥ ४६ ॥ चूड़ामणीन् नरेन्द्राणां
विचित्राः काञ्चनस्रजः । छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च
॥ ४७ ॥ चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कॢप्तश्मश्रुभिरा-
कीर्णां पूर्णचन्द्रनिभैर्महीम् ॥४८॥ कुमुदोत्पलपद्मानां षण्डैः फुल्लं
यथा सरः । तथा मही स्तृता वक्त्रैः कुमुदोत्पलसन्निभैः ॥ ४९ ॥
तारागणविचित्रस्य निर्म्मलेन्दुद्युतित्विषः । पश्येमां नभसस्तुल्यां
शरन्नक्षत्रमालिनीम् ॥५०॥ एतत्तवैवानुरूपं कर्म्मार्ज्जुन महाहवे ।

दिवि वा देवराजस्य त्वया यत् कृतमद्य वै ॥५१॥ एवं तां दर्शयन् कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने । गच्छन्नेवाशृणोत् शब्दं दुर्य्योधनबले महत् ॥ ५२ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं भेरीपटहनिस्वनम् । रथाश्वगजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् ॥ ५३ ॥ प्रविश्य तद्बलं कृष्णस्तुरगैर्वातवेगितैः । पाण्ड्येनाभ्यर्द्दितं सैन्यं त्वदीयं वीक्ष्य विष्ठितः ॥ ५४ ॥ स हि नानाविधैर्बाणैरिष्वस्त्रप्रवरो युधि । न्यहनद्द्विषतां पूगान् गतासूनन्तको यथा ॥ ५५ ॥ गजवाजिमनुष्याणां शरीराणि शितैः शरैः । भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो विदेहासूनपातयत् ॥ ५६ ॥ शत्रुप्रवीरैरस्तानि नानाशस्त्राणि सायकैः । छित्त्वा तानवधीत् शत्रून् पाण्ड्यः शक्र इवासुरान् ॥ ५७ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः । न त्वस्य कर्म संग्रामे त्वया सञ्जय कीर्त्तितम् ॥ १ ॥ तस्य विस्तरशो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमम् । शिक्षां प्रभावं वीर्य्यञ्च प्रमाणं दर्पमेव च ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । भीष्मद्रोणकृपद्रौणिकर्णार्ज्जुनजनार्द्दनान् । समाप्तविद्यान् धनुषि श्रेष्ठान् यान्मन्यसे रथान् ॥ ३ ॥ यो ह्याक्षिपति वीर्य्येण सर्वानेतान्महारथान् । न मेने चात्मना तुल्यं कञ्चिदेव जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ तुल्यतां कर्णभीष्माभ्यामात्मनो यो न मृष्यते । वासुदेवार्ज्जुनाभ्याञ्च न्यूनतां नैच्छदात्मनि ॥ ५ ॥ स पाण्ड्यो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृताम्वरः । कर्णस्यानीकमहनत् पराभूत इवान्तकः ॥ ६ ॥ तदुदीर्णरथाश्वञ्च पत्तिप्रवरसङ्कुलम् । कुलालचक्रवत् भ्रान्तं पाण्ड्येनाभ्याहतं बलम् ॥ ७ ॥ व्यश्वसूतध्वजरथं विप्रविद्धायुधद्विपम् । सम्यगस्तैः शरैः पाण्ड्यो वायु-

मेघानिवाक्षिपत् ॥ ८ ॥ द्विरदान् द्विरदारोहान् विपताकायुध-
ध्वजान् । सपादरक्षानहनत् वज्रेणाद्रीनिवाद्रिहा ॥ ९ ॥ स
शक्तिप्राससतूणीरानश्वारोहान् हयानपि । पुलिन्दखसवाह्लीका-
न्निषादान्धकतङ्गणान् ॥ १० ॥ दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च शूरान्
संग्रामकर्कशान् । विशस्त्रकवचान् वाणैः कृत्वा चैवाकरोदसून्
॥ ११ ॥ चतुरङ्गबलं वाणैर्निघ्नन्तं पाण्ड्यमाहवे । दृष्ट्वा द्रौणि
रसंभ्रान्तमसंभ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ॥ १२ ॥ आभाष्य चैनं मधुर-
मात्यन्तमभीतवत् । प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाह्वयन्
॥ १३ ॥ राजन् कमलपत्राक्ष विशिष्टाभिजनश्रुत । वज्रसंहनन-
प्रख्य प्रख्यातबलपौरुष ॥ १४ ॥ मुष्टिश्लिष्टायतज्यञ्च व्यायताभ्यां
दृढधनुः । दोर्भ्यां विस्फारयन् भासि महाजालदवद्भृशम् ॥ १५ ॥
शरवर्षैर्महावेगैरमित्रानभिवर्षतः । मदन्यं नानुपश्यामि प्रतिवीरं
तवाहवे ॥ १६ ॥ रथद्विरदपत्त्यश्वानेकः प्रमथसे बहून् । मृग-
सङ्घानिवारण्ये विभीर्भीमबलो हरिः ॥ १७ ॥ महता रथघोषेण
दिवं भूमिञ्च नादयन् । वर्षान्ते सस्यहा मेघो भासि ह्लादीव
पार्थिव ॥ १८ ॥ संस्पृशानः शरांस्तीक्ष्णांस्तूणादाशीविषोपमान् ।
मयैवैकेन युध्यस्व त्र्यम्बकेनान्धको यथा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथे-
त्युक्त्वा प्रहरेति च ताड़ितः । कर्णिना द्रोणतनयं विव्याध मलय-
ध्वजः ॥ २० ॥ मर्मभेदिभिरत्युग्रैर्वाणैरग्निशिखोपमैः । स्मय-
न्नभ्यहनद्द्रौणिः पाण्ड्यमाचार्यसत्तमः ॥ २१ ॥ ततोऽपरान् सुती-
क्ष्णाग्रान् नाराचान्मर्मभेदिनः । गत्या दशम्या संयुक्तानश्वत्थामा-
प्यवासृजत् ॥ २२ ॥ तान् शराणाच्छिनत् पाण्ड्यो नवभिर्निशितैः
शरैः । चतुर्भिरार्दयच्चाश्वानाशु ते व्यसवोऽभवन् ॥ २३ ॥ अथ
द्रोणसुतस्येषूंस्तांश्छित्त्वा निशितैः शरैः । धनुर्ज्यां विततां पाण्ड्य-
श्चिच्छेदादित्यतेजसः ॥ २४ ॥ विज्यं धनुरथाधिज्यं कृत्वा द्रौणि-
रमित्रहा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् नरैरन्यान् हयोत्तमान् ॥२५॥

ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विजः। इषुसंबाधमाकाश-मकरोद्दिश एव च ॥ २६ ॥ ततस्तानस्यतः सर्व्वान् द्रौणेर्बाणा-न्महात्मनः। जानानोऽप्यच्छयान् पाण्ड्योऽशातयत् पुरुषर्षभ ॥२७॥ प्रयुक्तांस्तान् प्रयत्नेन छित्त्वा द्रौणेरिषूनरिः। चक्ररक्षौ रणे तस्य प्राणदन्निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ अथारेर्लाघवं दृष्ट्वा मण्डली-कृतकार्म्मुकः। प्रास्यद्द्रोणसुतो बाणान् वृष्टिं पूषानुजो यथा ॥ २९ ॥ अष्टावष्टगवान्यूहुः शकटानि यदायुधम्। अह्नस्तदष्ट-भागेन द्रौणिश्चिक्षेप मारिष ॥ ३० ॥ तदन्तकमिव क्रुद्धमन्तक-स्यान्तकोपमम्। ये ये ददृशिरे तत्र विसंज्ञाः प्रायशोऽभवन्। ॥ ३१ ॥ पर्ज्जन्य इव घर्म्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमां महीम्। आचार्य्य-पुत्रस्तां सेनां बाणवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ ३२ ॥ द्रौणिपर्ज्जन्यमुक्तां तां बाणवृष्टिं सुदुःसहाम्। वायव्यास्त्रेण सङ्क्षिप्य मुदा पाण्ड्या-निलोऽनदत् ॥ ३३ ॥ तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुरुरूषितम्। मलयप्रतिमं द्रौणिश्छित्त्वाश्वांश्चतुरोऽहनत् ॥ ३४ ॥ सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिस्वनम्। धनुश्छित्त्वार्द्धचन्द्रेण तिलशो व्यधम-द्रथम् ॥ ३५ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य छित्त्वा सर्व्वायुधानि च। प्राप्तमप्यहितं द्रौणिर्न जघान रणेप्सया ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे कर्णो गजानीकमुपाद्रवत्। द्रावयामास स तदा पाण्डवानां मह-द्बलम् ॥ ३७ ॥ विरथान्रथिनश्चक्रे गजानश्वांश्च भारत। योधान् बहुभिरानर्च्छत् शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ ३८ ॥ अथ द्रौणिमहेष्वासः पाण्ड्यं शत्रुनिवर्हणम्। विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनद्युद्धकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ हतेश्वरो दन्तिवरः सुकल्पितस्त्वराभिसृष्टः प्रतिशब्दगो बली। तमाद्रवद्द्रौणिशराहतस्त्वरन् जवेन कृत्वा प्रतिहस्ति-गर्ज्जितम् ॥ ४० ॥ समागतं वारणयुद्धकोविदो द्विपोत्तमं पर्व्वत-सानुसन्निभम्। तमभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्त्वरन् यथाद्रिशृङ्गं हरि-रुन्नदंस्तथा ॥ ४१ ॥ स तोमरं भास्कररश्मिवर्च्चसं बलास्त्रसर्गो-

त्तमयत्नमन्युभिः । ससर्ज शीघ्रं परिपीड़यन् गजं गुरोः सुता-
याद्रिपतीश्वरो नदन् ॥ ४२ ॥ मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलं-
कृतं चांशुकमाल्यमौक्तिकैः । हतो हतोऽसीत्यसकृन्मुदा नदन्
पराभिनद्द्रौणिवराङ्गभूषणम् ॥ ४३ ॥ तदर्कचन्द्रग्रहपावकत्विषं
भृशाभिपातात् पतितं विचूर्णितम् । महेन्द्रवज्राभिहतं महास्वनं
यथाद्रिशृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ४४ ॥ ततः प्रजज्वाल परेण
मन्युना पदाहतो नागपतिर्यथा तथा । समाददे चान्तकदण्ड-
सन्निभानिषूनमित्रार्त्तिकरांश्चतुर्द्दश ॥ ४५ ॥ द्विपस्य पादाग्रकरान्
स पञ्चभिर्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः । जघान षड्भिः
षड़नुत्तमत्विषः स पाण्ड्यराजानुचरान्महारथान् ॥ ४६ ॥ सुदीर्घ-
वृत्तौ वरचन्दनोक्षितौ सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ । भुजौ धरायां
पतितौ नृपस्य तौ विचेष्टतुस्तार्क्ष्यहताविवोरगौ ॥ ४७ ॥ शिरश्च
तत् पूर्णशशिप्रभाननं सरोषताम्रायतनेत्रमुन्नसम् । क्षितावपि
भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्मध्यगतः शशी यथा ॥ ४८ ॥
स तु द्विपः पञ्चभिरुत्तमेषुभिः कृतः षड़ंशश्चतुरो नृपस्त्रिभिः ।
कृतो दशांशः कुशलेन युध्यता यथा हविस्तद्दशदैवतं तथा ॥ ४९ ॥
स पादशो राक्षसभोजनान् बहून् प्रदाय पाण्ड्योऽश्वमनुष्यकुञ्ज-
रान् । स्वधामिवाप्य ज्वलनः पितृप्रियस्ततः प्रशान्तः सलिल-
प्रवाहितः ॥ ५० ॥ समाप्तविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्माण-
मुपेत्य ते सुतः । सुहृद्वृतोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा जिते बलौ विष्णु-
मिवामरेश्वरः ॥ ५१ ॥

इति कर्णपर्वणि पाण्ड्यवधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पाण्ड्ये हते किमकरोदर्जुनो युधि सञ्जय ।
एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ॥ १ ॥ समाप्तविद्यो बलवान्

युक्तो वीरः स पाण्डवः। सर्व्वभूतेष्टनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ॥ २ ॥ तस्मान्महद्भयं तीव्रममित्रघ्नादनञ्जयात्। स यत्तदा-करोत् पार्थस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। हते पाण्ड्येऽर्जुनं कृष्णस्त्वरन्नाह वचो हितम्। पश्यामि नाहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ॥ ४ ॥ निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत्। अश्वत्थाम्नश्च सङ्कल्पाद्धताः कर्णेन सृञ्जयाः ॥ ५ ॥ तथाश्वरथनागानां कृतञ्च कदनं महत्। सर्व्वमाख्यातवान् वीरो वासुदेवः किरीटिने ॥ ६ ॥ एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातुर्घोरं महद्भयम्। वाहयाश्वान् हृषी-केश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः ॥ ७ ॥ ततः प्रायात् हृषीकेशो रथे-नाप्रतियोधिना। दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समागमः ॥ ८ ॥ ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः। भीमसेनमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ ९ ॥ ततः प्रववृते भूयः संग्रामो राज-सत्तम। कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ १० ॥ धनूंषि बाणान् परिघानसितोमरपट्टिशान्। मुषलानि भुषुण्डीश्च स-शक्त्यृष्टिपरश्वधान् ॥ ११ ॥ गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान् भिन्दि-पालांस्तथाङ्कुशान्। प्रगृह्य क्षिप्रमापेतुः परस्परजिघांसया ॥१२॥ बाणज्यातलशब्देन द्यां दिशः प्रविशो वियत्। पृथिवीं नेमि-घोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन महता संहृष्टाश्चक्रुराहवम्। वीरा वीरैर्महाघोरं कलहान्तं तितीर्षवः ॥ १४ ॥ ज्यातलत्रधनुःशब्दः कुञ्जराणाञ्च बृंहताम्। पादा-तानाञ्च पततां नृणां नादो महानभूत् ॥ १५ ॥ बाणशब्दांश्च विविधान् शूराणाञ्चाभिगर्ज्जताम्। श्रुत्वा तत्र भृशं त्रेसुः पेतु-र्म्लुश्च सैनिकाः ॥ १६ ॥ तेषां निनदताञ्चैव शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चताम्। बहूनाधिरथिर्वीरः प्रममाथेषुभिः परान् ॥ १७ ॥ पञ्च पञ्चाल-वीराणां रथान् दश च पञ्च च। साश्वसूतध्वजान् कर्णः शरै-

निन्ये यमक्षयम् ॥ १८ ॥ योधमुख्या महावीर्याः पाण्डूनां कर्ण-
माहवे। शीघ्रास्त्रा दिवमावृत्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ १९ ॥
ततः कर्णो द्विषत्सेनां शरवर्षैर्विलोडयन्। विजगाहाण्डजा-
कीर्णां पद्मिनीमिव यूथपः ॥ २० ॥ द्विषन्मध्यमवस्कन्द्य राधेयो
धनुरुत्तमम्। विधुन्वानः शितैर्बाणैः शिरांस्युन्मथ्य पातयन् ॥२१॥
चर्मवर्माणि संछिन्नान्यपतन् भुवि देहिनाम्। विषेहुर्नास्य संस्पर्शं
द्वितीयस्य पतत्रिणः ॥ २२ ॥ वर्मदेहासुमथनैर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः।
मौर्व्या तलत्रेऽभ्यहनत् कशया वाजिनो यथा ॥ २३ ॥ पाण्डु-
सृञ्जयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान्। ममर्द तरसा कर्णः सिंहो
मृगगणानिव ॥ २४ ॥ ततः पाञ्चालराजश्च द्रौपदेयाश्च मारिष।
यमौ च युयुधानश्च सहिताः कर्णमभ्ययुः ॥ २५ ॥ तेषु व्यायच्छ-
मानेषु कुरुपाञ्चालपाण्डुषु। प्रियानसून् रणे त्यक्त्वा योधा जघ्नुः
परस्परम् ॥ २६ ॥ सुसन्नद्धाः कवचिनः सशिरस्त्राणभूषणाः।
गदाभिर्मुषलैश्चान्यैः परिघैश्च महाबलाः ॥ २७ ॥ समभ्यधावन्त
भृशं कालदण्डैरिवोद्यतैः। नर्दन्तश्चाह्वयन्तश्च प्रवल्गन्तश्च मारिष
॥ २८ ॥ ततो निजघ्नुरन्योऽन्यं पेतुश्चान्योऽन्यताड़िताः। वमन्तो
रुधिरं गात्रैर्विमस्तिष्केक्षणा युधि ॥ २९ ॥ दन्तपूर्णैः सरुधिरै-
र्वक्त्रैर्दाड़िमसन्निभैः। जीवन्त इव चाप्येके तस्थुः शस्त्रोप-
बृंहिताः ॥ ३० ॥ परश्वधैश्चाप्यपरे पट्टिशैरसिभिस्तथा। शक्ति-
भिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रासतोमरैः ॥ ३१ ॥ ततक्षुश्चिच्छिदुश्चान्ये
विभिदुश्चिक्षिपुस्तथा। सञ्चकर्त्तुश्च जघ्नुश्च क्रुद्धा रणमहार्णवे ॥३२॥
पेतुरन्योन्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिताः। क्षरन्तः सुरसं रक्तं
प्रकृत्ताश्चन्दना इव ॥ ३३ ॥ रथै रथा विनिहता हस्तिभिश्चापि
हस्तिनः। नरैर्नरा हताः पेतुरश्वाश्चाश्वैः सहस्रशः ॥ ३४ ॥
ध्वजाः शिरांसि छत्राणि द्विपहस्ता नृणां भुजाः। क्षुरैर्भल्लार्द्ध-
चन्द्रैश्च छिन्नाः पेतुर्महीतले ॥ ३५ ॥ नरांश्च नागान् सरथान्

ह्वयान् सम्हृदुराहवे। अश्वारोहैर्हताः शूराश्छिन्नहस्ताश्च दन्तिनः
॥ ३६ ॥ सपताका ध्वजाः पेतुर्विशीर्णा इव पर्वताः। पत्तिभिश्च
समाप्लुत्य द्विरदाः स्यन्दनास्तथा ॥ ३७ ॥ हताश्च हन्यमानाश्च
पतिताश्चैव सर्वशः। अश्वारोहाः समासाद्य त्वरिताः पत्तिभिर्हताः
॥ ३८ ॥ सादिभिः पत्तिसङ्घाश्च निहता युधि शेरते। मृदिता-
नीव पद्मानि प्रम्लाना इव च स्रजः ॥ ३९ ॥ हतानां वदनान्यासन्
गात्राणि च महाहवे। रूपाण्यत्यर्थकान्तानि द्विरदाश्वनृणां
नृप। समुन्नानीव वस्त्राणि ययुर्दुर्दृशतां पराम् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच। हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः।
धृष्टद्युम्नं जिघांसन्तः क्रुद्धाः पार्षतमभ्ययुः ॥ १ ॥ प्राच्याश्च
दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः। अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च माग-
धास्ताम्रलिप्तकाः ॥ २ ॥ मेकलाः कोशला मद्रा दशार्णा निषधा-
स्तथा। गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ॥ ३ ॥ शर-
तोमरनाराचैर्वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः। सिषिचुस्ते ततः सर्वे पाञ्चाल-
बलमाहवे ॥ ४ ॥ तान् सिमर्द्दयिषून् नागान् पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशै-
र्भृशम्। चोदितान् पार्षतो बाणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत् ॥ ५ ॥
एकैकं दशभिः षड्भिरष्टभिरपि भारत। द्विरदानभिविव्याध
शितैर्गिरिनिभान् शरैः ॥ ६ ॥ प्रच्छाद्यमानं द्विरदैर्मेघैरिव दिवा-
करम्। प्रययुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः ॥ ७ ॥
तान्नागानभिवर्षन्तो ज्यातन्त्रीतलनादितैः। वीरनृत्यं प्रनृत्यन्त-
स्तलतालप्रणादितैः ॥ ८ ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभ-
द्रकाः। सात्यकिश्च शिखण्डी च चेकितानश्च वीर्यवान्। समन्तात्
सिषिचुर्वीरा मेघास्तोयैरिवाचलान् ॥ ९ ॥ ते म्लेच्छैः प्रेषिता

नागा नरानश्वान्रथानपि । हस्तैराच्चिप्य ममृदुः पद्भिश्चाप्यति-
मन्यवः ॥ १० ॥ विभिदुश्च विषाणाग्रैः समाच्चिप्य च चिच्चिपुः ।
विषाणलग्नाश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः ॥ ११ ॥ प्रमुखे वर्त्त-
मानन्तु द्विपं वङ्गस्य सात्यकिः । नाराचेनोग्रवेगेन भित्त्वा मर्म-
ण्यपातयत् ॥ १२ ॥ तस्यावर्जितकायस्य द्विरदादुत्पतिष्यतः ।
नाराचेनाहनद्वचः सात्यकिः सोऽपतद्भुवि ॥ १३ ॥ पुण्ड्रस्यापततो
नागं चलन्तमिव पर्वतम् । सहदेवः प्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनत्त्रिभिः
॥ १४ ॥ विपताकं वियन्तारं विवर्मध्वजजीवितम् । तं कृत्वा
द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्ययात् ॥ १५ ॥ सहदेवन्तु नकुलो
वारयित्वाङ्गमार्द्दयत् । नाराचैर्यमदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च
॥ १६ ॥ दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिचेप तोमरान् । नकुलाय शता-
नष्टौ त्रिधैकैकन्तु सोऽच्छिनत् ॥ १७ ॥ तथार्द्धचन्द्रेण शिरस्तस्य
चिच्छेद पाण्डवः । स पपात हतो म्लेच्छस्तेनैव सह दन्तिना
॥ १८ ॥ अथाङ्गपुत्रेण निहते हस्तिशिचाविशारदे । अङ्गाः
क्रुद्धा महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः ॥ १९ ॥ चलत्पताकैः सुमुखै-
र्हेमकच्चातनुच्छदैः । मिमर्द्दिषन्तस्त्वरिताः प्रदीप्तैरिव पर्वतैः ॥२०॥
मेकलोत्कलकालिङ्गा निषधास्ताम्रलिप्तकाः । शरतोमरवर्षाणि
विमुञ्चन्तो जिघांसवः ॥ २१ ॥ तैश्छाद्यमानं नकुलं दिवाकर-
मिवाम्बुदैः । परिपेतुः सुसंरब्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ २२ ॥
ततस्तदभवद्युद्धं रथिनां हस्तिभिः सह । सृजतां शरवर्षाणि
तोमरांश्च सहस्रशः ॥ २३ ॥ नागानां प्रास्फुटन् कुम्भा मर्माणि
विविधानि च । दन्ताश्चैवातिविद्धानां नाराचैर्भूषणानि च ॥२४॥
तेषामष्टौ महानागांश्चतुःषष्ट्या सुतेजनैः । सहदेवो जघानाशु
तेऽपतन् सह सादिभिः ॥ २५ ॥ अञ्जोगतिभिरायम्य प्रयत्नाद्धनु-
रुत्तमम् । नाराचैरहनन्नागान्नकुलः कुलनन्दनः ॥ २६ ॥ ततः
पाञ्चाल्यशैनेयौ द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । शिखण्डी च महानागान्

शिषिचुः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ ते पाण्डुयोधाम्बुधरैः शत्रुद्विरद-पर्व्वताः । वाणवर्षैर्हताः पेतुर्वज्रवर्षैरिवाचलाः ॥ २८ ॥ एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुञ्जराः । द्रुतां सेनामवैक्षन्त भिन्न-कूलामिवापगाम् ॥ २९ ॥ तां ते सेनां समालोड्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुद्रुवुः ॥ ३० ॥

इति कर्णपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । सहदेवं तथाक्रुद्धं दहन्तं तव वाहिनीम् । दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात् ॥ १ ॥ तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथाः । सिंहनादरवांश्चक्रुर्वासांस्या-दुधुवुश्च ह ॥ २ ॥ ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना । पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्वाणैर्वक्षस्यभिहतो बली ॥ ३ ॥ सहदेवस्ततो राजन् नाराचेन तवात्मजम् । विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ ४ ॥ दुःशासनस्ततश्चापं छित्त्वा राजन् महाहवे । सहदेवं त्रिसप्तत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५ ॥ सहदेवस्तु संक्रुद्धः खड्गं गृह्य महाहवे । आविध्य प्राहिणोत्तूर्णं तव पुत्र-रथं प्रति ॥ ६ ॥ समार्गणगुणं चापं छित्त्वा तस्य महानसिः । निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ॥ ७ ॥ अथान्यद्धनु-रादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशासनाय चिक्षेप वाणमन्तकरं ततः ॥ ८ ॥ तमापतन्तं विशिखं यमदण्डोपमत्विषम् । खड्गेन शितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरवः ॥ ९ ॥ ततस्तं निशितं खड्ग-माविध्य युधि सत्वरः । धनुश्चान्यत् समादाय शरं जग्राह वीर्य्य-वान् ॥ १० ॥ तमापतन्तं सहसा निस्त्रिंशं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ११ ॥ ततो वाणांश्चतुः-षष्टिं तव पुत्रो महारणे । सहदेवरथे तूर्णं प्रेषयामास भारत

॥ १२ ॥ तान् शरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यकृन्तत ॥ १३ ॥ स निवार्य्य महाबाणां-स्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अथास्मै सुबहून् बाणान् प्रेषयामास संयुगे ॥ १४ ॥ तान् बाणांस्तव पुत्रोऽपि छित्त्वैकैकं त्रिभिः शरैः । ननाद सुमहानादं नादयानो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ ततो दुःशासनो राजन् विद्धा पाण्डुसुतं रणे । सारथिं नवभिर्बाणैर्माद्रेयस्य समार्पयत् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम् । विकृष्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् ॥ १७ ॥ स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत् । प्राविशद्धरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगाः । ततः स मुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ॥ १८ ॥ मूढञ्चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथम् । अपोवाह भृशं त्रस्तो बध्यमानः शितैः शरैः ॥ १९ ॥ पराजित्य रणे तन्तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः । दुर्य्योधनबलं दृष्ट्वा प्रममाथ समन्ततः ॥ २० ॥ पिपीलिकपुटं राजन् यथा मृद्नन्नरो रुषा । तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत ॥ २१ ॥

इति कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच । नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरूथिनीम् । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास वै रुषा ॥ १ ॥ नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् । चिरस्य बत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ॥ २ ॥ यस्य मे त्वं रणे पाप चक्षुर्विषयमागतः । त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ॥ ३ ॥ त्वद्दोषात् कुरवः क्षीणाः समासाद्य परस्परम् । त्वामद्य समरे हत्वा कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ॥ ४ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः । सदृशं

राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ॥ ५ ॥ प्रहरस्व च मे वीर पश्याम-
स्तव पौरुषम् । कर्म्म कृत्वा रणे शूर ततः कथितुमर्हसि ॥ ६ ॥
अनुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तितः । स युध्यस्व मया
शक्त्या हनिष्ये दर्पमेव ते ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा प्राहरत्तूर्णं पाण्डुपुत्राय
सूतजः । विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ ८ ॥
नकुलस्तु ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत । अशीत्याशीविषप्रख्यैः
सूतपुत्रमविध्यत ॥ ९ ॥ तस्य कर्णो धनुश्छित्त्वा स्वर्णपुङ्खैः शिला-
शितैः । त्रिंशता परमेष्वासः शरैः पाण्डवमार्द्दयत् ॥ १० ॥ ते
तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । आशीविषा यथा नागा
भित्त्वा गां सलिलं पपुः ॥ ११ ॥ अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठं
दुरासदम् । कर्णं विव्याध विंशत्या सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥१२॥
ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
कर्णस्य धनुराच्छिनत् ॥ १३ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं सायकानां
शतैस्त्रिभिः । आजघ्ने प्रहसन् वीरः सर्व्वलोकमहारथम् ॥ १४ ॥
कर्णमभ्यर्द्दितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जग्मू
रथिनः सह दैवतैः ॥ १५ ॥ अथान्यद्धनुरादाय कर्णो वैकर्त्तन-
स्तदा । नकुलं पञ्चभिर्वाणैर्जत्रुदेशे समार्पयत् ॥ १६ ॥ तत्रस्थै-
रथ वाणैस्तैर्माद्रीपुत्रो व्यशोभत । स्वरश्मिभिरिवादित्यो भुवने
विसृजन् प्रभाम् ॥ १७ ॥ नकुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा सप्तभि-
राशुगैः । अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥ १८ ॥
सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् । नकुलस्य ततो वाणैः
समन्तादावारयद्दिशः ॥ १९ ॥ संछाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः
शरैः । चिच्छेद स शरांस्तूर्णं शरैरेव महारथः ॥ २० ॥ ततो
वाणमयं जालं विततं व्योम्नि दृश्यते । खद्योतानामिव व्रातैः
संपतद्भिर्यथा नभः ॥ २१ ॥ तैर्विमुक्तैः शरशतैश्छादितं गगनं
तदा । शलभानां यथाव्रातैस्तद्वदासीद्विशाम्पते ॥ २२ ॥ ते शरा

हेमविज्ञताः सम्पतन्तो मुहुर्मुहुः । श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चाः श्रेणी कृता इव ॥ २३ ॥ वाणजालावृते व्योम्नि छादिते च दिवाकरे । न स्म सम्पतते भूम्यां किञ्चिदप्यन्तरीक्षगम् ॥ २४ ॥ निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसङ्घैः समन्ततः । व्यरोचतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ २५ ॥ कर्णचापच्युतैर्वाणैर्वध्यमानास्तु सोमकाः । अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनार्त्ता भृशार्द्दिताः ॥ २६ ॥ नकुलस्य तथा वाणैर्हन्यमाना चमूस्तव । व्यशीर्य्यत दिशो राजन् वातनुन्ना इवाम्बुदाः ॥ २८ ॥ ते सेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यै-र्महाशरैः । शरपातमपक्रम्य तस्थतुः प्रेक्षिके इव ॥ २८ ॥ प्रोत्सारिते जने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः । अविध्येतां महात्मानावन्योऽन्यं शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ विदर्शयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्द्धनि । छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैषिणौ ॥ ३० ॥ नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कबर्हिणवाससः । सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्त इवाम्बरे ॥ ३१ ॥ तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ॥ ३२ ॥ शरवेश्मप्रविष्टौ तौ ददृशाते न कैश्चन । सूर्य्याचन्द्रमसौ राजं-श्छाद्यमानौ घनैरिव ॥ ३३ ॥ ततः क्रुद्धो रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः । पाण्डवं छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥३४॥ सोऽतिच्छन्नो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यथां राजन् भास्करो जलदैर्यथा ॥ ३५ ॥ ततः प्रहस्याधिरथिः शर-जालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥३६॥ एकच्छायमभूत् सर्वं तस्य वाणैर्महात्मनः । अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे सम्पतद्भिः शरोत्तमैः ॥ ३७ ॥ ततः कर्णो महाराज धनुश्छित्त्वा महात्मनः । सारथिं पातयामास रथनीडाद्धसन्निव ॥ ३८ ॥ ततोऽश्वांश्चतुरश्चास्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः । यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ ३९ ॥ अथास्य तं रथं दिव्यं तिलशो व्यध-

सञ्छरैः । पताकां चक्ररक्षांश्च गदां खड्गञ्च मारिष । शत-
चन्द्रञ्च तच्चर्म्म सर्व्वोपकरणानि च ॥ ४० ॥ हताश्वो विरथश्चैव
विचर्म्मा च विशाम्पते । अवतीर्य्य रथात्तूर्णं परिघं गृह्य विष्ठितः
॥ ४१ ॥ तमुद्यतं महाघोरं परिघं तस्य सूतजः । व्यहनत्
सायकै राजन् सुतीक्ष्णैर्भारसाधनैः ॥ ४२ ॥ व्यायुधञ्चैवमालक्ष्य
शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अर्द्दयद्बहुभिः कर्णो न चैनं समपीड़यत् ॥४३॥
स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा । प्राद्रवत् सहसा राजन्
नकुलो व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४४ ॥ तमनुद्रुत्य राधेयः प्रहसन् वै
पुनः पुनः । सज्यमस्य धनुः कण्ठे व्यपासृजत भारत ॥ ४५ ॥
ततः स शुशुभे राजन् कण्ठासक्तमहद्धनुः । परिवेशमनुप्राप्तो
यथा स्याद्व्योम्नि चन्द्रमाः । यथैव चासितो मेघः शक्रचापेन
शोभितः ॥ ४६ ॥ तमब्रवीत्ततः कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि ।
वदेदानीं पुनर्हृष्टो वध्यमानः पुनः पुनः ॥ ४७ ॥ मा योत्सीः
कुरुभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डव । सदृशैस्तात युध्यस्व व्रीड़ां मा
कुरु पाण्डव ॥ ४८ ॥ गृहं वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्ण-
फाल्गुनौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्ज्जयत तं तदा ॥ ४९ ॥
वधप्राप्तन्तु तं शूरो नाहनद्धर्म्मवित्तदा । स्मृत्वा कुन्त्या वचो राजं-
स्तत एनं व्यसर्ज्जयत् ॥ ५० ॥ विसृष्टः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण
धन्विना । व्रीड़न्निव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ५१ ॥
आरुरोह रथञ्चापि सूतपुत्रप्रतापितः । निश्वसन् दुःखसन्तप्तः
कुम्भस्थ इव पन्नगः ॥ ५२ ॥ तं विजित्याथ कर्णोऽपि पाञ्चालां-
स्त्वरितो ययौ । रथेनातिपताकेन चन्द्रवर्णहयेन च ॥ ५३ ॥
तत्राक्रन्दो महानासीत् पाण्डवानां विशाम्पते । दृष्ट्वा सेनापतिं
यान्तं पाञ्चालानां रथव्रजान् ॥ ५४ ॥ तत्राकरोन्महाराज कदनं
सूतनन्दनः । मध्यं प्राप्ते दिनकरे चक्रवद्विचरन् प्रभुः ॥ ५५ ॥
भग्नचक्रै रथैः कैश्चित् छिन्नध्वजपताकिभिः । हताश्वैर्हतसूतैश्च

प्रभग्नाश्चैव मारिष ॥ ५६ ॥ ह्रियमाणानपश्याम पाञ्चालानां रथव्रजान्। तत्र तत्र च संभ्रान्ता विचेरुरथ कुञ्जराः ॥ ५७ ॥ दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने। भिन्नकुम्भार्द्ररुधिराश्छिन्नहस्ताश्च वारणाः ॥ ५८ ॥ छिन्नगात्रावराश्चैव छिन्नवालाश्च मारिष। छिन्नाभ्राणीव संपेतुर्हन्यमाना महात्मना ॥ ५९ ॥ अपरे त्रासिता नागा राधेयशरतोमरैः। तमेवाभिमुखा जग्मुः शलभा इव पावकम् ॥ ६० ॥ अपरे निष्टनन्तश्च व्यदृश्यन्त महाद्विपाः। क्षरन्तः शोणितं गात्रैर्नगा इव जलस्रवाः ॥ ६१ ॥ उरश्छदैर्विमुक्तांश्च वालबन्धैश्च वाजिनः। राजतैश्च तथा कांस्यैः सौवर्णैश्चैव भूषणैः ॥ ६२ ॥ हीनांश्चाभरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्जितान्। चामरैश्च कुथाभिश्च तूणीरैः पतितैरपि ॥ ६३ ॥ निहतैः सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभितैः। अपश्याम रणे तत्र भ्राम्यमाणान् हयोत्तमान् ॥ ६४ ॥ प्रासैः खड्गैश्च संस्यूतानृष्टिभिश्चापि भारत। हययोधानपश्याम कञ्चुकोष्णीषधारिणः ॥ ६५ ॥ निहतान् बध्यमानांश्च वेपमानांश्च भारत। नानाङ्गावयवैर्हीनांस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ६६ ॥ रथान् हेमपरिष्कारान् संयुक्तान् जवनैर्हयैः। भ्राम्यमाणानपश्याम हतेषु रथिषु द्रुतम् ॥ ६७ ॥ भग्नाक्षकूबरान् कांश्चित् भग्नचक्रांश्च भारत। विपताकध्वजांश्चान्यांश्छिन्नेषादण्डबन्धुरान् ॥ ६८ ॥ विहीनान्रथिनस्तत्र धावमानान् समन्ततः। सूतपुत्रशरैस्तप्तानपश्याम विशाम्पते। विशस्त्रांश्च तथैवान्यान् सशस्त्रांश्च हतान् बहून् ॥ ६९ ॥ तारकाजालसंछन्नान् वरघण्टाविशोभितान्। नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतान्। वारणानन्वपश्याम धावमानान् समन्ततः ॥ ७० ॥ शिरांसि बाहूनूरूंश्च छिन्नानन्यांस्तथैव च। कर्णचापच्युतैर्बाणैरपश्याम समन्ततः ॥ ७१ ॥ महान् व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्वपद्यत। कर्णसायकनुन्नानां युध्यतां च शितैः शरैः ॥ ७२ ॥

ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः । तमेवाभिमुखं यान्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ ७३ ॥ तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथम् । क्षत्रिया वर्जयामासुर्युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ७४ ॥ हतशेषास्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभग्नान् द्रुतान् वीरः पृष्ठतो विकिरञ्छरैः । अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्ण-कवचध्वजान् ॥ ७५ ॥ तापयामास तान् बाणैः सूतपुत्रो महाबलः । मध्यं दिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमोनुदः ॥ ७६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णपराक्रमे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच । युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं बलं महत् । उलूकोऽभ्यपतत्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ युयुत्सुश्च ततो राजन् शितधारेण पत्रिणा । उलूकं ताड़यामास वज्रेणेव महाबलम् ॥ २ ॥ उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे । क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ताड़यामास कर्णिना ॥ ३ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं युयुत्सुर्वेगवत्तरम् । अन्यदादत्त सुमहच्चापं संरक्तलोचनः ॥ ४ ॥ उलूकन्तु ततः षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ । सारथिं त्रिभिरानर्च्छत् तञ्च भूयोऽप्यविध्यत ॥ ५ ॥ उलूकस्तन्तु विंशत्या विद्ध्वा स्वर्ण-विभूषितैः । अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ६ ॥ स छिन्नयष्टिः सुमहान् शीर्य्यमाणो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ८ ॥ उलूकस्तस्य समरे तैलधौतेन मारिष । शिरश्चिच्छेद भल्लेन यन्तु-र्भरतसत्तम ॥ ९ ॥ जघान चतुरोऽश्वांश्च तञ्च विव्याध पञ्चभिः । सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥ १० ॥ तं निर्जित्य रणे राजन्नुलूकस्त्वरितो ययौ । पाञ्चालान् सृञ्जयांश्चैव विनिघ्न-

न्निशितैः शरैः ॥ ११ ॥ शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव। व्यश्वसूतरथञ्चक्रे निमेषार्द्धादसम्भ्रमः ॥ १२ ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः। गदां चिक्षेप संक्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ॥ १३ ॥ सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हयांश्चैव ससारथीन्। पपात धरणीं तूर्णं दारयन्तीव भारत ॥ १४ ॥ तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनौ। व्यपाक्रमेतां युद्धात्तु प्रेक्षमाणौ परस्परम् ॥ १५ ॥ पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्तो विविंशो रथमाविशत्। शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ॥ १६ ॥ सुतसोमन्तु शकुनिर्विद्ध्वा सुनिशितैः शरैः। नाकम्पयत संक्रुद्धो वार्य्यौघ इव पर्वतम् ॥ १७ ॥ सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम्। शरैरनेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ १८ ॥ तान् शरान् शकुनिस्तूर्णं चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः। लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च जितकाशी च संयुगे ॥ १९ ॥ निवार्य्य समरे चापि शरांस्तान्निशितैः शरैः। आजघान सुसंक्रुद्धः सुतसोमं त्रिभिः शरैः ॥ २० ॥ तस्याश्वान् केतनं सूतं तिलशो व्यधमच्छरैः। श्यालस्तव महाराज तत उच्चुक्रुशुर्ज्जनाः ॥ २१ ॥ हताश्वो विरथश्चैव छिन्नकेतुश्च मारिष। धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथाद्भूमावतिष्ठत ॥ २२ ॥ व्यसृजत् सायकांश्चैव स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान्। छादयामास समरे तव श्यालस्य तं रथम् ॥ २३ ॥ शलभानामिव व्रातान् शरव्रातान्महारथः। रथोपगान् समीक्ष्यैवं विव्यथे नैव सौबलः। प्रममाथ शरांस्तांस्तु शरव्रातैर्महायशाः ॥ २४ ॥ तत्रातुष्यन्त योधाश्च सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः। सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वाश्रद्धेयमद्भुतम्। रथस्थं शकुनिं यस्तु पदातिः समयोधयत् ॥ २५ ॥ तस्य तीक्ष्णैर्महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः। व्यहनत् कार्मुकं राजंस्तूणीरांश्चैव सर्वशः ॥ २६ ॥ स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यम्य चानदत्। वैदूर्य्योत्पलवर्णाभं हस्तिदन्तमयत्सरुम् ॥ २७ ॥ भ्राम्यमाणं तत-

स्तन्तु विमलाम्बरवर्च्चसम्। कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ॥ २८ ॥ सोऽचरत् सहसा खड्गी मण्डलानि समन्ततः। चतुर्द्दश महाराज शिक्षाबलसमन्वितः ॥ २९ ॥ भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाधूतमाप्लुतं प्लुतनिःसृतम्। सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास संयुगे ॥ ३० ॥ सौबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिक्षेप वीर्य्यवान्। तानापतत एवाशु चिच्छेद परमासिना ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः पुनरेव च। प्राहिणोत् सुतसोमाय शरानाशीविषोपमान् ॥३२॥ चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिक्षया च बलेन च। दर्शयल्लाघवं युद्धे तार्क्ष्यतुल्यपराक्रमः ॥ ३३ ॥ तस्य सञ्चरतो राजन् मण्डलावर्त्तने तदा। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गश्चिच्छेद सुप्रभम् ॥ ३४ ॥ स छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानसिः। अर्द्धमन्यत् स्थितं हस्ते सुतशरीस्तस्य भारत ॥ ३५ ॥ छिन्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमवप्लुत्य पदानि षट्। प्राविध्यतः ततः शेषं सुतसोमो महारथः ॥३६॥ स छित्त्वा सगुणञ्चापं रणे तस्य महात्मनः। पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषितम् ॥ ३७ ॥ सुतसोमस्ततोऽगच्छत् श्रुतकीर्त्तेर्महारथम् ॥ ३८ ॥ सौबलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यत् सुदुर्जयम्। अभ्ययात् पाण्डवानीकं निघ्नन् शत्रुगणान् बहून् ॥ ३९ ॥ तत्र नादो महानासीत् पाण्डवानां विशाम्पते। सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् ॥ ४० ॥ तान्यनीकानि दृप्तानि शस्त्रवन्ति महान्ति च। द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौबलेन महात्मना ॥ ४१ ॥ यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह। तथैव पाण्डवीं सेनां सौबलेयो व्यनाशयत् ॥ ४२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि सुतसोमसौबलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच। धृष्टद्युम्नं कृपो राजन् वारयामास संयुगे।
यथा दृप्तं वने सिंहं शरभो वारयेद्युधि ॥ १ ॥ निरुद्धः पार्षत-
स्तेन गौतमेन बलीयसा। पदात् पदं विचलितुं नाशकत्तत्र
भारत ॥ २ ॥ गौतमस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति। वित्रेसुः
सर्वभूतानि क्षयं प्राप्तञ्च मेनिरे ॥ ३ ॥ तत्रावोचन् विमनसो
रथिनः सादिनस्तथा। द्रोणस्य निधनान्नूनं संक्रुद्धो द्विपदां वरः
॥ ४ ॥ शारद्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः। अपि स्वस्ति
भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥ ५ ॥ अपीयं वाहिनी कृत्स्ना
मुच्येत महतो भयात्। अप्ययं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात् समा-
गतान् ॥ ६ ॥ यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशम्। गमिष्य
त्यद्य पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ॥ ७ ॥ आचार्य्यः क्षिप्रहस्तश्च
विजयी च सदा युधि। अस्त्रवान् वीर्य्यसम्पन्नः क्रोधेन च सम-
न्वितः। पार्षतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ इत्येवं
विविधा वाचस्तावकानां परैः सह। व्यश्रूयन्त महाराज तयो-
स्तत्र समागमे ॥ ९ ॥ विनिश्वस्य ततः क्रोधात् कृप शारद्वतो
नृप। पार्षतञ्चार्द्दयामास निश्चेष्टं सर्वमर्मसु ॥ १० ॥ स हन्य-
मानः समरे गौतमेन महात्मना। कर्त्तव्यं न स्म जानाति मोहेन
महता वृतः ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्ततो यन्ता कच्चित् क्षेमं नु पार्षत।
ईदृशं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं मया क्वचित् ॥ १२ ॥ दैवयोगात्तु
ते बाणा नापतन्मर्मभेदिनः। प्रेषिता द्विजमुख्येन मर्माण्युद्दिश्य
सर्वतः ॥ १३ ॥ व्यावर्त्तये रथं तूर्णं नदीवेगमिवार्णवात्। अवध्यं
ब्राह्मणं। मन्ये येन ते विक्रमो हतः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्
शनकैरब्रवीद्वचः। मुह्यते मे मनस्तात गात्रे स्वेदश्च जायते ॥१५॥
वेपथुश्च शरीरे मे लोमहर्षश्च जायते। वर्ज्जयन् ब्राह्मणं युद्धे
शनैर्याहि यतोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य
सारथे क्षेममद्य भवेदेवमेषा वै नैष्ठिकी मतिः ॥ १७ ॥ ततः

अथाब्रवीन्महाराज सारथिस्त्वरयन् हयान् । यतो भीष्मो महेष्वासो
युयुधे तव सैनिकैः ॥ १८ ॥ प्रद्रुतञ्च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य
मारिष । किरञ्छरशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा ॥ १९ ॥ शङ्खञ्च
पूरयामास मुहुर्मुहुररिन्दम । पार्षतं द्रावयामास महेन्द्रो
नमुचिं यथा ॥ २० ॥ शिखण्डिनन्तु समरे भीष्ममृत्युं दुरासदम् ।
हार्द्दिक्यो वारयामास स्मयन्निव मुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु
समासाद्य हृदिकानां महारथम् । पञ्चभिर्निशितैर्भल्लैर्जत्रुदेशे
समाहनत् ॥ २२ ॥ कृतवर्मा तु संक्रुद्धो भित्त्वा षष्ट्या पतत्त्रिभिः ।
धनुरेकेन चिच्छेद हसन्राजन्महारथः ॥ २३ ॥ अथान्यद्धनुरादाय
द्रुपदस्यात्मजो बली । तिष्ठ तिष्ठेति संक्रुद्धो हार्द्दिक्यं प्रत्यभाषत
॥ २४ ॥ ततोऽस्य नवतिं बाणान् रुक्मपुङ्खान् सुतेजनान् । प्रेषया-
मास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्मणः ॥ २५ ॥ वितथांस्तान् समा-
लक्ष्य पतितांश्च महीतले । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुकं चिच्छिदे
भृशम् ॥ २६ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्षभम् । अशीत्या
मार्गणैः क्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २७ ॥ कृतवर्मा तु संक्रुद्धो
मार्गणैः क्षतविक्षतः । ववाम रुधिरं गात्रैः कुम्भवक्त्रादिवोदकम्
॥ २८ ॥ रुधिरेण परिक्लिन्नः कृतवर्मा व्यराजत । वर्षेण क्लेदितो
राजन् यथा गैरिकपर्वतः ॥ २९ ॥ अथान्यद्धनुरादाय समार्गण-
गुणं प्रभुः । शिखण्डिनं बाणवरैः स्कन्धदेशे व्यताडयत् ॥ ३० ॥
स्कन्धदेशस्थितैर्बाणैः शिखण्डी तु व्यराजत । शाखाप्रशाखा-
विपुलः सुमहान् पादपो यथा ॥ ३१ ॥ तावन्योऽन्यं भृशं विद्ध्वा
रुधिरेण समुक्षितौ । अन्योऽन्यशृङ्गाभिहतौ रेजतुर्वृषभाविव
॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्य वधे यत्नं कुर्वाणौ तौ महारथौ । रथा-
भ्यां चेरतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः ॥ ३३ ॥ कृतवर्मा महाराज
पार्षतं निशितैः शरैः । रणे विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिला-
शितैः ॥ ३४ ॥ ततोऽस्य समरे बाणं भोजः प्रहरतां वरः ।

जीवितान्तकरं घोरं व्यसृजत्त्वरयान्वितः ॥ ३५ ॥ स तेनाभिहतो राजन् मूर्च्छामाशु समाविशत् । ध्वजयष्टिञ्च सहसा शिश्रिये कश्मलावृतः ॥ ३७ ॥ अपोवाह रथात्तूर्णं सारथी रथिनां वरम । हार्दिक्यशरसन्तप्तं निश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ पराजिते ततः शूरे द्रुपदस्यात्मजे प्रभो । व्यद्रवत् पाण्डवी सेना वध्यमाना समन्ततः ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्वणि शिखण्डापयाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सञ्जय उवाच । श्वेताश्वोऽपि महाराज व्यधमत्तावकं बलम् । यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः ॥ १ ॥ प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्त्तास्तं शिवयः कौरवैः सह । शाल्वाः संशप्तकाश्चैव नारायणबलञ्च यत् ॥ २ ॥ सत्यसेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः श्रुतञ्जयः । सौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ॥ ३ ॥ त्रिगर्त्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः । पुत्रैश्चैव महेष्वासैर्नानाशस्त्रविशारदैः ॥ ४ ॥ व्यसृजन्त शरव्रातान् किरन्तोऽर्जुनमाहवे । अभ्यवर्षन्त सहसा वार्य्योघा इव सागरम् ॥ ५ ॥ ते त्वर्ज्जुनं समासाद्य योधाः शतसहस्रशः । अगच्छन् विलयं सर्वे तार्क्ष्यं दृष्ट्वेव पन्नगाः ॥ ६ ॥ ते वध्यमानाः समरे नाजहुः पाण्डवं तदा । दह्यमाना महाराज शलभा इव पावकम् ॥ ७ ॥ सत्यसेनस्त्रिभिर्वाणैर्विव्याध युधि पाण्डवम् । मित्रदेवस्त्रिषष्ट्या तु चन्द्रदेवस्तु सप्तभिः ॥ ८ ॥ मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि सप्तभिः । शत्रुञ्जयस्तु विंशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः ॥ ९ ॥ स विद्धो बहुभिः सङ्ख्ये प्रतिविव्याध तान् नृपान् । सौश्रुतिं सप्तभिर्विद्धा सत्यसेनं त्रिभिः शरैः ॥१०॥ शत्रुञ्जयञ्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाष्टभिः । मित्रदेवं शतेनैव श्रुतसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ११ ॥ नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाष्टभिः ।

अनुष्मयञ्च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः । सौश्रुतेः शशिरश्माणं शिरः कायादपाहरत् ॥ १२ ॥ त्वरितश्चन्द्रदेवञ्च शरैर्निन्ये यमक्षयम् । तथेतरान्महाराज यतमानान्महारथान् । पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् ॥ १३ ॥ सत्यसेनस्तु संक्रुद्धस्तोमरं व्यसृजन्महत् । समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं ननाद च ॥ १४ ॥ स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महात्मनः । अयस्मयो हेमदण्डो जगाम धरणीं तदा ॥ १५ ॥ माधवस्य तु विद्धस्य तोमरेण महारणे । प्रतोदः प्रापतद्धस्ताद्रश्मयश्च विशाम्पते ॥ १६ ॥ वासुदेवं विभिन्नाङ्गं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं कृष्णञ्चेदमुवाच ह ॥ १७ ॥ प्रापयाश्वान्महाबाहो सत्यसेनं प्रति प्रभो । यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १८ ॥ स प्रतोदं प्रगृह्याशु तथा रश्मीन्महायशाः । वाहयामास तानश्वान् सत्यसेनरथं प्रति ॥ १९ ॥ विष्वक्सेनन्तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः । सत्यसेनं शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः ॥ २० ॥ ततः सुनिशितैर्भल्लै राज्ञस्तस्य महच्छिरः । कुण्डलोपचितं कायाच्चकर्त्त पृतनामुखे ॥ २१ ॥ तन्निकृत्य शितैर्वाणैश्चित्रवर्माणमाक्षिपत् । वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारथिञ्चास्य मारिष ॥ २२ ॥ ततः शरशतैर्भूयः संशप्तकगणान् बली । पातयामास संक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३ ॥ ततो राजतपुङ्खेन राजन् शीर्षं महात्मनः । मित्रसेनस्य चिच्छेद क्षुरप्रेण महारथः । सुशर्माणञ्च संक्रुद्धो जत्रुदेशे समाहनत् ॥ २४ ॥ ततः संशप्तकाः सर्व्वे परिवार्य्य धनञ्जयम् । शस्त्रौघैर्ममृदुः क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ॥ २५ ॥ अभ्यर्द्दितस्तु तैर्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे महारथः । ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् विशाम्पते ॥ २६ ॥ ध्वजानां छिद्यमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष । रथानां सपताकानां तूणीराणां युगैः सह ॥ २७ ॥ अक्षाणामथ चक्राणां

योक्त्राणां रश्मिभिः सह । कूबराणां वरूथानां पृषत्कानाञ्च संयुगे ॥ २८ ॥ अश्वानां पततां चापि प्रासानामृष्टिभिः सह । गदानां परिघाणाञ्च शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ २९ ॥ शतघ्नीनां सचक्राणां भुजानाञ्चोरुभिः सह । कण्ठसूत्राङ्गदानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष ॥३०॥ हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणाञ्च भारत । छत्राणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । अश्रूयत महाशब्द-स्तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ३१ ॥ सकुण्डलानि स्वक्षीणि पूर्णचन्द्र-निभानि च । शिरांस्युर्व्यामदृश्यन्त ताराजालमिवाम्बरे ॥ ३२ ॥ सुस्रग्वीणि सुवासांसि चन्दनेनोक्षितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महीतले ॥ ३३ ॥ गन्धर्वनगराकारं घोरमायोधनं तदा । निहतै राजपुत्रैश्च क्षत्रियैश्च महाबलैः ॥ ३४ ॥ हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरगैश्चाभवन्मही । अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ३५ ॥ नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निघ्नतः शात्रवान् भल्लैर्हस्त्यश्वञ्चास्यतो महत् ॥३६॥ आतङ्कादिव सीदन्ति रथचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संग्रामे तस्मिंल्लोहितकर्दमे ॥३७॥ सीदमानानि चक्राणि समूहुस्तुरगा भृशम् । श्रमेण महता युक्ता मनोमारुतरंहसः ॥ ३८ ॥ वध्यमानन्तु तत् सैन्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठति भारत ॥ ३९ ॥ तान् जित्वा समरे जिष्णुः संशप्तकगणान् बहून् । विरराज तदा पार्थो विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनविजये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच । युधिष्ठिरं महाराज विसृजन्तं शरान् बहून् । स्वयं दुर्य्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १ ॥ तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महारथम् । धर्मराजो द्रुतं विद्ध्वा तिष्ठ तिष्ठेति

चाब्रवीत् ॥ २ ॥ स तु तं प्रतिविव्याध नवभिर्निशितैः शरैः । सारथिञ्चास्य भल्लेन भृशं क्रुद्धोऽभ्यताड़यत् ॥ ३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वर्णपुङ्खान् शिलीमुखान् । दुर्य्योधनाय चिक्षेप त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ४ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहांस्तस्य हत्वा महारथः । पञ्चमेन शिरः कायात् सारथेस्तु समाक्षिपत् ॥ ५ ॥ षष्ठेन तु ध्वजं राज्ञः सप्तमेन तु कार्म्मुकम् । अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भूतले ॥ ६ ॥ पञ्चभिर्न्नृपतिञ्चापि धर्म्मराजोऽर्द्दयद्भृशम् । हताश्वात्तु रथात्तस्मादवप्लुत्य सुतस्तव । उत्तमं व्यसनं प्राप्तो भूमावेवावतिष्ठते ॥ ७ ॥ तन्तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिकृपादयः । अभ्यवर्त्तन्त सहसा परीप्सन्तो नराधिपम् ॥ ८ ॥ अथ पाण्डुसुताः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरम् । अन्वयुः समरे राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ९ ॥ ततस्तूर्य्यसहस्राणि प्रावाद्यन्त महामृधे । ततः किलकिलाशब्दाः प्रादुरासन्महीपते ॥ १० ॥ यत्राभ्यगच्छन् समरे पाञ्चालाः कौरवैः सह । नरा नरैः समाजग्मुर्वारणा वरवारणैः ॥ ११ ॥ रथाश्च रथिभिः सार्द्धं हयाश्च हयसादिभिः । द्वन्द्वान्यासन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्यप्यचिन्त्यानि शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ॥ १२ ॥ ते शूराः समरे सर्व्वे चित्रं लघु च सुष्ठु च । अयुध्यन्त महावेगाः परस्परवधैषिणः ॥ १३ ॥ अन्योऽन्यं समरे जघ्नुर्योधव्रतमनुष्ठिताः । न हि ते समरञ्चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ॥ १४ ॥ मुहूर्त्तमेव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् । तत उन्मत्तवद्राजन्निर्म्मर्य्यादमवर्त्तत ॥ १५ ॥ रथी नागं समासाद्य दारयन्निशितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १६ ॥ नागा हयान् समासाद्य विक्षिपन्तो बहुधा रणे । दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ॥ १७ ॥ हयारोहाश्च बहवः परिवार्य्य हयोत्तमान् । तलशब्दरवांश्चक्रुः सम्पतन्तस्ततस्ततः ॥ १८ ॥ धावमानांस्ततस्तांस्तु द्रवमाणान् महा-

गजान्। पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव निजघ्नुर्हयसादिनः ॥ १९ ॥ विद्राव्य च बहूनश्वान्नागा राजन्मदोत्कटाः। विषाणैश्चापरे जघ्नुर्ममृदुश्चापरे भृशम् ॥ २० ॥ साश्वारोहांश्च तुरगान् विषाणैर्विव्यधू रुषा। अपरे चिक्षिपुर्वेगात् प्रगृह्यातिबलास्तदा ॥ २१ ॥ पादातैराहता नागा विवरेषु समन्ततः। चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं दुद्रुवुश्च दिशो दश ॥ २२ ॥ पदातीनान्तु सहसा प्रद्रुतानां महाहवे। उत्सृज्याभरणं तूर्णमवप्लुत्य रणाजिरे ॥ २३ ॥ निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः। जगृहुर्बिभिदुश्चैव चित्राख्याभरणानि च ॥ २४ ॥ तांस्तु तत्र पदान् वै परिवार्य्य पदातयः। हस्त्यारोहान्निजघ्नुस्ते महावेगा बलोत्कटाः ॥ २५ ॥ अपरे हस्तिभिर्हस्तैः खे विक्षिप्ता महाहवे। निपतन्तो विषाणाग्रैर्भृशं विद्धाः सुशिक्षितैः ॥ २६ ॥ अपरे सहसा गृह्य विषाणैरवसूदिताः। सेनान्तरं समासाद्य केचित्तत्र महागजैः। क्षुण्णगात्रा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः ॥ २७ ॥ अपरे व्यजनानीव विभ्राम्य निहता मृधे। पुरःसराश्च नागानामपरेषां विशाम्पते। शरीराण्यतिविद्धानि तत्र तत्र रणाजिरे ॥ २८ ॥ प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे। निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमरशक्तिभिः ॥ २९ ॥ निगृह्य च गजाः केचित् पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः। रथाश्वसादिभिस्तत्र संभिन्ना न्यपतन् भुवि ॥ ३० ॥ सहसा सादिनस्तत्र तोमरेण महामृधे। भूमावमृद्नन् वेगेन सवर्माणं पदातिनम् ॥ ३१ ॥ तथा सावरणान् कांश्चित्तत्र तत्र विशाम्पते। रथान्नागाः समासाद्य परिगृह्य च मारिष। व्यक्षिपन् सहसा तत्र घोररूपे भयानके ॥ ३२ ॥ नाराचैर्निहतश्चापि निपपात महागजः। पर्वतस्येव शिखरं वज्रभग्नं महीतले ॥ ३३ ॥ योधा योधान् समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन् युधि। केशेष्वन्योऽन्यमाक्षिप्य चिक्षिपुर्बिभिदुश्च ह ॥ ३४ ॥ उद्यम्य च भुजानन्ये निक्षिप्य च

महीतले। तदा चोरः समाक्रम्य स्फुरन्तोऽपाहरच्छिरः ॥ ३५ ॥ मृतमन्यो महाराज पद्भ्यां ताड़ितवांस्तदा। पततश्चापरो राजन् विजहारासिना शिरः ॥ ३६ ॥ जीवतश्च तथैवान्यः शस्त्रं काये न्यमज्जयत्। मुष्टियुद्धं महच्चासीत् योधानां तत्र भारत। तथा केशग्रहश्चोग्रो वाहुयुद्धञ्च भैरवम् ॥ ३७ ॥ समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथापरः। जहार समरे प्राणान् नानाशस्त्रैरनेकधा ॥ ३८ ॥ संसक्तेषु च योधेषु वर्त्तमाने च संकुले। कवन्धानुत्थितानि स्युः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३९ ॥ शोणितैः सिच्यमानानि शस्त्राणि कवचानि च। महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरे ॥ ४० ॥ एवमेतन्महायुद्धं दारुणं शस्त्रसंकुलम्। उन्मत्तगङ्गप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् ॥ ४१ ॥ नैव स्वे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः। योद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जयवृद्धिनः ॥४२॥ स्वान् स्वे जघ्नुर्महाराज परांश्चैव समागतान्। उभयोः सेनयो वीरैर्व्याकुलं समपद्यत ॥ ४३ ॥ रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः। हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः ॥ ४४ ॥ अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा। क्षणेनासीन्महीपाल क्षतजौघप्रवर्त्तिनी ॥ ४५ ॥ पाञ्चालानहनत् कर्णस्त्रिगर्त्तांश्च धनञ्जयः। भीमसेनः कुरून् राजन् हस्त्यनीकञ्च सर्वशः ॥ ४६ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः। अपराह्णे गते सूर्य्ये काङ्क्षतां विपुलं यशः ॥ ४७ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अतितीव्राणि दुःखानि दुःसहानि बहूनि च। त्वत्तोऽहं सञ्जयाश्रौषं पुत्राणाञ्चैव सङ्क्षयम् ॥ १ ॥ यथा त्वं मे कथयसे यथा युद्धञ्च वर्त्तते। न सन्ति सूत कौरव्या इति

मे निश्चिता मतिः ॥ २ ॥ दुर्य्योधनस्य विरथः कृतस्तत्र महारणे । धर्मपुत्रः कथञ्चक्रे तस्य वा नृपतिः कथम् ॥ ३ ॥ अपराह्णे कथं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥४

सञ्जय उवाच । संसक्तेषु च सैन्येषु युध्यमानेषु भागशः । रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशाम्पते । क्रोधेन महता युक्तः सविषो भुजगो यथा ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनस्तु दृष्ट्वा वै धर्मराजं युधिष्ठिरम् । प्रोवाच सूतं त्वरितो याहि याहीति भारत ॥ ६ ॥ तत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः । ध्रियमाणातपत्रेण राजा राजति दंशितः ॥ ७ ॥ स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञः स्यन्दनमुत्तमम् । युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः । सारथिञ्चोदयामास याहि यत्र सुयोधनः ॥ ९ ॥ तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसत्तमौ । समेत्य च महावीर्य्यौ संरब्धौ युद्धदुर्मदौ । ततक्षतुर्महेष्वासौ शरैरन्योऽन्यमाहवे ॥ १० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष । शिलाशितेन भल्लेन धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ११ ॥ तन्नामृष्यत संक्रुद्धो ह्यवमानं युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ अपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधसंरक्तलोचनः । अन्यत् कार्मुकमादाय धर्मपुत्रश्चमूमुखे । दुर्य्योधनस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ॥१३॥ अथान्यद्धनुरादाय प्रत्यविध्यत पाण्डवम् ॥ १४ ॥ तावन्योऽन्यं सुसंरब्धौ शरवर्षाण्यमुञ्चताम् । सिंहाविव सुसंरब्धौ परस्परजिगीषया ॥ १५ ॥ जघ्नतुस्तौ रणेऽन्योन्यं नर्द्दमानौ वृषाविव । अन्तरं मार्गमाणौ च चेरतुस्तौ महारथौ ॥ १६ ॥ ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैस्तौ तु कृतव्रणौ । विरेजतुर्महाराज किंशुकाविव पुष्पितौ ॥ १७ ॥ ततो राजन् प्रतिभयान् सिंहनादान्मुहुर्मुहुः । तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषोश्च महाहवे । शङ्खशब्दवरांश्चैव चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ॥ १८ ॥ अन्योऽन्यं तौ महाराज पीड़या

भ्रातुर्मृधम् ॥ १९ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगैर्दुरासदैः ॥ २० ॥ प्रतिविव्याध तं तूर्णं तव पुत्रो महीपतिः । पञ्चभिर्निशितैर्बाणैः रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २१ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा शक्तिं चिक्षेप भारत । सर्वपारशवीं तीक्ष्णां महोल्काप्रतिमां तदा ॥ २२ ॥ तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः शितैः शरैः । त्रिभिश्चिच्छेद सहसा तञ्च विव्याध पञ्चभिः ॥ २३ ॥ निपपात ततः साथ स्वर्णदण्डा महास्वना । निपतन्ती महोल्केव व्यराजत् शिखिसन्निभा ॥ २४ ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । नवभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्निजघान युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः । दुर्य्योधनं समुद्दिश्य बाणं जग्राह सत्वरः ॥ २६ ॥ समाधत्त च तं बाणं धनुर्मध्ये महाबलः । चिक्षेप स महाराज ततः क्रुद्धः पराक्रमी ॥ २७ ॥ स तु बाणः समासाद्य तव पुत्रं महारथम् । व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह ॥ २८ ॥ ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगितः । विधित्सुः कलहस्यान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवान्तकम् । धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोत्तव सूनवे । दीप्यमानां महावेगां महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३० ॥ रथस्थः स तया विद्धो मर्म भित्त्वा स्तनान्तरे । भृशं संविग्नहृदयः पपात च मुमोह च ॥ ३१ ॥ भीमस्तमाह च ततः प्रतिज्ञामनुचिन्तयन् । नायं वध्यस्तव नृप इत्युक्तः संन्यवर्त्तत ॥ ३२ ॥ ततस्त्वरितमागम्य कृतवर्मा तवात्मजम् । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्णवे ॥३३॥ गदामादाय भीमोऽपि हेमपट्टपरिष्कृताम् । अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्माणमाहवे ॥ ३४ ॥ एवं तदभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह । अपराह्णे महाराज काङ्क्षतां विजयं युधि ॥ ३५ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे जनस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः ।
पुनरावृत्य संग्रामं चक्रुर्देवासुरोपमम् ॥ १ ॥ द्विरदनररथाश्व-
शङ्खशब्दैः परिहृषिता विविधैश्च शस्त्रपातैः । द्विरदरथपदाति-
सादिसङ्घाः परिकुपिताभिमुखाः प्रजघ्निरे ते ॥ २ ॥ शितपर-
श्वधवरासिपट्टिशैरिषुभिरनेकविधैश्च सादिताः । द्विरदरथहया
महाहवे वरपुरुषैः पुरुषाश्च वाहनैः ॥ ३ ॥ कमलदिनकरेन्दु-
सन्निभैः सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः । रुचिरमुकुटकुण्डलै-
र्मही पुरुषशिरोभिरास्तृता वभौ ॥ ४ ॥ परिघमुषलशक्तितोमरै-
र्नखरभुशुण्डिगदाशतैर्हताः । द्विरदनरहयाः सहस्रशो रुधिर-
नदीप्रवाहस्तदाभवन् ॥ ५ ॥ प्रहतरथनराश्वकुञ्जरं प्रतिभय-
दर्शनमुल्बणव्रणम् । तदहितहतमावभौ वलं पितृपतिराष्ट्रमिव
प्रजाक्षये ॥ ६ ॥ अथ तव नरदेव सैनिकास्तव च सुताः सुरसूनु-
सन्निभाः । अमितवलपुरःसरा रणे कुरुवृषभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः
॥ ७ ॥ तदतिरुचिरभीममावभौ पुरुषवराश्वरथद्विपाकुलम् ।
लवणजलसमुद्धतस्वनं वलमसुरामरसैन्यसन्निभम् ॥ ८ ॥ सुर-
पतिसमविक्रमस्ततस्त्रिदशवरावरजोपमं युधि । दिनकरकिरण-
प्रभैः पृषत्कै रवितनयोऽभ्यहनच्छिनिप्रवीरम् ॥ ९ ॥ तमपि
सरथवाजिसारथिं शिनिवृषभो विविधैः शरैस्त्वरन् । भुजगविष-
समप्रभै रणे पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ॥ १० ॥ शिनिवृषभशर-
प्रपीड़ितं तव सुहृदो वसुषेणमभ्ययुः । त्वरितमतिरथा रथर्षभं
द्विरदरथाश्वपदातिभिः सह ॥ ११ ॥ तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं
त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः । द्रुपदसुतमुखैस्तदाभवत्पुरुषरथाश्व-
गजक्षयो महान् ॥ १२ ॥ अथ पुरुषप्रवरौ कृताह्निकौ भवमभि-
पूज्य यथाविधि प्रभुम् । अरिबधकृतनिश्चयौ द्रुतं तव वलमर्जुन-
केशवौ स्मृतौ ॥ १३ ॥ जलदनिनदनिस्वनं रथं पवननिधूतपताक-
केतनम् । सितहयसुपयान्तमन्तिकं हृतमनसो ददृशुस्तदारयः

॥ १४ ॥ अथ विस्फार्य्य गाण्डीवं रथे नृत्यन्निवार्जुनः । शर-
संबाधमकरोत् खं दिशः प्रदिशस्तथा ॥ १५ ॥ रथान् विमान-
प्रतिमान् सज्जयन् सायुधध्वजान् । ससारथींस्तदा बाणैरभ्रा-
णीवानिलोऽवधीत् ॥ १६ ॥ गजान् गजनियन्तॄंश्च वैजयन्त्यायुध-
ध्वजान् । सादिनोऽश्वांश्च पत्तींश्च शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ १७ ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्य्यं महारथम् । दुर्य्योधनोऽभ्ययादेको
निघ्नन् बाणैरजिह्मगैः ॥ १८ ॥ तस्यार्ज्जुनो धनुः सूतमश्वान्
केतुञ्च सायकैः । हत्वा सप्तभिरेकेन छत्रं चिच्छेद पत्रिणा ॥१९॥
अन्तरञ्च समासाद्य व्यसृजत् प्राणघातिनम् । दुर्य्योधनायेषुवरं तं
द्रौणिः सप्तधाच्छिनत् ॥ २० ॥ ततो द्रौणेर्धनुश्छित्त्वा हत्वा चाश्व-
वराञ्छरैः । कृपस्यापि तद्वदुग्रं धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २१ ॥
हार्द्दिक्यस्य धनुश्छित्त्वा ध्वजञ्चाश्वांस्तथावधीत् । दुःशासनस्ये-
ष्वसनं छित्त्वा राधेयमभ्ययात् ॥ २२ ॥ अथ सात्यकिमुत्सृज्य
त्वरन् कर्णोऽर्जुनं त्रिभिः । विद्ध्वा विव्याध विंशत्या कृष्णं पार्थं
पुनः पुनः ॥ २३ ॥ न ग्लानिरासीत् कर्णस्य क्षिपतः सायकान्
बहून् । रणे विनिघ्नतः शत्रून् क्रुद्धस्येव शतक्रतोः ॥ २४ ॥ अथ
सात्यकिरागत्य कर्णं विद्ध्वा शितैः शरैः । नवत्या नवभिश्चोग्रैः
शतेन पुनरार्पयत् ॥ २५ ॥ ततः प्रवीराः पार्थानां सर्वे कर्णमपी-
ड़यन् । युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ २६ ॥
उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमौ पार्षत एव च । चेदिकारूषमत्स्यानां
केकयानाञ्च यद्बलम् ॥ २७ ॥ चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च
सुव्रतः । एते रथाश्वद्विरदैः पत्तिभिश्चोग्रविक्रमैः ॥ २८ ॥ परि-
वार्य्य रणे कर्णं नानाशस्त्रैरवाकिरन् । भाषन्तो वाग्भिरुग्राभिः
सर्वे कर्णवधे धृताः ॥ २९ ॥ तां शस्त्रवृष्टिं बहुधा कर्णश्छित्त्वा
शितैः शरैः । अपोवाहास्त्रवीर्य्येण द्रुमं भङ्क्त्वेव मारुतः ॥ ३० ॥
रथिनः समहामात्रान् गजानश्वान् ससादिनः । पत्तिव्रातांश्च

संक्रुद्धो निघ्नन् कर्णो व्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ तद्वध्यमानं पाण्डूनां बलं कर्णास्त्रतेजसा । विसंस्थ्चतदेहन्तु प्राय आसीत् पराङ्मुखम् ॥ ३२ ॥ अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः स्मयन् । दिशः खञ्चैव भूमिञ्च प्रावृणोत् शरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥ मुषलानीव सम्पेतुः परिघा इव चेषवः । शतघ्न्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि चापरे ॥ ३४ ॥ तैर्वध्यमानं तत् सैन्यं सपत्त्यश्वरथद्विपम् । निमीलिताक्षमत्यर्थं बभ्राम च ननाद च ॥ ३५ ॥ निष्कैवल्यं तदा युद्धं प्रापुरश्वनरद्विपाः । हन्यमानाः शरैरार्त्तास्तदा भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ त्वदीयानां तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणाम् । गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥ ३७ ॥ तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः । न किञ्चित् प्रत्यपश्याम शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ३८ ॥ ते त्रस्यन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत । अपयानं ततश्चक्रुः सहिताः सर्वयोधिभिः ॥ ३९ ॥ कौरवेष्वपयातेषु तदा राजन् दिनक्षये । जयं सुमनसः प्राप्य पार्थाः स्वशिविरं ययुः ॥४०॥ वादित्रशब्दैर्विविधैः सिंहनादैः सगर्ज्जितैः । परानुपहसन्तश्च स्तुवन्तश्चाच्युतार्जुनौ ॥४१॥ कृतेऽवहारे तैर्वीरैः सैनिकाः सर्व एव ते । आशीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुञ्जन्त नरेश्वराः ॥ ४२ ॥ ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवाः । निशायां शिविरं गत्वा न्यवसन्त नरेश्वराः ॥ ४३ ॥ ततो रक्षःपिशाचाश्च श्वापदाश्चैव सङ्घशः । जग्मुरायोधनं घोरं रुद्रस्याक्रीड़सन्निभम् ॥ ४४ ॥

इति कर्णपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३०

धृतराष्ट्र उवाच । स्वेन छन्देन वः सर्वानवधीद्व्यक्तमर्जुनः । न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ १ ॥ पार्थश्चैकोऽहरद्भद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत् । एकश्चेमां महीं जित्वा चक्रे बलिभृतो

नृपान् ॥ २ ॥ एको निवातकवचानहनद्दिव्यकार्मुकः । एकः किरातरूपेण स्थितं शर्व्वमयोधयत् ॥ ३ ॥ एको ह्यरक्षद्भरतानेको भवमतोषयत् । तेनैकेन जिता सर्व्वे महीपा ह्युग्रतेजसा ॥ ४ ॥ न ते निन्द्याः प्रशस्यास्ते यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत् । ततो दुर्य्योधनः सूत पश्चात् किमकरोत्तदा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । हतप्रहतविध्वस्तविवर्म्मायुधवाहनाः । दीनस्वरा दूयमाना मानिनः शत्रुनिर्ज्जिताः ॥ ६ ॥ शिविरस्थाः पुनर्म्मन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः । भग्नदंष्ट्रा हतविषाः पादाक्रान्ता इवोरगाः ॥ ७ ॥ तानब्रवीत् ततः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् । करं करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजम् ॥ ८ ॥ यत्तो दृढश्च दक्षश्च धृतिमानर्ज्जुनः सदा । संबोधयति चाप्येनं यथाकालमधोक्षजः ॥ ९ ॥ सहसास्त्रविसर्गेण वयं तेनाद्य वञ्चिताः । श्वस्त्वहं तस्य सङ्कल्पं सर्व्वं हन्ता महीपते ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् । तेऽनुज्ञाता नृपाः सर्व्वे स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥ ११ ॥ सुखोषितास्ते रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्य्ययुः ॥१२॥ तेऽपश्यन् विहितं व्यूहं धर्म्मराजेन दुर्ज्जयम् । प्रयत्नात् कुरुमुख्येन बृहस्पत्युशनोमतम् ॥१३॥ अथ प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा । सस्मार वृषभस्कन्धं कर्णं दुर्य्योधनस्तदा ॥ १४ ॥ पुरन्दरसमं युद्धे मरुद्गणसमं बले । कार्त्तवीर्य्यसमं वीर्य्ये कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः ॥ १५ ॥ सर्व्वेषाञ्चैव सैन्यानां कर्णमेवागमन्मनः । सूतपुत्रं महेष्वासं बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यद्वोऽगमन्मनो मन्दाः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति । अप्यपश्यत राधेयं शीतार्त्ता इव भास्करम् ॥ १७ ॥ कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः । कथं वैकर्त्तनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय ॥ १८ ॥ कथञ्च पाण्डवाः सर्व्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् । कर्णो ह्येको महाबाहुर्हन्यात् पार्थान् ससृञ्जयान् ॥ १९ ॥ कर्णस्य

भुजयोर्वीर्य्यं शक्रविष्णुसमं युधि। तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्रमस्य महात्मनः॥ २०॥ कर्णमाश्रित्य संग्रामे मत्तो दुर्य्योधनो नृपः। दुर्य्योधनं ततो दृष्ट्वा पाण्डवेन भृशार्द्दितम्। पराक्रान्तान् पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथः॥ २१॥ कर्णमाश्रित्य संग्रामे मन्दो दुर्य्योधनः पुनः। जेतुमुत्सहते पार्थान् सपुत्रान् सहकेशवान् ॥ २२॥ अहोवत महद्दुःखं यत्र पाण्डुसुतान्रणे। नातरद्रभसः कर्णो दैवं नूनं परायणम्॥ २३॥ अहो द्यूतस्य निष्ठेयं घोरा सम्प्रति वर्त्तते। अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतान्यहम्। सोढा घोराणि बहुशः शल्यभूतानि सञ्जय॥ २४॥ सौबलञ्च तदा तात नीतिमानिति मन्यते। कर्णश्च रभसो नित्यं राजानं चाप्यनुव्रतः॥ २५॥ यद्देवं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय। अश्रौषं निहतान् पुत्रान् नित्यमेव च निर्जितान्॥ २६॥ न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः। स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते दैवन्तु बलवत्तरम्॥ २७॥

सञ्जय उवाच। राजन् पूर्वनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय ॥ २८॥ अतिक्रान्तं हि यत् कार्य्यं पश्चाच्चिन्तयते नरः। तच्चास्य न भवेत् कार्य्यं चिन्तया च विनश्यति॥ २९॥ तदिदं तव कार्य्यन्तु दूरप्राप्तं विजानता। न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणम् ॥ ३०॥ उक्तोऽसि बहुधा राजन् मा युध्यस्वेति पाण्डवैः। गृह्णीषे न च तन्मोहादत्र नञ्च विश्राम्यते॥ ३१॥ त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुषु। त्वत्कृते वर्त्तते घोरः पार्थिवानां जनक्षयः ॥ ३२॥ तत्त्विदानीमतिक्रान्तं मा शुचो भरतर्षभ। शृणु सर्वं यथा वृत्तं घोरं वैशसमच्युत॥ ३३॥ प्रभातायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात्। समेत्य च महाबाहुर्दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥३४॥

कर्ण उवाच। अद्य राजन् समेष्यामि पाण्डवेन यशस्विना। निहनिष्यामि तं वीरं स वा मां निहनिष्यति॥ ३५॥ बहुत्वान्मम

कार्य्याणां तथा पार्थस्य भारत। नाभूत् समागमो राजन् मम चैवार्जुनस्य च ॥ ३६ ॥ इदन्तु मे यथाप्रश्नं शृणु वाक्यं विशाम्पते। अनिहत्य रणे पार्थं नाहमेष्यामि भारत ॥ ३७ ॥ हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन् मयि चावस्थिते युधि। अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्त्या विनाकृतम् ॥ ३८ ॥ ततः श्रेयस्करं यच्च तन्निबोध जनेश्वर। आयुधानाञ्च मे वीर्य्यं दिव्यानामर्जुनस्य च ॥ ३९ ॥ कार्य्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने। सौष्ठवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मे समः ॥ ४० ॥ प्राणे शौर्य्ये च ज्ञाने च विक्रमे चापि भारत। निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्समः ॥ ४१ ॥ सर्व्वायुधमहामात्रं विजयं नाम मे धनुः। इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ४२ ॥ येन दैत्यगणान्राजन् जितवान् वै शतक्रतुः। यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिशो दश ॥ ४३ ॥ तद्भार्गवाय प्रायच्छच्छक्रः परमसम्मतम्। तद्दिव्यं भार्गवो मह्यमददद्धनुरुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तेन योत्स्ये महाबाहुमर्जुनं जयतां वरम्। यथेन्द्रः समरे सर्व्वान् दैतेयान् वै समागतान् ॥ ४५ ॥ धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते। त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी धनुषा येन निर्ज्जिता ॥ ४६ ॥ धनुषो ह्यस्य कर्म्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः। तद्रामो ह्यददन्मह्यं येन योत्स्यामि पाण्डवम् ॥४७ अद्य दुर्य्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सबान्धवम्। निहत्य समरे वीरमर्ज्जुनं जयतां वरम् ॥ ४८ ॥ सपर्व्वतवनद्वीपा हतवीरा ससागरा। पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ॥ ४९ ॥ नाशक्यं विद्यते मेऽद्य त्वत्प्रियार्थं विशेषतः। सम्यग्धर्म्मानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा ॥ ५० ॥ न हि मां समरे सोढुं सशक्तोऽग्निं तरुर्यथा। अवश्यन्तु मया वाच्यं येन हीनोऽस्मि फाल्गुनात् ॥ ५१ ॥ ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाक्षय्यौ महेषुधी। सारथिस्तस्य गोविन्दो मम तादृङ्न विद्यते ॥ ५२ ॥ तस्य दिव्यं धनुःश्रेष्ठं गाण्डीव-

मजरं युधि। विजयस्य महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमम्॥ ५३॥
तत्राहमधिकः पार्थात् धनुषा तेन पार्थिव। येन चाप्यधिको वीरः
पाण्डवस्तन्निबोध मे॥ ५४॥ रश्मिग्राहश्च दाशार्हः सर्वलोक-
नमस्कृतः। अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः॥ ५५॥
अच्छेद्यः सर्वतो वीर वाजिनश्च मनोजवाः। ध्वजश्च दिव्यो द्युति-
मान् वानरो विस्मयङ्करः॥ ५६॥ कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं
तमभिरक्षति। एतैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवम्
॥ ५७॥ अयन्तु सदृशः शौरेः शल्यः समितिशोभनः। सारथ्यं
यदि मे कुर्य्यात् ध्रुवस्ते विजयो भवेत्॥ ५८॥ तस्य मे सारथिः
शल्यो भवत्वसुकरः परैः। नाराचान् गार्द्धपत्रांश्च शकटानि वहन्तु
मे॥५९॥ रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः। आयान्तु
पश्चात् सततं मामेव भरतर्षभ॥ ६०॥ एवमभ्यधिकः पार्थात्
भविष्यामि गुणैरहम्। शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्य-
हम्॥ ६१॥ यथाश्वहृदयं वेद दाशार्हः परवीरहा। तथा
शल्यो विजानीते हयज्ञानं महारथः॥ ६२॥ बाहुवीर्य्ये समो
नास्ति मद्रराजस्य कश्चन॥ ६३॥ यथास्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चि-
देव धनुर्द्धरः। तथा शल्यसमो नास्ति हयज्ञाने हि कश्चन॥६४॥
सोऽयमभ्यधिकः पार्थाद्भविष्यति रथो मम। समुद्यातुं न शक्ष्यन्ति
देवा अपि सवासवाः॥ ६५॥ एवं कृते रथस्थोऽहं गुणैरप्यधि-
कोऽर्जुनात्। भवेयं विजयेयञ्च फाल्गुनं कुरुसत्तम॥ ६६॥ एतत्
कृतं महाराज त्वयेच्छामि परन्तप। क्रियतामेष कामो मे मा वः
कालोऽत्यगादयम्॥ ६७॥ एवं कृते कृतं सह्यं सर्वकामैर्भवि-
ष्यति। ततो द्रक्ष्यसि संग्रामे यत् करिष्यामि भारत॥ ६८॥
सर्वथा पाण्डवान् सङ्ख्ये विजेष्ये वै समागतान्। न हि मे समरे
शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः। किमु पाण्डुसुता राजन् रणे
मानुषयोनयः॥ ६९॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेनाहवशोभिना।
सम्पूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ॥ ७० ॥

दुर्य्योधन उवाच। एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे। सोपासङ्गा रथाः साश्वा अनुयास्यन्ति संयुगे ॥ ७१ ॥ नाराचान् गार्द्धपत्रांश्च शकटानि वहन्तु ते। अनुयास्याम कर्ण त्वां वयं सर्वे च पार्थिवाः ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान्। अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ॥ ७३ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णदुर्य्योधनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच। पुत्रस्तव महाराज मद्रराज महारथम्। विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ सत्यव्रत महाभाग द्विषतां तापवर्द्धन। मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यभयङ्कर ॥ २ ॥ श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवतो वदताम्वर। यथा नृपतिसिंहानां मध्ये त्वां वरयत्ययम् ॥ ३ ॥ स त्वामप्रतिवीर्य्याद्य शत्रुपक्षक्षयाय च। मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं शिरसा विनयेन च ॥ ४ ॥ तस्मात् पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि। सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात् कर्त्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ त्वयि यन्तरि राधेयो विद्विषो मे विजेष्यते ॥ ६ ॥ अभीषूणां हि कर्णस्य ग्रहीतान्यो न विद्यते। ऋते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि। स पाहि सर्वथा कर्णं यथा ब्रह्मा महेश्वरम् ॥ ७ ॥ यथा च सर्वथापत्सु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवम्। तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ॥ ८ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजश्च वीर्य्यवान्। शकुनिः सौवलो द्रौणिरहमेव च नो बलम् ॥ ९ ॥ एवमेष कृतो भागो नवधा पृथिवीपते। न च भागोऽत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महा-

त्मनः ॥ १० ॥ ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः ॥ ११ ॥ वृद्धौ हितौ नरव्याघ्रौ छलेन निहतौ च तौ। कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ। तथान्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि ॥ १२ ॥ अस्मदीयाश्च बहवः स्वर्गाय प्रहिता रणे। त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति चेष्टां कृत्वा च पुष्कलाम् ॥ १३ ॥ तदिदं हत-भूयिष्ठं बलं मम नराधिप। पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत साम्प्रतम् ॥ १४ ॥ बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः। बलशेषं न हन्युर्मे यथा तत् कुरु पार्थिव ॥ १५ ॥ हतवीरमिदं सैन्यं पाण्डवैः समरे विभो ॥ १६ ॥ कर्णो ह्येको महाबाहु-रस्मत्प्रियहिते रतः। भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः ॥१७॥ शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति संयुगे। तस्मिन् जयाशा विपुला मम मद्रजनाधिप ॥ १८ ॥ तस्याभीषुग्रहवरो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन। पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीषुग्रहो वरः। तथा कर्णरथे राजंस्त्वमभीषुग्रहो भव ॥ १९ ॥ तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च मारिष। यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तवैव तत् ॥ २० ॥ पूर्वं न समरे ह्येवमवधीदर्जुनो रिपून्। इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ॥ २१ ॥ कृष्णेन सहितः पार्थो धार्त्तराष्ट्रीं महाचमूम्। अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन् दृश्यते युधि ॥ २२ ॥ भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महाद्युते। तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाहवे ॥ २३ ॥ अरुणेन यथा सार्द्धं तमः सूर्यो व्यपोहति। तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थं महाहवे ॥ २४ ॥ उद्यन्तौ च यथा सूर्यौ बालसूर्य्यसमप्रभौ। कर्ण-शल्यौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथाः ॥ २५ ॥ सूर्य्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष। तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः सस्रृञ्जयाः ॥ २६ ॥ रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तृणां प्रवरो भवान्। सन्निपाते समो लोके भवतोर्नास्ति कश्चन ॥ २७ ॥ यथा सर्वा

स्वयस्थास्य वार्ष्णेयः पाति पाण्डवम् । तथा भवान् परित्रातुं कर्णं वैकर्त्तनं रणे ॥ २८ ॥ त्वया सारथिना ह्येष अप्रधृष्यो भविष्यति । देवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते । किं पुनः पाण्डवेयानां मा विशङ्कीर्वचो मम ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनवचः श्रुत्वा शल्यः क्रोधसमन्वितः । त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा धुन्वन् हस्तौ पुनः पुनः ॥ ३० ॥ क्रोधरक्ते महानेत्रे परिवृत्य महाभुजः । कुलैश्वर्य्यश्रुतबलैर्दृप्तः शल्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥

शल्य उवाच । अवमन्यसि गान्धारे ध्रुवं वा परिशङ्कसे । यन्मां ब्रवीषि विस्रब्धं सारथ्यं क्रियतामिति ॥ ३२ ॥ अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मना ॥ ३३ ॥ आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते । तमहं समरे हत्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥ ३४ ॥ अथ वाप्येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्य्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ॥ ३५ ॥ न चाभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । अस्मद्विधः प्रवर्त्तेत मा मां त्वमभिशङ्किथाः । युधि चाप्यवमानो मे न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥ ३६ ॥ पश्य पीनौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ । धनुः पश्य च मे चित्रं शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ ३७ ॥ रथं पश्य च मे क्लृप्तं सदश्वैर्वातवेगितैः । गदाञ्च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषिताम् ॥ ३८ ॥ दारयेयं महीं क्रुद्धो विकिरेयञ्च पर्वतान् । शोषयेयं समुद्रांश्च तेजसा स्वेन पार्थिव ॥ ३९ ॥ तं मामेवंविधं राजन् समर्थमरिनिग्रहे । कस्माद्युनङ्क्षि सारथ्ये न्यूनस्याधिरथे रणे ॥ ४० ॥ न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि । न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे ॥४१॥ यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थितम् । वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मासृजन्मुखे विप्रान् क्षत्रि-

यानपि वाहुतः। ऊरुभ्यामसृजद्वैश्यान् पद्भ्यां शूद्रानिति स्थितिः
॥ ४३ ॥ तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुलोमजाः। अथान्यो-
ऽन्यस्य संयोगात् चातुर्वर्ण्यस्य भारत ॥ ४४ ॥ गोप्तारः संग्रही-
तारो दातारः क्षत्रियाः स्मृताः। याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च
प्रतिग्रहैः। लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ॥ ४५ ॥
कृषिश्च पाशुपाल्यञ्च विशां दानञ्च धर्मतः। ब्रह्मक्षत्रविशां शूद्रा
विहिताः परिचारकाः ॥ ४६ ॥ तथा वै क्षत्रियाणाञ्च सूता वै
परिचारकाः। न क्षत्रिया वै सूतानां शृणु वाक्यं ममानघ ॥४७॥
सोऽहं मूर्द्धाभिषिक्तश्च राजर्षिकुलसम्भवः। महारथः समाख्यातः
सेव्यः स्तव्यश्च वन्दिनाम् ॥ ४८ ॥ सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारि-
बलसूदन। सूतपुत्रस्य संग्रामे सारथ्यं कर्त्तुमुत्सहे ॥ ४९ ॥
अवमानमहं प्राप्य न योत्स्यामि कथञ्चन। आपृच्छे त्वाद्य
गान्धारे गमिष्यामि गृहाय वै ॥ ५० ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा नरव्याघ्रः शल्यः समितिशोभनः।
उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ॥ ५१ ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्च
निगृह्य च सुतस्तव। अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साम्ना सर्वार्थसाधकम्
॥ ५२ ॥ यथा शल्य त्वमात्थेत्थमेवमेतदसंशयम्। अभिप्रायस्तु
मे कश्चित्तन्निबोध जनेश्वर ॥ ५३ ॥ न कर्णोऽप्यधिकस्त्वत्तो न
शङ्के त्वाञ्च पार्थिव। न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्य्याद्यदनृतं भवेत्
॥ ५४ ॥ ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः। तस्मादार्त्ता-
यनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ॥ ५५ ॥ शल्यभूतश्च शत्रूणां
यस्मात्त्वं भुवि मानद। तस्माच्छल्येति ते नाम कथ्यते पृथिवीतले
॥ ५६ ॥ यदेव व्याहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण। तदेव कुरु
धर्मज्ञ मदर्थं मद्यदुच्यसे ॥ ५७ ॥ न च त्वत्तो हि राधेयो न
चाहमपि वीर्य्यवान्। वृणोमस्त्वं हयाग्र्याणां यन्तारमिति संयुगे
॥ ५८ ॥ यथा ह्यभ्यधिकः कर्णो गुणैस्तात धनञ्जयात्। वासु-

दैवादपि त्वञ्च लोकोऽयमिति मन्यते ॥ ५९ ॥ कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ । भवानप्यधिकः कृष्णादश्वज्ञाने तथा बले ॥ ६० ॥ यथाश्वहृदयं वेद वासुदेवो महामनाः । द्विगुणं त्वं तथा वेत्सि मद्रराज न संशयः ॥ ६१ ॥

शल्य उवाच । यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥ ६२ ॥ एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ॥ ६३ ॥ समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच । तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत । अब्रवीन्मद्रराजस्य सुतं भरतसत्तम ॥ ६५ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यस्य कर्णसारथ्यस्वीकारे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥३२॥

दुर्य्योधन उवाच । भूय एव तु मद्रेश यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे प्रभो ॥ १ ॥ यदुक्तवान् पितुर्मेऽत्र मार्कण्डेयो महानृषिः । तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम । तन्निबोध न चाप्यत्र कर्त्तव्या ते विचारणा ॥ २ ॥ देवानामसुराणाञ्च परस्परजयैषिणाम् । बभूव परमो राजन् संग्रामस्तारकामयः । निर्ज्जिताश्च तदा दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतम् ॥३॥ निर्ज्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव ॥ ४ ॥ तप उग्रं समास्थाय परमे नियमे स्थिताः । तपसा कर्षयामासुर्देहांस्ते शत्रुतापन ॥ ५ ॥ दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरान् ॥ ६ ॥ अवध्यत्वञ्च ते राजन् सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा । सहिता वरयामासुः सर्व्वलोकपितामहम् ॥ ७ ॥ तानब्रवीत्तदा

देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः। नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्त्तध्वमितो-ऽसुराः। अन्यं वरं वृणुध्वं वै यादृशं संप्ररोचते॥ ८॥ ततस्तेः सहिता राजन् संप्रधार्य्यासकृद्बहु। सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येद-मथाब्रुवन्। अस्माकं त्वं वरं देव प्रयच्छेमं पितामह॥ ९॥ वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम्। विचरिष्याम लोकेऽस्मिंस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः॥ १०॥ ततो वर्षसहस्रे तु समे-ष्यामः परस्परम्। एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ॥११॥ समागतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा। एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति॥ १२॥ एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविश-द्दिवम्॥ १३॥ ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य्य परस्परम्। पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम्। विश्वकर्माणमजरं दैत्य-दानवपूजितम्॥ १४॥ ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च। त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसं तथा॥ १५॥ काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम्। आयसञ्चाभवद्भौमं चक्रस्थं पृथिवीपते॥ १६॥ एकैकं योजनशतं विस्तारायामसम्मितम्। गृहाट्टालकसंयुक्तं बृहत्प्राकारतोरणम्॥ १७॥ गृहप्रवरसम्बाध-मसम्बाधमहापथम्। प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम ॥ १८॥ पुरेषु चाभवन्राजन् राजानो वै पृथक् पृथक्॥ १९॥ काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः। राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्॥ २०॥ त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रींल्लोकानाशु तेजसा। आक्रम्य तस्थुर्वर्षपूगानि कश्च नाम प्रजापतिः॥ २१॥ तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च। कोटयश्चाप्रतिवीराणां समा-जग्मुस्ततस्ततः॥ २२॥ मांसादाश्च सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा। महदैश्वर्य्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः॥ २३॥ सर्वेषाञ्च पुन-स्तेषां सर्वयोगवहो मयः। तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यकुतो-भयाः॥ २४॥ यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः।

तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा ॥ २५ ॥ तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः । तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः ॥ २६ ॥ सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे । शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः ॥ २७ ॥ स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । ससृजे तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो ॥ २८ ॥ येन रूपेण दैत्यास्तु येन वेशेन चैव ह । मृतास्तस्यां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे ॥ २९ ॥ तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान् लोकान् बबाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः ॥ ३० ॥ न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन ॥३१॥ ततस्ते लोभमोहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्ह्रीकाः संस्थितीः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् ॥ ३२ ॥ विद्राव्य सगणान् देवांस्तत्र तत्र तदा तदा । विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ॥ ३३ ॥ देवारण्यानि सर्वाणि प्रियाणि च दिवौकसाम् । ऋषीणामाश्रमान् पुण्यान् रम्यान् जनपदांस्तथा । व्यनाशयन्त मर्य्यादां दानवा दुष्टचारिणः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुद्वृतः । पुराण्यायोधयाञ्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः ॥ ३५ ॥ नाशकत्तान्यभेद्यानि यदा भेत्तुं पुरन्दरः । पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप ॥ ३६ ॥ तदा भीतः सुरपतिर्मुक्त्वा तानि पुराण्यथ । तैरेव विबुधैः सार्द्धं पितामहमरिन्दम । जगामाथ तदाख्यातुं विप्रकारं सुरेतरैः ॥ ३७ ॥ ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः सम्प्रणम्य च । वधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहम् ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराध्नोति यो युष्माकमसौम्यकृत् ॥ ३९ ॥ असुरा हि दुरात्मानः सर्व एव सुरद्विषः । अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् पीड़यन्त्युत ॥ ४० ॥ अहं हि तुल्यः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितम् ॥ ४१ ॥ एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि

नान्यथा। न च स्थाणुमृते शक्तो भेत्तुमेकेषुणापरः ॥ ४२ ॥ ते यूयं स्थाणुमीशानं जिष्णुम.ि्टकारिणम्। योद्धारं वृणुतादित्याः स तान् हन्ता सुरेतरान् ॥ ४३ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः। ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः ॥ ४४ ॥ तपः परममातस्थुर्गृणन्तो ब्रह्म शाश्वतम्। ऋषिभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्वात्मना गताः ॥ ४५ ॥ तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिर्भयेष्वभयदं नृप। सर्वात्मानं महात्मानं येनाप्तं सर्वमात्मना ॥ ४६ ॥ तपोविशेषैर्बहुभिर्योगं यो वेद चात्मनः। यः साङ्ख्यमात्मनो वेद यस्य चात्मा वशे सदा ॥ ४७ ॥ तं ते ददृशुरीशानं तेजोराशिमुमापतिम्। अनन्यसदृशं लोके प्रभवन्तमकल्मषम् ॥ ४८ ॥ एकञ्च भगवन्तं ते नानारूपमकल्पयन्। आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मनि। परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविस्मिताः ॥ ४९ ॥ सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं जगतः पतिम्। देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः ॥ ५० ॥ तान् स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शङ्करः। ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ५१ ॥ त्र्यम्बकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्ते स्वस्थचेतसः। नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यब्रुवन् वचः ॥ ५२ ॥ नमो देवाधिदेवाय धन्विनेऽयातिमन्यवे। प्रजापतिमखघ्नाय प्रजापतिभिरीड्यते ॥ ५३ ॥ नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय मृत्यवे। विलोहिताय चोग्राय नीलग्रीवाय शूलिने ॥ ५४ ॥ अमोघाय मृगाक्षाय प्रवरायुधयोधिने। अर्हाय चैव शुद्धाय क्षयाय क्रथनाय च ॥ ५५ ॥ दुर्वारणाय शुक्राय ब्रह्मणेब्रह्मचारिणे। ईशानायाप्रमेयाय नियन्त्रे चीरवाससे ॥ ५६ ॥ तपोनित्याय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे। कुमारपित्रे त्र्यक्षाय प्रवरायुधपाणिने ॥ ५७ ॥ प्रप..र्त्तिविनाशाय ब्रह्मद्विट्सङ्घघातिने। वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः। गवाञ्च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ॥ ५८ ॥ नमोऽस्तु ते

सैन्याय त्र्यम्बकायोग्रतेजसे । मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः ॥ ५९ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान् स्वागतेनाभिनन्द्य तान् । प्रोवाच व्येतु वस्त्रासो ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि त्रिपुराख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । पितृदेवर्षिसङ्घेभ्योऽभये दत्ते महात्मना । सत्कृत्य शङ्करं प्राह लोकहितं वचः ॥ १ ॥ तवातिसर्गात् सर्वेश प्राजापत्यमिदं पदम् । मयाधितिष्ठता दत्ता दानवेभ्यो महान् वरः ॥ २ ॥ तानतिक्रान्तमर्य्यादान्नान्य संहर्त्तमर्हति । त्वामृते भूतभव्येश त्वं ह्येषां प्रत्यरिर्वधे ॥ ३ ॥ स त्वं देव प्रपन्नानां याचताञ्च दिवौकसाम् । कुरु प्रसादं देवेश दानवान् जहि शूलधृक् ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादाज्जगत् सर्वं सुखमेधतु मानद । शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ॥ ५ ॥

स्थाणुरुवाच । हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः । न त्वेक उत्सहे हन्तुं बलस्था हि सुरद्विषः ॥ ६ ॥ ते यूयं संहिताः सर्वे मदीयेनार्द्धतेजसा । जयध्वं युधि तान् शत्रून् सङ्घातो हि महाबलः ॥ ७ ॥

देवा ऊचुः । अस्मत्तेजोबलं यावत्तावद्द्विगुणमेव च । तेषामिति ह मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच । वध्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः । मम तेजोबलार्द्धेन सर्वान्निघ्नत शात्रवान् ॥ ९ ॥

देवा ऊचुः । बिभर्त्तुं तव तेजोऽर्द्धं न शक्ष्यामो महेश्वर । सर्वेषां नो बलार्द्धेन त्वमेव जहि शात्रवान् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच । यदि शक्तिर्न वः काचिद्विभर्त्तुं मामकं बलम् । अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽर्द्धसंयुतः ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच । ततस्तथेति देवैस्तस्तो राजसत्तम । अर्द्धमादाय सर्व्वेभ्यस्तेजसाभ्यधिकोऽभवत् ॥ १२ ॥ स तु देवो बलेनासीत् सर्व्वेभ्यो बलवत्तरः । महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शङ्करः ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्वाणधरस्त्वहम् । हनिष्यामि रथेनाजौ तान् रिपून् वो दिवौकसः ॥ १४ ॥ ते यूयं मे रथञ्चैव धनुर्वाणं तथैव च । पश्यध्वं यावदद्यैतान् पातयामि महीतले ॥ १५ ॥

देवा ऊचुः । मूर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर महौजसम् ॥ १६ ॥ तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं महत् । ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन् ॥ १७ ॥ विष्णुं सोमं हुताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते । कुट्मलञ्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा ॥ १८ ॥ वन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम् । सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा ॥ १९ ॥ मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी । दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह ॥ २० ॥ ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् । कूवरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः ॥ २१ ॥ अपस्करमधिष्ठानं हिमवान् विन्ध्यपर्वतः । उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः ॥ २२ ॥ समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमम् । सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत्परिष्करः ॥ २३ ॥ गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः ॥ २४ ॥ अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा । अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः ॥ २५ ॥ धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुबन्धनम् । ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः ॥ २६ ॥ सूर्य्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे । पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे ॥ २७ ॥ दशनागपतीनीषां धृत-

शङ्कुमुखान् दृढ़ान्। द्यां युगं युगचर्माणि संवर्त्तकवलाहकान्।
वन्धुरां धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च ॥ २८ ॥ ग्रहनक्षत्र-
ताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम्। सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतींल्लोके-
श्वरान् हयान् ॥ २९ ॥ कालपृष्ठोऽथ नहुषः कर्कोटकधनञ्जयौ।
इतरे चाभवन्नागा हयानां वालवन्धनाः ॥ ३० ॥ दिशश्च प्रदिश-
श्चैव रश्मयो रथवाजिनाम्। वषट्कारः प्रतोदोऽभूत् गायत्री
शीर्षवन्धनी ॥ ३१ ॥ सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाञ्च सुव्रताम्।
योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् ॥ ३२ ॥ कर्म सत्यं
तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः। अधिष्ठानं मनश्चासीत् परि-
रथ्या सरस्वती ॥ ३३ ॥ नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवने-
रिताः। विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयन् ॥ ३४ ॥ यो
यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः। सम्वत्सरो धनुस्तद्वै
सावित्री ज्या महास्वना ॥ ३५ ॥ दिव्यञ्च वर्म विहितं महार्ह-
रत्नभूषितम्। अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रवहिष्कृतम् ॥ ३६ ॥
ध्वजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः। पताकाश्चाभवन्मेघा-
स्तडिद्भिः समलंकृताः ॥ ३७ ॥ रेजुरध्वर्य्युमध्यस्था ज्वलन्त इव
पावकाः। क्लृप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताभवन् ॥ ३८ ॥
सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष। युक्तं निवेदयामासु-
र्देवास्तस्मै महात्मने ॥ ३९ ॥ एवं तस्मिन् महाराज कल्पिते
रथसत्तमे। देवैर्मनुजशार्दूल द्विषतामभिमर्द्दने ॥ ४० ॥ स्वान्या-
युधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे। ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा
स्थापयामास गोवृषम् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्ड-
स्तथा ज्वरः। परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः ॥ ४२ ॥
अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः। ऋग्वेदः सामवेदश्च
पुराणञ्च पुरःसराः ॥ ४३ ॥ इतिहासयजुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः।
दिव्या वाचश्च दिव्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः ॥ ४४ ॥ स्तोत्रा-

दयश्च राजेन्द्र वषट्कारस्तथैव च। ओङ्कारश्च मुखे राजन्नति-
शोभाकरोऽभवत् ॥ ४५ ॥ विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्-
सरं धनुः। छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे ॥ ४६ ॥
कालो हि भगवान्रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः। तस्माद्रौद्री काल-
रात्रिर्ज्या कृता धनुषोऽजरा ॥ ४७ ॥ इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः
सोम एव च। अग्नीषोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत्
॥ ४८ ॥ विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः। तस्माद्धनु-
र्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते ॥ ४९ ॥ तस्मिन् शरे तिग्ममन्यु-
र्मुमोचाविषहं प्रभुः। भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम्
॥ ५० ॥ स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः। आदित्या
युतसङ्घाशस्तेजोज्वालावृतोऽज्वलत् ॥५१॥ दुश्च्यावश्च्यावनो जेता
हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः। नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रिता-
न्नरान् ॥ ५२ ॥ प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः। विभाति
भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृतः ॥ ५३ ॥ तस्याङ्गानि समा-
श्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत्। जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽद्भुत-
दर्शनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं कवची स शरासनी।
बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसम्भवम् ॥ ५५ ॥ तस्य राजं-
स्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभोः। पुण्यगन्धवहं राजन् श्वसनं
देवसत्तमम् ॥ ५६ ॥ तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् दैवतानपि।
आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ५७ ॥ तमारुरुक्षुं
देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः। गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसांगणाः
॥ ५८ ॥ ब्रह्मर्षिभिस्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः। तथैवाप्स-
रसांवृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः ॥ ५९ ॥ स शोभमानो वरदः
खड्गी बाणी शरासनी। हसन्निवाब्रवीद्देवान् सारथिः को
भविष्यति ॥ ६० ॥ तमब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोक्ष्यते।
स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न संशयः ॥ ६१ ॥ तानब्रवीत्

पुनर्द्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् ॥ ६२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना । गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् ॥ ६३ ॥ यथा त्वत्कथितं देव त्रिदशारिविनिग्रहे । तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः ॥ ६४ ॥ रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुध-संवृतः । सारथिन्तु न जानीमः कः स्यात्तस्मिन्रथोत्तमे ॥ ६५ ॥ तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तमः । सफलां तां गिरं देव कर्त्तुमर्हसि नो विभो ॥ ६६ ॥ एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्त-वानसि । हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्त्तुमर्हसि ॥ ६७ ॥ स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् । पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ॥ ६८ तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या धरा सशैला च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ॥ ६९ ॥ तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्व्वेरेतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव हरो योद्धा तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह ॥ ७० ॥ त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि सर्व्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो ॥ ७१ ॥ स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्रिदशेशानां वधाय त्रिदश-द्विषाम् ॥ ७२ ॥ इति ते शिरसा नत्वा त्रिलोकेशं पितामहम् । देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम् ॥ ७३ ॥

पितामह उवाच । नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौ-कसः । संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्द्दिनः ॥ ७४ ॥ ततः स भगवान्देवो लोकस्रष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पितो देवै-रीशानस्य महात्मनः ॥ ७५ ॥ तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्यन्दने लोकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ॥ ७६ ॥ आरुह्य भगवान्देवो दीप्यमानः स्वतेजसा । अभीषून् हि प्रतो-

दश्च सन्नग्राह पितामहः ॥ ७७ ॥ तत उत्थाप्य भगवान् तान् हयाननिलोपमान्। बभाषे च तदा स्थाणुमारोहेति सुरोत्तमम् ॥ ७८ ॥ ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमाग्निसम्भवम्। आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन् परान् ॥ ७९ ॥ तमारूढ़न्तु देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः। गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥८०॥ स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी। प्रदीपयन्रथे तस्थौ त्रींल्लोकान् स्वेन तेजसा ॥ ८१ ॥ ततो भूयोऽब्रवीद्देवो देवानिन्द्रपुरोगमान्। न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ॥ ८२ ॥ हतानीत्येव जानीत बाणेनानेन चासुरान्। ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाब्रुवन् ॥ ८३ ॥ न च तद्वचनं मिथ्या यदाह भगवान् प्रभुः। इति सञ्चिन्त्य वै देवाः परां तुष्टिमवाप्नुवन् ॥ ८४ ॥ ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्देवगणैर्वृतः। रथेन महता राजन्नुपमा यस्य नास्ति ह ॥ ८५ ॥ स्वैश्च पारिषदैर्देवः पूज्यमानो महायशाः। नृत्यद्भिरपरैश्चैव मांसभक्षैर्दुरासदैः। धावमानैः समन्ताच्च तर्ज्जमानैः परस्परम् ॥ ८६ ॥ ऋषयश्च महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः। आशंसुर्विजयं देवा महादेवस्य सर्वशः ॥ ८७ ॥ एवं प्रयाते वरदे लोकानामभयङ्करे। तुष्टमासीज्जगत् सर्वं देवताश्च नरोत्तम ॥ ८८ ॥ ऋषयस्तत्र देवेशं स्तुवन्तो बहुभिः स्तवैः। तेजश्चास्मै वर्द्धयन्तो राजन्नासन् पुनः पुनः ॥ ८९ ॥ गन्धर्वाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च। वादयन्ति प्रयाणेऽस्य वाद्यानि विविधानि च ॥ ९० ॥ ततोऽधिरूढ़े वरदे प्रयाते चासुरान् प्रति। साधुसाध्विति विश्वेशः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ९१ ॥ याहि देव यतो दैत्याश्चोदयाश्वानतन्द्रितः। पश्य बाह्वोर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ९२ ॥ ततोऽश्वांश्चोदयामास मनोमारुतरंहसः। येन तत्त्रिपुरं राजन् दैत्यदानवरक्षितम् ॥ ९३ ॥ पिबद्भिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः।

जगाम भगवान् क्षिप्रं जयाय त्रिदिवौकसाम् ॥ ९४ ॥ प्रयाते
रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे । ननाद सुमहानादं वृषभः पूर-
यन् दिशः ॥ ९५ ॥ ऋषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः ॥ ९६ ॥ अपरेऽवस्थिता-
स्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा । ततः स्थाणुर्महाराज शूलधृक् क्रोध-
मूर्च्छितः ॥ ९७ ॥ त्रस्तानि सर्व्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकम्पते ।
निमित्तानि च घोराणि तत्रासन्दधतः शरम् ॥ ९८ ॥ तस्मिन्
सोमाग्निविष्णूनां क्षोभेण ब्रह्मरुद्रयोः । स रथो धनुषः क्षोभा-
दतीव ह्यवसीदति ॥ ९९ ॥ ततो नारायणस्तस्माच्छरभागा-
द्विनिःसृतः । वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथम् ॥ १०० ॥
सीदमाने रथे चैव नर्द्दमानेषु शत्रुषु । स संभ्रमात् भगवान् नादं
चक्रे महाबलः ॥१०१॥ वृषभस्यास्थितो मूर्द्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।
तदा स भगवान् रुद्रो निरैक्षद्दानवं पुरम् ॥ १०२ ॥ वृषभस्या-
स्थितो रुद्रो हयस्य च नरोत्तम । स्तनांस्तदाशातयत खुरांश्चैव
द्विधाकरोत् ॥ १०३ ॥ ततः प्रभृति भद्रन्ते गवां द्वैधीकृताः खुराः ।
हयानाञ्च स्तना राजंस्तदाप्रभृति नाभवन् । पीड़ितानां बलवता
रुद्रेणाद्भुतकर्म्मणा ॥ १०४ ॥ तथाधिज्यं धनुः कृत्वा सर्व्वः सन्धाय
तं शरम् । युक्त्वा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ॥ १०५ ॥
तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विधृतकार्म्मुके । पुराणि तेन कालेन
जग्मुरेवैकतां तदा ॥ १०६ ॥ एकीभावं गते चैव त्रिपुरत्वमुपा-
गते । बभूव तुमुलो हर्षो देवतानां महात्मनाम् ॥ १०७ ॥
ततो देवगणाः सर्व्वे सिद्धाश्च परमर्षयः । जयेति वाचो मुमुचुः
संस्तुवन्तो महेश्वरम् ॥ १०८ ॥ ततोऽग्रतः प्रादुरभूत्त्रिपुरं जघ्नु-
षोऽसुरान् । अनिर्द्देश्योग्रवपुषो देवस्यासह्यतेजसः ॥ १०९ ॥ स
तद्विकृष्य भगवान् दिव्यं लोकेश्वरो धनुः । त्रैलोक्यसारं तमिषुं
मुमोच त्रिपुरं प्रति ॥ ११० ॥ उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषु-

वरे तदा । महानार्त्तस्वरो ह्यासीत् पुराणां पततां भुवि । तत् सासुरगणं दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमार्णवे ॥ १११ ॥ एवं तत्त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषिताः । महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा ॥ ११२ ॥ स चात्मक्रोधजो वह्निर्हाहेत्युक्त्वा निवारितः । मा कार्षीर्भस्मसाल्लोकानिति त्र्यक्षोऽब्रवीच्च तम् ॥ ११३ ॥ ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षयः । तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिः स्थाणुमप्रतिमौजसम् ॥ ११४ ॥ तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतम् । कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः ॥ ११५ ॥ एवं स भगवान् देवो लोकस्रष्टा महेश्वरः । देवासुरगणाध्यक्षो लोकानां विदधे शिवम् ॥ ११६ ॥ यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः । सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः ॥ ११७ ॥ तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः । संयच्छतु हयानस्य राधेयस्य महात्मनः ॥ ११८ ॥ त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः । विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा ॥११९॥ युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वञ्च ब्रह्मसमो नये । तस्माच्छक्तौ युवां जेतुं मच्छत्रूंस्तानिवासुरान् ॥ १२० ॥ यथा शल्याद्य कर्णोऽयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेयं तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १२१ ॥ त्वयि कर्णस्य राज्यञ्च वयञ्चैव प्रतिष्ठिताः । विजयश्चैव संग्रामे संयच्छास्य हयोत्तमान् ॥ १२२ ॥ इमञ्चाप्यपरं भूय इतिहासं निबोध मे । पितुर्मम सकाशे यं ब्राह्मणः प्राह धर्मवित् ॥ १२३ ॥ श्रुत्वा वै तदचरितं हेतुकार्य्यार्थसंहितम् । कुरु शल्य विनिश्चित्य मा भूदत्र विचारणा ॥ १२४ ॥ भार्गवाणां कुले जातो जमदग्निर्महातपाः । तस्य रामेति विख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः ॥ १२५ ॥ स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवम् । अस्त्रहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः ॥१२६॥ तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च । हृद्गतञ्चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ॥ १२७ ॥

महादेव उवाच। राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवेप्सितम्। कुरुष्व पूतमात्मानं सर्व्वमेतदवाप्स्यसि ॥१२८॥ दास्यामि ते तदस्त्राणि तदा पूतो भविष्यसि। अपात्रमसमर्थञ्च दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ॥१२९॥ इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना। प्रत्युवाच महात्मानं शिरसावनतः प्रभुम् ॥ १३० ॥ यदा जानाति देवेशः पात्रं मामस्त्रधारणे। तदा शुश्रूषतेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ॥ १३१ ॥

दुर्य्योधन उवाच। ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च। पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः। आराधयितवान् सर्व्वं बहून् वर्षगणांस्तदा ॥ १३२ ॥ प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः। अब्रवीत्तस्य बहुशो गुणान् देव्याः समीपतः ॥ १३३ ॥ भक्तिमानेष सततं मयि रामो दृढ़व्रतः। एवं तस्य गुणान् प्रीतो बहुशोऽकथयत् प्रभुः। देवतानां पितृणाञ्च समक्षमरिसूदन ॥ १३४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन् महाबलाः। तैस्तदा दर्पमोहान्धैरबध्यन्त दिवौकसः ॥ १३५ ॥ ततः सम्भूय विबुधास्तान् हन्तुं कृतनिश्चयाः। चक्रुः शत्रुवधे यत्नं न शेकुर्जेतुमेव तान् ॥ १३६ ॥ अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिम्। प्रासादयन्त ते भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ॥ १३७ ॥ प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुक्षयम्। रामं भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शङ्करः ॥ १३८ ॥

रुद्र उवाच। रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्व्वान् समागतान्। लोकानां हितकामार्थं मत्प्रीत्यर्थं तथैव च। एवमुक्तः प्रत्युवाच त्र्यम्बकं वरदं प्रभुम् ॥ १३९ ॥

राम उवाच। का शक्तिर्मम देवेश अकृतास्त्रस्य संयुगे। निहन्तुं दानवान् सर्व्वान् कृतास्त्रान् युद्धदुर्म्मदान् ॥ १४० ॥

महेश्वर उवाच। गच्छ त्वं मदनुज्ञातो निहनिष्यसि शात्र-

वान् । विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ॥१४१
एतच्छ्रुत्वा च वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः । रामः कृतस्वस्त्ययनः प्रययौ दानवान् प्रति ॥ १४२ ॥ अब्रवीद्देवशत्रूंस्तान् मददर्प-बलान्वितान् । मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ॥१४३॥ प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुरान् । इत्युक्ता भार्गवेणाथ दैत्या योद्धुं प्रचक्रमुः ॥ १४४ ॥ स तान्निहत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः । वज्राशनिसमस्पर्शैः प्रहारैरेव भार्गवः ॥ १४५ ॥ स दानवैः क्षततनुर्जामदग्न्यो द्विजोत्तमः । संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्व्रणः समजायत ॥ १४६ ॥ प्रीतश्च भगवान्देवः कर्मणा तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्बहुविधान् भार्गवाय महात्मने ॥१४७॥ उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना ॥ १४८ ॥ निपातात्तव शस्त्राणां शरीरे याभवद्रुजा । तया ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन । गृहाणास्त्राणि दिव्यानि मत्सकाशात् यथेप्सि-तम् ॥ १४९ ॥

दुर्य्योधन उवाच । ततोऽस्त्राणि समस्तानि वरांश्च मनसेप्-सितान् । लब्ध्वा बहुविधान्रामः प्रणम्य शिरसा शिवम् ॥ १५० ॥ अनुज्ञां प्राप्य देवेशाज्जगाम स महातपाः । एवमेतत् पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ॥ १५१ ॥ भार्गवोऽप्यददत् सर्वं धनुर्वेदं महा-त्मने । कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १५२ ॥ वृजिनं हि भवेत् किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव । नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुनन्दनः ॥ १५३ ॥ नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन । देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भवम् ॥ १५४ ॥ विसृष्टमवबोधार्थं कुलस्येति मतिर्मम । सर्वथा न ह्ययं शल्य कर्णः सूतकुलोद्भवः ॥ १५५ ॥ सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथम् । कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १५६ ॥ यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ । वक्षः पश्य विशालञ्च

सर्वशत्रु निबर्हणम् ॥ १५७ ॥ न ह्येष प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैक-
र्त्तनो नृप । महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामशिष्यः प्रतापवान् ॥१५८॥
इति कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः ।
सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १ ॥ रथिनोऽभ्यधिको
वीरः कर्त्तव्यो रथसारथिः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुर-
गान् युधि ॥ २ ॥ यथा देवगणैस्तत्र वृतो यत्नात् पितामहः ।
तथास्माभिर्भवान् यत्नात् कर्णादभ्यधिको वृतः ॥ ३ ॥ यथा देवै-
र्महाराज ईश्वरादधिको वृतः । तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव
पितामहः । नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाद्युते ॥ ४ ॥
शल्य उवाच । मयाप्येतन्नरश्रेष्ठ बहुशोऽमरसिंहयोः । कथ्य-
मानं श्रुतं दिव्यमाख्यानमतिमानुषम् ॥ ५ ॥ यथा च चक्रे
सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथासुराश्च निहता इषुणैकेन
भारत ॥ ६ ॥ कृष्णस्य चापि विदितं सर्वमेतत् पुरा ह्यभूत् ।
यथा पितामहो जज्ञे भगवान् सारथिस्तदा । अनागतमतिक्रान्तं
वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः ॥ ७ ॥ एतदर्थं विदित्वा तु सारथ्यमुप-
जग्मिवान् । स्वायम्भुरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत ॥ ८ ॥
यदि हन्याच्च कौन्तेयं सूतपुत्रः कथञ्चन । दृष्ट्वा विनिहतं पार्थं
स्वयं योत्स्यति केशवः । शङ्खचक्रगदापाणिर्धक्ष्यते तव वाहिनीम्
॥ ९ ॥ न चापि तस्य क्रुद्धस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्थास्यते
प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ॥ १० ॥
सञ्जय उवाच । तं तथा भाषमाणन्तु मद्रराजमरिन्दमः ।
प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ॥ ११ ॥ मावमंस्था महा-
बाहो कर्णं वैकर्त्तनं रणे । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशास्त्रार्थपार-
गम् ॥ १२ ॥ यस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयङ्करं महत् । पाण्ड-

वेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते महा-
बाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः। मायाशतविकुर्वाणो हतो माया-
पुरस्कृतः ॥ १४ ॥ न चातिष्ठत वीभत्सुः प्रत्यनीके कथञ्चन।
एतांश्च दिवसान् सर्वान् भयेन महता वृतः ॥ १५ ॥ भीमसेनश्च
बलवान् धनुष्कोटयाभिचोदितः। उक्तश्चासंज्ञया राजन् मूढ़
औदरिकेति च ॥ १६ ॥ माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ येन जित्वा महा-
रणे। कमप्यर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ॥ १७ ॥ येन
वृष्णिप्रवीरस्तु सात्यकिः सात्वतां वरः। निर्ज्जित्य समरे वीरो
विरथश्च तथा कृतः ॥ १८ ॥ सृञ्जयाश्चेतरे सर्वे धृष्टद्युम्नपुरो-
गमाः। असकृन्निर्ज्जिता सङ्के स्मयमानेन संयुगे ॥ १९ ॥ तं
कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथम्। यो हन्यात् समरे
क्रुद्धो वज्रहस्तं पुरन्दरम् ॥२०॥ त्वञ्च सर्वास्त्रविद्वीर सर्वविद्यासु
पारगः। बाहुवीर्य्येण ते तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ २१ ॥
त्वं शल्यभूतः शत्रूणामविषह्यः पराक्रमे। अतस्त्वमुच्यसे राजन्
शल्य इत्यरिसूदन ॥ २२ ॥ तव बाहुबलं प्राप्य न शेकुः सर्व-
सात्वताः। तव बाहुबलाद्राजन् किन्नु कृष्णो बलाधिकः ॥ २३ ॥
यथा हि कृष्णेन बलं धार्य्यं वै फाल्गुने हते। तथा कर्णात्ययी-
भावे त्वया धार्य्यं महद्बलम् ॥ २४ ॥ किमर्थं समरे सैन्यं वासु-
देवो न्यवारयत्। किमर्थञ्च भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष
॥ २५ ॥ त्वत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष। सोद-
राणाञ्च वीराणां सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच। यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानद।
विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥ २७ ॥ एष सारथ्य-
मातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः। युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं
वीर मन्यसे ॥ २८ ॥ समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति।
उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच। तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष।
अब्रवीन्मद्रराजानं सर्वक्षत्रस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ सारथ्यस्याभ्युप-
गमात् शल्येनाश्वासितस्तदा। दुर्य्योधनस्तदा हृष्टः कर्णं समभि-
षस्वजे ॥ ३१ ॥ अब्रवीच्च पुनः कर्णं स्तूयमानः सुतस्तव। जहि
पार्थान् रणे सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३२ ॥ स शल्येनाभ्युपगते
हयानां संनियच्छने। कर्णो हृष्टमना भूयो दुर्य्योधनमभाषत
॥ ३३ ॥ नातिहृष्टमना ह्येष मद्रराजोऽभिभाषते। राजन्मधुरया
वाचा पुनरेवं ब्रवीहि वै ॥ ३४ ॥ ततो राजा महाप्राज्ञः सर्वार्थ-
कुशलो बली। दुर्य्योधनोऽब्रवीच्छल्यं मद्रराजं महीपतिम्।
पूरयन्निव घोषेण मेघगम्भीरया गिरा ॥ ३५ ॥ शल्य कर्णोऽर्जुने-
नाद्य योद्धव्यमिति मन्यते। तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान्
युधि ॥ ३६ ॥ कर्णो ह्यन्यतरान् सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति।
अस्याभीषुग्रहे राजन् प्रयाचे त्वां पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ पार्थस्य
सचिवः कृष्णो यथाभीषुग्रहो वरः। तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः
परिपालय ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच। ततः शल्यः परिष्वज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत्।
दुर्य्योधनममित्रघ्नं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ३९ ॥

शल्य उवाच। एवञ्चेन्मन्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन।
तस्मात्ते यत् प्रियं किञ्चित् तत् सर्वं करवाण्यहम् ॥४०॥ यत्रास्मि
भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित्। तत्र सर्वात्मना युक्तो वक्ष्ये
कार्य्यधुरं तव ॥ ४१ ॥ यत्तु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रिया-
प्रिये। मम तत् क्षमतां सर्वं भवान् कर्णश्च सर्वशः ॥ ४२ ॥

कर्ण उवाच। ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः।
तथा नित्यं हिते युक्तो मद्रराज भवस्व नः ॥ ४३ ॥

शल्य उवाच। आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः।
अनाचरितमार्य्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ४४ ॥ यत्तु विद्वन् प्रव-

च्यामि प्रत्ययार्थमहं तव। आत्मनः स्तवसंयुक्तं सन्निबोध यथा तथम् ॥ ४५ ॥ अहं शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत् प्रभो। अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः ॥ ४६ ॥ ततः पार्थेन संग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ। वाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव सूतज ॥ ४७ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यस्य कर्णसारथ्यस्वीकारे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥३५

दुर्योधन उवाच। अयं ते कर्ण सारथ्यं मद्रराजः करिष्यति। कृष्णादप्यधिको यन्ता देवेशस्येव मातलिः ॥ १ ॥ यथा हरि-हयैर्युक्तं संगृह्णाति स मातलिः। शल्यस्तथा तवाद्यायं संयन्ता रथवाजिनाम् ॥ २ ॥ योधे त्वयि रथस्थे च मद्रराजे च सारथौ। रथश्रेष्ठो ध्रुवं सङ्ख्ये पार्थानभिभविष्यति ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। ततो दुर्योधनो भूयो मद्रराजं तरस्विनम्। उवाच राजन् संग्रामे व्युषिते पर्य्युपस्थिते ॥ ४ ॥ कर्णस्य यच्छ संग्रामे मद्रराज हयोत्तमान्। त्वयाभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जयम्। इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत ॥ ५ ॥ शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथिं सुमनाब्रवीत्। त्वं सूत स्यन्दनं मह्यं कल्पयेत्यसकृत्त्वरन् ॥ ६ ॥ ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरोपमम्। विधिवत् कल्पितं भर्त्रे जयेत्युक्त्वा न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यर्च्चय यथाविधि। सम्पादितं ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा ॥ ८ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च भास्करम्। समीपस्थं मद्रराजमारोह त्वमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ ततः कर्णस्य दुर्द्धर्षं स्यन्दनप्रवरं महत्। आरुरोह महातेजाः शल्यः सिंह इवाचलम् ॥ १० ॥ ततः शल्यास्थितं दृष्ट्वा कर्णः स्वरथ-मुत्तमम्। अध्यतिष्ठद्यथाम्भोदं विद्युत्वन्तं दिवाकरः ॥ ११ ॥

तावेकरथमारूढ़ावादित्याग्निसमत्विषौ। व्यभ्राजेतां यथा मेघं सूर्य्याग्नी सहितौ दिवि ॥ १२ ॥ संस्तूयमानौ तौ वीरौ तदास्तां द्युतिमत्तमौ। ऋत्विक्‌सदस्यैरिन्द्राग्नी स्तूयमानाविवाध्वरे ॥१३॥ स शल्यसंगृहीताश्वे रथे कर्णः स्थितोऽभवत्। धनुर्विस्फारयन् घोरं परिवेषीव भास्करः ॥ १४ ॥ आस्थितः स रथश्रेष्ठं कर्णः शरगभस्तिमान्। प्रबभौ पुरुषव्याघ्रो मन्दरस्थ इवांशुमान् ॥ १५ ॥ तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसम्। दुर्य्योधनस्तु राधेय-मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अकृतं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे। कुरुष्वाधिरथे वीर मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ १७ ॥ मनोगतं मम ह्यासीत् भीष्मद्रोणौ महारथौ। अर्ज्जुनं भीमसेनञ्च निहन्ताराविति ध्रुवम् ॥ १८ ॥ ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महामृधे। तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः ॥ १९ ॥ गृहाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयम्। भीमसेनञ्च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ २० ॥ जयश्च तेऽस्तु भद्रं ते प्रयाहि पुरुषर्षभ। पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्वाणि भस्मसात् ॥ २१ ॥ ततस्तूर्य्यसहस्राणि भेरीणामयुतानि च। वाद्यमानान्यरोचन्त मेघ-शब्दा यथा दिवि ॥ २२ ॥ प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथ-सत्तमः। अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदम् ॥ २३ ॥ चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयम्। भीमसेनं यमौ चोभौ राजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्य्यं धनञ्जयः। अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥ अद्य क्षेप्स्याम्यहं शल्य शरान् परमतेजनान्। पाण्डवानां विनाशाय दुर्य्योधनजयाय च ॥ २६ ॥

शल्य उवाच। सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे। सर्वास्त्र-ज्ञान्महेष्वासान् सर्वानेव महाबलान् ॥ २७ ॥ अनिवर्त्तिनो महा-भागान् अजय्यान् सत्यविक्रमान्। अपि सञ्जनयेयुर्ये भयं साक्षात्

शतक्रतोः ॥ २८ ॥ यदा श्रोष्यसि निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
राधेय गाण्डीवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २९ ॥ यदा द्रक्ष्यसि
संग्रामे धर्मपुत्रं यमौ तथा । शितैः पृषत्कैः कुर्वाणानभ्रच्छाया-
मिवाम्बरे ॥ ३१ ॥ अस्यतः क्षिण्वतश्चारींल्लघुहस्तान् दुरासदान् ।
पार्थिवानपि चान्यांस्त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच । अनादृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितम् ।
याहीत्येवाब्रवीत् कर्णो मद्रराजं तरस्विनम् ॥ ३३ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितम् ।
चुक्रुशुः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ १ ॥ ततो दुन्दुभि-
निर्घोषैर्भेरीणां निनदेन च । बाणशब्दैश्च विविधैर्गर्जितैश्च तर-
स्विनाम् । निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ २ ॥
प्रयाते तु ततः कर्णे योधेषु मुदितेषु च । चचाल पृथिवी राजन्
ररास च सुविस्तरम् ॥ ३ ॥ निश्चरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात् सप्त
महाग्रहाः । उल्कापाताश्च सञ्जज्ञुर्दिशां दाहास्तथैव च ॥ ४ ॥
शुष्काशन्यश्च संपेतुर्ववुर्वाताश्च भैरवाः ॥ ५ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव
पृतनां बहुशस्तव । अपसव्यं तदा चक्रुर्वेदयन्तो महाभयम् ॥ ६ ॥
प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्थिवर्षञ्च पतित-
मन्तरीक्षाद्भयानकम् ॥ ७ ॥ जज्वलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव
चकम्पिरे । अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशाम्पते ॥ ८ ॥
एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्विनाशाय
कौरवाणां सुदारुणाः । न च तान् गणयामासुः सर्वे दैवेन
मोहिताः ॥ ९ ॥ प्रस्थितं सूतपुत्रञ्च जयेत्यूचुर्नराधिपाः । निर्जि-
तान् पाण्डवांश्चैव मेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १० ॥ ततो रथस्थः

परवीरहन्ता भीष्मद्रोणावस्तवीर्य्यौ समीच्य । समुज्ज्वलद्भास्कर-
पावकाभो वैकर्त्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृपः ॥ ११ ॥ स शल्यमाभाष्य
जगाद वाक्यं पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्त्य । मानेन दर्पेण विदह्य-
मानः क्रोधेन दीप्यन्निव निश्वसंश्च ॥ १२ ॥ नाहं महेन्द्रादपि
वज्रपाणेः क्रुद्धादिभेम्यात्तधनू रथस्थः । दृष्ट्वा तु भीष्मप्रमुखान्
शयानानतीव मां ह्यस्थिरता जहाति ॥१३॥ महेन्द्रविष्णुप्रतिमा-
वनिन्दितौ रथाश्वनागप्रवरप्रमाथिनौ । अवध्यकल्पौ निहतौ यदा
परैस्ततो ममाप्यस्ति रणेऽद्य साध्वसम् ॥ १४ ॥ समीच्य सङ्ग्रे-
ऽतिबलान्नराधिपान् ससूतमातङ्गरथान् परैर्हतान् । कथं न
सर्वानहितान् रणेऽवधीन्महास्त्रविद्ब्राह्मणपुङ्गवो गुरुः ॥ १५ ॥
स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत । न
वो मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्ज्जुनं समागतं मृत्युमिवोग्ररूपिणम् ॥ १६ ॥
शिक्षाप्रसादश्च बलं धृतिश्च द्रोणे महास्त्राणि च सन्नतिश्च । स
चेदगान्मृत्युवशं महात्मा सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ॥ १७ ॥ नेह
ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विद्यां लोके कर्मणो नित्ययोगात् ।
सूर्य्योदये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते
॥ १८ ॥ न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः क्रिया सुनीतं परमायु-
धानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्त्तितुं तथा हि युद्धे निहतः
परैर्गुरुः ॥ १९ ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विष्णुपुर-
न्दरोपमम् । नये बृहस्पत्युशनःसमं सदा न चैनमस्त्रं तदपात्
सुदुःसहम् ॥ २० ॥ संप्राक्रुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे
धार्त्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि शल्य प्रयाहि तस्माद्द्विषता-
मनीकम् ॥ २१ ॥ यत्र राजा पाण्डवः सत्यसन्धो व्यवस्थितो भीम-
सेनार्ज्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च यमौ च कस्तान्
विषहेन्मदन्यः ॥ २२ ॥ तस्मात् क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि रणे पाञ्चा-
लान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्ख्ये

यास्यामि वा द्रोणपथा यमाय ॥ २३ ॥ न त्वे वाहं न गमिष्यामि मध्यं तेषां शूराणामिति मां शल्य विद्धि । मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम् ॥ २४ ॥ प्राज्ञस्य मूढ़स्य च जीवितान्ते नास्ति प्रमोक्षोऽन्तकसत्कृतस्य । अतो विद्वन्नभियास्यामि पार्थान् दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्त्तितुं वै ॥ २५ ॥ कल्याणवृत्तिः सततं हि राजन् वैचित्रवीर्य्यस्य सुतो ममासीत् । तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि प्रियान् प्राणान् दुस्त्यजं जीवितञ्च ॥ २६ ॥ वैयाघ्रचर्म्माणमकूजनाक्षं हैमत्रिकोषं रजतत्रिवेणुम् । रथप्रवर्हं तुरगप्रवर्हैर्युक्तं प्रादान्मह्यमिमं हि रामः ॥ २७ ॥ धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य ध्वजान् गदाः सायकांश्चोग्ररूपान् । असिञ्च दीप्तं परमायुधञ्च शङ्खञ्च शुभ्रं स्वनवन्तमुग्रम् ॥ २८ ॥ पताकिनं वज्रनिपातनिस्वनं सिताश्वयुक्तं शुभतूणशोभिनम् । इमं समास्थाय रथं रथर्षभं रणे हनिष्याम्यहमर्ज्जुनं बलात् ॥ २९ ॥ तञ्चेन्मृत्युः सर्व्वहरोऽभिरक्षेत् सदाप्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रम् । तं वा हनिष्यामि समेत्य युद्धे यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ॥ ३० ॥ यमवरुणकुवेरवासवा यदि युगपत् सगणा महाहवे । जुगुपिषव इहैत्य पाण्डवं किमु बहुना सह तैर्ज्जयामि तम् ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच । इति रणरभसस्य कत्थतस्तदुपनिशम्य वचः स मद्रराट् । अवहसदवमन्य वीर्य्यवान् प्रतिषिषिधे च जगाद चोत्तरम् ॥ ३२ ॥

शल्य उवाच । विरम विरम कर्ण कत्थनाद्‌यिरभसोऽतिचाप्ययुक्तवाक् । क्व च हि नरवरो धनञ्जयः क्व पुनरहो पुरुषाधमो भवान् ॥ ३३ ॥ यदुसद्मनमुपेन्द्रपालितं त्रिदिवमिवामरराजरक्षितम् । प्रसभमभिविलोड्य को हरेत् पुरुषवरावरजामृतेऽर्ज्जुनात् ॥ ३४ ॥ त्रिभुवनसृजमीश्वरेश्वरं क इह पुमान् भवमाह्वयेद्युधि । मृगवधकलहे ऋतेऽर्ज्जुनात् सुरपतिवीर्य्यसम

प्रभावतः ॥ ३५ ॥ असुरसुरमहोरगान्नरान् गरुड़पिशाचयक्ष-राक्षसान् । इषुभिरजयदग्निगौरवात् स्वभिलषितञ्च हविर्द्दिदौ जयः ॥ ३६ ॥ स्मरसि ननु यदा परैर्हृतः स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि मोक्षितः । दिनकरसदृशैः शरोत्तमैर्युधा कुरुषु बहून् विनिहत्य तानरीन् ॥ ३७ ॥ प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकलहा धृत-राष्ट्रसूनवः । स्मरसि ननु यदा प्रमोचिताः खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ॥ ३८ ॥ समुदितबलवाहनाः पुनः पुरुषवरेण जिताः स्थ गोग्रहे । सगुरुगुरुसुताः सभीष्मकाः किमु न जितः स तदा त्वयार्जुनः ॥ ३९ ॥ इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय सुयुद्ध-मद्य वै । यदि न रिपुभयात् पलायसे समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । इति बहु परुषं प्रभाषति प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् । भृशमभिरुषितः परन्तपः कुरुपृतनापतिराह मद्र-पम् ॥ ४१ ॥

कर्ण उवाच । भवतु भवतु किं विकत्थसे ननु मम तस्य च युद्धमुद्यतम् । यदि स जयति मामिहाहवे तत इदमस्तु सुकत्थितं तव ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा नोत्तरमुक्तवान् । याहि शल्येति चाप्येनं कर्णः प्राह युयुत्सया ॥ ४३ ॥ स रथः प्रययौ शत्रून् श्वेताश्वः शल्यसारथिः । निघ्नन्नमित्रान् समरे तमो घ्नन् सविता यथा ॥ ४४ ॥ ततः प्रायात् प्रीतिमान् वै रथेन वैया-घ्रेण श्वेतयुजाथ कर्णः । स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवानां धन-ञ्जयं त्वरया पर्य्यपृच्छत् ॥ ४५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

सञ्जय उवाच । प्रयानेव ततः कर्णो हर्षयन् वाहिनीं तव । एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवं पर्य्यपृच्छत ॥ १ ॥ यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेत् श्वेतवाहनम् । तस्मै दद्यामभिप्रेतं धनं यन्मनसेच्छति ॥ २ ॥ स चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः । शकटं रत्नपूर्णञ्च यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ ३ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांस्यदोहनम् ॥ ४ ॥ शतं ग्रामवरांश्चैव दद्यामर्ज्जुनदर्शिने । तथा तस्मै पुनर्द्दद्यां श्वेतमश्वतरीरथम् । युक्तमञ्जनकेशीभिर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥५॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ॥ ६ ॥ तथाप्यस्मै पुनर्द्दद्यां स्त्रीणां शतमलंकृतम् । श्यामानां निष्ककण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चिताम् ॥७॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । तस्मै दद्यां शतं नागान् शतं ग्रामान् शतं रथान् ॥ ८ ॥ सुवर्णस्य च मुख्यस्य हयाग्र्याणां शतं शतान् । ऋद्ध्या गुणैः सुदान्तांश्च धुर्य्यवाहान् सुशिक्षितान् ॥ ९ ॥ तथा सुवर्णशृङ्गीणां गोधेनूनां चतुःशतम् । दद्यां तस्मै सवत्सानां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १० ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वरं दद्यां श्वेतान् पञ्च शतान् हयान् ॥ ११ ॥ हेमभाण्डपरिच्छन्नान् सुमृष्टमणिभूषणान् । सुदान्तानपि चैवाहं दद्यामष्टादशापरान् ॥ १२ ॥ रथञ्च शुभ्रं सौवर्णं दद्यां तस्मै स्वलंकृतम् । युक्तं परमकाम्बोजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्ज्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट् ॥ १४ ॥ काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैः संछन्नान् हेममालिनः । उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान् हस्तिशिक्षकैः ॥ १५ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्ज्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वरं दद्यां वैश्यग्रामांश्चतुर्द्दश ॥ १६ ॥ सुस्फीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नवनोदकान् । अकुतोभयान् सुसम्पन्नान् राज-

भोज्यांश्चतुर्द्दश ॥ १७ ॥ दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा। प्रत्यग्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्ज्जुनदर्शिवान्। अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत् स्वयम् ॥ १९ ॥ पुत्रदारान् विहारांश्च यदन्यद्वित्तमस्ति मे। तच्च तस्मै वरं दद्यां यद्यच्च मनसेच्छति ॥ २० ॥ हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्वित्तानि सर्वशः। तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात् केशवार्ज्जुनौ ॥ २१ ॥ एता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन् युधि। दध्मौ सागरसम्भूतं सुस्वरं शङ्खमुत्तमम् ॥ २२ ॥ ता वाचः सूतपुत्रस्य यथायुक्ता निशम्य ह। दुर्य्योधनो महाराज संहृष्टः सानुगोऽभवत् ॥ २३ ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषो मृदङ्गानाञ्च सर्वशः। सिंहनादः सवादित्रः कुञ्जराणाञ्च निस्वनः ॥ २४ ॥ प्रादुरासीत्तदा राजन् सैन्येषु पुरुषर्षभ। योधानां संप्रहृष्टानां तथा समभवत् स्वनः ॥ २५ ॥ तथा प्रहृष्टे सैन्ये तु प्लवमानं महारथम्। विकत्थमानञ्च तदा राधेयमरिकर्षणम्। मद्रराजः प्रहस्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णावलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

शल्य उवाच। मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं हस्तिषड्गवम्। प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयम् ॥ १ ॥ बाल्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा। अयत्नेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धनञ्जयम् ॥ २ ॥ परासृजसि यद्वित्तं किञ्चित्त्वं बहु मूढवत्। अपात्रदाने ये दोषास्तान्मोहान्नावबुध्यसे ॥ ३ ॥ यत्त्वं प्रेरयसे वित्तं बहु तेन खलु त्वया। शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ॥ ४ ॥ यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णौ मोहात् वृथैव तत्। न हि शुश्रुम संमर्द्दे क्रोष्ट्रा सिंहौ निपातितौ ॥ ५ ॥ अप्रार्थितं प्रार्थयसे

सुहृदो न हि सन्ति ते। ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं हुताशने ॥ ६ ॥ कार्य्याकार्य्यं न जानीषे कालपक्वोऽस्यसंशयम्। बहवद्धमकर्णीयं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ॥ ७ ॥ समुद्रतरणं दोर्भ्यां कण्ठे बद्धा यथा शिलाम्। गिर्य्यग्राद्वा निपतनं तादृक् तव चिकीर्षितम् ॥ ८ ॥ सहितः सर्वयोधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः। धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत् प्राप्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥ हितार्थं धार्त्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हिंसया। श्रद्धत्स्वैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ॥ १० ॥

कर्ण उवाच। स्वबाहुवीर्य्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्ज्जुनं रणे। त्वन्तु मित्रमुखः शत्रुर्मां भीषयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ न मामस्मादभिप्रायात् कश्चिदद्य निवर्त्तयेत्। अपीन्द्रो वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्त्यः कथञ्चन ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच। इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राहोत्तरं वचः। चुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ॥ १३ ॥ यदा वै फाल्गुनवेगमुक्ता ज्याचोदिता हस्तवता विसृष्टाः। अन्वेतारः कङ्कपत्राः शिताग्रास्तदा तप्स्यस्यर्ज्जुनस्यानुयोगात् ॥ १४ ॥ यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः प्रतापयान् पृतनां सव्यसाची। त्वामर्द्दयिष्यन्निशितैः पृषत्कैस्तदा पश्चात्तप्स्यसे सूतपुत्र ॥ १५ ॥ बालश्चन्द्रं मातुरङ्के शयानो यथा कश्चित् प्रार्थयतेऽपहर्त्तुम्। तद्वन्मोहात् द्योतमानं रथस्थं त्वं प्रार्थयस्यर्ज्जुनं जेतुमद्य ॥१६॥ त्रिशूलमाश्रित्य सुतीक्ष्णधारं सर्वाणि गात्राणि निघर्षसि त्वम्। सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणा त्वं युयुत्ससे योऽर्ज्जुनेनाद्य कर्ण ॥ १७ ॥ क्रुद्धं सिंहं केशरिणं वृहन्तं बालो मूढ़ः क्षुद्रमृगोऽतरस्वी। समाह्वयेत्तद्वदेतत्तवाद्य समाह्वानं सूतपुत्रार्ज्जुनस्य ॥ १८ ॥ मा सूतपुत्राह्वय राजपुत्रं महावीर्य्यं केशरिणं यथैव। वने शृगालः पिशितस्य तृप्तो मा पार्थमासाद्य विनङ्क्ष्यसि त्वम् ॥ १९ ॥ ईषादन्तं महानागं प्रभिन्न-

करटामुखम् । शशकाह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ २० ॥
बिलस्थं कृष्णसर्पं त्वं बाल्यात् काष्ठेन विध्यसि । महाविषं पूर्ण-
कोपं यत् पार्थं योद्धुमिच्छसि ॥ २१ ॥ सिंहं केशरिणं क्रुद्ध-
मतिक्रम्याभिनर्द्दसि । शृगाल इव मूढ़स्त्वं नृसिंहं कर्ण पाण्डवम्
॥ २२ ॥ सुपर्णं पतगश्रेष्ठं वैनतेयं तरस्विनम् । भोगीवाह्वयसे
पाते कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ २३ ॥ सर्व्वाम्भसां निधिं भीमम्मूर्मि-
मन्तं झषान्वितम् । चन्द्रोदये विवर्द्धन्तमप्लवः सन्तितीर्षसि ॥ २४ ॥
ऋषभं दुन्दुभिग्रीवं तीक्ष्णशृङ्गं प्रहारिणम् । वत्स आह्वयसे
युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ २५ ॥ महामेघं महाघोरं दर्दुरः
प्रतिनर्द्दसि । कामतोयप्रदं लोके नरपर्ज्जन्यमर्ज्जुनम् ॥ २६ ॥
यथा च स्वगृहस्थः श्वा व्याघ्रं वनगतं भवेत् । तथा त्वं भषसे
कर्ण नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २७ ॥ शृगालोऽपि वने कर्ण शशैः
परिवृतो वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति
॥ २८ ॥ तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन्
शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २९ ॥ व्याघ्रं त्वं मन्यसेत्मानं
यावत् कृष्णौ न पश्यसि । समास्थितावेकरथे सूर्य्याचन्द्रमसाविव
॥ ३० ॥ यावद्गाण्डीवनिर्घोषं न शृणोषि महाहवे । तावदेव
त्वया कर्ण शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ॥ ३१ ॥ रथशब्दधनुःशब्दैर्नाद-
यन्तं दिशो दश । नर्द्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥ ३२ ॥
नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रद्वेषणान्मूढ़
तस्मात् क्रोष्टेव लक्ष्यसे ॥ ३३ ॥ यथाखुः स्याद्विड़ालश्च श्वा व्याघ्रश्च
बलाबले । यथा शृगालः सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरौ ॥ ३४ ॥
यथानृतञ्च सत्यञ्च यथा चापि विषामृते । तथा त्वमपि पार्थश्च
प्रख्यातावात्मकर्म्मभिः ॥ ३५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णाधिक्षेपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच। अधिक्षिप्तस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा।
शल्यमाह सुसंक्रुद्धो वाक्शल्यमवधारयन्॥ १॥
कर्ण उवाच। गुणान् गुणवतां शल्य गुणवान् वेत्ति नागुणः।
त्वन्तु सर्वैर्गुणैर्हीनः किं ज्ञास्यसि गुणागुणम्॥ २॥ अर्जुनस्य
महास्त्राणि क्रोधं वीर्य्यं धनुः शरान्। अहं शल्य विजानामि
विक्रमञ्च महात्मनः॥ ३॥ तथा कृष्णस्य माहात्म्यमृषभस्य महो-
क्षिताम्। यथाहं शल्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा॥ ४॥
एवमेवात्मनो वीर्य्यमहं वीर्य्यञ्च पाण्डवे। जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य
नाग्निं पतङ्गवत्॥ ५॥ अस्ति चायमिषुः शल्य सुमुखो रक्त-
भोजनः। एकतूणीशयः पत्री सुधौतः समलंकृतः॥ ६॥ शेते
चन्दनचूर्णेन पूजितो बहुलाः समाः। आहेयो विषवानुग्रो नराश्व-
द्विपसङ्घहा॥ ७॥ घोररूपो महारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारणः।
निर्भिन्द्यां येन रुष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिम्॥ ८॥ तमहं जातु
नास्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते। कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात् सत्यञ्चात्र
शृणुष्व मे॥ ९॥ तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयौ। योत्स्ये
परमसंक्रुद्धस्तत् कर्म सदृशं मम॥ १०॥ सर्वेषां वृष्णिवीराणां
कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता। सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रति-
ष्ठितः। उभयं तत् समासाद्य कोऽतिवर्त्तितुमर्हति॥ ११॥ तावुभौ
पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यन्दने स्थितौ। मामेकमभिसंयातौ सुजातं
पश्य शल्य मे॥ १२॥ पितृष्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ।
मणी सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया॥ १३॥ अर्ज्जुने
गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपीध्वजौ। भीरूणां त्रासजननं
शल्य हर्षकरं मम॥ १४॥ त्वन्तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्व
कोविदः। भयावदीर्णः संत्रासादबद्धं बहु भाषसे॥ १५॥
संस्तौषि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज। तौ हत्वा समरे
हन्ता त्वामद्य सहबान्धवम्॥ १६॥ पापदेशज दुर्बुद्धे क्षुद्र

क्षत्रियपांसन। सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भीषयस्यलम्
॥ १७ ॥ तौ वा ममाद्य हन्तारौ हनिष्ये वापि तावहम्। नाहं
बिभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलम् ॥ १८ ॥ वासुदेवसहस्रं
वा फाल्गुनानां शतानि वा। अहमेको हनिष्यामि जोषमास्स्व
कुदेशज ॥ १९ ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीड़ागता जनाः।
यागाथाः संप्रगायन्ति कुर्व्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ २० ॥ ता गाथाः
शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु। ब्राह्मणैः कथिताः पूर्व्वं यथा-
वद्राजसन्निधौ। श्रुत्वा चैकमना मूढ़ क्षम वा ब्रूहि वोत्तरम् ॥२१॥
मित्रध्रुङ्मद्रको नित्यं यो नो द्वेष्टि स मद्रकः। मद्रके सङ्गतं
नास्ति क्षुद्रवाक्ये नराधमे ॥ २२ ॥ दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्य-
मानृतिकोऽनृजुः। यावदन्तं हि दौरात्म्यं मद्रकेष्विति नः
श्रुतम् ॥२३॥ पिता पुत्रश्च माता च श्वश्रुश्वशुरमातुलाः। जामाता
दुहिता भ्राता नप्ता ते ते च बान्धवाः ॥ २४ ॥ वयस्याभ्यागता-
श्चान्ये दासीदासञ्च सङ्गतम्। पुंभिर्व्विमिश्रा नार्य्यश्च ज्ञाताज्ञाताः
स्वयेच्छया ॥ २५ ॥ येषां गृहेष्वशिष्टानां सक्तुमत्स्याशिनां तथा।
पीत्वा सीधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ॥ २६ ॥ गायन्ति
चाप्यबद्धानि प्रवर्त्तन्ते च कामतः। कामप्रलापिनोऽन्योऽन्यं तेषु
धर्म्मः कथं भवेत्। मद्रकेष्ववलिप्तेषु प्रख्याताशुभकर्म्मसु ॥ २७ ॥
नापि वैरं न सौहार्द्दं मद्रकेण समाचरेत्। मद्रके सङ्गतं नास्ति
मद्रको हि सदामलः ॥ २८ ॥ मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं गान्धार-
केषु च। राजयाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् ॥ २९ ॥
शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम्। यथा ब्रह्मद्विषो
नित्यं गच्छन्तीह पराभवम्। तथैव सङ्गतं कृत्वा नरः पतति
मद्रकैः ॥ ३० ॥ मद्रके सङ्गतं नास्ति हतं वृश्चिक ते विषम्।
आथर्व्वणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ॥ ३१ ॥ इति वृश्चिक-
दष्टस्य विषवेगहतस्य च। कुर्व्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि

दृश्यते ॥ ३२ ॥ एवं विद्वन् जोषमास्व शृणु चात्रोत्तरं वचः ॥३३॥
वासांस्युत्सृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिताः । मैथुनेऽसंयता-
श्चापि यथाकामचराश्च ताः ॥ ३४ ॥ तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रको
वक्तुमर्हति । यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्रदशेरकाः ॥ ३५ ॥
तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः । त्वं पुत्रस्तादृशीनां
हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि ॥ ३६ ॥ सुवीरकं याच्यमाना मद्रिका
कर्षति स्फिचौ । अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणम् ॥३७॥
मा मां सुवीरकं कश्चित् याचतां दयितं मम । पुत्रं दद्यां प्रतिं
दद्यां न तु दद्यां सुवीरकम् ॥ ३८ ॥ गौर्य्योऽबृहत्यो निर्ह्रीकाः
मद्रिकाः कम्बलावृताः । घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ।
॥ ३९ ॥ एवमादि मयान्यैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्बहु । आकेशाग्रा-
न्नखाग्राच्च वक्तव्येषु कुकर्मसु ॥ ४० ॥ मद्रकाः सिन्धुसौवीरा धर्मं
विद्युः कथन्त्विह । पापदेशोद्भवा म्लेच्छा धर्माणामविचक्षणाः ॥४१॥
एष मुख्यतमो धर्मः क्षत्रियस्येति नः श्रुतम् । यदाजौ निहतः
शेते सद्भिः समभिपूजितः ॥ ४२ ॥ आयुधानां साम्पराये यन्मुच्येय-
महं ततः । ममैष प्रथमः कल्पो निधने स्वर्गमिच्छतः ॥ ४३ ॥
सोऽहं प्रियः सखा चास्मि धार्त्तराष्ट्रस्य धीमतः । तदर्थे हि मम
प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ॥ ४४ ॥ व्यक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः
पापदेशज । यथाचामित्रवत् सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे ॥ ४५ ॥ कामं
न खलु शक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरपि । संग्रामाद्विमुखः कर्त्तुं
धर्मज्ञ इव नास्तिकैः ॥ ४६ ॥ सारङ्ग इव घर्मार्त्तः कामं विलप
शुष्य च । न हि भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः ॥ ४७ ॥
तनुत्यजां नृसिंहानामाहवेष्वनिवर्त्तिताम् । या गतिर्गुरुणा प्रोक्ता
पुरा रामेण तां स्मरे ॥ ४८ ॥ तेषां त्राणार्थमुद्युक्तं बधार्थं द्विषता-
मपि । विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुरवसमुत्तमम् ॥ ४९ ॥ न
तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप । यो मामस्मादभिप्रायाद्वारये-

दिति मे मतिः ॥ ५० ॥ एवं विद्वान् जोषमास्व वाचात् किं बहु भाषसे । मा त्वां हत्वा प्रहास्यामि क्रव्याद्भ्यो मद्रकाधम ॥५१॥ मित्रप्रतीक्षया शल्य धार्त्तराष्ट्रस्य चोभयोः । अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि ॥ ५२ ॥ पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदिष्यसि । शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ॥ ५३ ॥ श्रोतारस्त्विदमद्येह द्रष्टारो वा कुरुध्वज । कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णौ कर्णो वा निजघान तौ ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशाम्पते । अब्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमम् ॥ ५५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः । शल्योऽब्रवीत् पुनः कर्णं निदर्शनमुदाहरन् ॥ १ ॥ जातोऽहं यज्वनां वंशे संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् । राज्ञां मूर्द्धाभिषिक्तानां स्वयं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ यथैव मत्तो मद्येन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष । तथापि त्वां प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया ॥ ३ ॥ इमां काकोपमां कर्ण प्रोच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्य्यास्त्वं निहीनकुलपांसन ॥ ४ ॥ नाहमात्मनि किञ्चिद्वै किल्बिषं कर्ण संस्मरे । येन मां त्वं महाबाहो हन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ५ ॥ अवश्यन्तु मया वाच्यं बुध्यता त्वद्धिताहितम् । विशेषतो रथस्थेन राज्ञश्चैव हितैषिणा ॥ ६ ॥ समञ्च विषमञ्चैव रथिनश्च बलाबलम् । श्रमः खेदश्च सततं हयानां रथिना सह ॥ ७ ॥ आयुधस्य परिज्ञानं रुतञ्च मृगपक्षिणाम् । भारश्चाप्यतिभारश्च शल्यानाञ्च प्रतिक्रिया ॥ ८ ॥ अस्त्रयोगश्च युद्धञ्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना । अतस्त्वां कथये कर्ण निदर्शनमिदं पुनः ॥ ९ ॥ वैश्यः किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान् । यज्वा

दानपतिः क्षान्तः स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः ॥ १० ॥ बहुपुत्रः प्रियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः। राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः ॥ ११ ॥ पुत्राणां तस्य बालानां कुमाराणां यशस्विनाम्। काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः ॥ १२ ॥ तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः। मांसोदनं दधि क्षीरं पायसं मधुसर्पिषी ॥१३॥ स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः। सदृशान् पक्षिणो दृप्तः श्रेयसश्चावमन्यते ॥ १४ ॥ अथ हंसाः समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिनः। गरुड़स्य गतौ तुल्याश्चक्राङ्गा हृष्टचेतसः ॥ १५ ॥ कुमारकास्ततो हंसान् दृष्ट्वा काकमथाब्रुवन्। भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम ॥ १६ ॥ प्रतार्य्यमानस्तैः सर्वैरल्पबुद्धिभिरण्डजः। तद्वचः सत्यमित्येव मौर्ख्याद्दर्पाच्च मन्यते ॥ १७ ॥ तान् सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क एषां श्रेष्ठभागिति। उच्छिष्टदर्पितः काको बहूनां दूरपातिनाम् ॥ १८ ॥ तेषां यं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनाम्। तमाह्वयत दुर्बुद्धिः पताव इति पक्षिणम् ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा प्राहसन् हंसा ये तत्रासन् समागताः। भाषतो बहु काकस्य बलिनः पततां वराः ॥ २० ॥ इदमूचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः ॥ २१ ॥

हंसा ऊचुः। वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः। पक्षिणाञ्च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ॥ २२ ॥ कथं नु हंसं बलिनं चक्राङ्गं दूरपातिनम्। काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते। कथं त्वं पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तत् ॥ २३ ॥ अथ हंसवचो मूढ़ः कुत्सयित्वा पुनः पुनः। प्रजगादोत्तरं काकः कत्थनो जातिलाघवात् ॥ २४ ॥

काक उवाच। शतमेकञ्च पातानां पतितास्मि न संशयः। शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ॥ २५ ॥ उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च। निडीनमथ संडीनं तिर्य्यग्डीनगतानि

च ॥ २६ ॥ डीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकम् । अतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥ २७ ॥ अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीन डीनकम् । संडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनावडीनकम् ॥ २८ ॥ सन्तातं समुदीर्णञ्च ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तकम् । गतागतं प्रतिगतं बह्वीश्च निकुलीनिकाः । कर्त्तास्मि मिषतां वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलम् ॥ २९ ॥ तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायसम् । प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहम् ॥ ३० ॥ ते वै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं नु मया सह । पातैरेभिः खलु खगाः पतता खे निराश्रये ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहङ्गमः उवाच काकं राधेय वचनं तन्निबोध मे ॥ ३२ ॥

हंस उवाच । शतमेकञ्च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवम् । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्व्वे विहङ्गमाः ॥ ३३ ॥ तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कञ्चन । पत त्वमपि रक्ताक्ष येन पातेन मन्यसे ॥ ३४ ॥ अथ काकाः प्रजहसुर्ये तत्रासन् समागताः । कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ॥ ३५ ॥ एकेनैव समस्यैकं पातेनाभिपतिष्यति । हंसस्य पतितं काको बलवानाशुविक्रमः ॥३६ प्रपेततुः स्पर्द्धया च ततस्तौ हंसवायसौ । एकपाती च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ॥ ३७ ॥ पेतिवानथ चक्राङ्गः पेतिवांश्चापि वायसः । विस्मापयिषुः पातैराचचक्षाणः स्वकां क्रियाम् ॥ ३८ ॥ अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ॥ ३९ ॥ हंसांश्चावहसन्ति स्म प्रावदन्नप्रियानि च । उत्पत्योत्पत्य च मुहुर्मुहूर्त्तमिति चेति च ॥४०॥ वृक्षाग्रेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च । कुर्व्वाणा विविधान्रावानाशंसन्तस्तथा जयम् ॥ ४१ ॥ हंसस्तु मृदुनैकेन विक्रान्तुमुपचक्रमे । प्रत्यहीयत काकाच्च मुहूर्त्तमिव मारिष ॥ ४२ ॥ मन्य च हंसांस्तानिदं वचनमब्रुवन् । योऽसावुत्पतितो हंस

सोऽसावेवं प्रहीयते ॥ ४३ ॥ अथ हंसः स तत्श्रुत्वा प्रापतत् पश्चिमां दिशम्। उपर्य्युपरि वेगेन सागरं मकरालयम् ॥ ४४ ॥ ततो भीः प्राविशत् काकं तदा तत्र विचेतसम्। द्वीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थे श्रमान्वितम्। निपतेयं क्व नु श्रान्त इति तस्मिन् जलार्णवे ॥ ४५ ॥ अविषह्यः समुद्रो हि बहुसत्त्वगणालयः। महाभूतशतोद्भासी नभसोऽपि विशिष्यते ॥ ४६ ॥ गाम्भीर्य्याद्धि समुद्रस्य न विशेषं कुलाधम। दिगम्बराम्भसां कर्ण समुद्रस्था विदुर्जनाः। विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्ण वायसः ॥ ४७ ॥ अथ हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्त्तमिति चेति च। अवेक्षमाणस्तं काकं नाशक्नुदपसर्पितुम् ॥ ४८ ॥ अतिक्रम्य तु चक्राङ्गः काकं तं समुदैक्षत। यावत्तत्वा पतत्येष काको मामिति चिन्तयन् ॥ ४९ ॥ ततः काको भृशं श्रान्तो हंसमभ्यागमत्तदा ॥ ५० ॥ तं तथा हीयमानन्तु हंसो दृष्ट्वाब्रवीदिदम्। उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ५१ ॥

हंस उवाच। बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणो मुहुर्मुहुः। पातस्य व्याहरंश्चेदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ॥ ५२ ॥ किं नाम पतितं काक यत्त्वं पतसि साम्प्रतम्। जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ प्रब्रूहि कतमो यत्र पाते वर्त्तसि वायस। एह्येहि काक शीघ्रं त्वमेष त्वां प्रतिपालये ॥ ५४ ॥

शल्य उवाच। स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च जलं तदा दृष्टो हंसेन दुष्टात्मन्निदं हंसं ततोऽब्रवीत् ॥ ५५ ॥ अपश्यन्नम्भसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः। पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदम् ॥ ५६ ॥ वयं काकाः कृता नाम चरामः काकरासिकाः। हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व माम् ॥ ५७ ॥ स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्त्तस्तुण्डेन च महार्णवम्। काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ॥ ५८ ॥ सागराम्भसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसम्।

म्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ॥ ५९ ॥ शतमेकञ्च पातानां पतान्यहमनुत्तमः । श्लाघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ॥ ६० ॥ स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्यधिको मया । कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ॥ ६१ ॥ प्रत्युवाच ततः काकः सीदमान इदं वचः । उपरिष्टात्तदा हंसमभिवीक्ष्य प्रसादयन् ॥ ६२

काक उवाच । उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येऽऽत्मानं सुपर्णवत् । अवमन्ये बहूंश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ ६३ ॥ प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां द्वीपान्तं प्रापयस्व माम् ॥६४॥ यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्वदेशं प्राप्नुयां विभो । न कञ्चिदवमन्येयमापदो मां समुद्धर ॥६५॥ तमेवं वादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् । काककाकेति वाशन्तं निमज्जन्तं महार्णवे ॥ ६६ ॥ अनुत्वा वायसं हंसो जलक्लिन्नं सुदुर्दशम् । पद्भ्यामुत्क्षिप्य वेपन्तं पृष्ठमारोपयच्छनैः ॥ ६७ ॥ आरोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूर्णं विचेतसम् । आजगाम पुनर्द्वीपं स्पर्द्धयोत्पेततुर्यतः ॥ ६८ ॥ संस्थाप्य तञ्चापि पुन. समाश्वास्य च खेचरम् । गतो यथेप्सितं देशं हंसो मन इवाशुगः ॥ ६९ ॥ एवमुच्छिष्टपुष्टः स काको हंसपराजित । बलवीर्य्यमदं कर्ण त्यक्त्वा शान्तिमुपागत ॥ ७० ॥ उच्छिष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले तु सः । एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धार्त्तराष्ट्रैर्न संशयः । सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान् कर्णावमन्यसे ॥ ७१ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवैः । विराटनगरे पार्थमेकं किं नावधीस्तदा ॥ ७२ ॥ यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च निर्जिताः स्थ किरीटिना । सृगाला इव सिंहेन क्व ते वीर्य्यमभूत्तदा ॥ ७३ ॥ भ्रातरञ्च हतं दृष्ट्वा समरे सव्यसाचिना । पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ७४ ॥ तथा द्वैतवने कर्ण गन्धर्वैः समभिद्रुतः । कुरून् समग्रानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ७५ ॥ हत्वा जित्वा च गन्धर्वांश्चित्रसेनमुखान्रणे । कर्ण दुर्य्योधनं पार्थः

सभार्य्यं समभोचयत् ॥ ७६ ॥ पुनः प्रभावः पार्थस्य पौराणः केशवस्य च । कथितः कर्ण रामेण सभायां राजसंसदि ॥ ७७ ॥ सततञ्च त्वमश्रौषीर्वचनं द्रोणभीष्मयोः । अवध्यौ वदतोः कृष्णौ सन्निधौ च महीक्षिताम् ॥ ७८ ॥ कियत्तु तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जयः । त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ॥ ७९ ॥ इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रञ्च पाण्डवम् ॥ ८० ॥ यथाश्रयत चक्राङ्गं वायसो बुद्धिमास्थितः । तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयम् ॥ ८१ ॥ यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टास्येक-रथे कर्ण तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ८२ ॥ यदा शरशतैः पार्थो दर्पं ते वारयिष्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चार्ज्जुनस्य च ॥८३॥ देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ मावमंस्था मौर्ख्यात्त्वं खद्योत इव रोचनौ ॥ ८४ ॥ सूर्य्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदर्ज्जुनकेशवौ । प्राकाश्येनातिविख्यातौ त्वन्तु खद्योतवन्नृषु ॥ ८५ ॥ एवं विद्वान्मावमंस्थाः सूतपुत्राच्युतार्ज्जुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोषमास्स्व विकत्थने ॥ ८६ ॥

इति कर्णपर्व्वणि हंसकाकीयोपाख्याने एक-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

सञ्जय उवाच । मद्राधिपस्याधिरथिर्महात्मा वचो निशम्या-प्रियमप्रतीतः । उवाच शल्यं विदितं ममैतत् यथाविधावर्ज्जुन-वासुदेवौ ॥ १ ॥ शौरेः रथं वाहयतोऽर्ज्जुनस्य बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदद्य परोक्षभूतं तव तत्तु शल्य ॥ २ ॥ तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां वरिष्ठौ व्यपेतभीर्योधयिष्यामि कृष्णौ । सन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छापोऽद्य मां ब्राह्मणसत्त-

माच ॥ ३ ॥ अवसं वै ब्राह्मणच्छद्मनाहं रामे पुरा दिव्यमस्त्रं
चिकीर्षुः । तत्रापि मे देवराजेन विघ्नो हितार्थिना फाल्गुनस्यैव
अत्र । अतो विभेदेन ममोरुमेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विरूपाम्
॥ ४ ॥ ममोरुमेत्य प्रविभेद कीटः सुप्ते गुरौ तत्र शिरो निधाय ।
ऊरुप्रभेदाच्च महान् बभूव शरीरतो मे घनशोणितौघः ॥ ५ ॥
गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानहं तच्चावबुद्धो ददृशेऽथ विप्रः । स
धैर्य्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मां वै न त्वं विप्रः कोऽसि सत्यं वदेति ॥ ६ ॥
तस्मै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् सूतवदित्य अत्र । स मां
निशम्याथ महातपस्वी संशप्तवान् रोषपरीतचेताः ॥ ७ ॥ सूतो-
पधावाप्तमिदं तवास्त्रं न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वाम् । अन्यत्र
तस्मात्तव मृत्युकालादब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् ॥ ८ ॥ तदद्य
पर्य्याप्तमतीव चास्त्रमस्मिन् संग्रामे तुमुलेऽतीव भीमे ॥ ९ ॥ योऽयं
अत्र भरतेषूपपन्नः प्रकर्षणः सर्वहरोऽतिभीमः । सोऽभिमन्ये
क्षत्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता बलवान् वै विमर्द्दैः ॥ १० ॥ अत्रो-
ग्रधन्वानमहं वरिष्ठं तरस्विनं भीममसह्यवीर्य्यम् । सत्यप्रतिज्ञं
युधि पाण्डवेयं धनञ्जयं मृत्युमुखं नयिष्ये ॥ ११ ॥ अस्त्रं हि मे
तत् प्रतिपन्नमद्य येन क्षेप्स्ये समरे शत्रुपूगान् । प्रतापिनं बल-
वन्तं कृतास्त्रं तमुग्रधन्वानममितौजसञ्च । क्रूरं शूरं रौद्रममित्र-
साहं धनञ्जयं संयुगेऽहं हनिष्ये ॥ १२ ॥ अपाम्पतिर्वेगवानप्रमेयो
निमज्जयिष्यन् बहुलाः प्रजाश्च । महावेगं कुरुते समुद्रो वेला
चैनं धारयत्यप्रमेयम् ॥ १३ ॥ प्रमुञ्चन्तं बाणसङ्घानमोघान् मर्म-
च्छिदो वीरहनः सुपत्रान् । कुन्तीपुत्रं प्रतियोत्स्यामि युद्धे ज्याः
कर्षतामुत्तममद्य लोके ॥ १४ ॥ एवं बलेनातिबलं महास्त्रं समुद्र-
कल्पं सुदुरापमुग्रम् । शरौघिणं पार्थिवान्मज्जयन्तं वेलेव पार्थ-
मिषुभिः संसहिष्ये ॥ १५ ॥ अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये
मनुष्यं धनुराददानम् । सुरासुरान् यो युधि वै जयेत तेनाद्य

मे पश्य युद्धं सुघोरम् ॥ १६ ॥ अतीव मानी पाण्डवो युद्धकामी ह्यमानुषैरेष्यति मे महास्त्रैः । अस्यास्त्रमस्त्रैः प्रतिहत्य सङ्ख्ये बाणोत्तमैः पातयिष्यामि पार्थम् ॥१७॥ दिवाकरेणाभिसमं तपन्तं समाप्तरश्मिं यशसा ज्वलन्तम् । तमोनुदं मेघ इवातिमात्रं धनञ्जयं छादयिष्यामि बाणैः ॥ १८ ॥ वैश्वानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तेजस्विनं लोकमिमं दहन्तम् । मेघो यथा शरवर्षैस्तथाहं कुन्तीपुत्रं शमयिष्यामि युद्धे ॥ १९ ॥ आशीविषं दुर्द्धरं वै सुघोरं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावम् । क्रोधप्रदीप्तमहितं दहन्तं कुन्तीपुत्रं शमयिष्यामि भल्लैः ॥ २० ॥ प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जनं मातरिश्वानमुत्तम् । युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं क्रुद्धमसृष्यमाणम् ॥ २१ ॥ विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धुर्य्यं नित्यं समरेषु प्रवीरम् । लोके वरं सर्वधनुर्द्धराणां धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये ॥ २२ ॥ अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुराददानम् । सर्वामिमां यः पृथिवीं विजिग्ये तथा विद्वान् योत्स्यमानोऽस्मि तेन ॥ २३ ॥ यः सर्वभूतानि सदैवतानि प्रस्थेऽजयत् खाण्डवे सव्यसाची । को जीवितं रक्षमाणो हि तेन युयुत्सेद्वै मानुषोऽन्यः ॥ २४ ॥ मानी दृढ़ास्त्रः कृतहस्तयोगो दिव्यास्त्रवित् श्वेतहयः प्रमाथी । तस्याहमद्यातिरथस्य कायात् शिरो हरिष्यामि शितैः पृषत्कैः ॥ २५ ॥ योत्स्याम्यहं शल्य धनञ्जयेन मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा । अन्यो हि नास्त्येकरथेन मर्त्त्यो युध्येत यः पाण्डवं मृत्युकल्पम् ॥ २६ ॥ तस्याहवे पौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्टः समितौ क्षत्रियाणाम् । किं त्वं मूर्खः प्रसभं मूढ़चेताः ममावोचः पौरुषं फाल्गुनस्य ॥ २७ ॥ अप्रियो यः पुरुषो निष्ठुरो हि क्षुद्रः क्षेप्ता क्षमिणश्चाक्षमावान् । हन्यामहं तादृशानां शतानि क्षमाम्यहं क्षमया कालयोगात् ॥ २८ ॥ अवोचस्त्वं पाण्डवार्थेऽप्रियाणि प्रधर्षयन्मां मूढ़वत् पापकर्मा ।

मय्यार्जवे जिह्ममतिर्हतस्त्वं मित्रद्रोही सप्तपदं हि मैत्रम् ॥ २९ ॥
कालस्त्वयं प्रत्युपयाति दारुणो दुर्य्योधनो युद्धमुपागमद्‌यत् ।
तस्यार्थसिद्धिं त्वभिकाङ्क्षमाणस्तन्मन्यसे यत्र नैकान्त्यमस्ति ॥ ३० ॥
मित्रं मिदेर्नन्दतेः प्रीयतेर्वा संत्रायतेर्मिनुतेर्मोदतेर्वा । ब्रवीमि ते
सर्वमिदं ममास्ति तच्चापि सर्वं समवेत्ति राजा ॥ ३१ ॥ शत्रुः शदेः
शासतेर्वा श्यतेर्वा शृणोतेर्वा श्वसतेः सीदतेर्वा । उपसर्गाद्बहुधा
सूदतेश्च प्रायेण सर्वं त्वयि तच्च मह्यम् ॥ ३२ ॥ दुर्य्योधनार्थं तव च
प्रियार्थं यशोऽर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम् । तस्मादहं पाण्डववासुदेवौ
योत्स्ये यत्नात् कर्म तत् पश्य मेऽद्य ॥३३॥ अस्त्राणि पश्याद्य ममो
त्तमानि ब्राह्मराणि दिव्यान्यथ मानुषाणि । आसादयिष्याम्यह-
मुग्रवीर्य्यं द्विपो द्विपं मत्तमिवातिमत्तः ॥ ३४ ॥ अस्त्रं ब्राह्मञ्च
मनसा तदजय्यं क्षेप्स्ये पार्थायाप्रमेयं जयाय । तेनापि मे नैव
मुच्येत युद्धे न चेत् पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ३५ ॥ वैवस्वताद्दण्ड-
हस्ताद्वरुणाद्वापि पाशिनः । सगदाद्वा धनपतेः सवज्राद्वापि वास-
वात् ॥ ३६ ॥ अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमित्रादाततायिनः । इति
शल्य विजानीहि यथा नाहं विभेम्यतः ॥ ३७ ॥ तस्मान्न मे भयं
पार्थान्नापि चैव जनार्द्दनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां साम्पराये
भविष्यति ॥ ३८ ॥ कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतोरटन्नृप । अज्ञाना-
द्विक्षिपन् बाणान् घोररूपान् भयानकान् ॥ ३९ ॥ होमधेन्वा
वत्समस्य प्रमत्त इषुणाहनम् । चरन्तं विजने शल्य ततोऽनु-
व्याजहार माम् ॥ ४० ॥ यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वा हतः
सुतः । श्वभ्रे ते पततां चक्रमिति मां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । युध्य-
मानस्य संग्रामे प्राप्तस्यैकायनं भयम् ॥ ४१ ॥ तस्माद्बिभेमि बल-
वद्ब्राह्मणव्याहृतादहम् । एते हि सोमराजान ईश्वराः सुख-
दुःखयोः ॥ ४२ ॥ अदां तस्मै गोसहस्रं बलीवर्द्दांश्च षट्शतान् ।
प्रसादं न लभे शल्य ब्राह्मणान्मद्रकेश्वर ॥ ४३ ॥ ईषादन्तान्

शतान् दासीदासशतानि च । ददतो द्विजमुख्यो मे प्रसादं न चकार सः ॥ ४४ ॥ कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश । आहरन्न लभे तस्मात् प्रसादं द्विजसत्तमात् ॥ ४५ ॥ ऋद्धं गृहं सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन । तत् सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न चेच्छति ॥ ४६ ॥ ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपराद्धं प्रयत्नतः । व्याहृतं यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ॥ ४७ ॥ अनृतोक्तं प्रजां हन्यात्ततः पापमवाप्नुयाम् । तस्माद्धर्माभिरक्षार्थं नानृतं वक्तुमुत्सहे ॥ ४८ ॥ मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्याः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया । मद्वाक्यं नानृतं लोके कश्चित् कुर्य्यात् समाप्नुहि ॥ ४९ ॥ इत्येतत्ते मया प्रोक्तं क्षिप्तेनापि सुहृत्तया । जानामि त्वां विक्षिपन्तं जोषमास्स्वोत्तरं शृणु ॥ ५० ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पुनर्महाराज मद्रराजमरिन्दमः । अभ्यभाषत राधेयः सन्निवार्य्योत्तरं वचः ॥ १ ॥ यत्त्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि । नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ॥ २ ॥ यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः । तथापि मे भयं न स्यात् किमु पार्थात् सकेशवात् ॥ ३ ॥ नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन । अन्यं जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे ॥ ४ ॥ नीचस्य बलमेतावत् पारुष्यं यत् त्वमात्थ माम् । अशक्तो मद्गुणान् वक्तुं वल्गसे बहु दुर्मते ॥ ५ ॥ न हि कर्णः समुद्भूतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमहं जातो यशोऽर्थञ्च तथात्मनः ॥ ६ ॥ सखिभावेन सौहार्द्दान्मित्रभावेन चैव हि । कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्वं शल्य जीवसि साम्प्रतम् ॥ ७ ॥ राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य कार्य्यं सुमहदुद्यतम् । मयि तच्चाहितं शल्य तेन

जीवसि मे त्वणम् ॥ ८ ॥ कृतश्च समयः पूर्वं सन्तव्यं विप्रियं वचः। समयः परिपाल्यो वै तेन जीवसि मद्रक ॥ ९ ॥ ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयं परानहम्। मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रतम् ॥ १० ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

शल्य उवाच। ननु प्रलापाः कर्णैते यान् ब्रवीषि परान् प्रति। ऋते कर्णसहस्रेण शक्यं जेतुं परान् युधि ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णो मद्राधिपं तदा। परुषं द्विगुणं भूयः प्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ २ ॥

कर्ण उवाच। इदन्तु मे त्वमेकाग्रः शृणु मद्रजनाधिप। सन्निधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतम् ॥ ३ ॥ देशांश्च विविधांश्चित्रान् पूर्ववृत्तांश्च पार्थिवान्। ब्राह्मणाः कथयन्तः स्म धृतराष्ट्रमुपासते ॥ ४ ॥ तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्द्विजोत्तमः। वाह्लीकदेशान् मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ वहिष्कृता हिमवता गङ्गया च वहिष्कृताः। सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ६ ॥ पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः। तान् धर्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥ गोवर्द्धनो नाट वटः सुभाण्डं नाम चत्वरम्। एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात् स्मराम्यहम् ॥ ८ ॥ कार्य्यणात्यर्थगूढ़ेन वाहकेषूषितं मया। ततस्तेषां समाचारः संवासाद्विदितो मया ॥ ९ ॥ शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा। जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥ १० ॥ धानागौड़ासवं पीत्वा गोमांसं लसुनैः सह। अपूपमांसवाटऽानामाशिनः शीलवर्ज्जिताः ॥ ११ ॥ हसन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः। नगरागारवप्रेषु वहिर्माल्यानु-

लेपनाः ॥ १२ ॥ मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः। अना-
वृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः। आहुरन्योऽन्यसूक्तानि
प्रब्रुवाना मदोत्कटाः ॥ १३ ॥ हे हते हे हतेत्येवं स्वामिभर्त्तृ-
हतेति च। आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति व्रात्याः पर्वस्वसंयताः ॥ १४ ॥
तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले। कश्चिद्वाहीकदुष्टानां
नातिहृष्टमना जगौ ॥ १५ ॥ सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बल-
वासिनी। मामनुस्मरती शेते वाहीकं कुरुवासिनम् ॥ १६ ॥
शतद्रुकां नदीं तीर्त्वा ताञ्च रम्यामिरावतीम्। गत्वा स्वदेशं
द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियः ॥ १७ ॥ मनःशिलोज्ज्वला-
पाङ्ग्यो गौर्य्यस्त्रिककुदञ्जनाः। कम्बलाजिनसम्वीताः कुर्वन्त्यः
प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ मृदङ्गानकशङ्खानां मर्द्दलानाञ्च निस्वनैः।
खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥ १९ ॥ शमीपीलु-
करीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु। अपूपान् सक्तुपिण्डांश्च प्राश्नन्तो
मथितान्वितान् ॥२०॥ पथिषु प्रबला भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान्।
चेलापहारं कुर्वाणास्ताड़यिष्याम भूयसः ॥ २१ ॥ एवं शीलेषु
व्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु। कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्त्तमपि मानवः
॥ २२ ॥ ईदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः। येषां
षड्भागहर्त्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणः
साधुरुत्तरं पुनरुक्तवान्। वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबो-
धत ॥ २४ ॥ तत्र स्म राक्षसी गाति सदा कृष्णचतुर्द्दशीम्।
नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ॥ २५ ॥ कदा
वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले। गव्यस्य तृप्ता मांसस्य
पीत्वा गौड़ं सुरासवम् ॥ २६ ॥ गौरीभिः सह नारीभिर्बृहतीभि-
रलङ्कृता। पलाण्डुगण्डूषयुतान् खादन्ती चैड़कान् बहून् ॥२७॥
वाराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गार्द्दभमौष्ट्रिकम्। ऐड़ञ्च ये न खादन्ति
तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ २८ ॥ इति गायन्ति ये मत्ताः शीधुना

प्राकलाय ये। सबालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथं भवेत् ॥ २९ ॥
इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते। यदन्योऽप्युक्त-
वानस्मान् ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥ ३० ॥ पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र
पीलुवनान्युत। शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ॥ ३१ ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरेः। आरट्टा नाम ते
देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत् ॥ ३२ ॥ व्रात्यानां दासमीयानां
वैदेहानामयज्वनाम्। न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणा-
स्तथा ॥ ३३ ॥ तेषां प्रनष्टधर्म्माणां वाहीकानामिति श्रुतिः।
ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ॥ ३४ ॥ काष्ठकुण्डेषु
वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते। सक्तुवाट्यावलिप्तेषु श्वावलीढेषु
निर्घृणाः ॥ ३५ ॥ आविकञ्चौष्ट्रिकञ्चैव क्षीरं गार्द्दभमेव च।
तद्विकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिबन्ति च ॥ ३६ ॥ पुत्र-
सङ्करिणो जाल्माः सर्व्वान्नक्षीरभोजनाः। आरट्टा नाम वाहीका
वर्ज्जनीया विपश्चिता ॥ ३७ ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो
ब्रवीमि ते। यदन्योऽप्युक्तवान् मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥ ३८ ॥
युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले। तद्वद्भूतिलये स्नात्वा
कथं स्वर्गं गमिष्यति ॥ ३९ ॥ पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य
पर्व्वतात्। आरट्टा नाम वाहीका न तेष्वार्य्यो द्व्यहं वसेत् ॥ ४० ॥
वहिश्च नाम हीकश्च विपाशायां पिशाचकौ। तयोरपत्यं वाहीका
नैषा सृष्टिः प्रजापतेः। ते कथं विहितान् धर्म्मान् ज्ञास्यन्ते हीन-
योनयः ॥ ४१ ॥ कारस्करान्माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा।
कर्क्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्ज्जयेत् ॥ ४२ ॥ इति तीर्था-
नुसर्त्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत्। एकरात्रशयी गेहे महोलूखल-
मेखला ॥ ४३ ॥ आरट्टा नाम ते देशा वाहीका नाम ते जनाः।
ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ॥ ४४ ॥ वेदा न तेषां
वेद्यञ्च यज्ञं यजनमेव च। व्रात्यानां दासमीयानामन्नं देवा न

भुञ्जते ॥ ४५ ॥ प्रस्थला मद्रगान्धारा आरट्टा नामतः खशाः ।
वसातिसिन्धुसौवीरा इति प्रायो विकुत्सिताः ॥ ४६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कर्ण उवाच । हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
उच्यमानं मया सम्यक् त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ १ ॥ ब्राह्मणः किल
नो गेहमभ्यागच्छत् पुरातिथिः । आचारं तत्र संप्रेच्य प्रीतो
वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ मया हिमवतः शृङ्गमेकेनाध्युषितं चिरम् ।
दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमावृताः ॥ ३ ॥ न च केन च
धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः । सर्वे हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदुक्तं
वेदपारगैः ॥ ४ ॥ अटता तु ततो देशान् नानाधर्मसमाकुलान् ।
आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशामितम् ॥ ५ ॥ तत्र वै
ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः । वैश्यः शूद्रश्च वाहीकस्ततो
भवति नापितः ॥ ६ ॥ नापितश्च पुनर्भूत्वा ततो भवति ब्राह्मणः ।
द्विजो भूत्वा तु तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ॥ ७ ॥ भवन्त्येककुले
विप्राः प्रहृष्टाः कामचारिणः । गान्धारा मद्रकाश्चैव वाहीका-
श्चाल्पचेतसः ॥८॥ एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसङ्करकारकम् । कृत्स्ना-
मटित्वा पृथिवीं वाहिकेषु विपर्य्ययः ॥ ९ ॥ हन्त शल्य विजा-
नीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदप्यन्योऽब्रवीद्वाक्यं वाहीका-
नाञ्च कुत्सितम् ॥ १० ॥ सती पुरा हृता काचिदारट्टात् किल
दस्युभिः । अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ॥ ११ ॥ बालां
बन्धुमतीं यन्मामधर्मेणोपगच्छथ । तस्मान्नार्य्यो भविष्यन्ति बन्धक्यो
वै कुलस्य वः ॥ १२ ॥ न चैवास्मात् प्रमोक्ष्यध्वं घोरात् पापा-
न्नराधमाः । तस्मात्तेषां भागहरा भागिनेया न सूनवः ॥ १३ ॥
कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः । कोशलाः काश-

पौऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा ॥ १४ ॥ चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति शाश्वतम् । नानादेशेषु सन्तश्च प्रायो बाह्यालया-दृते ॥ १५ ॥ आमत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या आनैमिषाच्चेदयो ये विशिष्टाः । धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो मद्रानृते पाञ्चनदांश्च जिह्मान् ॥ १६ ॥ एवं विद्वान् धर्मकथासु राजंस्तूष्णीम्भूतो जड़-वच्छल्य भूयाः । त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा षड्भागहर्त्ता शुभदुष्कृतस्य ॥ १७ ॥ अथ वा दुष्कृतस्य त्वं हर्त्ता तेषामरक्षिता । रक्षिता पुण्यभाग्राजा प्रजानां त्वं ह्यपुण्यभाक् ॥ १८ ॥ पूज्यमाने पुरा धर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते । धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ॥ १९ ॥ व्रात्यानां दाशमीयानां कृतेऽप्यशुभकर्मणाम् । ब्रह्मणा निर्मिते धर्मे कस्मात् धिक्कर्त्तुमर्हति ॥ २० ॥ इति पाञ्च-नदं धर्ममवमेने पितामहः । स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु सोऽप्येतान्नाभ्य-पूजयत् ॥ २१ ॥ हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । कल्माषपादसरसि निमज्जन्राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् । मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलम् ॥ २३ ॥ निमज्जमानमुद्धृत्य कश्चिद्राजा निशा-चरम् । अपृच्छत्तेन चाख्यातं प्रोक्तवांस्तन्निबोध मे ॥ २४ ॥ मानुषाणां मलं म्लेच्छा म्लेच्छानामौष्ट्रिका मलम् । औष्टीकाणां मलं षण्डाः षण्डानां राजयाजकाः ॥ २५ ॥ राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणाञ्च यन्मलम् । तद्भवेद्वै तव मलं यद्यस्मांस्त्वं न मुञ्चसि ॥ २६ ॥ इति रक्षोपसृष्टेषु विषवीर्य्यहतेषु च । राक्षसं भेषजं प्रोक्तं संसिद्धवचनोत्तरम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्मं सत्यं मत्स्याः शूरसेनाश्च यज्ञम् । प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः स्तेना वाहीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः ॥ २८ ॥ कृत-घ्नता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्षः । वाक्पारुष्यं गोवधो रात्रिचर्य्या बहिर्गेहं परवस्त्रोपभोगः । येषां धर्मस्तान्

प्रति नास्त्यधर्मो ह्यारट्टकान् पाञ्चनदान् धिगस्तु ॥ २९ ॥ आपा-
ञ्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ।
अथोदीच्याश्चाङ्गका मागधाश्च शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः॥३०॥
प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदःपुरोगमाः । दक्षिणां पितरो
गुप्तां यमेन शुभकर्मणा ॥ ३१ ॥ प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः
सुरान् बली । उदीचीं भगवान् सोमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ॥३२॥
तथा रक्षःपिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमम् । गुह्यकाश्च महाराज
पर्वतं गन्धमादनम् । ध्रुवः सर्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जना-
र्द्दनः ॥३३॥ इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोशलाः । अर्द्धोक्ताः
कुरुपाञ्चालाः शाल्वाः कृत्स्नानुशासनाः ॥ ३४ ॥ पार्वतीयाश्च
विषमा यथैव शिवयस्तथा । सर्वज्ञा यवना राजन् शूराश्चैव
विशेषतः ॥ ३५ ॥ म्लेच्छाः स्वसंज्ञानियता नानुक्ता इतरेजनाः ।
प्रतिवद्धास्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः । स त्वमेतादृशः शल्य
नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ पृथिव्यां सर्वदेशानां मद्रको मल-
मुच्यते । तथा स्त्रीणाञ्च सर्वासां मद्रिका मलमुच्यते ॥ ३७ ॥
शीधोः पानं गुरुतल्पावमर्द्दो भ्रूणहत्या परवित्तापहारः । येषां
धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म आरट्टकान् पाञ्चनदान् धिगस्तु ॥ ३८ ॥
एतज्ज्ञात्वा जोषमास्स्व प्रतीपं मा स्म वै कृथाः । मा त्वां पूर्वमहं
हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥

शल्य उवाच । आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः ।
अङ्गेषु वर्त्तते कर्ण येषामधिपतिर्भवान् ॥४०॥ रथातिरथसङ्ख्यायां
यत्त्वां भीष्मस्तदाब्रवीत् । तान् विदित्वात्मनो दोषान्निर्मन्युर्भव
मा क्रुधः ॥ ४१ ॥ सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति क्षत्रियाः सन्ति सर्वतः ।
वैश्याः शूद्रास्तथा कर्ण स्त्रियः साध्व्यश्च सुव्रताः ॥ ४२ ॥ रमन्ते
चोपहासेन पुरुषाः पुरुषैः सह । अन्योऽन्यमतितक्षन्तो देशे देशे
समैथुनाः ॥ ४३ ॥ परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।

आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि च मुह्यति ॥ ४४ ॥ सर्व्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । दुर्मनुष्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्व्वत्र धार्म्मिकाः ॥ ४५ ॥ न कर्ण देशसामान्यात् सर्व्वः पापं निषेवते । यादृशाः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत् । सखिभावेन राधेयं शल्यं स्वाजन्यकेन च ॥ ४७ ॥ ततो निवारितः कर्णो धार्त्तराष्ट्रेण मारिष । कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह शल्योऽप्यभिमुखः परान् ॥४८॥ ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्य्याहीत्यचोदयत् ॥४९॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णशल्यसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । ततः परानीकसहं व्यूहमप्रतिमं कृतम् । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां धृष्टद्युम्नाभिरक्षितम् ॥ १ ॥ प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च । वादित्राणाञ्च निनदैः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २ ॥ वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्डः परन्तपः । प्रतिव्यूह्य महातेजा यथावद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ व्यधमत् पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव । युधिष्ठिरञ्चाभ्यहनदपसव्यञ्चकार ह ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् । धृष्टद्युम्नमुखान् सर्व्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् । सर्व्वानेव महेष्वासानजय्यानमरैरपि ॥ ५ ॥ के च पक्षौ प्रपक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय । प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः ॥ ६ ॥ कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहन्त मामकान् । कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणम् ॥ ७ ॥ क्व च वीभत्सुरभवत् यत् कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरम् । को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये शक्तोऽभ्येतुं युधिष्ठिरम् ॥८॥ सर्व्वभूतानि यो ह्येकः खाण्डवे जितवान् पुरा । कस्तमन्यस्तु राधेयात् प्रतियुध्येज्जिजीविषुः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनश्च यथागतः ।
परिवार्य्य नृपं स्वं स्वं संग्रामश्चाभवद्यथा ॥ १० ॥ कृपः शारद्वतो
राजन्मागधाश्च तरस्विनः । सात्वतः कृतवर्मा च दक्षिणं पक्ष-
माश्रिताः ॥ ११ ॥ तेषां प्रपक्षौ शकुनिरुलूकश्च महारथः ।
सादिभिर्विमलप्रासैस्तवानीकमरक्षताम् ॥ १२ ॥ गान्धारिभिरसं-
भ्रान्तैः पार्वतीयैश्च दुर्ज्जयैः । शलभानामिव व्रातैः पिशाचैरिव
दुर्दृशैः ॥ १३ ॥ चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्त्तिनाम् ।
संशप्तका युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपालयन् । समन्वितास्तव सुतैः
कृष्णार्जुनजिघांसवः ॥ १४ ॥ तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः शकाश्च
यवनैः सह । निदेशात् सूतपुत्रस्य सरथाः साश्वपत्तयः । आह्व-
यन्तोऽर्ज्जुनं तस्थुः केशवञ्च महाबलम् ॥ १५ ॥ मध्ये सेनामुखे
कर्णो व्यवातिष्ठत दंशितः । चित्रवर्माङ्गदः स्रग्वी पालयन् वाहिनी-
मुखम् ॥ १६ ॥ रक्ष्यमाणः सुसंरब्धैः पुत्रैः शस्त्रभृतां वरः ।
वाहिनीप्रमुखे वीरः संप्रकर्षन्नशोभत ॥ १७ ॥ अभ्यवर्त्तन्महाबाहुः
सूर्य्यवैश्वानरप्रभः । महाद्विपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ॥१८॥
दुःशासनो वृतः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयान्महा-
राज स्वयं दुर्य्योधनो नृपः । चित्राश्वैश्चित्रसन्नाहैः सोदर्य्यैरभि-
रक्षितः ॥ १९ ॥ रक्ष्यमाणो महावीर्य्यैः सहितैर्मद्रकेकयैः ।
अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः ॥ २० ॥ अश्वत्थामा कुरू-
णाञ्च ये प्रवीरा महारथाः । नित्यमत्ताश्च मातङ्गाः शूरैर्म्लेच्छैः
समन्विताः । अन्वयुस्तद्रथानीकं क्षरन्त इव तोयदाः ॥ २१ ॥ ते
ध्वजैर्वैजयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः । सादिभिश्चास्थिता रेजु-
र्द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ २२ ॥ तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः
सहस्रशः । पट्टिशासिधराः शूरा बभूवुरनिवर्त्तिनः ॥ २३ ॥
सादिभिस्स्यन्दनैर्नागैरधिकं समलंकृतैः । स व्यूहराजो विबभौ
देवासुरचमूपमः ॥ २४ ॥ बार्हस्पत्यः सुविहितो नायकेन विप-

स्थिता । नृत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयमादधत् ॥ २५ ॥ तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः । पत्त्यश्वरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २६ ॥ ततः सेनामुखे कर्णं दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रघ्नमेकवीरमुवाच ह ॥ २७ ॥ पश्यार्ज्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे । युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानीकं प्रकाशते ॥ २८ ॥ तदेतद्वै समालोक्य प्रत्यमित्रं महाबलम् । यथा नाभिभवत्यस्मांस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तोऽर्ज्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् । यथा भवानाह तथा तत् सर्वं न तदन्यथा ॥ ३० ॥ यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत । प्रधानवध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहम् ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तस्मात्त्वमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनम् । वृषसेनञ्च नकुलः सहदेवोऽपि सौबलम् ॥ ३२ ॥ दुःशासनं शतानीको हार्द्दिक्यं शिनिपुङ्गवः । पाण्ड्यो द्रोणसुतं यातु स्वयं योत्स्याम्यहं कृपम् ॥ ३३ ॥ द्रौपदेया धार्त्तराष्ट्रान् शिष्टान् सह शिखण्डिना । ते ते च तांस्तान् सहितानस्माकं घ्नन्तु मामकाः ॥३४॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः । व्यादिदेश स्वसैन्यानि स्वयञ्चागाच्चमूमुखम् ॥ ३५ ॥ अग्निर्वैश्वानरः पूर्वो ब्रह्मेशः सप्तितां गतः । तस्माद्यः प्रथमो जातस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३६॥ ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत् पुरा । तमाद्यं रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ॥ ३७ ॥ अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वा चाद्भुतदर्शनम् । उवाचाधिरथिं शल्यः पुनस्तं युद्धदुर्मदम् ॥ ३८ ॥ अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । दुर्वारः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव । निघ्नन्नमित्रान् कौन्तेयो यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥ श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्वनो महान् । ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४० ॥ एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति । चक्रनेमिप्रणुन्नेव कम्पते

कर्ण मेदिनी ॥ ४१ ॥ प्रवात्येष महावायुरभितस्तव वाहिनीम् । क्रव्यादा व्याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवम् ॥ ४२ ॥ पश्य कर्ण महाघोरं भयदं लोमहर्षणम् । कबन्धं मेघसङ्काशं भानुमावृत्य संस्थितम् ॥ ४३ ॥ पश्य यूथैर्बहुविधैर्मृगाणां सर्वतो दिशम् । बलिभिः कर्ण शार्दूलैरादित्योऽभिनिरीक्ष्यते ॥ ४४ ॥ पश्य कङ्कांश्च गृध्रांश्च समवेतान् सहस्रशः । स्थितानभिमुखान् घोरानन्योऽन्यमभिभाषतः ॥ ४५ ॥ रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्ण महारथे । प्रवराः प्रचलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ॥ ४६ ॥ सवेपथून् हयान् पश्य महाकायान्महाजवान् । प्लवमानान् दर्शनीयानाकाशे गरुडानिव ॥ ४७ ॥ ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः । स्वप्स्यन्ति निहताः कर्ण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ शङ्खानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः । आनकानाञ्च राधेय मृदङ्गानाञ्च सर्वशः ॥ ४९ ॥ बाणशब्दान् बहुविधान् नराश्वरथनिस्वनान् । ज्यातलत्रेषु शब्दांश्च शृणु कर्ण महात्मनाम् ॥ ५० ॥ हेमरूप्यप्रमृष्टानां वाससां शिल्पनिर्मिताः । नानावर्णा रथे भान्ति श्वसनेन प्रकम्पिताः ॥५१॥ सहेमचन्द्रतारार्काः पताकाः किङ्किणीयुताः । पश्य कर्णार्जुनस्यैताः सौदामिन्य इवाम्बुदे ॥ ५२ ॥ ध्वजाः कणकणायन्ते वातेनाभिसमीरिताः । विभ्राजन्ति रथो कर्ण विमाने देवता यथा । सपताका रथाश्चैते पाञ्चालानां महात्मनाम् ॥ ५३ ॥ पश्य कुन्तीसुतं वीरं बीभत्सुमपराजितम् । प्रधर्षयितुमायान्तं कपिप्रवरकेतनम् ॥ ५४ ॥ एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षणीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो द्विषतां मन्युवर्द्धन ॥ ५५ ॥ एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं कृष्णस्य धीमतः । अत्यर्थं भ्राजते कृष्णे कौस्तुभस्तु मणिस्ततः ॥ ५६ ॥ एष शार्ङ्गगदापाणिर्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् । वाहयन्नेति तुरगान् पाण्डरान् वातरंहसः ॥ ५७ ॥ एतत् कूजति गाण्डीवं विकृष्टं सव्यसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता

न्त्यमित्रान् शिताः शराः ॥ ५८ ॥ शिशलायतताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः । एषा भूः कीर्य्यते राज्ञां शिरोभिरपलायिनाम् ॥ ५९ ॥ एते परिघसङ्काशाः पुण्यगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुधशौण्डानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः ॥ ६० ॥ निरस्तनेत्रजिह्वान्ता वाजिनः सह सादिभिः । पतिताः पात्यमानाश्च क्षितौ क्षीणाश्च शेरते ॥ ६१ ॥ एते पर्वतशृङ्गाणां तुल्यरूपा हता द्विपाः । संछिन्नभिन्नाः पार्थेन प्रपतन्त्यद्रयो यथा ॥ ६२ ॥ गन्धर्वनगराकारा रथा हतनरेश्वराः । विमानानीव पुण्यान्ते स्वर्गिणां निपतन्त्यमी ॥ ६३ ॥ व्याकुलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरीटिना । नानामृगसहस्राणां यूथं केशरिणा यथा ॥ ६४ ॥ घ्नन्त्येते पार्थिवान् वीराः पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागाश्वरथपत्तौघांस्तावकान् समभिघ्नतः ॥ ६५ ॥ एष सूर्य्य इवाम्भोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते । ध्वजाग्रं दृश्यते तस्य ज्याशब्दश्चापि श्रूयते ॥ ६६ ॥ अद्य द्रष्टासि तं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । निघ्नन्तं शात्रवान् सङ्ख्ये यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ ६७ ॥ अद्य तौ पुरुषव्याघ्रौ लोहिताक्षौ परन्तपौ । वासुदेवार्जुनौ कर्ण द्रष्टास्येकरथे स्थितौ ॥ ६८ ॥ सारथिर्यस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् । तञ्चेद्धन्तासि राधेय त्वन्नो राजा भविष्यसि ॥ ६९ ॥ एष संशप्तकाहूतस्तानेवाभिमुखो गतः । करोति कदनञ्चैषां संग्रामे द्विषतां बली ॥ ७० ॥ इति ब्रुवाणं मद्रेशं कर्णः प्राहातिमन्युवान् । पश्य संशप्तकैः क्रुद्धैः सर्वतः समभिद्रुतः ॥ ७१ ॥ एष सूर्य्य इवाम्भोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते । एतदन्तोऽर्जुनः शल्य निमग्नो योधसागरे ॥ ७२ ॥

शल्य उवाच । वरुणं कोऽम्भसा हन्यादिन्धनेन च पावकम् । कोऽनिलं वा निगृह्णीयात् पिबेद्वा को महार्णवम् ॥ ७३ ॥ ईदृग्रूपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहम् । न हि शक्योऽर्जुनो जेतुं युधि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७४ ॥ अथ वा परितोषस्ते वाचोक्त्वा सुमना

भव। न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथम् ॥ ७५ ॥ बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत क्रुद्ध इमाः प्रजाः । पातयेत्त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ७६ ॥ पश्य कुन्तीसुतं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् । प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवापरम् ॥ ७७ ॥ अमर्षी नित्यसंरब्धश्चिरवैरमनुस्मरन् । एष भीमो जयप्रेप्सुर्युधि तिष्ठति वीर्य्यवान् ॥ ७८ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः । तिष्ठत्यसुकरः सङ्ख्ये परैः परपुरञ्जयः ॥ ७९ ॥ एतौ च पुरुषव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ । नकुलः सहदेवश्च तिष्ठतो युधि दुर्ज्जयौ ॥ ८० ॥ दृश्यन्त एते कार्ष्णेयाः पञ्च पञ्चाचला इव । व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्व्वेऽर्जुनसमा युधि ॥ ८१ ॥ एते द्रुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । स्फीताः सत्यजितो वीरास्तिष्ठन्ति परमौजसः ॥ ८२ ॥ असाविन्द्र इवासह्यः सात्यकिः सात्वतां वरः । युयुत्सुरुपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकसमः पुरः ॥ ८३ ॥ इति संवदतोरेव तयोः पुरुषसिंहयोः । ते सेने समसज्जेतां गङ्गायमुनवद्भृशम् ॥ ८४ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु संसक्तेषु च सञ्जय । संशप्तकान् कथं पार्थो गतः कर्णश्च पाण्डवान् ॥ १ ॥ एतद्विस्तरशो युद्धं प्रब्रूहि कुशलो ह्यसि । न हि तृप्यामि वीराणां शृण्वानो विक्रमान्रणे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । तथास्थितमवज्ञाय प्रत्यमित्रबलं महत् । अव्यूहतार्ज्जुनो व्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नये ॥ ३ ॥ तत् सादिनागकलिलं पदातिपथसंकुलम् । धृष्टद्युम्नमुखं व्यूढमशोभत महद्बलम् ॥ ४ ॥ पारावतसवर्णाश्वश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः । पार्षतः

प्रवभो धन्वी कालो विग्रहवानिव ॥ ५ ॥ पार्श्वतस्त्वभितस्तस्यु-
र्द्रौपदेया युयुत्सवः । दिव्यवर्म्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः ॥
सानुगा दीप्तवपुषश्चन्द्रं तारागणा इव ॥ ६ ॥ अथ व्यूढेष्वनीकेषु
प्रेक्ष्य संशप्तकान्रणे । क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदुद्राव व्याक्षिपन् गाण्डिवं
धनुः ॥ ७ ॥ अथ संशप्तकाः पार्थमभ्यधावन् वधैषिणः । विजये
धृतसङ्कल्पा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ८ ॥ तन्नराश्वौघवहुलं मत्त-
नागरथाकुलम् । पत्तिमच्छूरवीरौघं द्रुतमर्ज्जुनमार्द्दयत् ॥ ९ ॥
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत् किरीटिना । तस्यैव नः श्रुतो
यादृङ्निवातकवचैः सह ॥ १० ॥ रथानश्वान् ध्वजान्नागान् पत्ती-
न्रणगतानपि । इषून् धनूंषि खड्गांश्च चक्राणि च परश्वधान्
॥ ११ ॥ सायुधानुद्यतान् बाहून् विविधान्यायुधानि च । चिच्छेद
द्विषतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः ॥ १२ ॥ तस्मिन् सैन्यमहावर्त्ते
पातालतलसन्निभे । निमग्नं तं रथं मत्वा नेदुः संशप्तकास्तदा
॥ १३ ॥ स पुरस्तादरीन् हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत् । दक्षिणेन
च पश्चाच्च क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ १४ ॥ अथ पाञ्चालचेदीनां सृञ्ज-
यानाञ्च मारिष । त्वदीयैः सह संग्राम आसीत् परमदारुणः
॥ १५ ॥ कृपश्च कृतवर्म्मा च शकुनिश्चापि सौबलः हृष्टसेनाः
सुसंरब्धा रथानीकप्रहारिणः ॥ १६ ॥ कोशलैः काशिमत्स्यैश्च
कारुषैः कैकयैरपि । शूरसेनैः शूरवरैर्युयुधुर्युद्धदुर्म्मदाः ॥ १७ ॥
तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मासुनाशनम् । क्षत्रविट्शूद्रवीराणां
धर्म्म्यं स्वर्ग्यं यशस्करम् ॥ १८ ॥ दुर्य्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभि-
र्भरतर्षभ । गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः ॥ १९ ॥
पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च । युध्यमानं रणे कर्णं
कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ॥ २० ॥ कर्णोऽपि निशितैर्बाणैर्विनिहत्य
महाचमूम् । प्रमृद्य च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ २१ ॥
विवर्म्मायुधदेहासून् कृत्वा शत्रून् सहस्रशः । युक्त्वा स्वर्गयशोभ्याञ्च

खेभ्यो मुहुर्मुहुरावहत् ॥ २२ ॥ एवं मारिष संग्रामो नरवाजिरथ-क्षयः। कुरूणां सृञ्जयानाञ्च देवासुरसमोऽभवत् ॥ २३ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यत्तत् प्रविश्य पार्थानां सैन्यं कुर्वन् जन-क्षयम्। कर्णो राजानमभ्यर्च्छत्तमाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥ के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन्। कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधि-ष्ठिरमपीड़यत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। धृष्टद्युम्नमुखान् पार्थान् दृष्ट्वा कर्णो व्यव-स्थितान्। समभ्यधावत्त्वरितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणः ॥ ३ ॥ तं तूर्णमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाशिनः। प्रत्युद्ययुर्महात्मानं हंसा इव महार्णवम् ॥ ४ ॥ ततः शङ्खसहस्राणां निस्वनो हृदयङ्गमः। प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दश्च दारुणः ॥ ५ ॥ नानावादित्रनादश्च द्विपाश्वरथनिस्वनः। सिंहनादश्च वीराणामभवद्दारुणस्तदा ॥ ६ ॥ साद्रिद्रुमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरम्। सार्केन्दुग्रहनक्षत्रा द्यौश्च व्यक्तं विघूर्णिता ॥ ७ ॥ इति भूतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्यथुः। यानि चाप्यल्पसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ८ ॥ अथ कर्णो भृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन्। जघान पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव ॥ ९ ॥ स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विसृजन् शरान्। प्रभद्रकाणां प्रवरानहनत् सप्तसप्ततिम् ॥ १० ॥ ततः सुपुङ्खैर्निशितै रथश्रेष्ठो रथेषुभिः। अवधीत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिम् ॥ ११ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदा-रणैः। चेदिकानवधीद्वीरः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२ ॥ तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुषम्। परिवव्रुर्महाराज पाञ्चालानां रथव्रजाः ॥ १३ ॥ ततः सन्धाय विशिखान् पञ्च भारत दुःसहान्।

पाञ्चालानवधीत् पञ्च कर्णो वैकर्त्तनो वृषः ॥ १४ ॥ भानुदेवं चित्र-
सेनं सेनाविन्दुञ्च भारत। तपनं शूरसेनञ्च पाञ्चालानहनद्रणे
॥ १५ ॥ पाञ्चालेषु च शूरेषु वध्यमानेषु सायकैः। हाहाकारो
महानासीत् पाञ्चालानां महाहवे ॥ १६ ॥ परिवव्रुर्महाराज
पाञ्चालानां रथा दश। पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पत-
त्रिभिः ॥ १७ ॥ चक्ररक्षौ तु कर्णस्य पुत्रौ मारिष दुर्ज्जयौ।
सुषेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यताम् ॥ १८ ॥ पृष्ठगोप्ता तु
कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः। वृषसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पर्य्य-
पालयत् ॥ १९ ॥ धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः।
जनमेजयः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ॥ २० ॥ चेदिकैकय-
पाञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दंशिताः। समभ्यधावन्राधेयं जिघांसन्तः
प्रहारिणम् ॥ २१ ॥ त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च।
अभ्यवर्षन् विमर्द्दन्तं प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥ २२ ॥ पितरन्तु
परीप्सन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः। त्वदीयाश्चापरे राजन् वीरा
वीरानवारयन् ॥ २३ ॥ सुषेणो भीमसेनस्य छित्त्वा भल्लेन कार्मु-
कम्। नाराचैः सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीमं ननाद ह ॥ २४ ॥
अथान्यद्धनुरादाय सुदृढं भीमविक्रमः। सज्यं वृकोदरः कृत्वा
सुषेणस्याच्छिनद्धनुः ॥ २५ ॥ विव्याध चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्य-
न्निवेषुभिः। कर्णञ्च तूर्णं विव्याध सप्तत्या निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
भानुसेनञ्च दशभिः साश्वसूतायुधध्वजम्। पश्यतां सुहृदां मध्ये
कर्णपुत्रमपातयत् ॥ २७ ॥ क्षुरप्रणुन्नं तत्तस्य शिरश्चन्द्रनिभा-
ननम्। शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्रष्टमिवाम्बुजम् ॥ २८ ॥ हत्वा
कर्णसुतं भीमस्तावकान् पुनरार्द्दयत्। कृपहार्द्दिक्ययोश्छित्त्वा
चापौ तावप्यथार्द्दयत् ॥ २९ ॥ दुःशासनं त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं
षड्भिरायसैः। उलूकञ्च पतत्रिञ्च चकार विरथावुभौ ॥ ३० ॥
हा सुषेण हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त सायकम्। यमस्य कर्णश्छिच्छेद

त्रिभिश्चैनमताड़यत् ॥ ३१ ॥ अथान्यं परिजग्राह सुपर्वाणं सुते-
जनम् । सुषेणायाहजञ्जीमस्तमप्यस्याच्छिनद्वृषः ॥ ३२ ॥ पुनः
कर्णस्त्रिंशत्या भीमसेनमथेषुभिः । पुत्रं परीप्सन् विव्याध क्रूरं
क्रूरैर्जिघांसया ॥ ३३ ॥ सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमम् ।
नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३४ ॥ नकुलस्तन्तु
विंशत्या विद्धा भारसहैर्दृढैः । ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भय-
मादधत् ॥ ३५ ॥ तं सुषेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः ।
चिच्छेद च धनुः शीघ्रं क्षुरप्रेण महारथ ॥ ३६ ॥ अथान्यद्धनु-
रादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं नवभिर्बाणैर्वारयामास
संयुगे ॥ ३७ ॥ स तु बाणैर्दिशो राजन्नाच्छाद्य परवीरहा ।
आजघ्ने सारथिञ्चास्य सुषेणञ्च ततस्त्रिभिः । चिच्छेद चास्य सुदृढ़ं
धनुर्भल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा ॥ ३८ ॥ अथान्यद्धनुरादाय सुषेणः क्रोध-
मूर्च्छितः । अविध्यन्नकुलं षष्ट्या सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ ३९ ॥ तद्-
युद्धं सुमहद्धोरमासीद्देवासुरोपमम् । निघ्नतां सायकैस्तूर्णमन्यो-
ऽन्यस्य वधं प्रति ॥ ४० ॥ सात्यकिर्वृषसेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः
शरैः । धनुश्चिच्छेद भल्लेन जघानाश्वांश्च सप्तभिः ॥ ४१ ॥ ध्वज-
मेकेषुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताड़यत् । अथावसन्नः स रथे मुहू-
र्त्तात् पुनरुत्थितः ॥ ४२ ॥ स रणे युयुधानेन विसूताश्वरथध्वजः ।
कृतो जिघांसुः शैनेयं खड्गचर्मधृगभ्ययात् ॥४३॥ तस्य चाप्लवतः
शीघ्रं वृषसेनस्य सात्यकिः । वराहकर्णैर्दशभिरविध्यदसिचर्मणी
॥ ४४ ॥ दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यायुधं कृतम् । आरोप्य
स्वरथं तूर्णमपोवाह रथान्तरम् ॥ ४५ ॥ अथान्यं रथमास्थाय
वृषसेनो महारथः । द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानञ्च पञ्चभिः ॥४६
भीमसेनं चतुःषष्ट्या सहदेवञ्च पञ्चभिः । नकुलं त्रिंशता बाणैः
शतानीकञ्च सप्तभिः ॥ ४७ ॥ शिखण्डिनञ्च दशभिर्धर्मराजं शतेन
। च एतांश्चान्यांश्च राजेन्द्र प्रवीरान् जयगृद्धिनः ॥ ४८ ॥ अभ्य-

ष्वयन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विशाम्पते । कर्णस्य युधि दुर्द्धर्षस्ततः पृष्ठमपालयत् ॥ ४९ ॥ दुःशासनञ्च शैनेयो नवैर्नवभिरायसैः । विसूताश्वरथं कृत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् ॥ ५० ॥ स त्वन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः । युयुधे पाण्डवैः सार्द्धं कर्णस्याप्याययन् बलम् ॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततः कर्णमविध्यद्दशभिः शरैः । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः ॥ ५२ ॥ भीमसेनश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः । नकुलस्त्रिंशता वाणैः शतानीकश्च सप्तभिः । शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराजः शतेन च ॥५३॥ एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृद्धिनः । अभ्यर्द्दयन्महेष्वासं सूतपुत्रं महामृधे ॥ ५४ ॥ तान् सूतपुत्रो विशिखैर्द्दशभिर्द्दशभिः शरैः । रथेनानुचरन् वीरः प्रत्यविध्यदरिन्दमः ॥ ५५ ॥ तत्रास्त्रवीर्य्यं कर्णस्य लाघवञ्च महात्मनः । अपश्याम महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६ ॥ न ह्याददानं ददृशुः सन्दधानञ्च सायकान् । विमुञ्चन्तञ्च संरम्भाद्ददृशुस्ते हतानरीन् ॥ ५७ ॥ द्यौर्वियद्भूर्द्दिशश्चैव प्रपूर्णा निशितैः शरैः । अरुणाभ्रावृताकारं तस्मिन्देशे बभौ वियत् ॥ ५८ ॥ नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्तः प्रतापवान् । यैर्विद्धः प्रत्यविध्यत्तानेकैकं त्रिगुणैः शरैः ॥ ५९ ॥ दशभिर्द्दशभिश्चैनान् पुनर्विद्ध्वा ननाद च । साश्वसूतरथच्छत्रास्ततस्ते विवरं ददुः ॥ ६० ॥ तान् प्रमृद्य महेष्वासान्राधेयः शरवृष्टिभिः । राजानीकमसंबाधं प्राविशच्छत्रुकर्षणः ॥ ६१ ॥ स रथांस्त्रिंशतं हत्वा चेदीनामनिवर्त्तिनाम् । राधेयो निशितैर्वाणैस्ततोऽभ्यर्च्छद्युधिष्ठिरम् ॥ ६२ ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् शिखण्डी चससात्यकिः । राधेयात् परिरक्षन्तो राजानं पर्य्यवारयन् ॥६३॥ तथैव तावकाः सर्व्वे कर्णं दुर्व्वारणं रणे । यत्ताः शूरा महेष्वासाः पर्य्यरक्षन्त सर्व्वशः ॥ ६४ ॥ नानावादित्रघोषाश्च प्रादुरासन् विशाम्पते । सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणामभिगर्ज्जताम् ॥ ६५ ॥ ततः

पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः। युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम्॥ ६६॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥

सञ्जय उवाच। विद्राव्य कर्णस्तां सेनां धर्मराजमुपाद्रवत्। रथहस्त्यश्वपत्तीनां सहस्रैः परिवारितः॥ १॥ नानायुधसहस्राणि प्रेषितान्यरिभिर्वृषः। छित्त्वा बाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसंभ्रमात्॥ २॥ निचकर्त्त शिरांस्येषां बाहूनूरूंश्च सूतजः। ते हता वसुधां पेतुर्भग्नाश्चान्ये विदुद्रुवुः॥ ३॥ द्रविड़ान्ध्रनिषादाश्च पुनः सात्यकिचोदिताः। अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्तयः कर्णमाहवे॥ ४॥ ते विबाहुशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः। पेतुः पृथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा॥ ५॥ एवं योधशतान्याजौ सहस्राण्ययुतानि च। हतानीयुर्महीं देहैर्यशसापूर्य रोदसी॥ ६॥ अथ वैकर्त्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकम्। रुरुधुः पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव॥ ७॥ स तान् प्रमृद्याभ्यपतत् पुनरेव युधिष्ठिरम्। मन्त्रौषधिक्रियातीतो व्याधिरत्युल्बणो यथा॥ ८॥ स राजगृद्धिभी रुद्धः पाण्डुपाञ्चालकेकयैः। नाशकत्तानतिक्रान्तुं मृत्युर्ब्रह्मविदो यथा॥ ९॥ ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितम्। अब्रवीत् परवीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः॥ १०॥ कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्र वचः शृणु। सदा स्पर्द्धसि संग्रामे फाल्गुनेन तरस्विना॥ ११॥ तथास्मान् बाधसे नित्यं धार्त्तराष्ट्रमते स्थितः। यद्बलं यच्च ते वीर्यं प्रद्वेषो यश्च पाण्डुषु॥ १२॥ तत् सर्वं दर्शयास्वद्य पौरुषं महदास्थितः। युद्धश्रद्धाञ्च तेऽद्याहं विनेष्यामि महाहवे॥ १३॥ एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा। सुवर्णपुङ्खैर्दशभिर्विव्याधायस्मयैः शरैः॥ १४॥ तं सू-

पुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्दमः। वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव भारत ॥ १५ ॥ सोऽवज्ञाया तु निर्विद्धः सूतपुत्रेण मारिष। प्रजज्वाल महाबाहुर्हविषेव हुताशनः ॥ १६ ॥ ततो विस्फार्य्य सुमहच्चापं हेमपरिष्कृतम्। समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणम् ॥ १७ ॥ ततः पूर्णायतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरम्। मुमोच त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया ॥ १८ ॥ स तु वेगवता मुक्तो वाणो वज्राशनिस्वनः। विभेद सहसा कर्णं सव्यपार्श्वे महारथम् ॥ १९ ॥ स तु तेन प्रहारेण पीड़ितः प्रमुमोह वै। स्रस्तगात्रो महाबाहुर्धनुरुत्सृज्य स्यन्दने ॥ २० ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं धार्त्तराष्ट्रबलं महत्। विवर्णमुखभूयिष्ठं दृष्ट्वा कर्णं तथागतम् ॥ २१ ॥ सिंहनादश्च सञ्जज्ञे क्ष्वेड़ाः किलकिलास्तथा। पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमम् ॥ २२ ॥ प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव। दध्रे राजन् विनाशाय मनः क्रूरपराक्रमः ॥ २३ ॥ स हेमविकृतं चापं विस्फार्य्य विजयं महत्। अवारयदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ २४ ॥ ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षौ महात्मनः। जघान चन्द्रदेवञ्च दण्डधारञ्च संयुगे ॥ २५ ॥ तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वतः। रथाभ्यासे चकाशेते चन्द्रस्येव पुनर्वसू ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यत्त्रिंशता शरैः। सुषेणं सत्यसेनञ्च त्रिभिस्त्रिभिरताड़यत् ॥ २७ ॥ शल्यं नवत्या विव्याध त्रिसप्तत्याथ सूतजम्। तांश्चास्य गोप्तृन् विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ २८ ॥ ततः प्रहस्याधिरथिर्विधुन्वानः स्वकार्मुकम्। छित्त्वा भल्लेन राजानं विद्ध्वा षष्ट्यानदत्तदा ॥ २९ ॥ ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्षिताः। युधिष्ठिरं परीप्सन्तः कर्णमभ्यर्द्दयञ्छरैः ॥ ३० ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्ड्य एव च। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ३१ ॥ यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य

चात्मजः। कारूषा मत्स्यशूराश्च कैकयाः काशिकोशलाः ॥ ३२ ॥
एते च त्वरिता वीरा वसुषेणमताड़यन् ॥ जनमेजयश्च पाञ्चाल्यः
कर्णं विव्याध सायकैः ॥ ३३ ॥ वराहकर्णनाराचैर्नालीकैर्निशितैः
शरैः। वत्सदन्तैर्विपाठैश्च क्षुरप्रैश्चटकामुखैः ॥ ३४ ॥ नाना-
प्रहरणैश्चोग्रै रथहस्त्यश्वसादिभिः। सर्वतोऽभ्यद्रवन् कर्णं परि-
वार्य्य जिघांसया ॥ ३५ ॥ स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभि-
द्रुतः। उदीरयन् ब्राह्ममस्त्रं शरैरापूरयद्दिशः ॥ ३६ ॥ ततः
शरमहाज्वालो वीर्य्योष्मा कर्णपावकः। निर्दहन् पाण्डववनं
वीरः पर्य्यचरद्रणे ॥ ३७ ॥ स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वासो
महामनाः। प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ३८ ॥
ततः सन्धाय नवतिं निमेषान्नतपर्वणः। बिभेद कवचं राज्ञो
रणे कर्णः शितैः शरैः ॥ ३९ ॥ तद्वर्म हेमविकृतं रत्नचित्रं बभौ
पतत्। सविद्युदभ्रं सवितुः श्लिष्टं वातहतं यथा ॥ ४० ॥ तदङ्गात्
पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वर्म व्यरोचत। रत्नैरलंकृतं मुख्यैर्व्यभ्रं निशि
यथाम्बरम् ॥ ४१ ॥ छिन्नवर्म्मा शरैः पार्थो रुधिरेण समुक्षितः।
क्रुद्धः सर्व्वायसीं शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति ॥ ४२ ॥ तां ज्वलन्ती-
मिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभिः। सा छिन्ना भूमिमगमन्महेष्वासस्य
सायकैः ॥ ४३ ॥ ततो बाह्वोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिरः।
चतुर्भिस्तोमरैः कर्णं ताड़यित्वानदन्मुदा ॥ ४४ ॥ उद्भिन्नरुधिरः
कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन्। ध्वजं चिच्छेद भल्लेन त्रिभि-
र्विव्याध पाण्डवम्। इषुधी चास्य चिच्छेद रथञ्च तिलशोऽच्छि-
नत् ॥ ४५ ॥ कालवालास्तु ये पार्थं दन्तवर्णावहन् हयाः।
तैर्युक्तं रथमास्थाय प्रायाद्राजा पराङ्मुखः ॥ ४६ ॥ एवं पार्थो-
ऽभ्यपायात् स निहतः पार्ष्णिसारथिः। अशक्नुवन् प्रमुखतः
स्थातुं कर्णस्य दुर्मनाः ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य तु राधेयः स्कन्धे संस्पृश्य
पाणिना। अब्रवीत् प्रहसन्राजन् कुत्सयन्निव पाण्डवम् ॥ ४८ ॥

कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः। प्रजह्यात् समरं भीतः प्राणार्थं सुमहाहवे ॥ ४९ ॥ न भवान् क्षत्रधर्मेषु कुशलो ह्रीति मे मतिः। ब्राह्मे बले भवान् युक्तः स्वाध्याये यज्ञकर्मणि ॥ ५० ॥ मास्म युध्यस्व कौन्तेय मास्म वीरान् समासदः। मा चैनानप्रियं ब्रूहि मा वै व्रज महारणम् ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थं विसृज्य च महाबलः। न्यहनत् पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ५२ ॥ ततोऽपायाद्द्रुतं राजन् व्रीडन्निव जनेश्वरः ॥ ५३ ॥ अथापयातं राजानं मत्वान्वीयुस्तमच्युतम्। चेदि-पाण्डवपाञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः। द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५४ ॥ ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखम्। कुरुभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥५५॥ भेरीशङ्खमृदङ्गानां कार्मुकाणाञ्च निस्वनैः। बभूव धार्त्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तथा ॥ ५६ ॥ युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य सत्वरः। श्रुतकीर्त्तेर्महाराज दृष्टवान् कर्णविक्रमम् ॥ ५७ ॥ काल्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। स्वान् योधानब्रवीत् क्रुद्धो निहतैनान् किमासत ॥ ५८ ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः। भीमसेनमुखाः सर्वे पुत्रांस्ते प्रत्युपाद्रवन् ॥५९॥ अभवत्तुमुलः शब्दो योधानां तव भारत। रथहस्त्यश्वपत्तीनां शस्त्राणाञ्च ततस्ततः ॥ ६० ॥ उत्तिष्ठत प्रहरत प्रैताभिपततेति च। इति ब्रुवाणा ह्यन्योन्यं जघ्नुर्योधा महारणे ॥ ६१ ॥ अभ्रच्छायेव तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे। समावृतैर्नरवरैर्निघ्नद्भिरितरेतरम् ॥ ६२ ॥ विपताकध्वजच्छत्रा व्यश्वसूतायुधा रणे। व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुः क्षितौ क्षीणाः क्षितीश्वराः ॥ ६३ ॥ प्रवणादिव शैलानां शिखराणि द्विपोत्तमाः। सारोहा निहताः पेतुर्वज्रभिन्ना इवाद्रयः ॥ ६४ ॥ छिन्नभिन्नविपर्य्यस्तैर्वर्मालङ्कारभूषणैः। सारोहास्तुरगाः पेतुर्हतवीराः सहस्रशः ॥ ६५ ॥ विप्रविद्धायुधा

ङ्गाश्च हिरदाश्वरथैर्हताः। प्रतिवीरैश्च संमर्द्दे पत्तिसङ्घाः सहस्रशः ॥६६॥ विशालायतताम्राक्षैः पद्मेन्दुसदृशाननैः। शिरोभिर्युद्धशौण्डानां सर्व्वतः संवृता मही ॥ ६७ ॥ यथा भुवि तथा व्योम्नि निस्वनं शुश्रुवुर्ज्जनाः। विमानैरप्सरःसङ्घैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ ६८ ॥ हतानभिमुखान् वीरान् वीरैः शतसहस्रशः। आरोप्यारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वप्सरोगणाः ॥ ६९ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिप्सया। प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नुः परस्परम् ॥ ७० ॥ रथिनो रथिभिः सार्द्धं चित्रं युयुधुराहवे। पत्तयः पत्तिभिर्नागाः सह नागैर्हयैर्हयाः ॥ ७१ ॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे गजवाजिनरक्षये। सैन्येन रजसा व्याप्ते स्वे स्वान् जघ्नुः परे परान् ॥ ७२ ॥ कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि। मुष्टियुद्धं नियुद्धञ्च देहपाप्मासुनाशनम् ॥ ७३ ॥ तथावर्त्तति संग्रामे गजवाजिरनरक्षये। नराश्वगजदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा ॥ ७४ ॥ नराश्वगजदेहान् सा व्यवाह पतितान् बहून् ॥ ७५ ॥ रथाश्वगजसम्बाधे नराश्वरथसादिनाम्। लोहितोदा महाघोरा मांसशोणितकर्द्दमा। नराश्वगजदेहान् सा वहन्ती भीरुभीषणा ॥ ७६ ॥ तस्याः पारमपारञ्च व्रजन्ति विजयैषिणः। गाधेन चाप्लवन्ति स्म निमज्योन्मज्य चापरे ॥ ७७ ॥ ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्म्मायुधाम्बराः। सस्नुस्तस्यां पपुस्तस्यां मम्लुश्च भरतर्षभ ॥ ७८ ॥ रथानश्वान्नरान्नागानायुधाभरणानि च। वसनान्यथ वर्म्माणि वध्यमानान् हतानपि। खं द्यां भूमिं दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहिताः ॥ ७९ ॥ लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च। रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विसर्पता। विषादः सुमहानासीत् प्रायः सैन्यस्य मारिष ॥ ८० ॥ तत्तु विप्रहतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा। भूयः समाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा ॥ ८१ ॥ तेषामापततां वेगमविषह्यं निरीक्ष्य च।

पुत्राणां ते महत् सैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखम् ॥ ८२ ॥ ततः प्रकीर्णरथाश्वेभं नरवाजिसमाकुलम्। विध्वस्तचर्मकवचं प्रविद्धायुधकार्मुकम् ॥ ८३ ॥ व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोड्यमानं समन्ततः। सिंहार्द्दितमिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ॥ ८४ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच। तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलम्। दुर्य्योधन महाराज वारयामास सर्व्वशः ॥ १ ॥ योधांश्च स्वबलञ्चैव समन्ताद्भरतर्षभ। क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राजन्नवर्त्तत॥२॥ ततः पक्षः प्रपक्षश्च शकुनिश्चापि सौबलः। तदा सशस्त्राः कुरवो भीममभ्यद्रवन्रणे ॥ ३ ॥ कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्त्तराष्ट्रान् सराजकान्। मद्रराजमुवाचेदं याहि भीमरथं प्रति ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा। हंसवर्णान् हयानग्र्यान् प्रैषीद्यत्र वृकोदरः ॥ ५ ॥ ते प्रेषिता महाराज शल्येनाहवशोभिना। भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वाजिनः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः। मतिं चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम्। यूयं रक्षत राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम्। संशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित् प्रेक्षतो मम ॥ ८ ॥ अग्रतो मे कृतो राजा छिन्नसर्व्वपरिच्छदः। दुर्य्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना॥९॥ अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्षत। हन्तास्म्यद्य रणे कर्णं स वा मां निहनिष्यति। संग्रामेण सुघोरेण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ राजानमद्य भवतां न्यासभूतं ददामि वै। तस्य संरक्षणे सर्व्वे यतध्वं विगतज्वराः ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति। सिंहनादेन महता सर्व्वाः सन्ना-

दयन्द्रिप्रः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनम् ।
सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ॥ १३ ॥

शल्य उवाच । पश्य कर्ण महाबाहुं संक्रुद्धं पाण्डुनन्दनम् । दीर्घकालार्ज्जितं क्रोधं मोक्तुकामं त्वयि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ ईदृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन । अभिमन्यौ हते कर्ण राक्षसे च घटोत्कचे ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः क्रुद्धो निवारणे । बिभर्त्ति यादृशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप । अभ्यवर्त्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ॥ १७ ॥ तथागतन्तु संप्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनम् । अब्रवीद्वचनं शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर । भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नात्र संशयः ॥ १९ ॥ एष शूरश्च वीरश्च क्रोधनश्च वृकोदरः । निरपेक्षः शरीरे च प्राणतश्च बलाधिकः ॥ २० ॥ अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा । द्रौपद्याः प्रियकामेन केवलं बाहुसंश्रयात् । गूढभावं समाश्रित्य कीचकः सगणो हतः ॥ २१ ॥ सोऽद्य संग्रामशिरसि सन्नद्धः क्रोधमूर्च्छितः । किं करोद्यतदण्डेन मृत्युनापि व्रजेद्रणे ॥ २२ ॥ चिरकालाभिलषितो ममायन्तु मनोरथः । अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्धनञ्जयः ॥ २३ ॥ स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमसमागमात् ॥ २४ ॥ निहते भीमसेने तु यदि वा विरथीकृते । अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति । अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं संप्रधारय ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्यामितौजसः । उवाच वचनं शल्यः सूतपुत्रं तथागतम् ॥ २६ ॥ अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलम् । निरस्य भीमसेनन्तु ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनम् ॥ २७ ॥ यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात्प्रभृति हृद्गतः । स वै संपत्स्यते कर्ण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥ एवमुक्ते ततः कर्णं शल्यं

पुनरभाषत । हत्वार्जुनमहं सङ्ख्ये मां वा हन्यादनञ्जयः । युद्धे मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदरः ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । ततः प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशाम्पते । यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनीम् ॥ ३० ॥ ततस्तूर्य्यनिनादश्च भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ॥ ३१ ॥ भीमसेनोऽथ संक्रुद्धस्तव सैन्यं दुरासदम् । नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्दिशः प्राद्रावयद्बली ॥ ३२ ॥ स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशाम्पते । आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे । ततो मुहूर्त्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् ॥३३॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । आजघान सुसंक्रुद्धो नाराचेन स्तनान्तरे ॥ ३४ ॥ पुनश्चैनममेयात्मा शरवर्षैरवाकिरत् । स विद्धः सूतपुत्रेण छादयामास पत्रिभिः ॥ ३५ ॥ विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्व्वभिः । तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद पत्रिभिः ॥ ३६ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्व्वावरणभेदिना ॥ ३७ ॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः । राजन्मर्मसु मर्मज्ञो विव्याध निशितैः शरैः । ननाद बलवन्नादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३८ ॥ तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । मदोत्कटं वने दृप्तमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ३९ ॥ ततः सायकभिन्नाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः । संरम्भामर्षताम्राक्षः सूतपुत्रवधेप्सया ॥ ४० ॥ स कार्म्मुके महावेगं भारसाधनमुत्तमम् । गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ॥ ४१ ॥ विकृष्य बलवच्चापमाकर्णादतिमारुतिः । तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघांसया ॥ ४२ ॥ स विसृष्टो बलवता, वाणो वज्राशनिस्वनः । अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगो यथाचलम् ॥ ४२ ॥ स भीमसेनाभिहतः सूतपुत्रः कुरूद्वह । निषसाद रथोपस्थे विसंज्ञः पृतनापतिः ॥ ४४ ॥ ततो

मद्राधिपो दृष्ट्वा विसंज्ञं सूतनन्दनम। अपोवाह रथेनाजौ कर्ण-
माहवशोभिनम् ॥ ४५ ॥ ततः पराजिते कर्णे धार्त्तराष्ट्रीं महा-
चमूम्। व्यद्रावयद्भीमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ॥ ४६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णापयाने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय। येन कर्णो महाबाहुरथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥ कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान् सृञ्जयैः सह। इति दुर्य्योधनः सूत प्राब्रवीन्मां मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ पराजितन्तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे। ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे। पुत्रस्तव महाराज सोदर्य्यान् समभाषत ॥ ४ ॥ शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत। भीमसेनभयागाधे मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ५ ॥ ते तु राजा समादिष्टा भीमसेनं जिघांसवः। अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः पतङ्गाः पावकं यथा ॥ ६ ॥ श्रुतर्वा दुर्द्धरः क्राथो विवित्सुर्विकटः समः। निषङ्गी कवची पाशी तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ७ ॥ दुष्प्रधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्च्चसौ। धनुर्ग्राहो दुर्मदश्च जलसन्धः शलः सहः ॥ ८ ॥ एते रथैः परिवृता वीर्य्यवन्तो महाबलाः। भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ९ ॥ ते व्यसृजन् शरव्रातान् नानालिङ्गान् समन्ततः ॥ १० ॥ स तैरभ्यर्द्द्यमानस्तु भीमसेनो महाबलः। तेषामापततां क्षिप्रं पुत्राणां ते जनाधिप। रथैः पञ्चशतैः सार्द्धं पञ्चाशद्धनद्रथान् ॥ ११ ॥ विवित्सोस्तु ततः क्रुद्धो भल्लेनापहरच्छिरः। भीमसेनो महाराज तत् पपात ततो भुवि। सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रोपमं तदा। तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो। अभ्य-

द्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १३ ॥ ततोऽपराभ्यां भल्लाभ्यां पुत्रयोस्ते महाहवे। जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः ॥ १४ ॥ तौ धरामन्वपद्येतां वातरुग्णाविव द्रुमौ। विकटश्च सहश्चोभौ देवपुत्रोपमौ नृप ॥ १५ ॥ ततस्तु त्वरितो भीमः क्राथं निन्ये यमक्षयम्। नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥१६॥ हाहाकारस्ततस्तीव्रः सम्बभूव जनेश्वर। वध्यमानेषु वीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु ॥ १७ ॥ तेषां संलुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महाबलः। नन्दोपनन्दौ समरे प्रैषयद्यमसादनम् ॥ १८ ॥ ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः। भीमसेनं रणे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ॥ १९ ॥ पुत्रांस्ते निहतान् दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्मनाः। हंसवर्णान् हयान् भूयः प्राहिणोद्यत्र पाण्डवः ॥२०॥ ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः। भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वेगिताः ॥ २१ ॥ स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशाम्पते। आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ। आसीद्बुद्धिः कथं युद्धमेतदद्य भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो भीमो रणश्लाघी छादयामास पत्रिभिः। कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ २४ ॥ ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः। विव्याध परमास्त्रज्ञो भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ २५ ॥ आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। आकर्णपूर्णैर्विशिखैः कर्णं विव्याध सप्तभिः ॥ २६ ॥ ततः कर्णो महाराज आशीविष इव श्वसन्। शरवर्षेण महता छादयामास पाण्डवम् ॥ २७ ॥ भीमोऽपि तं शरव्रातैश्छादयित्वा महारथम्। पश्यतां कौरवेयाणां विननाद महाबलः ॥ २८ ॥ ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्मुकम्। भीमं विव्याध दशभिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। कार्मुकञ्चास्य चिच्छेद भल्लेन निशितेन च ॥ २९ ॥ ततो भीमो महाबाहुर्हेमपट्टपरिष्कृतम्।

परिघं घोरमादाय मृत्युदण्डमिवापरम्। कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी
चिक्षेपातिबलोन्नदन् ॥ ३० ॥ तमापतन्तं परिघं वज्राशनिसम-
स्वनम्। चिच्छेद बहुधा कर्णः शरैराशीविषोपमैः ॥ ३१ ॥
ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा। छादयामास विशिखैः
कर्णं परबलार्द्दनः ॥ ३२ ॥ ततो युद्धमभूद्घोरं कर्णपाण्डवयो-
र्मृधे। हरीन्द्रयोरिव मुहुः परस्परवधैषिणोः ॥ ३३ ॥ ततः
कर्णो महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः। आकर्णमूलं विव्याध
दृढमायम्य कार्मुकम् ॥ ३४ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन
बलिनाम्वरः। घोरमादत्त विशिखं कर्णकायविदारणम् ॥ ३५ ॥
तस्य छित्त्वा तनुत्राणं भित्त्वा कायञ्च सायकः। प्राविशद्धरणीं
राजन् वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ३६ ॥ स तेनातिप्रहारेण व्यथितो
विह्वलन्निव। सञ्चचाल रथे कर्णः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ३७ ॥
ततः कर्णो महाराज रोषामर्षसमन्वितः। भीमं तं पञ्चविंशत्या
नाराचानां समार्पयत् ॥ ३८ ॥ आजघ्ने बहुभिर्बाणैर्ध्वजमेकेषुणा-
हनत्। सारथिञ्चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३९ ॥ छित्त्वा
च कार्मुकं तूर्णं पाण्डवस्याशु पत्रिणा। विरथं भीमकर्माणं
भीमं कर्णश्चकार ह ॥ ४० ॥ विरथो भरतश्रेष्ठ प्रहसन्ननिलो-
पमः। गदां गृह्य महाबाहुरपतत् स्यन्दनोत्तमात् ॥ ४१ ॥ अव-
प्लुत्य तु वेगेन तव सैन्यं विशाम्पते। व्यधमद्गदया भीमः शर-
न्मेघानिवानिलः ॥ ४२ ॥ नागान् सप्तशतान्राजन्नीषादन्तान् प्रहा-
रिणः। व्यधमत् सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परन्तपः ॥ ४३ ॥ दन्त-
वेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च। मर्मस्वपि च मर्मज्ञस्तान्नागा-
नहनद्बली ॥ ४४ ॥ ततस्ते प्राद्रवन् भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः।
महामात्रैस्तमावव्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४५ ॥ तान् स सप्त-
शतान् नागान् सारोहायुधकेतनान्। भूमिष्ठो गदया जघ्ने
वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ॥ ४६ ॥ ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान्

पुनः । पोथयामास कौन्तेयो ह्यपस्थायद्रिन्दमः ॥ ४७ ॥ तथा रथशतं साग्रं पत्तींश्च शतशोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीम् ॥ ४८ ॥ प्रताप्यमानं सूर्य्येण भीमेन च महात्मना । तव सैन्यं सञ्चुकोच चर्म्माग्नावहितं यथा ॥ ४९ ॥ ते भीमभयसन्त्रस्तास्तावका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्वै दिशो दश ॥ ५० ॥ रथाः पञ्चशताश्चान्ये ह्रादिनश्च सुवर्म्मिणः । भीममभ्यद्रवन् घ्नन्तः शरपूगैः समन्ततः ॥ ५१ ॥ तान् ससूतरथान् वीरान् सपताकाध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवासुरान् ॥ ५२ ॥ ततः शकुनिनिर्द्दिष्टाः सादिनः शूरसम्मताः । त्रिसहस्राभ्ययुर्भीमं शक्त्यृष्टिप्रासपाणयः ॥ ५३ ॥ प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साश्वारोहांस्तदारिहा । विविधान् विचरन्मार्गान् गदया समपोथयत् ॥ ५४ ॥ तेषामासीन्महाशब्दस्ताडितानाञ्च सर्व्वशः । अश्मभिर्वध्यमानानां नागानामिव भारत ॥ ५५ ॥ एवं सुबलपुत्रस्य त्रिसाहस्रान् हयोत्तमान् । हत्वान्यं रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययात् ॥ ५६ ॥ कर्णोऽपि समरे राजन् धर्म्मपुत्रमरिन्दमम् । स शरैश्छादयामास सारथिञ्चाप्यपातयत् ॥ ५७ ॥ ततः स प्रद्रुतं संख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः । अन्वधावत किरन् बाणैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ५८ ॥ राजानमभिधावन्तं शरैरावृत्य रोदसी । क्रुद्धः प्राच्छादयामास शरजालेन मारुतिः ॥ ५९ ॥ संनिवृत्तस्ततस्तूर्णं राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ६० ॥ भीमसेनरथव्यग्रं कर्णं भारत सात्यकिः । अभ्यर्द्दयदमेयात्मा पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ६१ ॥ अभ्यवर्त्तत कर्णस्तमर्द्दितोऽपि शरैर्भृशम् ॥ ६२ ॥ तावन्योऽन्यं समासाद्य वृषभौ सर्व्वधन्विनाम् । विसृजन्तौ शरांश्चित्रान् विभ्राजेतां मनस्विनौ ॥ ६३ ॥ ताभ्यां वियति राजेन्द्र विततं भीमदर्शनम् । क्रौञ्चपृष्ठारुणं रौद्रं बाणजालं व्यदृश्यत ॥ ६४ ॥ नैव

सूर्य्यप्रभां राजन् न दिशः प्रदिशस्तथा । प्राज्ञासिष्म वयं ते वा शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ॥ ६५ ॥ मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः । हृताः सर्वाः शरौघैस्तैः कर्णपाण्डवयोस्तदा ॥ ६६ ॥ शौबलं कृतवर्माणं द्रौणिमाधिरथिं कृपम् । संसक्तान् पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः ॥ ६७ ॥ तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विशाम्पते । उद्वृत्तानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः ॥ ६८ ॥ ते सेने भृशसंसक्ते दृष्ट्वान्योऽन्यं महाहवे । हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परम् ॥ ३९ ॥ ततः प्रववृते युद्धं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे । यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ७० ॥ बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहसा रणे । उपासर्पत वेगेन वार्य्योघ इव सागरम् ॥ ७१ ॥ आसीन्निनादः सुमहान् बलौघानां परस्परम् । गर्ज्जतां सागरौघानां यथा स्यान्निस्वनो महान् ॥ ७२ ॥ ते तु सेने समासाद्य वेगवत्यौ परस्परम् । एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागते ॥ ७२ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् । कुरूणां पाण्डवानाञ्च लिप्सतां सुमहद्यशः ॥ ७४ ॥ शूराणां गर्ज्जतां तत्र ह्यविच्छेदकृता गिरः । श्रूयन्ते विविधा राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ॥ ७५ ॥ यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृतो मातृतोऽपि वा । कर्मतः शीलतो वापि स तत् श्रावयते युधि ॥ ७६ ॥ तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्ज्जमानान् परस्परम् । अभवन्मे मती राजन्नैषामस्तीति जीवितम् ॥ ७७ ॥ तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धानां वपूंष्यमिततेजसाम् । अभवन्मे भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति ॥ ७८ ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः । ततक्षुः सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम् ॥ ७९ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच। क्षत्रियास्ते महाराज परस्परवधैषिणः।
अन्योऽन्यं समरे जघ्नुः कृतवैराः परस्परम् ॥ १ ॥ रथौघाश्च हयौ-
घाश्च नरौघाश्च समन्ततः। गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च पर-
स्परम् ॥ २ ॥ गदानां परिघानाञ्च कुणपानाञ्च क्षिप्यताम्।
प्रासानां भिन्दिपालानां भुशुण्डीनाञ्च सर्व्वशः। सम्पातं चानु-
पश्यामः संग्रामे भृशदारुणे ॥ ३ ॥ शलभा इव सम्पेतुः शरवृष्टयः
सुदारुणाः ॥ ४ ॥ नागा नागान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परम्।
हया हयांश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ॥ ५ ॥ पत्तयः पत्ति-
सङ्घांश्च हयसङ्घांश्च पत्तयः। पत्तयो रथमातङ्गान् रथा हस्त्यश्व-
मेव च। नागाश्च समरे त्र्यङ्गं ममृदुः शीघ्रगा नृप ॥ ६ ॥
वध्यतां तत्र शूराणां क्रोशताञ्च परस्परम्। घोरमायोधनं जज्ञे
पशूनां वैशसं यथा ॥ ७ ॥ रुधिरेण समास्तीर्णा भाति भारत
मेदिनी। शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृषीव यथा धरा ॥ ८ ॥ यथा
वा वाससी शुक्ले महारजनरञ्जिते। बिभृयाद्युवती श्यामा तद्व-
दासीद्वसुन्धरा। मांसशोणितचित्रेव शातकुम्भमयीव च ॥ ९ ॥
छिन्नानां चोत्तमाङ्गानां बाहूनाञ्चोरुभिः सह। कुण्डलानां प्रवृ-
द्धानां भूषणानाञ्च भारत ॥ १० ॥ निष्काणामथ शूराणां शरी-
राणाञ्च धन्विनाम्। वर्म्मणां सपताकानां सङ्घास्तत्रापतन् भुवि
॥ ११ ॥ गजा गजान् समासाद्य विषाणैरार्द्दयन्नृप। विषा-
णाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते द्विरदास्तथा ॥ १२ ॥ रुधिरेणाव-
सिक्ताङ्गा गैरिकाप्रस्रवा इव। यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्व्वता
धातुमण्डिताः ॥ १३ ॥ तोमरान् भुजनिर्मुक्तान् प्रतीपानास्थितान्
बहून्। हस्तैर्विचेरुस्ते नागा बभञ्जुश्चापरे तथा ॥ १४ ॥ नाराचै-
श्छिन्नवर्म्माणो भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः। हिमागमे महाराज
व्यभ्रा इव महीधराः ॥ १५ ॥ शरैः कनकपुङ्खैश्च चिता रेजु-
र्गजोत्तमाः। उल्काभिः संप्रदीप्ताग्राः पर्व्वता इव मारिष ॥ १६ ॥

केचिदभ्याहता नागैर्नागा नगनिभोपमाः । विनेदुः समरे तस्मिन् पक्षवन्त इवाद्रयः ॥ १७ ॥ अपरे प्राद्रवन्नागाः शल्यार्त्ता व्रणतापिताः । प्रतिमानैश्च कुम्भैश्च पेतुरुर्व्यां महाहवे ॥ १८ ॥ विनेदुः सिंहवच्चान्ये नदन्तो भैरवान्रवान् । बभ्रमुर्बहवो राजंश्चुक्रुशुश्चापरे गजाः ॥ १९ ॥ हयाश्च निहता बाणैः स्वर्णभाण्डपरिच्छदाः । निषेदुश्चैव मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ॥ २० ॥ अपरे कृष्यमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले । भावान् बहुविधांश्चक्रुस्ताड़िताः शरतोमरैः ॥ २१ ॥ नरास्तु निहता भूमौ कूजन्तस्तत्र मारिष । दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितॄनन्ये पितामहान् ॥ २२ ॥ धावमानान् परांश्चान्यान् दृष्ट्वान्ये तत्र भारत । ख्यातानि गोत्रनामानि शशंसुरितरेतरम् ॥ २३ ॥ तेषां छिन्ना महाराज भुजाः कनकभूषणाः । उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ति चोत्पतन्ति च ॥ २४ ॥ निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः । वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पन्नगाः ॥ २५ ॥ ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशाम्पते । लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ॥ २६ ॥ वर्त्तमाने तथा घोरे सङ्कुले सर्वतो दिशम् । अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ २७ ॥ भौमेन रजसाकीर्णे शस्त्रसम्पातसंकुले । नैव स्वे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोवृताः ॥ २८ ॥ तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् । शोणितोदा महानद्यः प्रसस्रुस्तत्र चासकृत् ॥ २९ ॥ शीर्षपाषाणसंछन्नाः केशशैवलशाद्वलाः । अस्थिमीनसमाकीर्णा धनुःशरगदोडुपाः ॥ ३० ॥ मांसशोणितपङ्किन्यो घोररूपाः सुदारुणाः । नदीः प्रावर्त्तयामासुः शोणितौघप्रवर्त्तिनीः ॥ ३१ ॥ भीरुबलासकारिण्यः शूराणां हर्षवर्द्धनाः । ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्यो यमसादनम् । अवगाढ़ा मज्जयन्तः क्षत्रस्याजनयन् भयम् ॥ ३२ ॥ क्रव्यादानां नरव्याघ्र नर्द्दतां तत्र तत्र ह । घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरो-

घनम् ॥ ३३ ॥ उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ॥ ३४ ॥
नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुतृप्ता मांसशोणितैः। पीत्वा च शोणितं
तत्र वसां पीत्वा च भारत ॥३५॥ मेदोमज्जावसामत्तास्तृप्ता मांसस्य
चैव हि। धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकगृध्रवकास्तथा ॥ ३६ ॥
शूरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्यजम्। योधव्रतं समा-
स्थाय चक्रुः कर्म्माण्यभीतवत् ॥ ३७ ॥ शरशक्तिसमाकीर्णे क्रव्याद-
गणसंकुले। व्यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्वपौरुषम् ॥ ३८ ॥
अन्योऽन्यं श्रावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत। पितृनामानि च
रणे गोत्रनामानि वा विभो ॥ ३९ ॥ श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा
विशाम्पते। अन्योऽन्यमवमृद्नन्तः शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ ४० ॥ वर्त्त-
माने तथा युद्धे घोररूपे सुदारुणे। व्यषीदत् कौरवी सेना
भिन्ना नौरिव सागरे ॥ ४१ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच। वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने।
गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥ १ ॥ संशप्तकानां
कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः। कोशलानां तथा राजन्नारायणबलस्य
च ॥ २ ॥ संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः। अपातयन्
पार्थमूर्द्ध्नि जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ३ ॥ ता वृष्टीः सहसा राजं
स्तरसा वारयन् प्रभुः। व्यगाहत रणे पार्थो विनिघ्नन्रथिनां
वरान् ॥ ४ ॥ विगाह्य तु रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। आस-
साद ततः पार्थः सुशर्म्माणं महारथम् ॥ ५ ॥ स तस्य शरवर्षाणि
ववर्ष रथिनां वरः। यथा संशप्तकाश्चैव पार्थं बाणैः समार्पयन्
॥ ६ ॥ सुशर्म्मा तु ततः पार्थं विद्ध्वा दशभिराशुगैः। जनार्द्दनं

त्रिभिर्वाणैरहनद्दक्षिणे भुजे। ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध मारिष ॥ ७ ॥ स वानरवरो राजन् विश्वकर्मकृतो महान्। ननाद सुमहानादं भीषयाणो जगर्ज्ज च ॥ ८ ॥ कपेस्तु निनदं श्रुत्वा सन्त्रस्ता तव वाहिनी। भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत ॥ ९ ॥ ततः सा शुशुभे सेना निश्चेष्टावस्थिता नृप। नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ॥ १० ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम। अर्जुनं सिषिचुर्वाणैः पर्वतं जलदा इव ॥ ११ ॥ परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम्। निगृह्य तं प्रचुक्रुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ १२ ॥ ते हयान्रथचक्रे च रथेषाश्चापि मारिष। निगृह्य वलवत् सर्वे सिंहनादमथोऽनदन् ॥ १३ ॥ अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ। पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ॥ १४ ॥ केशवस्तु ततो वाहू विधुन्वन् रणमूर्द्धनि। पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १५ ॥ ततः क्रुद्धो रणे पार्थः संवृतस्तैर्महारथैः। निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवञ्चाप्यभिद्रुतम्। रथारूढांश्च सुवहून् पदातींश्चाप्यपातयत् ॥ १६ ॥ आसन्नांश्च तथा योधान् शरैरासन्नयोधिभिः। छादयामास समरे केशवञ्चेदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्य कृष्ण महावाहो संशप्तकगणान् वहून्। कुर्वाणान् दारुणं कर्म वध्यमानान् सहस्रशः ॥ १८ ॥ रथवन्धमिमं घोरं पृथिव्यां नास्ति कश्चन। यः सहेत पुमांल्लोके मदन्यो यदुपुङ्गव ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा वीभत्सुर्देवदत्तमथाधमत्। पाञ्चजन्यञ्च कृष्णोऽपि पूरयन्निव रोदसी ॥ २० ॥ तन्तु शङ्खस्वनं श्रुत्वा संशप्तकवरूथिनी। सञ्चचाल महाराज वित्रस्ता चाभवद्भृशम् ॥ २१ ॥ पादवन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः परवीरहा। नागमस्त्रं महाराज संप्रोदीर्य्य मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ ते वद्धाः पादवन्धेन पाण्डवेन महात्मना। निश्चेष्टाश्चाभवन्राजन् अश्मसारमया इव ॥ २३ ॥ निश्चेष्टांस्तु ततो योधानवधीत् पाण्डु-

नन्दनः । यथेन्द्रः समरे दैत्यांस्तारकस्य वधे पुरा ॥ २४ ॥ ते वध्यमानाः समरे मुमुचुस्तं रथोत्तमम् । आयुधानि च सर्वाणि विस्रष्टुमुपचक्रमुः ॥ २५ ॥ ते वद्धाः पाण्डवस्त्रेण न शेकुश्चेष्टितुं नृप । ततस्तानवधीत् पार्थः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ सर्वे योधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिताभवन् । यानुद्दिश्य रणे पार्थः पाण्डवास्त्रं चकार ह ॥ २७ ॥ ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीम् । सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुश्चक्रे महारथाः ॥ २८ ॥ ततः सुपर्णाः संपेतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान् । ते वै विदुद्रुवुर्नागा दृष्ट्वा तान् खचरान्नृप ॥ २९ ॥ बभौ बलं तद्विमुक्तं पाण्डवास्त्राद्विशाम्पते । मेघवृन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजाः ॥ ३० ॥ विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथं प्रति । ससृजुर्बाणसङ्घांश्च शस्त्रसङ्घांश्च मारिष । विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वशः ॥ ३१ ॥ तां महास्त्रमयीं वृष्टिं संछिद्य शरवृष्टिभिः । न्यवधीच्च ततो योधान् वासविः परवीरहा ॥ ३२ ॥ सुशर्मा तु ततो राजन् बाणेनानतपर्वणा । अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विव्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः ॥ ३३ ॥ स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । तत उच्चुक्रुशुः सर्वे हतः पार्थ इति स्म ह ॥ ३४ ॥ ततः शङ्खनिनादाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः । नानावादित्रनिनादाः सिंहनादाश्च जज्ञिरे ॥ ३५ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे त्वरान्वितः ॥ ३६ ॥ ततो बाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिष । सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त सूदयन्ति नृपद्विपान् । हयान्रथांश्च समरे शस्त्रैः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ वध्यमाने ततः सैन्ये भयं सुमहदाविशत् ॥ ३८ ॥ संशप्तकगणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत । न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुनं प्रत्ययुध्यत ॥ ३९ ॥ पश्यतां तत्र वीराणामहन्यत बलं तव । हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टाः स्म पराक्रमे ॥ ४० ॥ अयुतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे ।

व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ४१ ॥ चतुर्द्दश-सहस्राणि यानि दृष्टानि भारत। रथानामयुतञ्चैव त्रिसाहस्राश्च दन्तिनः ॥ ४२ ॥ ततः संशप्तका भूयः परिवव्रुर्धनञ्जयम्। मर्त्तव्यमिति निश्चित्य जयं वापि निवर्त्तनम् ॥ ४३ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीत्तावकानां विशाम्पते। शूरेण बलिना सार्द्धं पाण्डवेन किरीटिना ॥ ४४ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच। कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिः सूतपुत्रश्च मारिष। उलूकः सौवलश्चैव राजा च सह सोदरैः ॥ १ ॥ सीदमानां चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्द्दितम्। समुज्जहार वेगेन भिन्नां नावमिवार्णवे ॥ २ ॥ ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्त्तमिव भारत। भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्द्धनम् ॥ ३ ॥ कृपेण शरवर्षाणि प्रविमुक्तानि संयुगे। सृञ्जयांश्छादयामासुः शलभानां व्रजा इव ॥४॥ शिखण्डीच ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो ययौ। ववर्ष शरवर्षाणि समन्ताद्द्विजपुङ्गवम् ॥ ५ ॥ कृपस्तु शरवर्षन्तद्विनिहत्य महास्त्रवित्। शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दशभिः शरैः ॥ ६ ॥ ततः शिखण्डी कुपितः शरैः सप्तभिराहवे। कृपं विव्याध सुभृशं कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ७ ॥ ततः कृपः शरैस्तीक्ष्णैः सोऽतिविद्धो महारथः। व्यश्वसूतरथं चक्रे शिखण्डिनमथो द्विजः ॥ ८॥ हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः। खड्गचर्म्म तथा गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ॥ ९ ॥ तमापतन्तं सहसा शरैः सन्नतपर्वभिः। छादयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १० ॥ तत्राद्भुतमपश्याम शिलानां प्लवनं यथा। निश्चेष्टो यद्रणे राजन् शिखण्डी समतिष्ठत ॥ ११ ॥ कृपेण छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनम्।

प्रत्युद्ययौ कृपं तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ १२ ॥ धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारद्वतरथं प्रति । प्रतिजग्राह वेगेन कृतवर्म्मा महारथः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमथायान्तं शारद्वतरथं प्रति । सपुत्रं सहसैन्यञ्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥ १४ ॥ नकुलं सहदेवञ्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ॥ १५ ॥ भीमसेनं करूषांश्च कैकयान् सह सृञ्जयैः । कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ १६ ॥ शिखण्डिनस्ततो वाणान् कृपः शारद्वतो युधि । प्राहिणोत्त्वरया युक्तो दिधक्षुरिव मारिष ॥ १७ ॥ तान् शरान् प्रेषितांस्तेन समन्तात् स्वर्णभूषितान् । चिच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ॥ १८ ॥ शतचन्द्रं ततश्चर्म्म गौतमः पार्षतस्य ह । व्यधमत् सायकैस्तूर्णं तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ १९ ॥ स विचर्म्मा महाराज खड्गपाणिरुपाद्रवत् । कृपस्य वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः ॥ २० ॥ शारद्वतशरैर्ग्रस्तं क्लिश्यमानं महाबलम् । चित्रकेतुसुतो राजन् सुकेतुस्त्वरितो ययौ ॥ २१ ॥ विकिरन् ब्राह्मणं युद्धे वहुभिर्निशितैः शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा विषक्तं तद्युद्धे ब्राह्मणं चरितव्रतम् । अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी राजसत्तम ॥ २३ ॥ सुकेतुस्तु ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २४ ॥ अथास्य सशरञ्चापं पुनश्चिच्छेद मारिष । सारथिञ्च शरेणास्य भृशं मर्म्मस्वताड़यत् ॥ २५ ॥ गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गृह्य नवं दृढ़म् । सुकेतुं त्रिंशता वाणैः सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत् ॥ २६ ॥ स विह्वलितसर्व्वाङ्गः प्रचचाल रथोत्तमे । भूमिकम्पे यथा वृक्षश्चचाल कम्पितो भृशम् ॥ २७ ॥ चलतस्तस्य कायात्तु शिरो ज्वलितकुण्डलम् । सोष्णीषं सशिरस्त्राणं क्षुरप्रेण न्यपातयत् ॥ २८ ॥ तच्छिरः प्रापतद्भूमौ श्येनाहृतमिवामिषम् । ततोऽस्य कायो वसुधां पश्चात् प्रापतदच्युत ॥ २९ ॥

तस्मिन् हते महाराज वस्त्रास्तस्य पुरोगमाः । गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्नन्तु समरे परिवार्य्य महाबलम् । कृतवर्मानदद् हृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तदभूत्तुमुलं युद्धं वृष्णिपार्षतयो रणे । आमिषार्थे यथा युद्धं श्येनयोः क्रुद्धयोर्नृप ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्द्दिक्यं नवभिः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्धः पीड़यन् हृदिकात्मजम् ॥ ३३ ॥ कृतवर्म्मा तु समरे पार्षतेन दृढ़ाहतः । पार्षतं सरथं साश्वं छादयामास सायकैः ॥ ३४ ॥ सरथश्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते । मेघैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभिः ॥ ३५ ॥ विधूय तं बाणगणं शरैः कनकभूषणैः । व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ॥ ३६ ॥ ततस्तु पार्षतः क्रुद्धः शरवृष्टिं सुदारुणाम् । कृतवर्म्माणमासाद्य व्यसृजत् पृतनापतिः ॥ ३७ ॥ तामापतन्तीं सहसा शरवृष्टिं सुदारुणाम् । शरैरनेकसाहस्रै-र्हार्द्दिक्यो व्यधमद्युधि ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शरवृष्टिं दुरासदम् । कृतवर्म्माणमभ्येत्य वारयामास पार्षतः ॥ ३९ ॥ सारथिञ्चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनम् । भल्लेन शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ॥ ४० ॥ धृष्टद्युम्नस्तु बलवान् जित्वा शत्रुं महाबलम् । कौरवान् समरे तूर्णं वारयामास सायकैः ॥ ४१ ॥ ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । सिंहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ४२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संशप्तकसंग्रामे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

सञ्जय उवाच । द्रौणिर्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम् । द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्त्तत हृष्टवत् ॥ १ ॥ किरन्निषुगणान् घोरान् स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् । दर्शयन् विविधान् मार्गान्

शिचाश्च लघुहस्तवत् ॥ २ ॥ ततः खं पूरयामास शरैर्द्दिव्यास्त्र-मन्त्रितैः । युधिष्ठिरन्तु समरे पर्य्यवारयदस्त्रवित् ॥ ३ ॥ द्रौणा-यनिशरच्छन्नं न प्राज्ञायत किञ्चन । बाणभूतमभूत् सर्व्वमायो-धनशिरो महत् ॥ ४ ॥ बाणजालं दिविच्छन्नं स्वर्णजालविभू-षितम् । शुशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव विष्टितम् ॥ ५ ॥ तेन छन्नं नभो राजन् बाणजालेन भास्वता । अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे बाणरुद्धे नभस्तले ॥ ६ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम बाणभूते तथाविधे । न स्म सम्पतते भूतं किञ्चिदेवान्तरीचगम् ॥ ७ ॥ सात्यकिर्यत-मानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः । तथेतराणि सैन्यानि न स्म चक्रुः पराक्रमम् ॥ ८ ॥ लाघवं द्रौणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः । व्यस्मयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीचितुम् । शेकुस्ते सर्व्वराजान-स्तपन्तमिव भास्करम् ॥ ९ ॥ बध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महा रथाः । सात्यकिर्धर्मराजश्च पाञ्चालाश्चापि सङ्गताः । त्यक्त्वा मृत्यु-भयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ॥ १० ॥ सात्यकिः पञ्चविंशत्या द्रौणिं विद्वा शिलीमुखैः । पुनर्व्विव्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्ण-भूषितैः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्यश्च सप्तभिः । श्रुतकर्म्मा त्रिभिर्व्वाणैः श्रुतकीर्त्तिश्च पञ्चभिः ॥ १२ ॥ सुतसोमस्तु नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः । अन्ये च बहवः शूरा विविधुस्तं समन्ततः ॥ १३ ॥ स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशीविष इव श्वसन् । सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलाशितैः ॥ १४ ॥ श्रुतकीर्त्तिञ्च नवभिः सुतसोमञ्च पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्म्माणं प्रतिविन्ध्यं त्रिभिः शरैः ॥ १५ ॥ शतानीकञ्च नवभिर्धर्मपुत्रञ्च पञ्चभिः । अथेतरांस्ततः शूरान् द्वाभ्यां द्वाभ्यामताड़यत् । श्रुतकीर्त्तेस्तथा चापं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ अथान्यद्धनुरादाय श्रुत-कीर्त्तिर्महारथः । द्रौणायनिं त्रिभिर्व्विद्धा विव्याधान्यैः शितैः शरैः ॥ १७ ॥ ततो द्रौणिर्महाराज शरवर्षेण मारिष । छादया-

माप्त तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ १८ ॥ ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकम्। द्रौणिश्चिच्छेद विहसन् विव्याध च शरैस्त्रिभिः ॥ १९ ॥ ततो धर्मसुतो राजन् प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः। द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाह्वोरुरसि चैव ह ॥ २० ॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे। अर्द्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन धनुश्छित्त्वानदद्भृशम् ॥ २१ ॥ छिन्नधन्वा ततो द्रौणिः शक्त्या शक्तिमतां वरः। सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्द्रुतम् ॥ २२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। शैनेयं शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ २३ ॥ तस्याश्वाः प्रद्रुताः संख्ये पातिते रथसारथौ। तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृतां वरम्। अभ्यवर्त्तन्त वेगेन विसृजन्तः शितान् शरान् ॥ २५ ॥ आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान् परन्तपः। प्रहसन् प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ॥२६॥ ततः शरशतज्वालः सेनाकक्षं महारथः। द्रौणिर्ददाह समरे कक्षमग्निर्यथा वने ॥ २७ ॥ तद्बलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रतापितम्। चुक्षुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा ते च महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम्। निहतान्मेनिरे सर्वान् पाण्डून् द्रोणसुतेन वै ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रौणिं शिष्य महारथम्। अब्रवीद्द्रोणपुत्रं स रोषामर्षसमन्वितः ॥ ३० ॥ नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता। यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य जिघांससि ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणेन तपः कार्य्यं दानमध्ययनं तथा। क्षत्रियेण धनुर्नाम्यं स भवान् ब्राह्मणब्रुवः ॥ ३२ ॥ मिषतस्ते महाबाहो जेष्यामि युधि कौरवान्। कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मबन्धुरसि ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव। युक्तं तत्त्वञ्च सञ्चिन्त्य नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अनुक्त्वा च ततः किञ्चित् शरवर्षेण पाण्डवम्। छादयामास समरे

क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ॥ ३५ ॥ संछाद्यमानन्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिष । पार्थोऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूम् ॥ ३६ ॥ अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः ॥ ३७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजंस्त्यक्त्वा द्रौणिं महाहवे । प्रययौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ॥३८॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरापयाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेन सपाञ्चालं चेदिकैकेयसंवृतम् । वैकर्त्तनः स्वयं रुद्धा छादयामास सायकैः ॥ १ ॥ ततस्तु चेदिकारूषान् सृञ्जयांश्च महारथान् । कर्णो जघान समरे भीमसेनस्य पश्यतः ॥ २ ॥ भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसत्तमम् । प्रययौ कौरवं सैन्यं कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान् केकयांस्तथा । सृञ्जयांश्च महेष्वासान् निजघान सहस्रशः ॥ ४ ॥ संसप्तकेषु पार्थश्च कौरवेषु वृकोदरः । पाञ्चालेषु ततः कर्णः क्षयं चक्रुर्महारथाः ॥ ५ ॥ ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तैः पावकोत्तमैः । जग्मुर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धो नवभिर्नकुलं शरैः । विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्चास्य वाजिनः ॥ ७ ॥ ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिप । क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ८ ॥ नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रं त्रिसप्तभिः । जघान समरे राजन् सहदेवश्च पञ्चभिः ॥ ९ ॥ तावुभौ भरतश्रेष्ठौ श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् । विव्याधोरसि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ १० ॥ ततोऽपराभ्यां भल्लाभ्यां धनुषी समकृन्तत । यमयोः सहसा राजन् विव्याध च त्रिसप्तभिः ॥ ११ ॥ तावन्ये धनुषी श्रेष्ठे शक्रचापनिभे शुभे । प्रगृह्य रेजतुः शूरौ देवपुत्रोपमौ युधि ॥ १२ ॥

ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं नृप। शरैर्वव्रषतुर्वीरैर्महा-
मेघौ यथाचलम् ॥ १३ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महा-
रथः। पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ वारयामास पत्रिभिः ॥ १४ ॥ धनु-
र्मण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत। सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः
समन्ततः ॥ १५ ॥ तस्य सायकसंछन्नौ चकाशाते न पाण्डवौ।
मेघच्छन्नौ यथा व्योम्नि चन्द्रसूर्य्यौ हृतप्रभौ ॥ १६ ॥ ते तु वाणा
महाराज हेमपुङ्खाः शिलाशिताः। आच्छादयन् दिशः सर्वाः
सूर्य्यस्येवांशवस्तदा ॥ १७ ॥ वाणभूते ततस्तस्मिन् संछन्ने च
नभस्तले। यमयोर्ददृशे रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ १८ ॥ परा-
क्रमन्तु तं दृष्ट्वा तव सूनोर्महारथाः। मृत्योरुपान्तिकं प्राप्तौ
माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे ॥ १९ ॥ ततः सेनापती राजन् पाण्डवस्य
महारथः। पार्षतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ २० ॥
माद्रीपुत्रौ ततः शूरौ व्यतिक्रम्य महारथौ। धृष्टद्युम्नस्तव सुतं
वारयामास सायकैः ॥ २१ ॥ तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रोऽत्य-
मर्षणः। पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ ततः
पुनरमेयात्मा तव पुत्रोऽप्यमर्षणः। विद्धा ननाद पाञ्चाल्यं षष्ट्या
पञ्चभिरेव च ॥ २३ ॥ अथास्य सशरञ्चापं हस्तावापञ्च मारिष।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद संयुगे ॥ २४ ॥ तदपास्य
धनुश्छिन्नं पाञ्चाल्यः शत्रुकर्षणः। अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भार-
सहं नवम् ॥ २५ ॥ प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्रुधिरेक्षणः।
अशोभत महेष्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ॥ २६ ॥ स पञ्चदश
नाराचान् श्वसतः पन्नगानिव। जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ धृष्टद्युम्नो
व्यवासृजत् ॥ २७ ॥ ते वर्म हेमविकृतं छित्त्वा राज्ञः शिला-
शिताः। विविशुर्वसुधां वेगात् कङ्कबर्हिणवाससः ॥ २८ ॥ सोऽति-
विद्धो महाराज पुत्रस्तेऽतिव्यराजत। वसन्तकाले सुमहान् सपुष्प
इव किंशुकः ॥ २९ ॥ स भिन्नवर्मा नाराचैः प्रहारैर्जर्जरीकृतः।

धृष्टद्युम्नस्य भल्लेन क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ३० ॥ अथैनं छिन्न-धन्वानं त्वरमाणो महीपतिः । सायकैर्द्दशभी राजन् भ्रुवोर्मध्ये समार्पयत् ॥ ३१ ॥ तस्य ते शोभयन् वक्त्रं कर्मारपरिमार्ज्जिताः । प्रफुल्लं पङ्कजं यद्वद्भ्रमरा मधुलिप्सवः ॥ ३२ ॥ तदपास्य धनु-श्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महामनाः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोड़श ॥ ३३ ॥ ततो दुर्य्योधनस्याश्वान् हत्वा सूतञ्च पञ्चभिः । धनुश्चिच्छेद भल्लेन जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ३४ ॥ रथं सोपस्करं छत्रं शक्तिं खड़्गं गदां ध्वजम् । भल्लैश्चिच्छेद दशभिः पुत्रस्य तव पार्षतः ॥ ३५ ॥ तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभम् । ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३६ ॥ दुर्य्योधनस्तु विरथं छिन्नसर्वायुधं रणे । भ्रातरः पर्य्यरक्षन्त सोदरा भरत-र्षभ ॥ ३७ ॥ तमारोप्य रथे राजन् दण्डधारो नराधिपम् । अपोवाह रणादाशु धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥ कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राज्यगृद्धी महाबलः । द्रोणहन्तारमुग्रेषुं ससाराभिमुखो रणे ॥ ३९ ॥ तं पृष्ठतोऽभ्ययात्तूर्णं शैनेयो वितुदञ्छरैः । वारणं जघनोपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विपः ॥ ४० ॥ स भारत महानासीत् योधानां सुमहात्मनाम् । कर्णपार्षतयोर्मध्ये त्वदीयानां महा-रणः ॥ ४१ ॥ न पाण्डवानां नास्माकं योधः कश्चित् पराङ्मुखः । प्रत्यदृश्यत यत् कर्णः पाञ्चालांस्त्वरितो ययौ ॥ ४२ ॥ तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गजवाजिजनक्षयः । प्रादुरासीदुभयतो राजन्मध्य-गतेऽहनि ॥ ४३ ॥ पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः । ते सर्वेऽभ्यद्रवन् कर्णं पतत्रिण इव द्रुमम् ॥ ४४ ॥ तांस्तथाधि-रथिः क्रुद्धो यतमानान्मनस्विनः । विचिन्वन्निव बाणाग्रैः समा-सादयदग्रतः ॥ ४५ ॥ व्याघ्रकेतुं सुशर्माणं चित्रञ्चोग्रायुधं जयम् । शुक्लञ्च रोचमानञ्च सिंहसेनञ्च दुर्ज्जयम् ॥ ४६ ॥ ते वीरा रथ-वेगेन परिवव्रुर्नरोत्तमम् । सृजन्तं सायकान् क्रुद्धं कर्णमाहव-

शोभिनम् ॥ ४७ ॥ युध्यमानांस्तु तान् शूरान् मनुजेन्द्रः प्रतापवान्। अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यहनन्निशितैः शरैः ॥ ४८ ॥ अथापरान् महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान्। जघान बहुसाहस्रान् योधान् युद्धविशारदान् ॥ ४९ ॥ जिष्णुञ्च जिष्णुकर्माणं देवापिं भद्रमेव च। दण्डञ्च राजन् समरे चित्रं चित्रायुधं हरिम् ॥ ५० ॥ सिंहकेतुं रोचमानं शलभञ्च महारथम्। निजघान सुसंक्रुद्धश्चेदीनाञ्च महारथान् ॥ ५१ ॥ तेषामाददतः प्राणानासीदाधिरथेर्वपुः। शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्येवोर्जितं महत् ॥ ५२ ॥ तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताड़िताः शरैः। सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ५३ ॥ निपेतुरुर्व्यामपरे कर्णसायकताड़िताः। कुर्वन्तो विविधान्नादान् वज्रनुन्ना इवाचलाः ॥ ५४ ॥ गजवाजिमनुष्यैश्च निपतद्भिः समन्ततः। रथैश्चाधिरथेर्मार्गे समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ ५५ ॥ नैव भीष्मो न च द्रोणो नाप्यन्ये युधि तावकाः। चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे ॥ ५६ ॥ सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च। नरेषु च नरव्याघ्र कृतं स्म कदनं महत् ॥ ५७ ॥ मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन्। पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत् ॥ ५८ ॥ यथा मृगगणांस्त्रस्तान् सिंहो द्रावयते दिशः। पाञ्चालानां रथव्रातान् कर्णो व्यद्रावयत्तथा ॥ ५९ ॥ सिंहास्यञ्च यथा प्राप्य न जीवन्ति मृगाः क्वचित्। तथा कर्णमनुप्राप्य न जीवन्ति महारथाः ॥ ६० ॥ वैश्वानरं यथा दीप्तं प्राप्य दह्यन्ति वै जनाः। कर्णाग्निना रणे तद्वद्दग्धा भारत सृञ्जयाः ॥ ६१ ॥ कर्णेन चेदिकेकेन पाञ्चालेषु च भारत। विश्राव्य नाम निहता बहवः शूरसम्मताः ॥ ६२ ॥ मम चासीन्मती राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्। नैकोऽप्याधिरथेर्जीवन् पाञ्चाल्यो मोक्ष्यते युधि ॥ ६३ ॥ पाञ्चालान् व्यधमत् सङ्ख्ये सूतपुत्रः पुनः पुनः ॥ ६४ ॥ पाञ्चालानथ

निघ्नन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारणे। अभ्यधावत संक्रुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ६५ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं द्रौपदेयाश्च मारिष। परिवव्रू रमित्रघ्नं शतशश्चापरे जनाः ॥ ६६ ॥ शिखण्डी सहदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा। जनमेजयः शिनेर्नप्ता बहवश्च प्रभद्रकाः ॥ ६७ ॥ एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे। कर्णमस्यन्त इष्वस्त्रैर्विरेजुरमितौजसः ॥ ६८ ॥ तांस्त्वाधिरथिः सङ्ख्ये चेदि-पाञ्चालपाण्डवान्। एको बहूनभ्यपतद्गरुत्मान् पन्नगानिव ॥ ६९ ॥ तैः कर्णस्याभवद्युद्धं घोररूपं विशाम्पते। तादृक् यादृक् पुरा वृत्तं देवानां दानवैः सह ॥ ७० ॥ तान् समेतान् महेष्वासान् शरवर्षैर्ववर्षिणः। एकोऽभ्यहनदव्यग्रस्तमांसीव दिवाकरः ॥ ७१॥ भीमसेनस्तु संसक्ते राधेये पाण्डवैः सह। कुरूनभ्यहनत् क्रुद्धो यमदण्डनिभैः शरैः ॥ ७२ ॥ वाह्लीकान् कैकयान् मत्स्यान् वासात्यान्मद्रसैन्धवान्। एकः संख्ये महेष्वासो योधयन् बह्व-शोभत ॥ ७३ ॥ तत्र मर्मसु भीमेन नाराचैस्ताड़िता गजाः। प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम् ॥ ७४ ॥ वाजिनश्च हतारोहाः पत्तयश्च गतासवः। शेरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ॥ ७५ ॥ सहस्रशश्च रथिनः पतिता पतितायुधाः। ते क्षत्ताः समदृश्यन्त भीमाद्भीता गतासवः ॥ ७६ ॥ रथिभिः सादिभिः सूतैः पादातैर्वाजिभिर्गजैः। भीमसेनशरच्छिन्नैराच्छन्ना वसुधाभवत् ॥ ७७ ॥ तत् स्तम्भितमिवातिष्ठद्भीमसेनभयार्हितम्। दुर्य्योधनबलं राजन् निरुत्साहं कृतव्रणम् ॥ ७८ ॥ निश्चेष्टं तद्बलं दीनं बभौ तस्मिन् महारणे ॥ ७९ ॥ प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात् सागरो नृप। तद्वत्तव बलं तद्वै निश्चलं समवास्थितम् ॥ ८० ॥ मन्युवीर्य्यबलोपेतं दर्पात् प्रत्यवरोपितम्। अभवत्तव पुत्रस्य तत् सैन्यं निष्प्रभं तदा ॥ ८१ ॥ तद्बलं भरतश्रेष्ठ युध्यमानं पर-स्परम्। रुधिरौघपरिक्लिन्नं रुधिरार्द्रं बभूव तु। जगाम भरत-

श्रेष्ठ वध्यमानं परस्परम् ॥ ८२ ॥ सूतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवाना-
मनीकिनीम्। भीमसेनः कुरूंश्चापि द्रावयन् बह्वशोभत ॥ ८३ ॥
वर्त्तमाने तथा रौद्रे संग्रामेऽद्भुतदर्शने। निहत्य पृतनामध्ये
संशप्तकगणान् बहून्। अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो वासुदेवमथाब्रवीत्
॥ ८४ ॥ प्रभग्नं बलमेतद्धि योत्स्यमानं जनार्द्दन ॥ ८५ ॥ एते
द्रवन्ति सगणाः संशप्तकमहारथाः। अपारयन्तो मद्बाणान् सिंह-
शब्दं मृगा इव ॥ ८६ ॥ दीर्य्यते च महत् सैन्यं सृञ्जयानां महा-
रणे ॥ ८७ ॥ हस्तिकक्षो ह्यसौ कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः।
दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुहुः। न च कर्णं रणे शक्ता
जेतुमन्ये महारथाः ॥ ८८ ॥ जानीते हि भवान् कर्णं वीर्य्यवन्तं
पराक्रमे। तत्र याहि यतः कर्णो द्रावयत्येष नो बलम् ॥ ८९ ॥
वर्ज्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथम्। एष मे रोचते कृष्ण
यथा वा तव रोचते ॥ ९० ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्दः
प्रहसन्निव। अब्रवीदर्ज्जुनं तूर्णं कौरवान् जहि पाण्डव ॥ ९१ ॥
ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेषिता हयाः। हंसवर्णाः प्रविविशु-
र्वहन्तः कृष्णपाण्डवौ ॥ ९२ ॥ केशवप्रेषितैरश्वैः श्वेतैः काञ्चन-
भूषणैः। प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्द्दिशमभिद्यत ॥ ९३ ॥ मेघ-
स्तनितनिर्ह्रादः स रथो वानरध्वजः। चलत्पताकस्तां सेनां
विमानं द्यामिवाविशत् ॥ ९४ ॥ तौ विदार्य्य महासेनां प्रविष्टौ
केशवार्ज्जुनौ। क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्राजेतां महाद्युती ॥ ९५ ॥
युद्धशौण्डौ समाहूतावागतौ तौ रणाध्वरम्। यज्वभिर्विधिना-
हूतौ मखे देवाविवाश्विनौ ॥ ९६ ॥ क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ
वेगवन्तौ बभूवतुः। तलशब्देन रुषितौ यथा नागौ महावने ॥ ९७ ॥
विगाह्य तु रथानीकमश्वसङ्घांश्च फाल्गुनः। व्यचरत् पृतनामध्ये
पाशहस्त इवान्तकः ॥ ९८ ॥ तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां
तव भारत। संशप्तकगणान् भूयः पुत्रस्ते समचूचुदत् ॥ ९९ ॥

ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः। चतुर्दशसहस्रैस्तु
तुरगाणां महाहवे॥ १०० ॥ द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च
धन्विनाम्। शूराणां लब्धलक्षाणां विदितानां समन्ततः॥ १०१ ॥
अभ्यवर्त्तन्त कौन्तेयं छादयन्तो महारथाः। शरवर्षैर्महाराज
सर्वतः पाण्डुनन्दनम् ॥ १०२ ॥ संछाद्यमानः समरे शरैः पर-
बलार्द्दनः। दर्शयन्रौद्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः। निघ्नन्
संशप्तकान् पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् ॥ १०३ ॥ ततो विद्युत्प्रभैर्-
बाणैः कार्त्तस्वरविभूषितैः। निरन्तरमिवाकाशमासीच्छन्नं किरी-
टिना॥ १०४ ॥ किरीटिभुजनिर्मुक्तैः सम्पतद्भिर्महाशरैः। समा-
च्छन्नं बभौ सर्वं काद्रवेयैरिव प्रभो॥ १०५ ॥ रुक्मपुङ्खान् प्रस-
न्नाग्रान् शरान् सन्नतपर्वणः। अवासृजदमेयात्मा दिक्षु सर्वासु
पाण्डवः॥ १०६ ॥ मही वियद्दिशः सर्वाः समुद्रा गिरयोऽपि वा।
स्फुटन्तीति जना जज्ञुः पार्थस्य तलनिस्वनात् ॥ १०७ ॥ हत्वा
दश सहस्राणि पार्थिवानां महारथः। संशप्तकानां कौन्तेयः
प्रपक्षं त्वरितोऽभ्ययात् ॥ १०८ ॥ प्रपक्षञ्च समासाद्य पार्थः काम्बोज-
रक्षितम्। प्रममाथ बलाद्बाणैर्दानवानिव वासवः ॥ १०९ ॥
प्रचिच्छेदाशु भल्लेन द्विषतामाततायिनाम्। शस्त्रपाणींस्तथा
बाहूंस्तथा जङ्घाः शिरांसि च॥ ११० ॥ अङ्गाङ्गावयवैश्छिन्नै-
र्व्यायुधास्तेऽपतन् भुवि। विष्वग्वाताभिसंभग्ना बहुशाखा इव
द्रुमाः ॥ १११ ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनां व्रातान्निघ्नन्तमर्जुनम्।
सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ ११२ ॥ तस्यास्यतो-
ऽर्द्धचन्द्राभ्यां बाहू परिघसन्निभौ। पूर्णचन्द्राभवक्त्रञ्च क्षुरेणाभ्य-
हरच्छिरः॥ ११३ ॥ स पपात ततो वाहात् स्वलोहितपरिस्रवः।
मनःशिलागिरेः शृङ्गं वज्रेणेव विदारितम् ॥ ११४ ॥ सुदक्षिणा-
दवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतम्। प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रिय-
दर्शनम्। काञ्चनस्तम्भसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा॥ ११५ ॥

ततोऽभवत् पुनर्युद्धं घोरमत्यर्थमद्भुतम् । नानावस्थाश्च योधानां
बभूवुस्तत्र युध्यताम् ॥ ११६ ॥ एकेषु निहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवनैः
शकैः । शोणिताक्तैस्तदा रक्तं सर्वमासीद्विशाम्पते ॥ ११७ ॥
रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । द्विरदैश्च हतारोहै-
र्महामात्रैर्हतद्विपैः । अन्योऽन्येन महाराज कृतो घोरो जनक्षयः
॥ ११८ ॥ तस्मिन् प्रपक्षे पक्षे च निहते सव्यसाचिना । अर्जुनं
जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिरभ्ययात् ॥ ११९ ॥ विधुन्वानो मह-
च्चापं कार्त्तस्वरविभूषितम् । आददानः शरान् घोरान् स्वरश्मी-
निव भास्करः ॥ १२० ॥ क्रोधामर्षाद्विवृत्तास्यो लोहिताक्षो बभौ
बली । अन्तकाले यथा क्रुद्धो मृत्युः किङ्करदण्डभृत् ॥ १२१ ॥
ततः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि सङ्घशः । तैर्विसृष्टैर्महाराज
व्यद्रवत् पाण्डवी चमूः ॥ १२२ ॥ स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं स्यन्दनस्थं
विशाम्पते । पुनः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि मारिष ॥ १२३ ॥
तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः । संछादितौ रथस्थौ
तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ ॥ १२४ ॥ ततः शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्थामा
प्रतापवान् । निश्चेष्टौ तावुभौ चक्रे युद्धे माधवपाण्डवौ ॥ १२५ ॥
हाहाकृतमभूत् सर्वं जङ्गमं स्थावरं तथा । चराचरस्य गोप्तारौ
दृष्ट्वा संछादितौ शरैः ॥ १२६ ॥ सिद्धचारणसङ्घाश्च संपेतुस्ते
समन्ततः । चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्त्यपीति च ॥ १२७ ॥
न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वः पराक्रमः । संग्रामे यादृशो द्रौणेः
कृष्णौ संछादयिष्यतः ॥ १२८ ॥ द्रौणेस्तु धनुषः शब्दमहितत्रासनं
रणे । अश्रौषं बहुशो राजन् सिंहस्य नदतो यथा ॥ १२९ ॥
ज्या चास्य चरतो युद्धे सव्यदक्षिणमस्यतः । विद्युदम्बुदमध्यस्था
भ्राजमानेव साभवत् ॥ २३० ॥ स तथा क्षिप्रकारी च दृढहस्तश्च
पाण्डवः । प्रमोहं परमं गत्वा प्रैक्ष्यत तं द्रोणजं ततः ॥ १३१ ॥ स
विक्रमं हतं मेने ह्यात्मनः सुमहात्मना । तथास्य समरे राजन्

बभुवासीत् सुदुर्द्दृशम् ॥ १३२ ॥ द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्त्तमाने महारणे। वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महावले। हीयमाने च कौन्तेये कृष्णो रोषः समाविशत् ॥ १३३ ॥ स रोषान्निश्वसन्राजन् निर्द्दहन्निव चक्षुषा। द्रौणिं ह्यपश्यत् संग्रामे फाल्गुनञ्च मुहुर्मुहुः ॥ १३४ ॥ ततः क्रुद्धोऽब्रवीत् कृष्णः पार्थं सप्रणयं तदा ॥ १३५ ॥ अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे। अतिशेते हि यत्र त्वां द्रोणपुत्रोऽद्य भारत ॥ १३६ ॥ कच्चिद्वीर्य्यं यथापूर्वं भुजयोर्वा बलं तव। कच्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठसि चार्जुन ॥ १३७ ॥ कच्चित् कुशलिनौ बाहू मुष्टिर्वा न व्यशीर्य्यत। उदीर्य्यमाणं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे ॥ १३८ ॥ गुरुपुत्र इति ह्येनं मानयन् भरतर्षभ। उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुम् ॥ १३९ ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन गृह्य भल्लांश्चतुर्द्दश। त्वरमाणस्त्वराकाले द्रौणेर्द्धनुरथाच्छिनत्। ध्वजं छत्रं पताकाञ्च रथं शक्तिं गदां तथा ॥ १४० ॥ जत्रुदेशे च सुभृशं वत्सदन्तैरताड़यत्। स मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ १४१ ॥ तं विसंज्ञं महाराज शत्रुणा भृशपीड़ितम्। अपोवाह रणात् सूतो रक्षमाणो धनञ्जयात् ॥ १४२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विजयः शत्रुतापनः। न्यहनत्तावकं सैन्यं शतशोऽथ सहस्रशः। पश्यतस्तस्य वीरस्य तव पुत्रस्य मारिष ॥ १४३ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तस्तावकानां परैः सह। क्रूरो विशसनो घोरो राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ १४४ ॥ संशप्तकांश्च वीभत्सुः कुरूंश्चापि वृकोदरः। वसुषेणश्च पाञ्चालान् क्षणेन व्यधमद्रणे ॥ १४५ ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरक्षये। उत्थितान्यगणेयानि कवन्धानि समन्ततः ॥ १४६ ॥ युधिष्ठिरोऽपि संग्रामात् प्रहारैर्गाढ़वेदनः। क्रोशमात्रमपक्रम्य तस्थौ भरतसत्तम ॥ १४७ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच। दुर्य्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ। अब्रवीन्मद्रराजञ्च तथैवान्यांश्च पार्थिवान् ॥ १ ॥ यदृच्छयैतत् संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः कर्ण लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ २ ॥ सदृशैः क्षत्रियैः शूरै शूराणां युद्ध्यतां युधि। इष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितम् ॥ ३ ॥ हत्वा वा पाण्डवान् युद्धे स्फीतामुर्वीमवाप्स्यथ। निहता वा परैर्युद्धे वीरलोकमवाप्स्यथ ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनस्य तच्छ्रुत्वा वचनं क्षत्रियर्षभाः। हृष्टा नादानुदक्रोशन् वादित्राणि च सर्वशः ॥ ५ ॥ ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्य्योधनबले तदा। हर्षयंस्तावकान् योधान् द्रौणिर्वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यताम्। न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ७ ॥ स तेनाहममर्षेण मित्रार्थे चापि पार्थिवाः। सत्यं वः प्रतिजानामि तद्वाक्यं मे निबोधत ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नमहत्वाहं न विमोक्ष्यामि दंशनम्। अनृतायां प्रतिज्ञायां न हि स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च यश्च मां प्रत्युदेष्यति। सर्वांस्तान् प्रमथिष्येऽहमिति मे नात्र संशयः ॥ १० ॥ एवमुक्ते ततः सर्वा सहिता भारती चमू। अभ्यद्रवत कौन्तेयांस्तथा ते चापि पाण्डवाः ॥ ११ ॥ स सन्निपातो रथयूथपानां महात्मनां भारत मोहनीयः। जनक्षये कालयुगान्तकल्पः प्रावर्त्ततोग्रे कुरुसृञ्जयानाम् ॥ १२ ॥ ततः प्रवृत्ते युधि संप्रहारे भूतानि सर्वाणि सदैवतानि। आसन् समेतानि सहाप्सरोभिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ॥ १३ ॥ दिव्यैश्च माल्यैर्विविधैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नराग्र्यान्। रणे स्वकर्मोद्वहतः प्रवीरानवाकिरन्नप्सरसः प्रहृष्टाः ॥ १४ ॥ समीरणस्तांश्च निषेव्य गन्धान् सिषेव सर्वानपि योधमुख्यान्। निषेव्यमाणास्त्वनिलेन योधाः परस्परघ्ना धरणीं निपेतुः ॥ १५ ॥ सा दिव्यपुष्पैरवकीर्य्यमाणा सुवर्णपुङ्खैश्च शरैर्विचित्रैः। नक्षत्रसङ्घैरिव चित्रिता

द्यौः क्षितिर्वभौ योधवरैर्विचित्रा ॥ १६ ॥ ततोऽन्तरीक्षादपि साधुवादैर्वादित्रघोषैः समुदीर्य्यमाणः । ज्याघोषनेमिस्वननादमिश्रः समाकुलः सोऽभवत् संप्रहारः ॥ १७ ॥

इति कर्णपर्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥५७॥

सञ्जय उवाच । एवमेष महानासीत् संग्रामः पृथिवीक्षिताम् । क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रं पराजित्य जित्वा चान्यान् महारथान् । अब्रवीदर्जुनो राजन् वासुदेवमिदं वचः ॥ २ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवीं चमूम् । कर्णञ्च पश्य संग्रामे कालयन्तं महारथान् ॥ ३ ॥ न च पश्यामि दाशार्ह धर्मराजं युधिष्ठिरम् । नापि केतुर्युधां श्रेष्ठ-धर्मपुत्रस्य दृश्यते ॥ ४ ॥ त्रिभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्द्दन । न च मां धार्त्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति संयुगे । तस्मात्त्वं मत्प्रियं कुर्वन् याहि यत्र युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सहानुजम् । पुनर्योद्धास्मि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे ॥ ६ ॥ ततः प्रायाद्रथेनाशु वीभत्सोर्वचनाद्धरिः । यतो युधिष्ठिरो राजा सृञ्जयाश्च महारथाः । अयुध्यन्त महासत्त्वा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ ततः संग्रामभूमिं तां वर्त्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पश्य पार्थ महारौद्रो वर्त्तते भरतक्षयः । पृथिव्यां क्षत्रियाणां वै दुर्य्योधनकृते महान् ॥ ९ ॥ पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् । मृतानामपविद्धानि कलापांश्च महाधनान् ॥ १० ॥ जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चानतपर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् निर्मुक्तान् पन्नगानिव ॥ ११ ॥ हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्माणि चापविद्धानि रुक्मगर्भाणि भारत ॥ १२ ॥

सुवर्णविकृतान् प्रासान् शक्तीः कनकभूषणाः। जाम्बूनदमयैः पट्टै-
र्बद्धाश्च विपुला गदाः॥ १३॥ जातरूपमयीश्चर्ष्टीः पट्टिशान् हेम-
भूषितान्। दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वधान्॥ १४॥
अयःकुन्तांश्च पतितान् मुषलानि गुरूणि च। शतघ्नीः पश्य
चित्राश्च विपुलान् परिघांस्तथा। चक्राणि चापविद्धानि तोम-
रांश्च महारणे॥ १५॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जय-
गृद्धिनः। जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः॥ १६॥ गदा-
विमथितैर्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकान्। गजवाजिरथक्षुण्णान् पश्य
योधान् सहस्रशः॥ १७॥ मनुष्यहयनागानां शरशक्त्यृष्टिपट्टिशैः।
निस्त्रिंशैः परिघैः प्रासैरयःकुन्तैः परश्वधैः॥ १८॥ शरीरै-
र्बहुभिश्छिन्नैः शोणितौघपरिप्लुतैः। गतासुभिरमित्रघ्न संवृता
रणभूमयः॥ १९॥ बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैर्हेमभूषितैः।
सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी॥ २०॥ साङ्गुलित्रै-
र्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलंकृतैः। हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च
तरस्विनाम्॥ २१॥ बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः।
पतितैर्वृषभाक्षाणां विराजति वसुन्धरा॥ २२॥ कबन्धैः शोणिता-
दिग्धैश्छिन्नगात्रशिरोधरैः। भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्चिभि-
रिवाग्निभिः॥ २३॥ रथांश्च बहुधा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः
शुभान्। वाजिनश्च हतान् पश्य विनिकीर्णान् शराहतान्॥ २४॥
अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधध्वजान्। रथिनाञ्च महा-
शङ्खान् पाण्डरांश्च प्रकीर्णकान्॥ २५॥ निरस्तजिह्वान् मात-
ङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान्। वैजयन्तीर्विचित्राश्च हतांश्च गज-
वाजिनः॥ २६॥ वारणानां परिस्तोमांस्तथैवाजिनकम्बलान्।
विपाटितविचित्रांश्च चित्ररूपाः कुथास्तथा॥ २७॥ छिन्नाश्च
बहुधा घण्टा महद्भिः पतितैर्गजैः। वैदूर्य्यदण्डांश्च शुभान् पतिता-
नङ्कुशान् भुवि॥२८॥ बद्धाः सादिभुजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कशाः।

विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वास्तरपरिस्तोमान् राङ्कवान् पतितान् भुवि ॥ २९ ॥ चूड़ामणीन्नरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः । छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च ॥ ३० ॥ चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः । वदनैः पश्य संछन्नां महीं शोणितकर्द्दमाम् ॥ ३१ ॥ सजीवांश्चापरान् पश्य कूजमानान् समन्ततः । उपास्यमानान् बहुशो न्यस्तशस्त्रैर्विशाम्पते । ज्ञातिभिः सहितांस्तत्र रोदमानैः पुनः पुनः ॥ ३२ ॥ व्युत्क्रान्तानपरान् योधांश्छादयित्वा तरस्विनः । पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ३३ ॥ अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्याच्यमानास्तथो-दकम् ॥ ३४ ॥ जलार्थञ्च गताः केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्ज्जुन । सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ॥ ३५ ॥ जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परम् । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिबतोऽन्यांश्च भारत ॥ ३६ ॥ परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान् बान्धवप्रियाः । व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ॥ ३७ ॥ तथापरान्नरश्रेष्ठ सन्दष्टौष्ठपुटान् पुनः । भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षमाणान् समन्ततः ॥ ३८ ॥ एवं ब्रुवंस्तदा कृष्णो ययौ तत्र युधिष्ठिरः । अर्ज्जुनश्चापि नृपतेर्द्दर्शनार्थं महारणे । याहि याहीति गोविन्दं पुनः पुनरचोदयत् ॥ ३९ ॥ तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्श-यित्वा च माधवः । त्वरमाणस्ततः कृष्णः पार्थमाह शनैरिदम् ॥ ४० ॥ पश्य कौरवराजानमुपयातांश्च पार्थिवान् । कर्णं पश्य महारङ्गे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ४१ ॥ असौ भीमो महेष्वासः सन्निवृत्तो रणं प्रति । तमेते विनिवर्त्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसृञ्जयानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखम् ॥ ४२ ॥ निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवतो ह्येष कर्णो धारयतेऽर्ज्जुन ॥ ४३ ॥ अन्तकप्रतिमो वेगी शक्रतुल्यपराक्रमः । असौ

गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रभृतांवर ॥ ४४ ॥ त्वमेव प्रद्रुतं संख्ये
धृष्टद्युम्नो महारथः। अनुप्रयाति संग्रामे हतान् पश्य च सृञ्ज-
यान् ॥ ४५ ॥ सर्वमाह सुदुर्द्धर्षो वासुदेवः किरीटिने। ततो
राजन् प्रादुरासीन्महाघोरो महारणः ॥ ४६ ॥ सिंहनादरवा-
श्चैव प्रादुरासन् समागमे। उभयोः सेनयो राजन् मृत्युं कृत्वा
निवर्त्तनम् ॥ ४७ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते।
तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४८ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णवाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच। ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुसृञ्जयाः।
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ १ ॥ ततः प्रववृते
भीमः संग्रामो लोमहर्षणः। कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविव-
र्द्धनः ॥ २ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे तुमुले शोणितोदके। संशप्त-
केषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज
सहितः सर्वराजभिः। कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः
॥ ४ ॥ आगच्छमानांस्तान् संख्ये प्रहृष्टान् विजयैषिणः। दधा-
रैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वतः ॥ ५ ॥ समासाद्य तु ते
कर्णं व्यशीर्य्यन्त महारथाः। यथाचलं समासाद्य वार्य्योघाः
सर्वतोदिशम् ॥ ६ ॥ तयोरासीन्महाराज संग्रामो लोमहर्षणः।
धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेणानतपर्वणा। ताड़यामास समरे तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ विजयञ्च धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महा-
रथः। पार्षतस्य धनुश्छित्वा शरांश्चाशीविषोपमान्। ताड़या-
मास संक्रुद्धः पार्षतं नवभिः शरैः ॥ ८ ॥ ते वर्म हेमविकृतं
भित्त्वा तस्य महात्मनः। शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवा-
नघ ॥ ९ ॥तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महारथः। अन्यद्धनु-

ह्युपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् । कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १० ॥ तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्षतं शत्रु-तापनम् । छादयामास समरे शरैराशीविषोपमैः ॥ ११ ॥ द्रोण-शत्रुर्महेष्वासो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १२ ॥ तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणम् । प्रेषयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवा-परम् ॥ १३ ॥ तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशाम्पते । चिच्छेद सप्तधा राजन् शैनेयः कृतहस्तवत् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा विनिहतं बाणं शरैः कर्णो विशाम्पते । सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ १५ ॥ विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्य-विध्यच्छैनेयः शरैर्हेमविभूषितैः ॥ १६ ॥ ततो युद्धं महाराज चक्षुःश्रोत्रभयावहम् । आसीद्घोरञ्च चित्रञ्च प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ १७ ॥ सर्व्वेषां तत्र भूतानां रोमहर्षोऽभ्यजायत । तद्दृष्ट्वा समरे कर्म कर्णशैनेययोर्नृप ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्य-यात् सुमहाबलः । पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्य्यासुनाशनम् ॥ १९ ॥ अभ्यभाषत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुरञ्जयः । तिष्ठ तिष्ठाद्य ब्रह्मघ्न न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा सुभृशं वीरः शीघ्रकृ-न्निशितैः शरैः । पार्षतं छादयामास घोररूपैः सुतेजनैः । यत-मानं परं शक्त्या यतमानो महारथः ॥ २१ ॥ यथा हि समरे द्रोणः पार्षतं वीक्ष्य मारिष । तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्षतः परवीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा ज्ञातवान् मृत्युमात्मनः ॥ २२ ॥ स ज्ञात्वा समरेऽत्मानं शस्त्रेणावध्यमेव तु । जवेनाभ्यद्रवद्द्रौणिं कालः कालमिव क्षयी ॥ २३ ॥ द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्न-मवस्थितम् । क्रोधेन निश्वसन् वीरः पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तावन्योऽन्यन्तु दृष्ट्वैव संरम्भं जग्मतुः परम् ॥ २५ ॥ अथाब्रवी-न्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । धृष्टद्युम्नं समीपस्थं त्वरमाणो विशाम्पते ॥ २६ ॥ पाञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥२७॥

पापं हि यत्त्वया कर्म घ्नता द्रोणं पुरा कृतम्। अद्य त्वां तप्स्यते तद्वै यथा न कुशलं तथा ॥ २८ ॥ अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठति संयुगे। नापक्रामसि वा मूढ़ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ प्रतिवाक्यं स एवासिर्मामको दास्यते तव। येनैव ते पितुर्द्दत्तं यतमानस्य संयुगे ॥ ३१ ॥ यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणब्रुवः। त्वामिदानीं कथं युद्धे न हनिष्यामि विक्रमात् ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महाराज सेनापतिरमर्षणः। निशितेनाथ बाणेन द्रौणिं विव्याध पार्षतः ॥ ३३ ॥ ततो द्रौणिः सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः। आच्छादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥ ३४ ॥ नैवान्तरीक्षं न दिशो नापि योधाः समन्ततः। दृश्यन्त वै महाराज शरैश्छन्नाः सहस्रशः ॥ ३५ ॥ तथैव पार्षतो राजन् द्रौणिमाहवशोभिनम्। शरैः संछादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः ॥ ३६ ॥ राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः। द्रौपदेयान् युधामन्युं सात्यकिञ्च महारथम्। एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकम्। वेगवत् समरे घोरं शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ ३८ ॥ स पार्षतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजम्। हयान् सूतं रथञ्चैव निमेषादग्रधमच्छरैः ॥ ३९ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः। खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रञ्च भानुमत् ॥ ४० ॥ द्रौणिस्तदपि राजेन्द्र भल्लैः क्षिप्रं महारथः। चिच्छेद समरे वीरः क्षिप्रहस्तो दृढ़ायुधः। रथादनवरूढ़स्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु विरथं हताश्वं छिन्नकार्मुकम्। शरैश्च बहुधा विद्धमस्त्रैश्च शकलीकृतम्। नाशकद्भरतश्रेष्ठ यतमानो महारथः ॥ ४२ ॥ तस्यान्तमिषुभी राजन् यदा द्रौणिर्न जग्मिवान्। अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः पार्षतं त्वरितोऽन्वगात् ॥ ४३ ॥

आसीद्दाप्लवतो वेगस्तस्य राजन्महात्मनः। गरुड़स्येव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमम् ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत्। पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्षतस्य रथं प्रति। यत्नं करोति विपुलं हन्याच्चैनं न संशयः ॥ ४५ ॥ तं मोचय महाबाहो पार्षतं शत्रुकर्षण। द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान्। प्रैषयत्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्व्यवस्थितः ॥ ४७ ॥ ते हयाश्चन्द्रसङ्काशाः केशवेन प्रचोदिताः। आपिबन्त इव व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वायान्तौ महावीर्य्यावुभौ कृष्णधनञ्जयौ। धृष्टद्युम्नवधे यत्नमकरोत् स महाबलः ॥ ४९ ॥ विकृष्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं जनेश्वर। शरांश्चिक्षेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ॥ ५० ॥ ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशम्। द्रौणिमासाद्य विविशुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ५१ ॥ स विद्धस्तैः शरैर्घोरैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान्। उत्सृज्य समरे राजन् पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ५२ ॥ रथमारुरुहे वीरो धनञ्जयशरार्द्दितः। प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ॥ ५३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः सहदेवो जनाधिप। अपोवाह रथेनाजौ पार्षतं शत्रुतापनम् ॥ ५४ ॥ अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पत्रिभिः। तं द्रोणपुत्रः संक्रुद्धो वाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५५ ॥ क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसम्मितम्। द्रोणपुत्राय चिक्षेप कालदण्डमिवापरम्। ब्राह्मणस्यांसदेशे स निपपात महाद्युतिः ॥५६॥ स विह्वलो महाराज शरवेगेन संयुगे। निषसाद रथोपस्थे वैक्लव्यञ्च परं ययौ ॥ ५७ ॥ ततः कर्णो महाराज व्याक्षिपद्विजयं धनुः। अर्जुनं समरे क्रुद्धः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः। द्वैरथञ्चापि पार्थेन कामयानो महारणे ॥ ५८ ॥ विह्वलं तन्तु वीक्ष्याथ द्रोणपुत्रञ्च सारथिः। अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥५९॥

अथोत्क्रुष्टं महाराज पाञ्चालैर्जितकाशिभिः । मोचितं पार्षतं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रञ्च पीड़ितम् ॥ ६० ॥ वादित्राणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रशः । सिंहनादांश्च चक्रुस्ते दृष्ट्वा संख्ये तदद्भुतम् ॥ ६१ ॥ एवं कृत्वाब्रवीत् पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि संशप्तकान् कृष्ण कार्य्यमेतत् परं मम ॥ ६२ ॥ ततः प्रयातो दाशार्हः श्रुत्वा पाण्डवभाषितम् । रथेनातिपताकेन मनोमारुतरंहसा ॥ ६३॥

इति कर्णपर्वणि द्रौणपयाने एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

सञ्जय उवाच । एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् । दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ एष पाण्डव ते भ्राता धार्त्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुभिर्महेष्वासैर्द्रुतं पार्थोऽनुसार्य्यते ॥ २ ॥ तञ्चानुयान्ति संरब्धाः पाञ्चाला युद्धदुर्मदाः । युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाबलाः ॥ ३ ॥ एष दुर्य्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ॥ ४ ॥ जिघांसुः पुरुषव्याघ्र भ्रातृभिः सहितो बली । आशीविषसमस्पर्शैः सर्वयुद्धविशारदैः ॥ ५ ॥ एते जिघृक्षवो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तयः । युधिष्ठिरं धार्त्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवार्थिनः ॥ ६ ॥ पश्य सात्वतभीमाभ्यां निरुद्धा विष्ठिताः पुनः । जिहीर्षवोऽमृतं दैत्याः शक्राग्निभ्यामिवावशाः ॥ ७ ॥ एते वहुत्वात्त्वरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम् । समुद्रमिव वार्य्यौघाः प्रावृट्काले महारथाः ॥ ८ ॥ नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान् । बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूंषि च ॥ ९ ॥ मृत्योर्मुखगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । हुतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्य्योधनवशंगतम् ॥ १० ॥ यथाविधमनीकन्तु धार्त्तराष्ट्रस्य पाण्डव । नास्य शक्रोऽपि मुच्येत संप्राप्तो वाणगोचरम् ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनस्य वीरस्य

शरौघान् शीघ्रमस्यतः । संक्रुद्धस्यान्तकस्येव को वेगं संसहेद्रणे ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनस्य वीरस्य द्रौणेः शारद्वतस्य च । कर्णस्य चेषुवेगो वै पर्व्वतानपि शातयेत् ॥ १३ ॥ कर्णेन च कृतो राजा विमुखः शत्रुतापनः । बलवांल्लघुहस्तश्च कृती युद्धविशारदः ॥१४॥ राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्तः पीड़यितुं रणे । सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरैर्महाबलैः ॥ १५ ॥ तस्यैभिर्युध्यमानस्य संग्रामे संशितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ॥ १६ ॥ उपवासकृशो राजा भृशं भरतसत्तम । ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न क्षात्रे हि बले विभुः ॥ १७ ॥ कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः शत्रुतापनः । संशयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्भीमसेनः सहते सिंहनादममर्षणः ॥ १९ ॥ नर्द्दतां धार्त्तराष्ट्राणां पुनः पुनररिन्दमः । धमताञ्च महाशङ्खान् संग्रामे जितकाशिनाम् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति पुरुषर्षभ । सञ्चोदयत्यसौ कर्णो धार्त्तराष्ट्रान् महारथान् ॥ २१ ॥ स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थ पाशुपतेन च । प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ॥ २२ ॥ आतुरो हि कृतो राजा सन्निषण्णश्च भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ते पाञ्चालाः सह पाण्डवैः ॥ २३ ॥ त्वरमाणास्त्वराकाले सर्व्वशास्त्रभृतांवराः । मज्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षवः ॥ २४ ॥ न केतुर्दृश्यते राज्ञः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतोर्यमयोः पार्थ सात्यकेश्च शिखण्डिनः ॥ २५ ॥ धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभो । पाञ्चालानाञ्च सर्व्वेषां चेदीनाञ्चैव भारत ॥ २६ ॥ एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् । शरैर्विध्वंसयति वै नलिनीमिव कुञ्जरः ॥ २७ ॥ एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन । पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ॥ २८ ॥ एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहता रणे । आर्त्तनादान् विकुर्व्वाणा

विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २९ ॥ रथानां द्रवते वृन्दमेतच्चैव समन्ततः । द्रवमाणं रणे पार्थ कर्णेनामित्रकर्षिणा ॥ ३० ॥ हस्तिकक्षां रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह । रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वर ॥ ३१ ॥ असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति । किरन् शरशतान्येव विनिघ्नंस्तव वाहिनीम् ॥ ३२ ॥ एतांश्च पश्य पाञ्चालान् द्राव्यमाणान् महारथान् । शक्रेणेव यथा दैत्यान् हन्यमानान्महाहवे ॥ ३३ ॥ एष कर्णो रणे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुसृञ्जयान् । दिशो वै प्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मे मतिः ॥ ३४ ॥ पश्य पार्थ धनुःश्रेष्ठं विकर्षन् साधु शोभते । शत्रुं जित्वा यथा शक्रो दैवतैः समावृतः ॥ ३५ ॥ एते नर्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् । त्रासयन्तो रणे पाण्डून् सृञ्जयांश्च समन्ततः ॥ ३६ ॥ एष सर्वात्मना पाण्डूंस्त्रासयित्वा महारणे । अभिभाषति राधेयः सर्वसैन्यानि मानद ॥ ३७ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं द्रवत कौरवाः । यथा जीवन्न वः कश्चिन्मुच्येत युधि सृञ्जयः ॥ ३८ ॥ तथा कुरुत संयत्ता वयं यास्याम पृष्ठतः । एवमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो विकिरञ्छरान् ॥ ३९ ॥ पश्य कर्णं रणे पार्थ श्वेतच्छत्रविराजितम् । उदयं पर्वतं यद्वत् शशाङ्केनोपशोभितम् ॥ ४० ॥ पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्ध्नि छत्रेण भारत । ध्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ॥ ४१ ॥ एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सकटाक्षं विशाम्पते । उत्तमं जवमास्थाय ध्रुवमेष्यति संयुगे ॥ ४२ ॥ पश्य ह्येनं महाबाहो विधुन्वानं महद्धनुः । शरांश्चाशीविषाकारान् विसृजन्तं महारणे ॥ ४३ ॥ असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजम् । प्रार्थयन् समरं पार्थ त्वया सह परन्तप । वधाय चात्मनोऽभ्येति दीपास्यं शलभो यथा ॥ ४४ ॥ एष क्षमर्षी शूरश्च धार्तराष्ट्रहिते रतः । न त्वां मर्षयते पार्थ नित्यमेव च मन्दधीः ॥ ४५ ॥ कर्णमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत । रिरक्षिषुः

सुसंवृत्तो धार्त्तराष्ट्रो निवर्त्तते ॥ ४६ ॥ ततः सहैभिर्दुष्टात्मा
वध्यतां च प्रयत्नतः । त्वया यशश्च राज्यञ्च सुखञ्चोत्तममिच्छता
॥ ४७ ॥ अहीनयोर्विश्रुतयोर्योत्स्यमानयोः । देवासुरे पार्थ
मृधे देवदानवयोरिव ॥ ४८ ॥ त्वाञ्च दृष्ट्वातिसंरब्धं कर्णञ्च भरत-
र्षभ । असौ दुर्य्योधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ ४९ ॥ आत्मनश्च
कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ । कृतागसञ्च राधेयं धर्म्मात्मनि
युधिष्ठिरे ॥ ५० ॥ प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरम् ।
आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपम् ॥ ५१ ॥ पञ्च ह्येतानि
मुख्यानां रथानां रथसत्तम । यत्तान्यायान्ति समरे बलिनां तिग्म-
तेजसाम् ॥ ५२ ॥ पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ।
अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि षट् ॥ ५३ ॥ अन्योऽन्यरक्षितं
वीर बलं त्वामभिवर्त्तते । सूतपुत्रं महेष्वासं दर्शयात्मानमात्मना ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ असौ कर्णः सुसं-
रब्धः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि धृष्टद्युम्नरथं
प्रति । समुच्छेत्स्यति पाञ्चालानिति मे धीयते मतिः ॥ ५५ ॥
आचक्षे च प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ । राजा जीवति कौरव्यो
धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ५६ ॥ असौ भीमो महाबाहुः सन्निवृत्त-
श्चमूमुखे । वृतः सृञ्जयसैन्येन सात्यकेन च भारत ॥ ५७ ॥
वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितैः शरैः । भीमसेनेन कौन्तेय
पाञ्चालैश्च महात्मभिः ॥ ५८ ॥ सेना हि धार्त्तराष्ट्रस्य विमुखा
विस्रवद्व्रणा । विप्रधावति वेगेन भीमस्य निहता शरैः ॥ ५९ ॥
विपन्नसस्येव मही रुधिरेण समुक्षिता । भारती भरतश्रेष्ठ सेना
कृपणदर्शना ॥ ६० ॥ निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधाम्पतिम् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं द्रावयन्तं वरूथिनीम् ॥ ६१ ॥ पीतरक्ता-
सितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः । पताका विप्रकीर्य्यन्ते छत्रा-
ण्येतानि चार्जुन ॥ ६२ ॥ सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्-

विधाः । केतवोऽभिनिपात्यन्ते छत्त्रञ्च प्रकीर्य्यते ॥ ६३ ॥ रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः । नानावर्णैर्हता बाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः ॥ ६४ ॥ निर्मनुष्यान् गजानश्वान्रथांश्चैव धनञ्जय । समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्त्तराष्ट्रांस्तरस्विनः ॥ ६५ ॥ विमृद्नन्ति नरव्याघ्रो भीमसेनबलाश्रयात् । बलं परेषां दुर्द्धर्षास्त्यक्त्वा प्राणान्नरिन्दम ॥ ६६ ॥ एते नर्द्दन्ति पाञ्चाला ध्मापयन्ति च वारिजान् । अभिद्रवन्ति च रणे मृद्नन्तः सायकैः परान् ॥ ६७ ॥ पश्यस्वैषाञ्च माहात्म्यं पाञ्चाला हि पराक्रमात् । धार्त्तराष्ट्रान् विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहा इव द्विपान् ॥ ६८ ॥ शस्त्रमाच्छिद्य शत्रूणां सायुधानां निरायुधाः । तेनैवैतानमोघास्तान्निघ्नन्ति च नर्दन्ति च ॥ ६९ ॥ शिरांस्येतानि पात्यन्ते शत्रूणां बाहवोऽपि च । रथनागहया वीरा यशस्याः सर्व एव च ॥ ७० ॥ सन्ततमाभिपन्नैषां धार्त्तराष्ट्री महाचमूः । पाञ्चालैर्मानसादित्य हंसैर्गङ्गेव वेगितैः ॥ ७१ ॥ सुभृशञ्च पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणे । कृपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षभाः ॥ ७२ ॥ सुनिमग्नांश्च भीमास्त्रे धार्त्तराष्ट्रान् महारथान् । धृष्टद्युम्नमुखा वीरा घ्नन्ति शत्रून् सहस्रशः ॥ ७३ ॥ पाञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विषद्भिरपभीर्नदन् । शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरानस्यति मारुतिः ॥ ७४ ॥ विशस्त्रभूयिष्ठतरा धार्त्तराष्ट्री महाचमूः । रथाश्वेभाः सुवित्रस्ता भीमसेनभयार्द्दिताः ॥ ७५ ॥ पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नागाः पतन्त्यमी । वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि धराभृताम् ॥ ७६ ॥ भीमसेनस्य निर्भिन्ना बाणैः सन्नतपर्वभिः । स्वान्यनीकानि मृद्नन्तो द्रवन्त्येते महागजाः ॥ ७७ ॥ नाभिजानासि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहम् । नदतोऽर्जुन संग्रामे भैरवं जितकाशिनः ॥ ७८ ॥ एष नैषादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डवम् । जिघांसुस्तोमरैः क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७९ ॥ सतोमरावस्य भुजौ छिन्नौ भीमेन

गर्ज्जतः । तीक्ष्णैरग्निरविप्रख्यैर्नाराचैर्द्दशभिर्हतः । हत्वैनं पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिणः ॥ ८० ॥ पश्य नीलाम्बुदनिभान् महामात्रैरधिष्ठितान् । शक्तितोमरसङ्घातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरम् । सप्तसप्त च नागांस्तान् वैजयन्तीश्च सध्वजाः ॥ ८१ ॥ निहत्य निशितैर्वाणैश्छिन्नाः पार्थाग्रजेन ते । दशभिर्द्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः ॥ ८२ ॥ न चासौ धार्त्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा । पुरन्दरसमे युद्धे निवृत्ते भरतर्षभ ॥ ८३ ॥ अक्षौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्त्तराष्ट्रस्य संहताः । क्रुद्धेन नरसिंहेन भीमसेनेन वारिताः ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनेन तत् कर्म्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् । अर्ज्जुनो व्यधमच्छिष्टानहितान्निशितैः शरैः ॥ ८५ ॥ ते वध्यमानाः समरे संशप्तकगणाः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता दिशो दश महावलाः । शक्रस्यातिथितां गत्वा विशोका ह्यभवंस्तदा ॥ ८६ ॥ पार्थश्च पुरुषव्याघ्र शरैः सन्नतपर्व्वभिः । जघान धार्त्तराष्ट्रस्य चतुर्व्विधवलाञ्चमूम् ॥ ८७ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । निवृत्ते भीमसेने तु पाण्डवे च युधिष्ठिरे । वध्यमाने वले चापि मामके पाण्डुसृञ्जयैः ॥ १ ॥ द्रवमाने वलौघे च निरानन्दे मुहुर्मुहुः । किमकुर्व्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥२॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीमं महावाहुं सूतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरक्तेक्षणो राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३ ॥ तावकन्तु वलं दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखम् । यत्नेन महता राजन् पर्य्यवस्थापयद्वली ॥ ४ ॥ व्यवस्थाप्य महावाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् युद्धदुर्म्मदान् ॥ ५ ॥ प्रत्युद्ययुस्तु

राधेयं पाण्डवानां महारथाः। धुन्वानाः कार्मुकाण्याजौ विक्षिपन्तश्च सायकान्॥ ६॥ भीमसेनः शिनेर्नप्ता शिखण्डी जनमेजयः। धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वे चापि प्रभद्रकाः॥ ७॥ पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राः समन्तात्तव वाहिनीम्। अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः समरे जितकाशिनः॥ ८॥ तथैव तावका राजन् पाण्डवानामनीकिनीम्। अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः॥ ९॥ रथनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम्। बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमद्भुतदर्शनम्॥ १०॥ शिखण्डी तु ययौ कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तव। दुःशासनं महाराज महत्या सेनया वृतः॥ ११॥ नकुलो वृषसेनन्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः। उलूकं समरे राजन् सहदेव समभ्ययात्॥ १२॥ सात्यकि शकुनिश्चापि द्रौपदेयाश्च कौरवान्। अर्जुनश्च रणे यत्तो द्रोणपुत्रो महारथः॥ १३॥ युधामन्युं महेष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रणे। कृतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ॥ १४॥ भीमसेनः कुरून् सर्वान् पुत्रांश्च तव मारिष। सहानीकान्महाबाहुरेक एव न्यवारयत्॥ १५॥ शिखण्डी तु ततः कर्णं विचरन्तमभीतवत्। भीष्महन्ता महाराज वारयामास पत्रिभिः॥ १६॥ प्रतिरुद्धस्ततः कर्णो रोषात् प्रस्फुरिताधरः। शिखण्डिनं त्रिभिर्बाणैर्भ्रुवोर्मध्येऽभ्यताडयत्॥ १७॥ धारयंस्तु स तान् बाणान् शिखण्डी बह्वशोभत। राजतः पर्वतो यद्वत्त्रिभिः शृङ्गैरिवोच्छ्रितैः॥ १८॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सूतपुत्रेण संयुगे। कर्णं विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः॥ १९॥ तस्य कर्णो हयान् हत्वा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः। उन्ममाथ ध्वजञ्चास्य क्षुरप्रेण महारथः॥ २०॥ हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः। शक्तिं चिक्षेप कर्णाय संक्रुद्धः शत्रुतापनः॥ २१॥ तां छित्त्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः। शिखण्डिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः॥ २२॥ कर्णचापच्युतान् बाणान्

वर्ज्जयस्तु नरोत्तमः। अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी भृशविक्षतः ॥ २३ ॥ ततः कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्यपातत्। तूलराशिं समासाद्य यथा वायुर्महाबलः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीड़ितः। दुःशासनं त्रिभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ २५ ॥ तस्य दुःशासनो वाहुं सव्यं विव्याध मारिष। शितेन रुक्मपुङ्खेण भल्लेनानतपर्व्वणा ॥ २६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धः शरं घोरममर्षणः। दुःशासनाय संक्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥ २७ ॥ आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितम्। शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशाम्पते ॥ २८ ॥ अथापरैः सप्तदशभिर्भल्लैः कनकभूषणैः। धृष्टद्युम्नं समासाद्य वाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २९ ॥ ततः स पार्षतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चुक्रुशुर्ज्जनाः ॥ ३० ॥ अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव। धृष्टद्युम्नं शरव्रातैः समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ ३१ ॥ तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः। व्यस्मयन्त रणे योधाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नमपश्याम घटमानं महाबलम्। दुःशासनेन संरुद्धं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ३३ ॥ ततः सरथनागाश्वाः पाञ्चालाः पाण्डुपूर्व्वज। सेनापतिं परीप्सन्तो रुरुधुस्तनयं तव ॥ ३४ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह। घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परन्तप ॥ ३५ ॥ नकुलं वृषसेनस्तु भित्त्वा पञ्चभिरायसैः। पितुः समीपे तिष्ठन् वै त्रिभिरन्यैरविध्यत ॥ ३६ ॥ नकुलस्तु ततः शूरो वृषसेनं हसन्निव। नाराचेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशम् ॥ ३७ ॥ सोऽतिविद्धो वलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः। शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ॥ ३८ ॥ ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ। आच्छादयेतामन्योऽन्यमथाभज्यत वाहिनी ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा तु प्रद्रुतां सेनां धार्त्तराष्ट्रस्य सूतजः। निवारयामास वलादनुसृत्य विशाम्पते ॥ ४० ॥ निवृत्ते

तु ततः कर्णं नकुलः कौरवान् ययौ। कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा
नकुलमेव तु। जुगोप चक्रं त्वरितो राधेयस्यैव मारिष ॥ ४१ ॥
उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ॥ ४२ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो
हत्वा सहदेवः प्रतापवान्। सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं
प्रति ॥ ४३ ॥ उलूकस्तु ततो यानादवप्लुत्य विशाम्पते। त्रिगर्त्तानां
बलं तूर्णं जगाम पितृनन्दनः ॥ ४४ ॥ सात्यकिः शकुनिं विद्धा
विंशत्या निशितैः शरैः। ध्वजं चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हस-
न्निव ॥ ४५ ॥ सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन् प्रतापवान्।
विदार्य्य कवचं भूयो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ४६ ॥ अथैनं
निशितैर्वाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत। सारथिञ्च महाराज त्रिभि-
रेव समार्पयत्। अथास्य वाहांस्त्वरितः शरैर्निन्ये यमक्षयम्
॥ ४७ ॥ ततोऽवप्लुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्षभ। आरुरोह रथं
तूर्णमुलूकस्य महारथः। अपोवाहाथ शीघ्रं स शैनेयाद्युद्ध-
शालिनः ॥ ४८ ॥ सात्यकिस्तु रणे राजंस्तावकानामनीकिनीम्।
अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ॥ ४९ ॥ शैनेयशरसंछन्नं
तव सैन्यं विशाम्पते। भेजे दश दिशस्तूर्णं न्यपतच्च गतासुवत्
॥ ५० ॥ भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे। तन्तु भीमो
मुहूर्त्तेन व्यश्वसूतरथध्वजम् ॥ ५१ ॥ चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेना-
तुष्यन्त वै जनाः। ततोऽपायान्नृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात् ॥५२॥
कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत्। तत्र नादो महानासी-
द्भीमसेनं जिघांसताम् ॥ ५३ ॥ युधामन्युः कृपं विद्धा धनुरस्याशु
चिच्छेद। अथान्यद्धनुरादाय कृपः शस्त्रभृतांवरः ॥ ५४ ॥ युधा-
मन्योर्ध्वजं सूतं छत्रञ्चापातयत् क्षितौ। ततोऽपायाद्रथेनैव
युधामन्युर्महारथः ॥ ५५ ॥ उत्तमौजाश्च हार्द्दिक्यं भीमं भीम-
पराक्रमम्। छादयामास सहसा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ ५६ ॥
तद्युद्धं सुमहच्चासीद्घोररूपं परन्तप। यादृशं न मया युद्धं

दृष्टपूर्वं विशाम्पते ॥ ५७ ॥ कृतवर्मा ततो राजन्नुत्तमौजसमाहवे । हृदि विव्याध सहसा स रथोपस्थ आविशत् ॥ ५८ ॥ सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम् । कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥ दुःशासनः सौबलश्च गजानीकेन पाण्डवम् । महता परिवार्य्यैव क्षुद्रकैरभ्यताड़यत् ॥ ६० ॥ ततो भीमः शरशतैर्दुर्य्योधनममर्षणम् । विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ॥ ६१ ॥ तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः । दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । गजैर्गजानभ्यहनद्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ ६२ ॥ ततोऽन्तरीक्षं वाणौघैः शलभैरिव पावकम् । छादयामास समरे गजान्निघ्नन् वृकोदरः ॥ ६३ ॥ ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः । व्यधमत्तरसा भीमो मेघसङ्घानिवानिलः ॥ ६४ ॥ सुवर्णजालपिहिता मणिजालैश्च कुञ्जराः । रेजुरभ्यधिकं सङ्ख्ये विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ६५ ॥ ते वध्यमाना भीमेन गजा राजन् विदुद्रुवुः । केचिद्विभिन्नहृदयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि ॥ ६६ ॥ पातितैर्निपतद्भिश्च गजैर्हेमविभूषितैः । अशोभत मही तत्र विशीर्णैरिव पर्व्वतैः ॥ ६७ ॥ दीप्ताभै रत्नवद्भिश्च पतितैर्गजयोधिभिः । रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुण्यैरिव ग्रहैः ॥ ६८ ॥ तत्र भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकरास्तथा । दुद्रुवुः शतशः सङ्ख्ये भीमसेनशराहताः ॥ ६९ ॥ केचिद्वमन्तो रुधिरं भयार्त्ताः सर्व्वतोयमाः । व्यद्रवन् शरविद्धाङ्गा धातुचित्रा इवाचलाः ॥ ७० ॥ महाभुजगसङ्काशौ चन्दनागुरुरूषितौ । अपश्यन् भीमसेनस्य धनुर्विक्षिपतो भुजौ ॥ ७१ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वाशनिसमस्वनम् । विमुञ्चन्तः शकृन्मूत्रं गजाः प्रादुद्रुवुर्भृशम् ॥ ७२ ॥ भीमसेनस्य तत् कर्म्म राजन्नेकस्य धीमतः । निघ्नतः सर्व्वभूतानि रुद्रस्येव च निर्बभौ ॥ ७३ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सञ्जय उवाच। ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते।
तिष्ठन्नथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ॥ १ ॥ तद्वलं नृपतिश्रेष्ठ
तावकं विजयो रणे। व्यक्षोभयदुदीर्णाश्वं महोदधिमिवानलः
॥ २ ॥ दुर्य्योधनस्तव सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने। अभ्येत्य सहसा
क्रुद्धः सैन्यार्द्धेनाभिसंवृतः। पर्य्यवारयदायान्तं युधिष्ठिरममर्-
षणम् ॥ ३ ॥ त्रिसप्तत्या ततोऽविध्यत पाण्डवम्।
अक्रुध्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ स भल्लांस्त्रिंशत-
स्तूर्णं तव पुत्रे न्यवेशयत्। ततोऽधावन्त कौरव्या जिघृक्षन्तो
युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ दुष्टभावान् परान् ज्ञात्वा समवेता महारथाः।
आजग्मुस्तं परीप्सन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६ ॥ नकुलः
सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। अक्षौहिण्या परिवृतास्तेऽभ्यधावन्
युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ भीमसेनश्च समरे मृद्नंस्तव महारथान्।
अभ्यधावदभिप्रेप्सू राजानं शत्रुनिर्ज्जितम् ॥ ८ ॥ तांस्तु सर्वा-
न्महेष्वासान् कर्णो वैकर्त्तनो नृपः। शरवर्षेण महता प्रत्य-
वारयदागतान् ॥ ९ ॥ शरौघान् विसृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तोम-
रान्। न शेकुर्यतवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुम् ॥ १० ॥ तांश्च
सर्वान्महेष्वासान् सर्वशस्त्रास्त्रपारगः। महता शरवर्षेण राधेयः
प्रत्यवारयत् ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनन्तु विंशत्या शीघ्रमस्त्रमुदीरयन्।
अविध्यत्तूर्णमभ्येत्य सहदेवो महामनाः ॥ १२ ॥ स विद्धः सह-
देवेन रराजाचलसन्निभः। प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरेण परि-
प्लुतः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढ़विद्धं सुतेजनैः। अभ्यधावत
संक्रुद्धो राधेयो रथिनां वरः ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनं तथा दृष्ट्वा
शीघ्रमस्त्रमुदीर्य्य सः। तेन यौधिष्ठिरं सैन्नमवधीत् पार्षतं तथा
॥ १५ ॥ ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं वध्यमानं महात्मना। सहसा
प्राद्रवद्राजन् सूतपुत्रशरार्द्दितम् ॥ १६ ॥ विविधा विशिखास्तत्र
संपतन्तः परस्परम्। फलैः पुङ्खान् समाजग्मुः सूतपुत्रधनुश्च्युताः

॥ १७ ॥ अन्तरीचे शरौघाणां पतताञ्च परस्परम्। सङ्घर्षाच्च महाराज पावकः समजायत ॥ १८ ॥ ततो दश दिशः कर्णः शलभैरिव यायिभिः। अभ्यहंस्तरसा राजन् शरैः परशरीरगैः ॥ १९ ॥ रक्तचन्दनसन्दिग्धौ मणिहेमविभूषितौ। बाहू व्यत्यक्षिपत् कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् ॥ २० ॥ ततः सर्वा दिशो राजन् सायकैर्विप्रमोहयन्। अपीड़यद्भृशं कर्णो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। निशितैरिषुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्पयत् ॥ २२ ॥ बाणान्धकारमभवत्तद्युद्धं घोरदर्शनम्। हाहाकारो महानासीत्तावकानां विशाम्पते ॥ २३ ॥ वध्यमाने यथा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिष। सायकैर्विविधैस्तीच्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। भल्लैरनेकैर्विविधैः शक्त्यृष्टिमुषलैरपि ॥ २४ ॥ यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टां दृष्टिं व्यसर्जयत्। तत्र तत्र व्यशीर्य्यन्त तावका भरतर्षभ ॥ २५ ॥ कर्णोऽपि भृशसंक्रुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च वत्सदन्तैश्च संयुगे ॥ २६ ॥ अमर्षी क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरिताननः। सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमुपाद्रवत्। युधिष्ठिरश्चापि च तं स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २७ ॥ प्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। उरस्यविध्यद्राजानं त्रिभिर्भल्लैश्च पाण्डवम् ॥ २८ ॥ स पीड़ितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः। उपविश्य रथोपस्थे सूतं याहीत्यचोदयत् ॥ २९ ॥ प्राक्रोशन्त ततः सर्वे धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः। गृह्णीध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः ॥ ३० ॥ ततः शताः सप्तदश केकयानां प्रहारिणाम्। पाञ्चालैः सहिता राजन् धार्त्तराष्ट्रानवारयन् ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये। दुर्य्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ॥ ३२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच। कर्णोऽपि शरजालेन कैकेयानां महारथान्। व्यधमत् परमेष्वासानग्रतः पर्य्यवस्थितान् ॥ १ ॥ स तेषां यतमानानां राधेयस्य निवारणे। रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २ ॥ अविषह्यं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः। भीमसेनमुपागच्छन् कर्णबाणप्रपीड़िताः ॥ ३ ॥ रथानीकं विदार्य्यैव शरजालैरनेकधा। कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥४॥ सेनानिवेशमाच्छन्तं मार्गणैः क्षतविक्षतम्। यमयोर्मध्यगं वीरं शनैर्यान्तं विचेतसम् ॥ ५ ॥ समासाद्य तु राजानं दुर्य्योधनहितेप्सया। सूतपुत्रस्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभिः ॥ ६ ॥ तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे। शरैस्त्रिभिश्च यन्तारं चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७ ॥ चक्ररक्षौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परन्तपौ। तावप्यधावतां कर्णं राजानं मा वधीदिति ॥ ८ ॥ तौ पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्षताम्। नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमास्थितौ ॥ ९ ॥ तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्रः प्रतापवान्। भल्लाभ्यां शितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ ॥ १० ॥ दन्तवर्णांस्तु राधेयो निजघान मनोजवान्। युधिष्ठिरस्य संग्रामे कालवालान् हयोत्तमान् ॥ ११ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन शिरस्त्राणमपातयत्। कौन्तेयस्य महेष्वासः प्रहसन्निव सूतजः ॥ १२ ॥ तथैव नकुलस्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान्। ईषां धनुश्च चिच्छेद माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १३ ॥ तौ हताश्वौ हतरथौ पाण्डवौ भृशविक्षतौ। भ्रातरावारुरुहतुः सहदेवरथं तदा ॥ १४ ॥ तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा। अभ्यभाषत राधेयं मद्रराजोऽनुकम्पया ॥ १५ ॥ योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह। किमर्थं धर्मराजेन युध्यसे भृशरोषितः ॥ १६ ॥ क्षीणशस्त्रास्त्रकवचः क्षीणबाणो विबाणधिः। श्रान्तसारथिवाहश्च छन्नोऽस्त्रैररिभिस्तथा। पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि ॥ १७ ॥

एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन संयुगे । तथैव कर्णः संरब्धो युधिष्ठिरमताड़यत् ॥ १८ ॥ शरैस्तीक्ष्णैः पराविध्यन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः ॥ १९ ॥ ततः शल्यः प्रहस्येदं कर्णं पुनरुवाच ह । रथस्थमतिसंरब्धं युधिष्ठिर-वधे धृतम् ॥ २० ॥ यदर्थं धार्त्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् ॥ तं पार्थं जहि राधेय किन्ते हत्वा युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ शङ्खयो-र्ध्मातयोः शब्दः सुमहानेष कृष्णयोः । श्रूयते चापघोषोयं प्रावृ-षीवाम्बुदस्य ह ॥ २२ ॥ असौ निघ्नन्रथोदारानर्जुनः शरवृष्टिभिः । सर्वां ग्रसति नः सेनां कर्ण पश्यैनमाहवे ॥ २३ ॥ पृष्ठरक्षौ च शूरस्य युधामन्यूत्तमौजसौ । उत्तरञ्चास्य वै शूरश्चक्रं रक्षति सात्यकिः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणम् । भीमसेनस्तु वै राज्ञा धार्त्तराष्ट्रेण युध्यते ॥ २५ ॥ यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यताम् । तथा राधेय क्रियतां राजा मुच्येत नो यथा ॥ २६ ॥ पश्यैनं भीमसेनेन ग्रस्तमाहव-शोभिना । यदि त्वासाद्य मुच्येत विस्मयः सुमहान् भवेत् ॥ २७ ॥ परित्राह्येनमभ्येत्य संशयं परमं गतम् । किन्नु माद्रीसुतौ हत्वा राजानं वा युधिष्ठिरम् ॥ २८ ॥ इति शल्यवचः श्रुत्वा राधेयः पृथिवीपते । दृष्ट्वा दुर्य्योधनञ्चैव भीमग्रस्तं महाहवे ॥ २९ ॥ राजगृद्धी भृशञ्चैव शल्यवाक्यप्रचोदितः । अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्री-पुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३० ॥ तव पुत्रं परित्रातुमभ्यधावत वीर्य्य-वान् । मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव ॥ ३१ ॥ गते कर्णे तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । अपायाज्जवनैरश्वैः सहदेवस्य मारिष ॥ ३२ ॥ ताभ्यां स सहितस्तूर्णं व्रीड़न्निव नरेश्वरः । प्राप्य सेनानिवेशञ्च मार्गणैः क्षतविक्षतः ॥ ३३ ॥ अवतीर्य्य रथा-त्तूर्णमाविशच्छयनं शुभम् । अपनीतशल्यः सुभृशं हृच्छल्याभि-निपीड़ितः ॥ ३४ ॥ सोऽब्रवीद्भ्रातरौ राजा माद्रीपुत्रौ महारथौ

अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावाप्य गच्छताम् ॥ ३५ ॥ जीमूत इव नर्द्दंस्तु युध्यते स वृकोदरः ॥ ३६ ॥ ततोऽन्यं रथमास्थाय नकुलो रथपुङ्गवः। सहदेवश्च तेजस्वी भ्रातरौ अरिकर्षणौ ॥ ३७ ॥ तुरगैरग्ग्ररंहोभिर्यात्वा भीमस्य शुष्मिणौ। अनीकं सहितौ तत्र भ्रातरौ पर्य्यवस्थितौ ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरापयाने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच। द्रौणिस्तु रथवंशेन महता परिवारितः। आपतत् सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थितः॥ १ ॥ तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान्। दधार सहसा पार्थो वेलेव मकरालयम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान्। अर्जुनं वासुदेवञ्च छादयामास सायकैः ॥ ३ ॥ अवच्छन्नौ ततः कृष्णौ दृष्ट्वा तत्र महारथाः विस्मयं परमं गत्वा प्रैक्षन्त कुरवस्तथा ॥ ४ ॥ अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे हसन्निव। तदस्त्रं ब्राह्मणो युद्धे वारयामास भारत ॥ ५ ॥ यद्यद्धि व्याक्षिपद्युद्धे पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया। तत्तदस्त्रं महेष्वासो द्रोणपुत्रो व्यशातयत् ॥ ६ ॥ अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्त्तमाने भयावहे। अपश्याम रणे द्रौणिं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ७ ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव छादयित्वा स्वजिह्मगैः। वासुदेवं त्रिभिर्बाणैरविध्यद्दक्षिणे भुजे ॥ ८ ॥ ततोऽर्जुनो हयान् हत्वा सर्वांस्तस्य महात्मनः। चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीम्। सर्वप्राणिवहां रौद्रां परलोकवहां नदीम् ॥ ९ ॥ सरथान्रथिनः सर्वान् पार्थचापच्युतैः शरैः। द्रौणेरपहृतान् सर्वे ददृशुः स च तांस्तथा। प्रावर्त्तयन्महाघोरां नदीं परवहां तदा ॥१०॥ तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणेः पार्थस्य दारुणे। अमर्य्यादं योधयन्तः पर्य्यधावन्नितस्ततः ॥ ११ ॥

रथैर्हताश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । द्विरदैश्च हतारोहै-
र्महामात्रैर्हतर्द्विपैः । पार्थेन समरे राजन् कृतो घोरो जनक्षयः
॥ १२ ॥ निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः । हयाश्च
पर्य्यधावन्त मुक्तयोक्त्रास्ततस्ततः ॥ १३ ॥ तद्दृष्ट्वा कर्म पार्थस्य
द्रौणिराहवशोभिनः । अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितोऽभ्येत्य वीर्य्य-
वान् ॥ १४ ॥ विधुन्वानो महच्चापं कार्त्तस्वरविभूषितम् । अवा-
किरत्ततो द्रौणिः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ १५ ॥ भूयोऽर्जुनं
महाराज द्रौणिरायस्य पत्त्रिणा । वक्षोदेशे पृषत्केन ताड़या-
मास निर्द्दयम् ॥ १६ ॥ सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ।
गाण्डीवधन्वा प्रसभं शरवर्षैरुदारधीः । संछाद्य समरे द्रौणिं
चिच्छेदास्य च कार्मुकम् ॥ १७ ॥ स छिन्नधन्वा परिघं वज्रस्पर्श-
समं युधि । आदाय चिक्षेप तदा द्रोणपुत्रः किरीटिने ॥ ॥ १८ ॥
तमापतन्तं परिघं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । चिच्छेद सहसा राजन्
प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १९ ॥ स पपात तदा भूमौ निकृत्तः पार्थ-
सायकैः । विकीर्णः पर्वतो राजन् यथा वज्रेण ताड़ितः ॥ २० ॥
ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः । ऐन्द्रेण चास्त्रवेगेन
वीभत्सुं समवाकिरत् ॥ २१ ॥ तस्येन्द्रजालावततं समीक्ष्य पार्थो
राजन् गाण्डिवमाददानः । ऐन्द्रं जालं प्रत्यहनत्तरस्वी वरास्त्र-
मादाय महेन्द्रसृष्टम् ॥ २२ ॥ विदार्य्य तज्जालमहेन्द्रयुक्तं पार्थ-
स्ततो द्रौणिरथं क्षणेन । प्राच्छादयामास तथाभ्युपेत्य द्रौणि-
स्तथा पार्थशराभिभूतः ॥ २३ ॥ विगाह्य तां पाण्डववाणवृष्टिं
शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य । शतेन कृष्णं सहसाभ्यविध्यत्त्रिभिः
शतैरर्जुनं क्षुद्रकाणाम् ॥ २४ ॥ ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुरोः
सुतं मर्मसु निर्बिभेद । अश्वांश्च सूतञ्च तथा धनुर्ज्यामवाकिरत्
पश्यतां तावकानाम् ॥ २५ ॥ स विद्धा मर्मसु द्रौणिं पाण्डवः पर-
वीरहा । सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीड़ादपातयत् ॥ २६ ॥ स

संगृह्य स्वयं वाहान् कृष्णो प्राच्छादयच्छरैः। तत्राद्भुतमपश्याम द्रौणेराशुपराक्रमम् ॥ २७ ॥ प्रायच्छत्तुरगान् यच्च फाल्गुनञ्चाप्ययोधयत्। तदस्य समरे राजन् सर्वे योधा न्यपूजयन्॥२८॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्द्रौणपुत्रस्य संयुगे। क्षिप्रं रश्मीनथाश्वानां क्षुरप्रैश्चिच्छिदे जयः॥ २९ ॥ प्राद्रवंस्तुरगास्ते तु शरवेगप्रपीड़िताः। ततोऽभूनिनदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ॥ ३० ॥ पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा तव सैन्यं समाद्रवन्। समन्तान्निशितान् वाणान् विमुञ्चन्तो जयैषिणः ॥ ३१ ॥ पाण्डवैस्तु महाराज धार्त्तराष्ट्री महाचमूः। पुनः पुनरथो वीरैरभज्जि जितकाशिभिः ॥ ३२ ॥ पश्यतां ते महाराज पुत्राणां चित्रयोधिनाम्। शकुनेः सौवलेयस्य कर्णस्य च विशाम्पते ॥ ३३ ॥ वार्य्यमाणा महासेना पुत्रैस्तव जनेश्वर। नावातिष्टत संग्रामे पीड्यमाना समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततो योधैर्महाराज पलायद्भिः समन्ततः। अभवद्व्याकुलं भीतं पुत्राणां ते महद्वलम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जल्पतः। नावातिष्ठत सा सेना वध्यमाना महात्मभिः ॥ ३६ ॥ तथोत्क्रुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः। धार्त्तराष्ट्रवलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः ॥ ३७ ॥ ततो दुर्य्योधनः कर्णमब्रवीत् प्रणयादिव। पश्य कर्ण यथा सेना पाण्डवैरर्द्दिता भृशम् ॥ ३८ ॥ त्वयि तिष्ठति संग्रामात् पलायनपरायणा। एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कुरु प्राप्तमरिन्दम ॥ ३९ ॥ सहस्राणि च योधानां त्वामेव पुरुषोत्तम। क्रोशन्ति समरे वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवैः॥ ४० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु राधेयो दुर्य्योधनवचो महत्। मद्रराजमिदं वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव ॥ ४१ ॥ पश्य मे भुजयोर्वीर्य्यमस्त्राणाञ्च जनेश्वर। अद्य हन्मि रणे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह। वाहयाश्वान्नरव्याघ्र भद्रेणैव न संशयः ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान्। प्रगृह्य विजयं वीरो धनुःश्रेष्ठं पुरा-

तनम् ॥ ४३ ॥ सज्यं कृत्वा महाराज संमृज्य च पुनः पुनः ।
संनिवार्य्य च योधान् स्वान् सत्येन शपथेन च । प्रायोजयदमेयात्मा
भार्गवास्त्रं महाबलः ॥ ४४ ॥ ततो राजन् सहस्राणि प्रयुता-
न्यर्बुदानि च । कोटिशश्च शरास्तीक्ष्णा निरगच्छन्महामृधे ॥ ४५ ॥
ज्वलितैस्तैः शरैर्घोरैः कङ्कबर्हिणवाजितैः । संछन्ना पाण्डवी
सेना न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४६ ॥ हाहाकारो महानासीत् पाञ्चा-
लानां विशाम्पते । पीड़ितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे ॥४७॥
निपतद्भिर्गजै राजन्नश्वैश्चापि सहस्रशः । रथैश्चापि महाराज
नरैश्चापि समन्ततः ॥ ४८ ॥ प्राकम्पत मही राजन्निहतैस्तैस्तत-
स्ततः । व्याकुलं सर्वमभवत् पाण्डवानां महद्बलम् ॥ ४९ ॥ कर्ण-
स्त्वेको युधां श्रेष्ठो विधूम इव पावकः । दहन् शत्रून् नरव्याघ्रः
शुशुभे स परन्तपः ॥ ५० ॥ ते वध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालाश्चेदिभिः
सह । तत्र तत्र व्यमुह्यन्त वनदाहे यथा द्विपाः । चुक्रुशुश्च नर-
व्याघ्र यथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ॥ ५१ ॥ तेषान्तु क्रोशतामासी-
द्भीतानां रणमूर्द्धनि । धावताञ्च दिशो राजंस्त्रस्तानाञ्च समन्ततः ।
आर्त्तनादो महांस्तत्र भूतानामिव संप्लवे ॥ ५२ ॥ वध्यमानांस्तु
तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । वित्रेसुः सर्वभूतानि तिर्य्यग्योनि-
गतान्यपि ॥ ५३ ॥ ते वध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः ।
अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति स्म मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यद्वत्
प्रेतराजं विचेतसः ॥ ५४ ॥ श्रुत्वा तु निनदं तेषां वध्यतां कर्ण-
सायकैः । अथाब्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । भार्गवास्त्रं
महाघोरं दृष्ट्वा तत्र समीरितम् ॥ ५५ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो
भार्गवास्त्रस्य विक्रमम् । नैतदस्त्रं हि समरे शक्यं हन्तुं कथ-
ञ्चन ॥ ५६ ॥ सूतपुत्रञ्च संरब्धं पश्य कृष्ण महारणे । अन्तक-
प्रतिमं वीर्य्ये कुर्वाणं कर्म दारुणम् ॥ ५७ ॥ अभीक्ष्णं चोदय-
नश्वान् प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः । न च पश्यामि समरे कर्णस्य

प्रपलायितुम् ॥ ५८ ॥ जीवन् प्राप्नोति पुरुषः सङ्ख्ये जयपराजयौ । मृतस्य तु हृषीकेश वध एव कुतोऽजयः ॥ ५९ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो मतिमतांवरम् । धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ ६० ॥ कर्णेन हि दृढ़ं राजा कुन्तीपुत्रः परिक्षतः । तं दृष्ट्वाश्वास्य च पुनः कर्णं पार्थ वधिष्यसि ॥ ६१ ॥ ततो जनार्द्दनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरम् । श्रमेन ग्राहयिष्यंश्च कर्णं युद्धे विशाम्पते ॥ ६२ ॥ ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाणपीड़ितम् । रथेन प्रययौ क्षिप्रं संग्रामात् केशवाज्ञया ॥ ६३ ॥ गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृक्षया । सैन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चाग्रजम् ॥ ६४ ॥ युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत । दुःसहं वज्रिणा सङ्ख्ये पराजित्य गुरोः सुतम् ॥ ६५ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच । द्रौणिं पराजित्य ततोऽग्रधन्वा कृत्वा महद्दुष्करं शूरकर्म । आलोकयामास ततः स्वसैन्यं धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १ ॥ स युध्यमानान् पृतनामुखस्थान् योधान् शूरो हर्षयन् सव्यसाची । पूर्वावदानैः प्रथितैः प्रशस्य स्थिरांश्चकारात्मरथाननीके ॥ २ ॥ अपश्यमानस्तु किरीटमाली युधिष्ठिरं भ्रातरमाजमीढ़म् । उवाच भीमं तरसाभ्युपेत्य राज्ञः प्रवृत्तिं वद कुत्र राजा ॥ ३ ॥

भीम उवाच । अपयात इतो राजा धर्मराजो युधिष्ठिरः । कर्णवाणाभितप्ताङ्गो यदि जीवेत कथञ्चन ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातु राज्ञः प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य । नूनं स विद्धोऽतिभृशं पृषत्कैः कर्णेन राजा शिविरं गतोऽसौ ॥ ५ ॥ यः संप्रहारे निशितैः पृषत्कैर्द्रौणेन विद्धोऽति-

सूर्यं तरस्वी । तस्थौ च तत्रापि जयप्रतीक्षो द्रोणोऽपि यावन्न हतः किलासीत् ॥ ६ ॥ स संशयं गमितः पाण्डवाग्र्यः कर्णेन सङ्ख्ये महानुभावः । ज्ञातुं प्रयाह्याशु तमच्युत भीम स्थास्याम्यहंशत्रुगणान्निरुध्य ॥ ७ ॥

भीम उवाच । त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य । अहं हि यद्यर्जुन यामि तत्र वक्ष्यन्ति मां भीत इति प्रवीराः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं संशप्तकाः प्रत्यनीकस्थिता मे । एतानहत्वा तु मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपुसङ्घगोष्ठात् ॥ ९ ॥ अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः स्ववीर्यमास्थाय कुरुप्रवीर । संशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि संख्ये सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । तद्भीमसेनस्य वचो निशम्य सुदुर्वचं भ्रातुरमित्रमध्ये । द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन् प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीम् ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । चोदयाश्वान् हृषीकेश विहायैतद्बलार्णवम् । अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । ततो हयान् सर्वदाशार्हमुख्यः प्रचोदयन् भीममुवाच चेदम् । नैतच्चित्रं तव कर्माद्य भीम यास्याम्यहं जहि पार्थारिसङ्घान् ॥ १३ ॥ ततो ययौ हृषीकेश यत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः । शीघ्राच्छीघ्रतरं राजन् वाजिभिर्गरुडोपमैः ॥ १४ ॥ प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिन्दमम् । सन्दिश्य चैनं राजेन्द्र युद्धं प्रति वृकोदरम् ॥ १५ ॥ ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ राजानमासाद्य शयानमेकम् । रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्मादवन्दतुर्धर्मराजस्य पादौ ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं क्षेमिणं पुरुषर्षभम् । मुदाभ्युपगतौ कृष्णावश्विनाविव वासवम् ॥ १७ ॥ तावभ्यनन्दद्राजापि विवस्वानश्विनाविव । हते महासुरे जम्भे शक्रविष्णू

यथा गुरुः॥ १८॥ मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः।
हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परन्तपः॥ १९॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपगमने
पञ्चषष्टोऽध्यायः॥ ६५॥

युधिष्ठिर उवाच। स्वागतं देवकीमातः स्वागतं ते धनञ्जय। प्रियं मे दर्शनं गाढ़ं युवयोरच्युतार्जुनौ॥ १॥ अक्षताभ्यामरिष्टाभ्यां हतः कर्णो महारथः॥ २॥ आशीविषसमं युद्धे सर्वशस्त्रविशारदम्। अग्रगं धार्त्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म वर्म च॥ ३॥ रक्षितं वृषसेनेन सुषेणेन च धन्विना। अनुज्ञातं महावीर्य्यं रामेणास्त्रे सुदुर्ज्जयम्॥ ४॥ मुख्यं सर्वस्य लोकस्य रथिनं लोकविश्रुतम्। त्रातारं धार्त्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखे॥ ५॥ हन्तारं परसैन्यानाममित्रगणमर्द्दनम्। दुर्य्योधनहिते युक्तमस्मद्दुःखाय चोद्यतम्॥ ६॥ अप्रधृष्यं महायुद्धे देवैरपि सवासवैः। अनलानिलयोस्तुल्यं तेजसा च बलेन च॥ ७॥ पातालमिव गम्भीरं सुहृदां नन्दिवर्द्धनम्। अन्तकाभममित्राणां हत्वा कर्णं महाहवे। दिष्ट्या युवामनुप्राप्तौ जित्वासुरमिवामरौ॥ ८॥ घोरं युद्धमदीनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ। कृतं तेनान्तकेनेव प्रजाः सर्वा जिघांसता॥ ९॥ तेन केतुश्च मे छिन्नो निहतौ पार्ष्णिसारथी। हतवाहस्ततश्चाऽस्मि युयुधानस्य पश्यतः॥ १०॥ धृष्टद्युम्नस्य यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिनः। पश्यतां द्रौपदेयानां पाञ्चालानाञ्च सर्वशः॥ ११॥ एतान् जित्वा महावीर्य्यः कर्णः शत्रुगणान् बहून्। जितवान् मां महाबाहो यतमानं महारणे॥ १२॥ अभिसृत्य च मां युद्धे परुषाण्युक्तवान् बहु। तत्र तत्र युधां श्रेष्ठः परिभूय न संशयः॥ १३॥ भीमसेनप्रभावात्तु यज्जा-

यामि धनञ्जय। बहुनात्र किमुक्तेन नाहं तत् सोढ़ुमुत्सहे ॥ १४ ॥
त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्भीतो धनञ्जय। न स्म निद्रां लभे
रात्रौ न चाहनि सुखं क्वचित् ॥ १५ ॥ तस्य द्वेषेण संयुक्तः परि-
दह्ये धनञ्जय। आत्मनो मरणं यातो वार्ध्रीणस इव द्विजः ॥१६ ॥
तस्यायमगमत् कालश्चिन्तयानस्य मे चिरम्। कथं कर्णो मया
शक्यो युद्धे क्षययितुं भवेत् ॥ १७ ॥ जाग्रत् स्वपंश्च कौन्तेय
कर्णमेव सदा ह्यहम्। पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत्
॥ १८ ॥ यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भीतो धनञ्जय। तत्र तत्र
हि पश्यामि कर्णमेवाग्रतः स्थितम् ॥ १९ ॥ सोऽहं तेनैव वीरेण
समरेष्वपलायिना। सहयः सरथः पार्थ जित्वा जीवन् विस-
र्ज्जितः ॥ २० ॥ को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत् पुनः।
ममैवं धिक्कृतस्याद्य कर्णेनाहवशोभिना ॥ २१ ॥ न प्राप्तपूर्वं
यद्भीष्मात् कृपाद्द्रोणाच्च संयुगे। तत् प्राप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रा-
न्महारथात् ॥ २२ ॥ स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाद्य कुशल-
न्त्वया। तन्ममाचक्ष्व कार्त्स्न्येन यथा कर्णो हतस्त्वया ॥ २३ ॥
शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे। रामतुल्यस्तथास्त्रेण स
कथं वै निसूदितः ॥ २४ ॥ महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशा-
रदः। धनुर्द्धराणांप्रवरः सर्वेषामेकपूरुषः ॥ २५ ॥ पूजितो
धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशाम्पते। त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहत-
स्त्वया ॥ २६ ॥ धार्त्तराष्ट्रो हि युद्धेषु सर्वेष्वेव सदार्जुन। तव
मृत्युं रणे कर्णं मन्यते पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ स त्वया पुरुषव्याघ्र कथं
युद्धे निसूदितः। तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्त्वया
॥ २८ ॥ युध्यमानस्य च शिरः पश्यतां सुहृदां हृतम्। त्वया
पुरुषशार्दूल शार्दूलेन यथा रुरुः ॥ २९ ॥ यः पर्य्युपासीत
प्रदिशो दिशश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परीप्सन्। दित्सुः कर्णः
समरे हस्तिषड्गवं स इदानीं कङ्कपत्रैः सुतीक्ष्णैः। त्वया-

रणे निहतः सूतपुत्रः कच्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा ॥ ३० ॥ प्रियश्च
मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ॥ ३१ ॥ यः
सर्वतः पर्य्यपतत्त्वदर्थे मदान्वितो गर्वितः सूतपुत्रः । स शूरमानी
समरे समेत्य कच्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ॥ ३२ ॥ रौक्मं वरं
हस्तिगवाश्वयुक्तं रथं प्रदित्सुर्यः परेभ्यस्त्वदर्थे । सदा रणे स्पर्द्धते
यः स पापः कच्चित्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ३३ ॥ योऽसौ सदा
शूरमदेन मत्तो विकत्थते संसदि कौरवाणाम् । प्रियोऽत्यर्थं तस्य
सुयोधनस्य कच्चित् स पापो निहतस्त्वयाद्य ॥३४॥ कच्चित् समागम्य
धनुःप्रयुक्तैस्त्वत्प्रेरितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः । शेते स पापः सुविभिन्न-
गात्रः कच्चिद्भग्नौ धार्त्तराष्ट्रस्य बाहू ॥ ३५ ॥ योऽसौ सदा श्लाघते
राजमध्ये दुर्य्योधनं हर्षयन् दर्पपूर्णः । अहं हन्ता फाल्गुनस्येति
मोहात् कच्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ॥ ३६ ॥ नाहं पादौ धाव-
यिष्ये कदाचित् यावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः । व्रतं यस्यैतत्
सर्वदा शक्रसूनो कच्चित्त्वया निहतः सोऽद्य कर्णः ॥ ३७ ॥ योऽसौ
कृष्णामब्रवीद्दुष्टबुद्धिः कर्णः सभायां कुरुवीरमध्ये । किं पाण्ड-
वांस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पतितान् हीनसत्त्वान् ॥ ३८ ॥
योऽसौ कर्णः प्रत्यजानात्त्वदर्थे नाहत्वाहं सह कृष्णेन पार्थम् ।
इहोपयातेति स पापबुद्धिः कच्चिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ॥ ३९ ॥
कच्चित् संग्रामो विहितो वै तवायं समागमे सृञ्जयकौरवाणाम् ।
यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं कच्चित्त्वया सोऽद्य हतः समेत्य ॥ ४० ॥
कच्चित्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धेर्गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैर्ज्वलद्भिः । स-
कुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात् प्रकृत्तं युधि सव्यसाचिन् ॥ ४१ ॥
यत्तन्मया बाणसमर्पितेन ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर । तन्मे
त्वया कच्चिदमोघमद्य ध्यानं कृतं कर्णनिपातनेन ॥ ४२ ॥ यद्दर्प-
पूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण । कच्चित्त्वया
सोऽद्य समाश्रयोऽस्य भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ४३ ॥ यो

नः पुरा परुषतिबानबोचत् सभामध्ये कौरवाणां समक्षम्। सुदुर्मतिः कच्चिदुपेत्य संख्ये त्वया हतः सूतपुत्रोऽत्यमर्षी ॥ ४४ ॥ यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराब्रवीत् निर्ज्जितां सौवलेन। स्वयं प्रसह्यानय याज्ञसेनीमपीह कच्चित् स हतस्त्वयाद्य ॥ ४५ ॥ यः शस्त्रभृच्छ्रेष्ठतमं पृथिव्यां पितामहं व्याक्षिपदल्पचेताः। संख्यायमानोऽर्द्धरथः स कच्चित्त्वया हतो ह्याधिरथिर्महात्मन् ॥ ४६ ॥ अमर्षजं निकृतिसमीरणेरितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम। हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति ब्रुवन् प्रशमय मेऽद्य फाल्गुन ॥ ४७ ॥ ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः। अनुध्यायै त्वां सततं प्रवीरं वृत्रे हतेशो भगवानिवेन्द्रम् ॥ ४८ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सञ्जय उवाच। तद्धर्मशीलस्य वचो निशम्य राज्ञः क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा। उवाच दुर्द्धर्षमदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णुरनन्तवीर्य्यः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। संशप्तकैर्युध्यमानस्य मेऽद्य सेनाग्रयायी कुरुसैन्यराज्ञः। आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुरस्तात् सहसाभ्यतिष्ठत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेना च रणेऽभ्यतिष्ठत्। तेषामहं पञ्च शतानि हत्वा ततो द्रौणिमगमं पार्थिवाग्र्य ॥ ३ ॥ स मां समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समभ्ययात् सिंहमिव द्विपेन्द्रः। अकार्षीच्च रथिनामुज्जिहीर्षां महाराज बध्यतां कौरवाणाम् ॥ ४ ॥ ततो रणे भारत दुष्प्रकम्प आचार्य्यपुत्रः प्रवरः कुरूणाम्। मामर्द्दयामास शितैः पृषत्कैर्ज्जनार्द्दनञ्चैव विषाग्निकल्पैः ॥ ५ ॥ अष्टौ गवामष्टशतानि बाणान् मया प्रयुक्तस्य वहन्ति तस्य। तांस्तेन मुक्तानहनस्य बाणैर्व्यध्वं सयं

वायुरिवाभ्रजालम् ॥ ६ ॥ ततोऽपरान् बाणसङ्घाननेकानाकर्ण-
पूर्णायतविप्रमुक्तान् । ससर्ज्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नैस्तथा यथा प्रावृषि
कालमेघः ॥ ७ ॥ नैवाददानं न च संदधानं जानीमहे कतरे-
णास्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे
पर्य्यवर्त्तत् ॥ ८ ॥ तस्याततं मण्डलमेव सव्यं प्रदृश्यते कार्मुकं द्रोण-
सूनोः । सोऽविध्यन्मां पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्वासु-
देवम् ॥ ९ ॥ अहन्तु तं त्रिंशता वज्रकल्पैः समार्द्दयं निमिष-
स्यान्तरेण । क्षणात् श्वावित्समरूपो बभूव समार्द्दितो मद्विसृष्टैः
पृषत्कैः ॥ १० ॥ स विक्षरन् रुधिरं सर्व्वगात्रै रथानीकं सूतसूनो-
र्विवेश । मयाभिभूतान् सैनिकानां प्रवर्हानसौ प्रपश्यन् रुधिर-
प्रदिग्धान् ॥ ११ ॥ ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं वित्रस्तयोधं
द्रुतवाजिनागम् । पञ्चाशता रथमुख्यैः समेत्य कर्णस्त्वरन्मामु-
पायात् प्रमाथी । तान् सूदयित्वाहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं
त्वरयाभिजातः ॥ १२ ॥ सर्व्वे पाञ्चाला ह्युद्विजन्ते स्म कर्णाद्गन्धा-
द्गावः केशरिणो यथैव । मृत्योरास्यं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभ-
द्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ॥ १३ ॥ रथांस्तु तान् सप्तशतान्निमग्नां-
स्तदा कर्णः प्राहिणोन्मृत्युसद्म । न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन्
यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा तु त्वां तेन दृष्टं
समेतमश्वत्थाम्ना पूर्व्वतरं क्षतञ्च । मन्ये कालमपयानस्य राजन्
क्रूरात् कर्णात्तेऽहमचिन्त्यकर्म्मन् ॥ १५ ॥ मया कर्णस्यास्त्रमिदं
पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूपम् । न ह्यन्ययोद्धा विद्यते
सृञ्जयानां महारथं योऽद्य सहेत् कर्णम् ॥ १६ ॥ शैनेयो मे
सात्यकिश्चक्ररक्षौ धृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन् । युधामन्युश्चोत्त-
मौजाश्च शूरौ पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ ॥ १७ ॥ रथप्रवीरेण
महानुभाव द्विषत्सैन्ये वर्त्तता दुस्तरेण । समेत्याहं सूतपुत्रेण
संख्ये वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य ॥ १८ ॥ योत्स्याम्यहं भारत

सूतपुत्रमस्मिन् संग्रामे यदि वै हन्यतेऽद्य । आयाहि पश्चाद्य युयुत्समानं मां सूतपुत्रस्य रणे जयाय ॥ १९ ॥ महर्षभस्येव मुखं प्रपन्ना प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति । षट्साहस्रा भारत राजपुत्राः स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः ॥ २० ॥ कर्णं न चेदद्य निहन्मि राजन् सबान्धवं युध्यमानं प्रसह्य । प्रतिश्रुत्याकुर्वतो वै गतिर्या कष्टां याता तामहं राजसिंह ॥ २१ ॥ आमन्त्रये त्वां ब्रूहि रणे जयं मे पुरा हि भीमं धार्त्तराष्ट्रा ग्रसन्ते । सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह सैन्यं तथा शत्रुगणांश्च सर्व्वान् ॥ २२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अर्ज्जुनप्रतिज्ञायां सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा कर्णं कल्यमुदारवीर्य्यं क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितौजाः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं युधिष्ठिरः कर्णशराभितप्तः ॥ १ ॥ विप्रद्रुता तात चमूस्त्वदीया तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु । भीतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं यन्नाशक्तः कर्णमथो निहन्तुम् ॥ २ ॥ स्नेहस्त्वया पार्थ कृतः पृथाया गर्भः समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं यन्नाशकः सूतपुत्रं निहन्तुम् ॥ ३ ॥ यत्तद्वाक्यं द्वैतवने त्वयोक्तं कर्णं हन्तास्म्येकरथेन पार्थ । तं त्यक्त्वा त्वं कथमद्यापयातः कर्णाद्भीतो भीमसेनं विहाय ॥ ४ ॥ इदं यदि द्वैतवनेऽप्यवक्ष्यः कर्णं योद्धुं न प्रशक्ष्ये नृपेति । वयं ततः प्राप्तकालञ्च सर्व्वे कृत्वान्युपैष्याम तथैव पार्थ ॥ ५ ॥ मयि प्रतिश्रुत्य वधं हि तस्य न वै कृतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमध्यं स कस्मात् समुत्क्षिप्य स्थण्डिले प्रत्यपिंष्ठाः ॥ ६ ॥ अन्वाशिष्म वयमर्ज्जुन त्वयि यियासवो बहु कल्याणमिष्टम् । तन्नः सर्व्वं विफलं राजपुत्र फलार्थिनो विटलद्रुवातिपुष्पः ॥ ७ ॥ प्रच्छादितं वडिशमिवामिषेण संच्छादितं

गरलमिवाग्रतेन। अनर्थकं दूषितवानसि त्वं राज्यार्थिनो राज्य-
रूप विनाशम् ॥ ८ ॥ तथोदृग्रेना हि यमाः सदा वयं त्वामन्व-
जीविष्म अनन्तयाशया। काले वधं दैर्वामवीप्सबीजं तन्नः सर्वान्
नरके त्वन्यमज्ज ॥ ९ ॥ अद्यात पृथां वागुवाचान्तरीचे उग्राह्न-
जाति त्वयि मन्दबुद्वे। जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान्
आहवान् जेष्यतीति ॥ १० ॥ अयं जेता खाण्डवे देवसङ्घान् सर्वाणि
भूतान्यपि चोत्तमौजाः। अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुरू-
न्राजमध्ये निहन्ता ॥ ११ ॥ अस्मात् परो न भविता धनुर्धरो नैनं
भूतं किञ्चन जातु जेता। इच्छन्नयं सर्वभूतानि कुर्य्याद्वशे वशी
सर्वसमाप्तविद्यः ॥ १२ ॥ कान्त्या शशाङ्कस्य जवेन वायोः स्थैर्य्येण
मेरोः क्षमया पृथिव्याः। सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या शौर्य्येण
शक्रस्य बलेन विष्णोः ॥ १३ ॥ तुल्यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो
जातोऽदितेर्विष्णुरिवारिहन्ता। स्वेषां जयाय द्विषतां वधाय
ख्यातोऽमितौजाः कुलतन्तुकर्त्ता ॥ १४ ॥ इत्यन्तरीचे शतशृङ्ग-
मूर्द्धि तपस्विनां शृण्वतां वागुवाच। एवंविधं तच्च नाभूत्तथा ते
देवापि नूनमनृतं वदन्ति ॥ १५ ॥ तथापरेषामृषिसत्तमानां श्रुत्वा
गिरः पूजयतां सदा त्वान्। न सन्नतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां
जानाम्याधिरथेर्भयार्त्तम ॥ १६ ॥ त्वष्टा कृतं वाहमकूजनाक्षं शुभं
समास्थाय कपिध्वजं त्वम्। खड्गं गृहीत्वा हेमपट्टावनद्धं धनु-
श्चेदं गाण्डिवं तालमात्रम्। स केशवेनाह्यमानः कथं त्वं कर्णा-
द्भीतो व्यपयातोऽसि पार्थ ॥ १७ ॥ धनुश्चैतत् केशवाय प्रदाय
यन्ताभविष्यस्त्वं रणे चेद्दुरात्मन्। ततोऽहनिष्यत् केशवः कर्ण-
मुग्रं मरुत्पतिर्वृत्रमिवात्तवज्रः ॥ १८ ॥ राधेयमेवं यदि नाद्य
शक्नोषि त्वमुग्रं प्रतिबाधनाय। देह्यन्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य त्वत्तो
योऽस्त्रैरभ्यधिको नरेन्द्रः ॥ १९ ॥ अस्मान्नैवं पुत्रदारैर्विहीनान्
सुखाद्भ्रष्टान् राज्यनाशाच्च भूयः। द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे पापै-

जुष्टे नरके पाण्डवेय ॥ २० ॥ मासेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं सुकृच्छ्रे न वा गर्भेऽप्यभविष्यः पृथायाः । तत्ते श्रेयो राजपुत्राभविष्यन्न चेत् संग्रामादपयानं दुरात्मन् ॥ २१ ॥ धिक् गाण्डीवं धिक् च ते बाहुवीर्य्यमसङ्ख्येयान् वाणगणांश्च धिक् ते । धिक् ते केतुं केशरिणः सुतस्य कृशानुदत्तञ्च रथञ्च धिक् ते ॥ २२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सञ्जय उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । असिं जग्राह संक्रुद्धो जिघांसुर्भरतर्षभम् ॥ १ ॥ तस्य कोपं समुद्वीक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृहीत खड्ग मुत ॥ २ ॥ न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्धनञ्जय । ते ग्रस्ता धार्त्तराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ॥ ३ ॥ अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् । हर्षकाले च सम्प्राप्ते किमिदं मोहकारितम् ॥ ५ ॥ न तं पश्यामि कौन्तेय यस्ते वध्यो भविष्यति । प्रहर्त्तुमिच्छसे कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ॥ ६ ॥ कस्माद्भवान् महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वरः । तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय किमिदं ते चिकीर्षितम् । परामृशसि यत् क्रुद्धः खड्गमद्भुतविक्रम ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरम् । अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ८ ॥ अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मां योऽभिचोदयेत् । छिन्द्यामहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम ॥ ९ ॥ तदुक्तं मम चानेन राजामितपराक्रम । समक्षं तव गोविन्द न तत् क्षन्तुमिहोत्सहे ॥ १० ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम् । प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वैनं नरसत्तमम् ॥ ११ ॥ एतदर्थं मया खड्गो

गृहीतो यदुनन्दन । सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृण्यतां
गतः ॥ १२ ॥ विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्दन । किं
वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काले समुत्थिते ॥ १३ ॥ त्वमस्य जगत-
स्तात वेत्थ सर्वं गतागतम् । तत्तथा प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते
भवान् ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । धिग्धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाब्रवीत्
पुनः ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच । इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
अकाले पुरुषव्याघ्र संरम्भं यद्भवानगात् ॥ १६ ॥ न हि धर्म-
विभागज्ञः कुर्य्यादेवं धनञ्जय । यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरु-
रपण्डितः ॥ १७ ॥ अकार्य्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं यः करोति
वै । कार्य्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुरुषाधमः ॥ १८ ॥ अनुसृत्य
तु ये धर्मं कवयेयुरुपस्थिताः । समासविस्तरविदां न तेषां वेत्थ-
निश्चयम् ॥ १९ ॥ अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्य्याकार्य्यविनिश्चये ।
अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु ॥ २० ॥ न हि कार्य्य-
मकार्य्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं
नावबुध्यसे ॥ २१ ॥ अविज्ञानाद्भवान् यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् ।
प्राणिनां त्वं वधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ प्राणिना-
मवधस्तात सर्वज्यायान्मतो मम । अनृतां वा वदेद्वाचं न तु
हिंस्यात् कथञ्चन ॥ २३ ॥ स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्म-
कोविदम् । हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठ प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ॥ २४ ॥
अयुध्यमानस्य वधस्तथा शत्रोश्च भारत । पराङ्मुखस्य द्रवतः
शरणञ्चाभिगच्छतः ॥ २५ ॥ कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव
च । न वधः पूज्यते सद्भिस्तच्च सर्वं गुरौ तव ॥ २६ ॥ त्वया
नैव व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा । तस्मादधर्मसंयुक्तं मौढ्यात्
कर्म व्यवस्यसि ॥ २७ ॥ स गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं हन्तुकामोऽभि-

आवसि। असंप्रधार्य्य धर्माणां गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥ इदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव। यद्ब्रूयात्तव भीष्मो हि धर्मज्ञो वा युधिष्ठिर ॥ २९ ॥ विदुरो वा तथा क्षत्ता कुन्ती वापि यशस्विनी। तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वेन निबोधैतद्धनञ्जय ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम्। तत्त्वेनैव सुदुर्ज्ञेयं यस्य सत्यमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥ भवेत् सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्। यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ॥ ३२ ॥ प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत्। सर्वस्वस्यापहारे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ ३३ ॥ विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे। विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३४ ॥ तत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ॥ ३५ ॥ तादृशं मन्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम्। सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ३६ ॥ किमाश्चर्य्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः। सुमहत् प्राप्नुयात् पुण्यं वलाकोऽन्धवधादिव ॥ ३७ ॥ किमाश्चर्य्यं पुनर्मूढो धर्मकामो ह्यपण्डितः। सुमहत् प्राप्नुयात् पापमापगास्विव कौशिकः ॥ ३८ ॥

अर्जुन उवाच। आचक्ष्व भगवन्नेतत् यथा विद्यामहं तथा। वलाकस्याभिसम्बन्धं नदीनां कौशिकस्य च ॥ ३९ ॥

वासुदेव उवाच। मृगव्याधोऽभवत् कश्चित् वलाको नाम भारत। यात्रार्थं पुत्रदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः ॥ ४० ॥ वृद्धौ च मातापितरौ विभर्त्त्यन्यांश्च संश्रितान्। स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्यवागनसूयकः ॥४१॥ स कदाचिन्मृगं लिप्सुर्नान्वविन्दत् प्रयत्नवान्। अपः पिवन्तं ददृशे श्वापदं घ्राणचक्षुषम् ॥ ४२ ॥ अदृष्टपूर्वमपि तत् सत्त्वं तेन हतं तदा। अन्धे हते ततो व्योम्नः पुष्पवर्षं पपात च ॥ ४३ ॥ अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितञ्च मनोरमम्। विमानमागमत् स्वर्गात् मृगव्याधनिनीषया ॥ ४४ ॥ तद्भूतं सर्वभूतानामभावाय

किलार्जुन। तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतमन्धं स्वयम्भुवा ॥ ४५ ॥ तद्वत्सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम्। ततो बलाकः स्वर्गाद्द्वैवं धर्मः सुदुर्विदः ॥ ४६ ॥ कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वी नबहुश्रुतः। नदीनां सङ्गमे ग्रामाददूरात् स किलावसत् ॥ ४७ ॥ सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्व्रतम्। सत्यवादीति विख्यातः स तदासीद्धनञ्जय ॥ ४८ ॥ अथ दस्युभयात् केचित्तदा तद्वनमाविशन्। तत्रापि दस्यवः क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्नतः ॥ ४९ ॥ अथ कौशिकमभ्येत्य प्राहुस्ते सत्यवादिनम्। कतमेन पथा याता भगवन् बहवो जनाः। सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान् वेत्थ शंस नः ॥ ५० ॥ स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह। बहुवृक्षलतागुल्ममेतद्वनमुपाश्रिताः ॥ ५१ ॥ इति तान् ख्यापयामास तेभ्यः पार्थ स कौशिकः। ततस्ते तान् समासाद्य क्रूरा जघ्नुरिति श्रुतिः ॥ ५२ ॥ तेनाधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिकः। गतः स कष्टं नरकं सूक्ष्मधर्मेष्वकोविदः ॥ ५३ ॥ यथा चाल्पश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित्। वृद्धानपृष्ट्वा सन्देहं महच्छ्वभ्रमितोऽर्हति ॥ ५४ ॥ तत्र ते लक्षणोद्देशः कश्चिदेव भविष्यति। दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुव्यवस्यति ॥ ५५ ॥ श्रुतिर्धर्म इति ह्येके वदन्ति बहवो जनाः। तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्वं विधीयते ॥ ५६ ॥ प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५७ ॥ यत् स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः। अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५८ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः। यत् स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ५९ ॥ ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित्। अकूजनेन वा मोक्षो नानुकूजेत् कथञ्चन ॥ ६० ॥ अवश्यं कूजितव्ये वा शङ्केरन् वाप्यकूजतः। श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत् सत्यमविचारितम् ॥ ६१ ॥ यः कार्य्येभ्यो व्रतं कृत्वा कर्मणा नोपपादयेत्। न तत् फलमवाप्नोति एवमाहु-

मनीषिणः ॥ ६२ ॥ प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिवधात्यये । कर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तं मृषा भवेत् ॥ ६२ ॥ अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिनः । यत् स्तेनैः सह सम्बन्धान्मुच्यते शपथैरपि ॥ ६४ ॥ श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत् सत्यमविचारितम् । न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन ॥ ६५ ॥ पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वा नानृतवाग्भवेत् ॥ ६६ ॥ एष ते लक्षणोद्देशो मयोद्दिष्टो यथाविधि । एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि वध्यो युधिष्ठिरः ॥ ६७ ॥

अर्जुन उवाच । यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितञ्चैव यथास्माकं तथैव वचनं तव ॥ ६८ ॥ भवान्मातृसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च । गतिश्च परमा कृष्ण तेन ते वाक्यमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं क्वचित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्वं यथातथम् ॥ ७० ॥ अवध्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् । अस्मिंस्तु मम सङ्कल्पे ब्रूहि किञ्चिदनुग्रहम् । इदञ्चापरमत्रैव शृणु हृत्स्थं विवक्षितम् ॥ ७१ ॥ जानासि दाशार्ह मम व्रतं त्वं यो मां ब्रूयात् कश्चन मानुषेषु । अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ यस्त्वत्तोऽस्त्राद्वीर्य्यतो वा विशिष्टः ॥ ७२ ॥ हन्यामहं केशव तं प्रसह्य भीमो हन्यात्तूवरकेति चोक्तः । तन्मे राजा प्रोक्तवांस्ते समक्षं धनुर्देहीत्यसकृद्वृष्णिवीर ॥ ७३ ॥ तं हन्याच्चेत् केशव जीवलोके स्थाता नाहं कालमप्यल्पमात्रम् । ध्यात्वा नूनं ह्येनसा चापि युक्तो वधं राज्ञो भ्रष्टवीर्य्यो विचेता ॥ ७४ ॥ यथा प्रतिज्ञा मम लोकसिद्धा भवेत् सत्या धर्मभृतां वरिष्ठ । यथा जीवेत् पाण्डवोऽहञ्च कृष्ण तथा बुद्धिं दातुमद्यार्हसि त्वम् ॥ ७५ ॥

वासुदेव उवाच । राजा श्रान्तो दुःखितो विक्षतश्च कर्णेन सङ्ख्ये निशितैर्बाणसङ्घैः । पश्चाच्चायं सूतपुत्रेण वीर शरैर्भृशं ताडितोऽयुध्यमानः ॥ ७६ ॥ अतस्त्वमेतेन सरोषमुक्तो दुःखा-

न्वितेनेदमयुक्तरूपम्। आक्रोपितो ह्येष यदि स्म संख्ये कर्ण निहन्यादिति चाब्रवीत्त्वाम् ॥ ७७ ॥ जानाति तं पाण्डव एष चापि पापं लोके कर्णमवद्यमन्यैः। ततस्त्वमुक्तो भृशरोषितेन राज्ञा सवक्तुं परुषाणि पार्थ॥ ७८ ॥ नित्योद्युक्ते सततञ्चाप्रवच्ये कर्णे द्यूतं ह्यद्य रणे निबद्धम्। तस्मिन् हते कुरवो निर्जिताः स्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्मपुत्रे ॥ ७९ ॥ ततो वधं नार्हति धर्मपुत्रस्त्वया प्रतिज्ञार्जुन पालनीया। जीवन्नयं येन मृतो भवेद्धि तन्मे निबोधेह तवानुरूपम् ॥ ८० ॥ यदा मानं लभते माननार्हस्तदा स वै जीवति जीवलोके। यदावमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥ ८१ ॥ सम्मानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम्। वृद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरैस्तस्यापमानं कलया प्रयुङ्क्ष्व ॥ ८२ ॥ त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम्। त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥८३॥ एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे। अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैवं कुरूद्वह ॥ ८४ ॥ अथर्वाङ्गिरसी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः। अविचार्य्यैव कार्य्यैषा श्रेयस्कामैर्नरैः सदा ॥ ८५ ॥ अवधेन वधः प्रोक्तो यद्गुरुस्त्वमिति प्रभुः। तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ॥ ८६ ॥ वधं ह्ययं पाण्डव धर्मराजस्त्वत्तो युक्तं वेत्स्यते चैवमेषः। ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चात् समं ब्रूयाः सान्त्वयित्वा च पार्थम् ॥ ८७ ॥ भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु कुर्य्याद्राजा कञ्चन पाण्डवेय। मुक्तोऽनृतात् भ्रातृवधाच्च पार्थ हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ८८ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसम्वादे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सञ्जय उवाच। इत्येवमुक्तस्तु जनार्द्दनेन पार्थः प्रशस्याथ सुहृद्वचस्तत्। ततोऽब्रवीदर्ज्जुनो धर्म्मराजमनुक्तपूर्व्वं परुषं प्रसह्य ॥१॥

अर्ज्जुन उवाच। मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्तिष्ठसे क्रोशमात्रे रणाद्दै। भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्यते सर्व्वलोकप्रवीरैः ॥ २ ॥ काले हि शत्रून् परिपीड्य सङ्ख्ये हत्वा च शूरान् पृथिवीपतींस्तान्। रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान् सादिप्रवेकानमितांश्च वीरान् ॥ ३ ॥ यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं हत्वानदत्तुमुलं सिंहनादम्। काम्बोजानामयुतं पार्व्वतीयान् मृगान् सिंहो विनिहत्येव वाजी ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कर्म्म करोति वीरः कर्त्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित्। रथादवप्लुत्य गदां परामृशंस्तया निहत्याश्वरथद्विपान्रणे ॥ ५ ॥ वरासिना वाजिरथाश्वकुञ्जरांस्तथा रथाङ्गैर्धनुषा दहत्यरीन्। प्रमृद्य पद्भ्यामहितान्निहन्ति पुनस्तु दोर्भ्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ६ ॥ महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः प्रसह्य हन्ता द्विषतामनीकिनीम्। स भीमसेनोऽर्हति गर्हणां मे न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ॥ ७ ॥ महारथान्नागवरान् हयांश्च पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य। एको भीमो धार्त्तराष्ट्रेषु मग्नः स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ८ ॥ कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादमागधान् सदामदान्नीलबलाहकोपमान्। निहन्ति यः शत्रुगजाननेकान् स मामुपालब्धुमरिन्दमोऽर्हति ॥ ९ ॥ स युक्तमास्थाय रथं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः। सृजत्यसौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ १० ॥ शतान्यष्टौ वारणानामपश्यं विशातितैः कुम्भकराग्रहस्तैः। भीमेनाजौ निहतान्यद्य बाणैः स मां क्रूरं वक्तुमर्हत्यरिघ्नः ॥ ११ ॥ बलन्तु वापि द्विजसत्तमानां वाचं बुधा बाहुबलं वदन्ति। त्वं वाग्बलो भारत निष्ठुरश्च त्वमेव मां वेत्सि यथाविधोऽहम् ॥ १२ ॥ यते हि नित्यं तव कर्त्तुमिष्टं दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च। एवं यस्यां

वाग्भिश्चरिखिन हंसि त्वत्तः सुखं न वयं विद्म किञ्चित् ॥ १३ ॥ मा मावमंस्थो द्रौपदीतल्पसंस्थो महारथान् प्रतिहन्मि त्वदर्थे । तेनाविश्वस्तो भारत निष्ठुरोऽसि त्वत्तः सुखं नाभिजानामि किञ्चित् ॥ १४॥ प्रोक्तः स्वयं सत्यसन्धेन मृत्युस्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे । वीरः शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाभिगुप्तेन हतश्च तेन ॥ १५ ॥ न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमहित्स्वहिताय सक्तः । स्वयं कृत्वा पापमनार्यजुष्टमस्माभिर्वै तर्तुमिच्छस्यरींस्त्वम ॥ १६ ॥ अक्षेषु दोषा बहवो विधर्माः श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान् । तान्नैषि त्वं त्यक्तुमसाधुजुष्टांस्तेन स्म सर्वे निरयं प्रपन्नाः ॥ १७ ॥ सुखं त्वत्तो नाभिजानीम किञ्चिद्यत्त्वमक्षैर्देवितुं संप्रवृत्तः । स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव त्वं भूयस्तीक्ष्णाः श्रावयस्यद्य वाचः ॥ १८ ॥ शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती । त्वया हि तत् कर्म कृतं नृशंसं यस्माद्दोषः कौरवाणां वधश्च ॥ १९ ॥ हता उदीच्या निहताः प्रतीच्या नष्टाः प्राच्या दाक्षिणात्या विशस्ताः । कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भिस्तेषां योधैरस्मदीयैश्च युद्धे ॥ २० ॥ त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनाशस्त्वत्सम्भवं नो व्यसनं नरेन्द्र । मास्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुदंस्त्वं भूयो राजन् कोपयेस्त्वल्पभाग्यः ॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच । एता वाचः परुषाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः श्रावयित्वातिरूक्षा । बभूवासौ विमना धर्मभीरुः कृत्वा प्राज्ञः पातकं किञ्चिदेवम् ॥ २२ ॥ ततोऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनिःश्वसंश्चाप्यसिमुद्बबर्ह । तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विकोशमाकाशनिभं करोत्यसिम् ॥ २३ ॥ ब्रवीहि मां त्वं पुनरुत्तरं वचस्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये । इत्येवमुक्तः पुरुषोत्तमेन सुदुःखितः केशवमर्जुनोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥ अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसह्य येनाहितमाचरं वै । निशम्य तत् पार्थवचोऽब्रवीदिदं धनञ्जयं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २५ ॥ राजानमेनं त्वमितीदमुक्त्वा किं कश्मलं

प्राविशः पार्थ घोरम् । त्वाद्यात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिघ्न नेदं सद्भिः
सेवितं वै किरीटिन् ॥ २६ ॥ धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य खड्-
गेन चैनं यदि हन्या नृवीर । धर्माद्भीतस्तत् कथं नाम ते स्यात्
किञ्चोत्तरं वाक्करिष्यस्त्वमेव ॥ २७ ॥ सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदश्चापि
पार्थ विशेषतोऽज्ञैः प्रोच्यमानं निबोध । हत्वात्मानमात्मना प्राप्नु-
यास्त्वं वधाद्भ्रातुर्नरकञ्चातिघोरम् ॥ २८ ॥ ब्रवीहि वाचाद्य
गुणानिहात्मनस्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ ॥ २९ ॥ तथास्तु
कृष्णेत्यभिनन्द्य तद्वचो धनञ्जयः प्राह धनुर्विनाम्य । युधिष्ठिरं
धर्मभृतां वरिष्ठं शृणुष्व राजन्निति शक्रसूनुः ॥ ३० ॥ न मादृ-
शोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनम् । अहं हि
तेनानुमतो महात्मना क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् ॥ ३१ ॥ मया
हि राजन् सदिगीश्वरा दिशो विजित्य सर्वा भवतः कृता वशे ।
स राजसूयश्च समाप्तदक्षिणः सभा च दिव्या भवतो ममौजसा
॥ ३२ ॥ पाणौ पृषत्का निशिता ममैव धनुश्च सज्यं विहितं
सबाणम् । पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं
जयन्ति ॥ ३३ ॥ हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता
दाक्षिणात्या विशस्ताः । संशप्तकानां किञ्चिदेवावशिष्टं सर्वस्य
सैन्यस्य हतं मयार्द्धम् ॥ ३४ ॥ शेते मया निहता भारतीया चमू
राजन् देवचमूप्रकाशा । ये चास्त्रज्ञास्तानहं हन्मि चास्त्रैस्तस्मा-
ल्लोकानिह करोमि भस्मसात् ॥ ३५ ॥ जैत्रं रथं भीममास्थाय
कृष्ण यावः शीघ्रं सूतपुत्रं निहन्तुम् । राजा भवत्वद्य सुनि-
र्वृतोऽयं कर्णं रणे नाशयितास्मि बाणैः ॥ ३६ ॥ अद्यापुत्रा सूत-
माता भवित्री कुन्ती वाथो मया वा तेन वापि । सत्यं वदाम्यद्य
न कर्णमाजौ शरैरहत्वा कवचं विमोक्ष्ये ॥ ३७ ॥

सञ्जय उवाच । इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिरं धर्म-
भृतां वरिष्ठम् । विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विसृज्य कोशे च खड्गं

विनिधाय तूर्णम् ॥ ३८ ॥ स व्रीड़या नम्रशिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच। प्रसीद राजन् क्षमयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तन्नमस्ते ॥ ३९ ॥ प्रसाद्य राजानममित्रसाहं स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः। नेदं चिरात् क्षिप्रमिदं भविष्यत्यावर्त्ततेऽस्मावभियामि चैनम् ॥ ४० ॥ यास्येव भीमं समरात् प्रमोक्तुं सर्वात्मना सूतपुत्रञ्च हन्तुम्। तव प्रियार्थं मम जीवितं हि ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ॥ ४१ ॥ इति प्रयास्यन्नुपगृह्य पादौ समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो भ्रातुर्वाक्यं परुषं फाल्गुनस्य। उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पार्थं ततो दुःखपरीतचेताः ॥ ४३ ॥ कृतं मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्तं व्यसनं वः सुघोरम्। तस्माच्छिरश्छिन्धि ममेदमद्य कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य ॥ ४४ ॥ पापस्य पापव्यसनान्वितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः। वृद्धावमन्तुः परुषस्य चैव किन्ते चिरं मे ह्यनुवृत्य रूक्षम् ॥ ४५ ॥ गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पार्थः सुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः। योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा क्लीवस्य वा मम किं राजकृत्यम् ॥ ४६ ॥ न चास्मि शक्तः परुषाणि सोढुं पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य। भीमोऽस्तु राजा मम जीवितेन न कार्य्यमद्यावमतस्य वीरः ॥ ४७ ॥ इत्येवमुक्त्वा सहसोत्पपात राजा ततस्तच्छयनं विहाय। इयेष निर्गन्तुमथो वनाय तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ॥ ४८ ॥ राजन् विदितमेतत्ते यथा गाण्डीवधन्वनः। प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता ॥ ४९ ॥ ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवं देह्यन्यस्मै त्वमित्युत। वध्योऽस्य स पुमांल्लोके त्वया चोक्तोऽयमीदृशम् ॥ ५० ॥ ततः सत्यां प्रतिज्ञां तां पार्थेन प्रतिरक्षता। मच्छन्दादवमानोऽयं कृतस्तव महीपते। गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥ तस्मात्त्वं वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः। व्यतिक्रममिमं राजन् स

संरम्भार्जुनं प्रति ॥ ५२ ॥ शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि । क्षन्तुमर्हसि मे राजन् प्रणतस्याभियाचतः ॥ ५३ ॥ राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पास्यति शोणितम् । सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विद्ध्यद्य सूतजम । यस्येच्छसि वधं तस्य गतमद्यैव जीवितम् ॥ ५४ ॥ इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । ससम्भ्रमं हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणतं तदा ॥ ५५ ॥ कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्थत्वमस्त्येषोऽतिक्रमो मम ॥ ५६ ॥ अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव । मोक्षिता व्यसनाद्घोरादद्यवयं त्वयाच्युत ॥ ५७ ॥ भवन्तं नाथमासाद्य आवां व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णावुभावज्ञानमोहितौ ॥ ५८ ॥ त्वद्बुद्धिप्लवमासाद्य दुःखशोकार्णवाद्वयम् । समुत्तीर्णाः सहामात्याः सनाथाः स्म त्वयाच्युत ॥ ५९ ॥

इति कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

सञ्जय उवाच । इति स्म कृष्णवचनात् प्रत्युद्धार्य्य युधिष्ठिरम् । बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित् कृत्वेव पातकम् ॥ १ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवम् ॥ २ ॥ कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजम् । असिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥ त्वमितुरक्त्वाथ राजानमेवं कश्मलमाविशः । हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरम् । एवं हि दुर्विदो धर्मो मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ॥ ४ ॥ स भवान् धर्मभीरुत्वात् ध्रुवमेष्यत्यहत्तमः । नरकं घोररूपञ्च भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै वधात् ॥ ५ ॥ स त्वं धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्मसंहितम् । प्रसादय कुरुश्रेष्ठमेतदत्र मतं मम ॥ ६ ॥ प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे ।

प्रयावत्त्वरितो योद्धुं सूतपुत्ररथं प्रति ॥ ७ ॥ हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः । विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ॥ ८ ॥ एतदद्य महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम । एवंकृते कृतञ्चैव तव कार्य्यं भविष्यति ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नतः ॥ १० ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ प्रसीदेति पुनः पुनः । क्षमस्व राजन् यत् प्रोक्तं धर्मकामेण भीरुणा ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ॥ १२ ॥ उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयम् । समाश्लिष्य च सस्नेहं प्ररुरोद महीपतिः ॥ १३ ॥ रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युती । कृतशौचौ महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतुः ॥ १४ ॥ तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा मूर्द्धि चाघ्राय पाण्डवः । प्रीत्या परमया युक्तः प्रस्मयंश्चाब्रवीज्जयम् ॥ १८ ॥ कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः । कवचञ्च ध्वजञ्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः । शरैः कृत्ता महेष्वास यतमानस्य संयुगे ॥ १६ ॥ सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन । व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियम् ॥ १७ ॥ न चेदद्य हि तं वीरं निहनिष्यसि संयुगे । प्राणानेव परित्यक्ष्ये जीवितार्थो हि को मम ॥ १८ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ ॥ १९ ॥ सत्येन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च । भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्याञ्च महीपते ॥ २० ॥ यथाद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा । महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २१ ॥ एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः । अद्य कर्णं रणे कृष्ण सूदयिष्ये न संशयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते वधस्तस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽब्रवीत् पार्थं केशवो राजसत्तम । शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलम् ॥ २३ ॥

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ। कथं भवान्रणे कर्णं निहन्यादिति सत्तम ॥ २४ ॥ भूयस्तोवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनम्। युधिष्ठिरेमं वीभत्सुं त्वं सान्त्वयितुमर्हसि ॥२५॥ अनुज्ञातुञ्च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः। श्रुत्वा ह्यहमयञ्चैव त्वां कर्णशरपीड़ितम्। प्रवृत्तिं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन ॥ २६ ॥ दिष्ट्यासि राजन्न हतो दिष्ट्या न ग्रहणं गतः। परिसान्त्वय वीभत्सुं जयमाशाधि चानघ ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एह्येहि पार्थ वीभत्सो मां परिष्वज पाण्डव। वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हितं त्वया चान्तञ्च तन्मया ॥ २८ ॥ अहं त्वामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय। मन्युञ्च मा कृथाः पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच। ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा। पादौ जग्राह पाणिभ्यां भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मारिष ॥ ३० ॥ तमुत्थाप्य ततो राजा परिष्वज्य च पीड़ितम्। मूर्द्ध्न्युपाघ्राय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ॥ ३१ ॥ धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढ़ं त्वया। माहात्म्यं विजयञ्चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतम् ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच। अद्य तं पापकर्म्माणं सानुबन्धं रणे शरैः। नयाम्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगर्व्वितम् ॥ ३३ ॥ येन त्वं पीड़ितो वाणैर्दृढ़मायम्य कार्मुकम्। तस्याद्य कर्म्मणः कर्णः फलं प्राप्स्यति दारुणम् ॥ ३४ ॥ अद्य त्वामनुयास्यामि कर्णं हत्वा महीपते। सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३५ ॥ नाहत्वा विनिवर्त्तिष्ये कर्णमद्य महारणात्। इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच। इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं युधिष्ठिरः प्राह वचो बृहत्तरम् ॥ ३७ ॥ यशोऽक्षय जीवितमीप्सितं ते जयं सदा वीर्य्यमरिक्षयं तथा। प्रयाहि वृद्धिञ्च दिशन्तु देवता

यथाहमिच्छामि तथास्तु तत्तथा। प्रयाहि तूर्णं जहि कर्ण-
माहवे पुरन्दरो वृत्रमिवात्मवृद्धये ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

सञ्जय उवाच। प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः ॥ १ ॥ कल्प्यतां मे रथो
भूयो युज्यन्ताञ्च हयोत्तमाः। आयुधानि च सर्वाणि सज्यन्तां वै
महारणे ॥ २ ॥ उपावृत्ताश्च तुरगाः शिक्षिताश्चाश्वसादिभिः।
रथोपकरणैः सज्जा उपायान्तु त्वरान्विताः। प्रयाहि शीघ्रं
गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया ॥ ३ ॥ एवमुक्तो महाराज फाल्गुनेन
महात्मना। उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्वं यथाब्रवीत्। अर्जुनो
भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ४ ॥ आज्ञप्तस्त्वथ कृष्णेन
दारुको राजसत्तम। योजयामास स रथं वैयाघ्रं शत्रुतापनम्।
युक्तं निवेदयामास पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ५ ॥ युक्तन्तु तं रथं
दृष्ट्वा दारुकेन महात्मना। आपृच्छ्य धर्मराजानं ब्राह्मणान्
स्वस्तिवाच्य च। सुमङ्गलं स्वस्त्ययनमारुरोह रथोत्तमम् ॥ ६ ॥
तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः। आशिषोऽयुङ्क्त
स ततः प्रायात् कर्णरथं प्रति ॥ ७ ॥ तं प्रयान्तं महेष्वासं दृष्ट्वा
भूतानि भारत। निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ॥ ८ ॥
बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशो राजन् समन्ततः। चाषाश्च शतपत्राश्च
क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर। प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम् ॥ ९ ॥
बहवः पक्षिणो राजन् पुन्नामानः शुभाः शिवाः। त्वरयन्तोऽर्जुनं
युद्धे हृष्टरूपा ववाशिरे ॥ १० ॥ कङ्का गृध्रा बकाः श्येनाः वाय-
साश्च विशाम्पते। अग्रतस्तस्य गच्छन्ति भक्ष्यहेतोर्भयानकाः ॥ ११ ॥
निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशंसिरे। विनाशमरिसैन्यानां

कर्णस्य च वधं प्रति ॥ १२ ॥ प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् खेदो
व्यजायत । चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥
ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदनः । दृष्ट्वा पार्थं तथा यान्तं
चिन्तापरिगतं तदा ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच । गाण्डीवधन्वन् संग्रामे ये त्वया धनुषा
जिताः । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ॥ १५ ॥ दृष्टा
हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूरं ये
गताः परमां गतिम् ॥ १६ ॥ को हि द्रोणञ्च भीष्मञ्च भगदत्तञ्च
मारिष । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजञ्च सुदक्षिणम् ॥ १७ ॥
श्रुतायुधं महावीर्य्यमच्युतायुधमेव च । प्रत्युद्गम्य भवेत् क्षेमी यो
न स्यात् त्वमिव प्रभो ॥ १८ ॥ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि लाघवं
बलमेव च । असम्मोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च सन्ततिः । वेधः
पातश्च लक्ष्येषु योगश्चैव तवार्जुन ॥ १९ ॥ भवान् देवान् सगन्ध-
र्व्वान् निहन्यात् सचराचरान् । पृथिव्यां हि रणे पार्थ न योद्धा
त्वत्समः पुमान् ॥ २० ॥ धनुर्ग्रहा हि ये केचित् क्षत्रिया युद्ध-
दुर्म्मदाः । आदेवात् त्वत्समं तेषां न पश्यामि शृणोमि वा ॥ २१ ॥
ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवञ्च महद्धनुः । येन त्वं युध्यसे पार्थ
तस्मान्नास्ति त्वया समः ॥ २२ ॥ अवश्यन्तु मया वाच्यं यत् पथ्यं
तव पाण्डव । मावमंस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ॥ २३ ॥
कर्णो हि बलवान् दृप्तः कृतास्त्रश्च महारथः । कृती च चित्रयोधी
च देशकालस्य कोविदः ॥ २४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपाच्छृणु
पाण्डव । त्वत्समं त्वद्विशिष्टं वा मन्ये कर्णं महारथम् । परमं
यत्नमास्थाय त्वया वध्यो महाहवे ॥ २५ ॥ तेजसा वह्निसदृशो
वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः कोपे सिंहसंहननो बली ॥ २६ ॥
अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कः सुदुर्ज्जयः । अभिमानी च शूरश्च
प्रवीरः प्रियदर्शनः ॥ २७ ॥ सर्व्वैर्योधगुणैर्युक्तो मित्राणामभय-

ज्वरः । सततं पाण्डवद्वेषी धार्त्तराष्ट्रहिते रतः ॥ २८ ॥ सर्वै-
रवध्यो राधेयो देवैरपि सवासवैः । ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य
जहि सूतजम् ॥ २९ ॥ देवैरपि हि संयत्तैर्बिभ्रद्भिर्मांसशोणि-
तम् । अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥ ३० ॥ दुरा-
त्मानं पापवृत्तं नृशंसं दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेयेषु नित्यम् । हीनस्वार्थं
पाण्डवेयैर्विरोधे हत्वा कर्णं निश्चितार्थो भवाद्य ॥ ३१ ॥ तं सूत-
पुत्रं रथिनां वरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाद्य । स ह्यवजानाति
हि पाण्डुपुत्रानसौ दर्पात् सूतपुत्रो दुरात्मा ॥ ३२ ॥ आत्मानं
मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । तमद्य मूलं पापानां जहि
सौतिं धनञ्जय ॥ ३३ ॥ खड्गजिह्वं धनुरास्यं शरदंष्ट्रं तर-
स्विनम् । दृप्तं पुरुषशार्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ॥ ३४ ॥ अहं-
त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं
मातङ्गमिव केशरी ॥ ३५ ॥ यस्य वीर्येण वीर्यं ते धार्त्तराष्ट्रो-
ऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संग्रामे कर्णं वैकर्त्तनं जहि ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पुनरमेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
कृतसङ्कल्पमायान्तं वधे कर्णस्य भारत ॥ १ ॥ अद्य सप्तदशाहानि
वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्यातिघोरस्य नरवारणवाजिनाम्
॥ २ ॥ भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह । अन्योऽन्यं
समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशाम्पते ॥ ३ ॥ भूत्वा हि कौरवाः
पार्थ प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रण-
मूर्द्धनि ॥ ४ ॥ एते तु पृथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः । त्वां
समासाद्य दुर्द्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ पाञ्चालैः पाण्डवे-
र्मत्स्यैः कारूषैश्चेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरमित्रघ्न कृतः शत्रुगण-

ञ्जयः ॥ ६ ॥ को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात सङ्गतान् ।
अन्यत्र पाण्डवान् युद्धे त्वया गुप्तान् महारथान् ॥ ७ ॥ शक्तस्त्वं
हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् । त्रींल्लोकान् समरे युक्तान्
किं पुनः कौरवं बलम् ॥ ८ ॥ भगदत्तञ्च राजानं कोऽन्यः शक्त-
स्त्वया विना । जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्याद्वासवोपमः ॥ ९ ॥
तथेमां विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयानघ । न शेकुः पार्थिवाः
सर्व्वे चक्षुर्भिरपि वीक्षितुम् ॥ १० ॥ तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां
त्वया रणे । धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ११ ॥
को हि शक्तो रणे पार्थ भारतानां महारथौ । भीष्मद्रोणौ युधा
जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ॥ १२ ॥ को हि शान्तनवं भीष्मं द्रोणं
वैकर्त्तनं कृपम् । द्रौणिञ्च सौमदत्तिञ्च कृतवर्म्माणमेव च ॥ १३ ॥
सैन्धवं मद्रराजानं राजानञ्च सुयोधनम् । वीरान् कृतास्त्रान्
समरे सर्व्वानेवानिवर्त्तिनः ॥ १४ ॥ अक्षौहिणीपतीनुग्रान् संह-
तान् युद्धदुर्म्मदान् । त्वामृते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्तः पुमानिह ॥१५॥
श्रेण्यश्च बहुलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्वरथद्विपाः । नानाजनपदा-
श्चोग्राः क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १६ ॥ गोवासदासमीयानां वसा-
तीनाञ्च भारत । प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाञ्चाभिमानिनाम्
॥ १७ ॥ उदीर्णाश्वगजा सेना ब्रह्मक्षत्रस्य भारत । त्वां समा-
साद्य निधनं गता भीमञ्च भारत ॥ १८ ॥ उग्राश्च भीमकर्म्माण-
स्तुखारा यवनाः खशाः । दार्व्वाभिसारा दरदाः शका रमठ-
तङ्गनाः ॥ १९ ॥ अन्ध्रकाश्च पुलिन्दाश्च किराताश्चोग्रविक्रमाः ।
म्लेच्छाश्च पार्व्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ॥ २० ॥ संरम्भिणो
युद्धशौण्डा बलिनो दृढपाणयः । एते सुयोधनस्यार्थे संरब्धाः
कुरुभिः सह । न शक्या युधि निर्ज्जेतुं त्वदन्येन परन्तप ॥ २१ ॥
धार्त्तराष्ट्रमुदग्रं हि व्यूढं दृष्ट्वा महद्बलम् । यदि त्वं न भवेस्त्राता
प्रतीयात् को नु मानवः ॥ २२ ॥ तत् सागरमिवोद्धूतं रजसा

संवृतं बलम्। विद्राव्य पाण्डवैः क्रुद्धस्त्वया गुप्तैर्हतं विभो॥२३॥
मागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महाबलः। अद्य सप्तैव वाहानि
हतः संख्येऽभिमन्युना ॥ २४ ॥ ततो दशसहस्राणि गजानां
भीमकर्मणाम्। जघान गदया भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छदम् ॥२५॥
ततोऽन्यैरभिहता नागा रथाश्च शतशो बलात् ॥ २६ ॥ तदेवं
समरे पार्थ वर्त्तमाने महाभये। भीष्मेनं समासाद्य त्राह्नि पाण्डव
कौरवाः। सवाजिरथमातङ्गा मृत्युलोकमितो गताः ॥ २७॥
तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवः। भीष्मः प्रासृजदुग्राणि
शरजालानि मारिष ॥ २८॥ स चेदिकाशिपाञ्चालान् करूषा-
न्मत्स्यकेकयान्। शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत् परमास्त्रवित् ॥२९॥
तस्य चापच्युतैर्वाणैः परदेहविदारणैः। पूर्णमाकाशमभवत् रुक्म-
पुङ्खैरजिह्मगैः॥ ३०॥ हन्याद्रथसहस्राणि एकैकेन तु मुष्टिना।
लक्षं नरहिपान् हत्वा सर्वेतान् स महाबलान् ॥ ३१ ॥ गत्वा
दशम्या ते गत्वा जघ्नुर्वाजिरथद्विपान्। छित्वा नवशतोर्द्दृष्टाः स
वाणानाहवेऽत्यजत् ॥ ३२ ॥ दिनानि दश भीष्मेण निघ्नता तावकं
बलम्। शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः ॥ ३३ ॥
दर्शयित्वात्मनो रूपं रुद्रोपेन्द्रसमं युधि। पाण्डवानामनीकानि
निरुद्ध्याशौ व्यघातयत् ॥ ३४ ॥ विनिघ्नन् पृथिवीपालांश्चेदिपाञ्चाल-
केकयान्। अहनत् पाण्डवीं सेनां रथाश्वगजसंकुलाम्। मज्जन्त-
मप्लवे मन्दमुज्जिहीर्षुः सुयोधनम् ॥ ३५ ॥ तथा चरन्तं समरे
तपन्तमिव भास्करम्। पदातिकोटिसाहस्राः प्रवरायुधपाणयः।
न शेकुः सृञ्जया द्रष्टुं तथैवान्ये महीक्षितः ॥ ३६ ॥ विचरन्तं तथा
तन्तु संग्रामे जितकाशिनम्। सर्वोद्योगेन महता पाण्डवाः सम-
भिद्रवन् ॥ ३७ ॥ स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान् सृञ्जयानपि।
एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः ॥ ३८ ॥ तं शिखण्डी
समासाद्य त्वया गुप्तो महाव्रतम्। जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः

सन्नतपर्वभिः ॥ ३९ ॥ स एष पतितः शेते शरतल्पे पितामहः।
त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्रं वृत्रः प्राप्येव वासवम् ॥ ४० ॥ द्रोणः पञ्च
दिनान्युग्रो विधम्य रिपुवाहिनीम्। कृत्वा व्यूहमभेद्यञ्च पात-
यित्वा महारथान् ॥ ४१ ॥ जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महा-
रथः। अन्तकप्रतिमश्चोग्रो रात्रियुद्धेऽदहत् प्रजाः ॥ ४२ ॥ दग्ध्वा
योधाञ्छरैर्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान्। धृष्टद्युम्नं समासाद्य स
गतः परमां गतिम् ॥ ४३ ॥ यदि चाद्य भवान् युद्धे सूतपुत्रमुखा-
न्रथान्। नावारयिष्यद् संग्रामे न स्म द्रोणो व्यनङ्क्ष्यत ॥ ४४ ॥
भवता तु बलं सर्वं धार्त्तराष्ट्रस्य वारितम्। ततो द्रोणो हतो
युद्धे पार्षतेन धनञ्जय ॥ ४५ ॥ क एवान्यो रणे कुर्य्यात्त्वदन्यः
क्षत्रियो युधि। यादृशं ते कृतं पार्थ जयद्रथवधं प्रति ॥ ४६ ॥
निवार्य्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्थिवान्। निहतः सैन्धवो
राजा त्वयास्त्रबलतेजसा ॥ ४७ ॥ आश्चर्य्यं सिन्धुराजस्य वधं
जानन्ति पार्थिवाः। अनाश्चर्य्यं हि तत्त्वत्तस्त्वं हि पार्थ महा-
रथः ॥ ४८ ॥ त्वां हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाह्नादिति भारत।
नश्यमानमहं युक्तं मन्ये यमिति मे मतिः ॥ ४९ ॥ सेयं पार्थ चमू-
र्घोरा धार्त्तराष्ट्रस्य संयुगे। हतसर्वस्ववीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा
हतौ ॥ ५० ॥ शीर्णप्रवरयोधाद्य हतवाजिरथद्विपा। हीना
सूर्य्येन्दुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभाति भारती ॥ ५१ ॥ विध्वस्ता हि रणे
पार्थ सेनेयं भीमविक्रमा। आसुरीव पुरा सेना शक्रस्येव परा-
क्रमैः ॥ ५२ ॥ तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः।
अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः ॥ ५३ ॥ तांस्त्वमद्य
नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान्। हतामित्रः प्रयच्छोर्वीं राज्ञे
सद्वीपपत्तनाम् ॥ ५४ ॥ साकाशजलपातालां सपर्वतमहावनाम्।
प्राप्नोत्वमितवीर्य्यश्रीरद्य पार्थो वसुन्धराम् ॥ ५५ ॥ एतां पुरा
विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान्। प्रयच्छ मेदिनीं राज्ञे शक्रायेव

यथा हरिः ॥ ५६ ॥ अद्य मोदन्तु पाञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया। विष्णुना निहतेष्वाजौ दानवेष्विव देवताः ॥ ५७ ॥ यदि वा द्विपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुरुम्। अश्वत्थाम्नि कृपा तेऽस्ति कृपे चाचार्य्यगौरवात् ॥ ५८ ॥ अत्यन्तापचितान् बन्धून् मानयन् मातृबान्धवान्। कृतवर्माणमासाद्य न नेष्यसि यमक्षयम् ॥ ५९ ॥ भ्रातरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपम्। यदि त्वमरविन्दाक्ष दयावान्न जिघांससि ॥ ६० ॥ इमं पापमतिं क्षुद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति। कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याशु निशितैः शरैः ॥ ६१ ॥ एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युज्यते। वयमप्यनुजानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ६२ ॥ दहने यत् सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ। द्यूतार्थे यच्च युष्मासु प्रावर्त्तत सुयोधनः। तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूलमित्युत ॥ ६३ ॥ कर्णाद्धि मन्यते त्राणं नित्यमेव सुयोधनः। ततो मामपि संरब्धो निग्रहीतुं प्रचक्रमे ॥ ६४ ॥ स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्त्तराष्ट्रस्य मानद। कर्णः पार्थान् रणे सर्वान् विजेष्यति न संशयः ॥ ६५ ॥ कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रेण विग्रहः। रोचितो भवता सार्द्धं जानतापि बलं तव ॥ ६६ ॥ कर्णोऽपि भाषते नित्यमहं पार्थान् समागतान्। वासुदेवञ्च दाशार्हं विजेष्यामि महारथम् ॥ ६७ ॥ प्रोत्साहयन् दुरात्मानं धार्त्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं। समितौ गर्जति कर्णस्तमद्य जहि भारत ॥ ६८ ॥ यच्च युष्मासु पापं वै धार्त्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान्। तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिर्मुखम् ॥ ६९ ॥ यच्च तद्धार्त्तराष्ट्रस्य क्रूरैः षड्भिर्महारथैः। अपश्यं निहतं घोरं सौभद्रमृषभेक्षणम् ॥ ७० ॥ द्रोणद्रौणिकृपान् वीरान् कर्षयन्तं नरर्षभान्। निर्मनुष्यांश्च मातङ्गान् विरथांश्च महारथान् ॥ ७१ ॥ व्यश्वारोहांश्च तुरगान् पत्तीन् व्यायुधजीवितान्। कुर्वन्तमृषभस्कन्धं कुरुवृष्णियशस्करम् ॥ ७२ ॥ विधमन्तमनीकानि व्यथयन्तं

सहारथान् मनुष्यवाजिमातङ्गान् प्रहिण्वन्तं यमक्षयम् ॥ ७३ ॥
शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमरिवाहिनीम् । तस्मै दहति गात्राणि
सखे सत्येन ते शपे ॥ ७४ ॥ यस्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत
प्रभो । अशक्नुवंश्चाभिमन्योः पार्थ स्थातुं रणेऽग्रतः ॥ ७५ ॥
सौभद्रशरनिर्भिन्नो विसंज्ञः शोणितोक्षितः । निःश्वसन् क्रोध-
संदीप्तो विमुखः सायकार्दितः ॥ ७६ ॥ अपयानकृतोत्साहो निरुत्-
साहश्च जीविते । स्थितः स विह्वलः सङ्ख्ये प्रहारजनितश्रमः ॥७७॥
अथ द्रोणस्य समरे तत्कालसदृशं तदा । श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं
ततश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ७८ ॥ ततश्छिन्नायुधं तेन रणे पञ्च
महारथाः । तत्रैव निकृतिप्रज्ञाः प्राहनच्छरवृष्टिभिः ॥ ७९ ॥
तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत् । प्राहसत् स तु
दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः ॥ ८० ॥ यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णां
सभायां परुषं वचः । प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरूणाञ्च नृशंसवत्
॥ ८१ ॥ विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः । पति-
मन्यं पृथुश्रोणि वृणीष्व मृदुभाषिणि ॥ ८२ ॥ एषा त्वं धृत-
राष्ट्रस्य दासीभूता निवेशनम् । प्रविशारालपक्ष्माक्षि न सन्ति
पतयस्तव ॥ ८३ ॥ पाण्डवाः प्रभवन्त्यद्य न ते कृष्णे कथञ्चन ।
दासभार्य्यासि पाञ्चालि स्वयं दासीति शोभने ॥ ८४ ॥ अद्य
दुर्य्योधनो ह्येकः पृथिव्यां नृपतिः स्मृतः । सर्वे तस्य महीपाला
योगक्षेममुपासते ॥ ८५ ॥ पश्येदानीं यथा भद्रे विनष्टान् पाण्ड-
वान् समम् । अन्योऽन्यं समुदीक्षन्ते धार्त्तराष्ट्रस्य तेजसा ॥ ८६ ॥
व्यक्तं षण्ढतिला ह्येते निरये च निमज्जिताः । प्रेष्यत्वमपि राजेन्द्र-
मुपयास्यन्ति कौरवम् ॥ ८७ ॥ इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परम-
दुर्मतिः । पापः पापं वचः कर्णः शृण्वतस्तव भारत ॥ ८८ ॥ अद्य
पापस्य तद्वाक्यं सुवर्णविकृताः शराः । शमयन्तु शिलाधौता-
स्त्वयास्ता जीवितच्छिदः ॥ ८९ ॥ यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि

कृतवांस्त्वयि । तान्यद्य जीवितञ्चास्य शमयन्तु शरास्तव ॥ ९० ॥ गाण्डीवप्रहितान् घोरानद्य गात्रैः स्पृशञ्छरान् । कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीष्मयोः ॥ ९० ॥ सुवर्णपुङ्खा नाराचाः शत्रुघ्ना वैद्युतप्रभाः । त्वयास्तास्तस्य मर्माणि भित्त्वा पास्यन्ति शोणितम् ॥ ९२ ॥ उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्ता मर्म भित्त्वा महाशराः । अद्य कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमक्षयम् ॥ ९३ ॥ अद्य हाहाकृतो दीना विषण्णास्त्वच्छरार्द्दितम् । प्रपतन्तं रथात् कर्णं पश्यन्तु वसुधाधिपाः ॥ ९४ ॥ अद्य शोणितसंमग्नं शयानं पतितं भुवि । अपविद्धायुधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः ॥ ९५ ॥ हस्तिकक्षो महानस्य भल्लेनोन्मथितस्त्वया । प्रकम्पमानः पततु भूमावाधिरथेर्ध्वजः ॥ ९६ ॥ त्वया शरशतैश्छिन्नं रथं हेमविभूषितम् । हतयोधाश्वमुत्सृज्य भीतः शल्यः पलायताम् ॥ ९७ ॥ ततः सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरथिं त्वया । निराशो जीविते त्वद्य राज्ये चैव भवत्वरिः ॥ ९८ ॥ एष वै तावकान् पार्थ कर्णो हन्ति स्म सायकैः । शतक्रतुसमो वीर्य्ये शङ्करप्रतिमोऽपि वा ॥ ९९ ॥ एते द्रवन्ति पाञ्चाला वध्यमानाः शितैः शरैः । कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुज्जिहीर्षवः ॥ १०० ॥ पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । धृष्टद्युम्नतनूजांश्च शतानीकञ्च नाकुलिम् ॥ १०१ ॥ नकुलं सहदेवञ्च दुर्मुखं जनमेजयम् । सुधर्माणं सात्यकिञ्च विद्धि कर्णवशं गतान् ॥ १०२ ॥ अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानां महारणे । श्रूयते निनदो घोरस्त्वद्बन्धूनां परन्तप ॥ १०३ ॥ न त्वेव भीताः पाञ्चालाः कथञ्चित् स्युः पराङ्मुखाः । न हि मृत्युं महेष्वासा गणयन्ति महारणे ॥ १०४ ॥ य एकः पाण्डवीं सेनां शरौघैः समवेष्टयत् । तं समासाद्य पाञ्चाला भीष्मं नासन् पराङ्मुखाः ॥ १०५ ॥ तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुरुं सर्वधनुष्मताम् । निर्द्दहन्तञ्च समरे दुर्द्धर्षं द्रोणमञ्जसा ॥ १०६ ॥ ते नित्यमुदिता जेतुं मृधे शत्रुमरिन्दम ।

न जात्वाभिरथैर्भीताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ॥ १०७ ॥ तेषा-मापततां शूरः पाञ्चालानां तरस्विनाम्। आदत्तेऽसून् शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ॥ १०८ ॥ तांस्तथाभिमुखान् वीरान् मित्रार्थे त्यक्तजीवितान्। क्षयं नयति राधेयः पाञ्चालाञ्छतशो रणे ॥ १०९ ॥ तद्भारत महेष्वासानगाधे मज्जतोऽप्लवे। कर्णार्णवे प्लवो भूत्वा पाञ्चालांस्त्रातुमर्हसि ॥ ११० ॥ अस्त्रं हि रामात् कर्णेन भार्गवादृषिसत्तमात्। यदुपात्तं महाघोरं तस्य रूपमुदीर्य्यते ॥ १११ ॥ तापनं सर्वसैन्यानां घोररूपं सुदारुणम्। समावृत्य महासेनां ज्वलितं स्वेन तेजसा ॥ ११२ ॥ एते चरन्ति संग्रामे कर्णचापच्युताः शराः। भ्रमराणामिव व्राताम्लापयन्तः स्म ताव-कान् ॥ ११३ ॥ एते द्रवन्ति पाञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत। कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्य्यमनात्मभिः ॥ ११४ ॥ एष भीमो दृढक्रोधो वृतः पार्थ समन्ततः। सृञ्जयैर्योधयन् कर्णं पीड्यते निशितैः शरैः ॥ ११५ ॥ पाण्डवान् सृञ्जयांश्चैव पाञ्चालांश्चैव भारत। हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतः ॥ ११६ ॥ नान्यं त्वत्तो हि पश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले। यः समासाद्य राधेयं स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ११७ ॥ तमद्य निशितैर्बाणै-र्विनिहत्य नरर्षभ। यथाप्रतिज्ञं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्त्तिमवाप्नुहि ॥ ११८ ॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं सकर्णानपि कौरवान्। नान्यो युधि युधां श्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ११९ ॥ एतत् कृत्वा महत् कर्म हत्वा कर्णं महारथम्। कृतार्थः सफलः पार्थ सुखी भव नरोत्तम ॥ १२० ॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशे
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच। स केशवस्य बीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितम्। विशोकः संप्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत॥ १॥ ततो ज्यामभिमृज्याशु व्याक्षिपत् गाण्डिवं धनुः। दध्रे कर्णविनाशाय केशवञ्चाभ्यभाषत॥ २॥ त्वया नाथेन गोविन्द ध्रुव एव जयो मम। प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यवित्॥ ३॥ त्वत्सहायो ह्यहं कृष्ण त्रींल्लोकान् वै समागतान्। प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे॥ ४॥ पश्यामि द्रवतीं सेनां पाञ्चालानां जनार्द्दन। पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत्॥ ५॥ भार्गवास्त्रञ्च पश्यामि विचरन्तं समन्ततः। सृष्टं कर्णेन वार्ष्णेय शक्रेणेव महाशनिम्॥ ६॥ अयं खलु स संग्रामो यत्र कर्णं मया हतम्। कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्द्धरिष्यति॥ ७॥ अद्य कृष्ण विकर्णा मे कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे। गाण्डीवमुक्ताः क्षिण्वन्तो मम हस्तप्रचोदिताः॥ ८॥ अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्वां बुद्धिमवमंस्यते। दुर्य्योधनमराज्यार्हं यया राज्येऽभ्यषिचयत्॥ ९॥ अद्य राज्यात् सुखाच्चैव श्रियो राष्ट्रात् तथा पुरात्। प्रवेक्ष्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो वियोक्ष्यते॥ १०॥ अद्य दुर्य्योधनो राज्यात् जीविताच्च निराशवान्। भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते॥ ११॥ अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विशकलीकृतम्। पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रं वज्रभिदा यथा। स्मरतां तव वाक्यानि शमं प्रति जनेश्वरः॥ १२॥ अद्यासौ सौबलः कृष्ण ग्लहान् जानातु वै शरान्। दुरोदरञ्च गाण्डीवं मण्डलञ्च रथं मम॥ १३॥ अद्य कुन्तीसुतस्याहं दृढं राज्ञः प्रजागरम्। व्यपनेष्यामि गोविन्द हत्वा कर्णं शितैः शरैः॥ १४॥ अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया। सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति॥ १५॥ अद्य चाहमनाधृष्यं केशवाप्रतिमं शरम्। उत्स्रक्ष्यामीह यः कर्णं जीविताद्भ्रंशयिष्यति॥ १६॥ यस्यैतद्वै व्रतं मह्यं वधे किल

दुरात्मनः। पादौ न धावयी तावत् यावद्धन्यां न फाल्गुनम् ॥१७॥
मृषा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन। पातयिष्ये रथात् कायं
शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १८ ॥ योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्या-
मभिमन्यते। तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ १९॥
अपतिर्ह्यसि कृष्णेति सूतपुत्रो यदब्रवीत्। धृतराष्ट्रमते कर्णः
श्लाघमानः स्वकान् गुणान्॥ २० ॥ अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका-
न्निशिताः शराः। आशीविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितम्
॥ २१ ॥ मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतत्विषः। गाण्डीव-
सृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमां गतिम् ॥ २२ ॥ अद्य तप्स्यति
राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाब्रवीत्। सभामध्ये वचः क्रूरं कुत्सयन्
पाण्डवान् प्रति ॥ २३ ॥ ये वै षण्डतिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते
तिलाः। हते वैकर्त्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ॥ २४ ॥ अहं
वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यदब्रवीत्। धृतराष्ट्रसुतान् कर्णः
श्लाघमानोत्मनो गुणान्। अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निशिताः
शराः ॥ २५ ॥ हन्ताहं पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रानिति योऽब्रवीत्।
तमद्य कर्णं हन्तास्मि मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ २६ ॥ तस्य वीर्य्ये
समाश्वस्य धार्त्तराष्ट्रो महात्मनः। अवामन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान्
दुरात्मवान्। तमद्य कर्णं राधेयं हन्तास्मि मधुसूदन ॥ २७ ॥
अद्य कर्णे हते कृष्ण धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः। विद्रवन्तु दिशो
भीताः सिंहत्रस्ता मृगा इव ॥ २८ ॥ अद्य दुर्य्योधनो राजा
आत्मानञ्चानुशोच्यताम्। हते कर्णे मया सङ्ख्ये सपुत्रे ससुहृज्जने
॥ २९ ॥ अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः। जानातु
मां रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥ ३० ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं
सभृत्यञ्च निराश्रयम्। अद्य राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जने-
श्वरम् ॥ ३१ ॥ अद्य कर्णस्य चक्राङ्गाः क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः।
शरैश्छिन्नानि गात्राणि विहरिष्यन्ति केशव ॥ ३२ ॥ अद्य राधा-

सुतस्याहं संग्रामे मधुसूदन । शिरश्छेत्स्यामि कर्णस्य मिषतां
सर्वधन्विनाम् ॥ ३३ ॥ अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च क्षुरैश्च मधुसूदन ।
रणे छेत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः ॥ ३४ ॥ अद्य राजा
महत् कृच्छ्रं सन्त्यक्ष्यति युधिष्ठिरः । सन्तापं मानसं वीरश्चिरं
सम्भृतमात्मनः ॥ ३५ ॥ अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सबान्धवम् ।
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३६ ॥ अद्याहमनु-
गान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि । हन्ता ज्वलनसङ्काशैः शरैः
सर्पविषोपमैः ॥ ३७ ॥ अद्याहं हेमकवचैर्गार्द्धपत्रै राजिह्मगैः ।
संस्तारिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपैः ॥ ३८ ॥ अद्याभि-
मन्योः शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन । प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरांसि
च शितैः शरैः ॥ ३९ ॥ अद्य निर्धार्त्तराष्ट्राञ्च भ्रात्रे दास्यामि
मेदिनीम् । निरर्जुनां वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि ॥ ४० ॥
अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्भृताम् । क्रोधस्य च कुरू-
णाञ्च शराणां गाण्डिवस्य च ॥ ४१ ॥ अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये
त्रयोदशसमार्ज्जितम् । हत्वा कर्णं रणे कृष्ण शम्बरं मघवानिव
॥ ४२ ॥ अद्य कर्णे हते युद्धे सोमकानां महारथाः । कृतं
कार्य्यञ्च मन्यन्तां मित्रकार्य्येप्सवो युधि ॥ ४३ ॥ न जाने च कथं
प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव । भविष्यति हते कर्णे मयि चापि
जयाधिके ॥ ४४ ॥ अहं हत्वा रणे कर्णं पुत्रञ्चास्य महारथम् ।
प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः सात्यकस्य च ॥ ४५ ॥ धृष्टद्युम्न-
शिखण्डिभ्यां पाञ्चालानाञ्च माधव । अद्यानृण्यं गमिष्यामि हत्वा
कर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥ अद्य पश्यन्तु संग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ।
युध्यन्तं कौरवान् सङ्ख्ये पातयन्तञ्च सूतजम् ॥ ४७ ॥ भवत्सकाशे
वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवम् ॥ ४८ ॥ धनुर्वेदे मत्समो नास्ति
लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः । को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति
क्षमावांस्तथा क्रोधे सदृशोन्यो न मेऽस्ति ॥ ४९ ॥ अहं धनुषा-

नसुरान् सुरांश्च सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि। स्वबाहुवीर्य्या-
द्गमये पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः ॥ ५० ॥ शरार्चिषा
गाण्डिवेनाहमेकः सर्वान् कुरून् वाह्लिकांश्चाभिपत्य। हिमात्यये
कक्षगतो यथाग्निस्तथा दहेयं सगणान् प्रसह्य ॥ ५१ ॥ पाणौ
पृषत्का लिखिता ममैते धनुश्च दिव्यं विततं सवाणम्। पादौ च
मे सरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ५२ ॥ इत्येव-
मुक्त्वाच्युतमेकवीरः क्षिप्रं रिपुघ्नः क्षतजोपमाक्षः। भीमं मुमुक्षुः
समरे प्रयातः कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीर्षुः ॥ ५३ ॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनात्मश्लाघायां चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। समागमे पाण्डवसृञ्जयानां महाभये माम-
कानामगाधे। धनञ्जये तात रणाय याते बभूव तद्युद्धमथो नु
कीदृक् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। तेषामनीकानि बृहद्ध्वजानि रणे समृद्धानि
समागतानि। गर्ज्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि नादैर्यथा मेघगणा-
स्तपान्ते ॥ २ ॥ महागजाभ्राकुलमस्त्रतोयं वादित्रनेमीतलशब्द-
वच्च। हिरण्यचित्रायुधविद्युतञ्च शरासिनाराचमहास्त्रधारम् ॥ ३ ॥
तद्भीमवेगं रुधिरौघवाहि खड्गाकुलं क्षत्रिय जीवघाति। अना-
र्त्तवं क्रूरमनिष्टवर्षं बभूव तत् संहरणं प्रजानाम् ॥ ४ ॥ एकं रथं
संपरिवार्य्य मृत्युं नयन्त्यनेके च रथाः समेताः। एकस्तथैकं रथिनं
रथाग्र्यस्तथा रथश्चापि रथाननेकान् ॥ ५ ॥ तथा ससूतं सहयञ्च
कश्चित् कश्चिद्रथी मृत्युवशं निनाय। निनाय चाप्येकगजेन कश्चि-
द्रथान् बहून् मृत्युवशं तथाश्वान् ॥ ६ ॥ रथान् ससूतान् सहयान्
गजांश्च सर्वानरीन्मृत्युवशं शरौघैः। निन्ये हयांश्चैव तथा ससा-
दीन् पदातिसङ्घांश्च तथैव पार्थः ॥ ७ ॥ कृपः शिखण्डी च रणे

समेतौ दुर्य्योधनं सात्यकिरभ्यगच्छत्। श्रुतश्रवा द्रोणसुतेन सार्द्धं
युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्द्धम् ॥ ८ ॥ कर्णस्य पुत्रन्तु रथी सुषेणं
समागतं सृञ्जयश्चोत्तमौजाः। गान्धारराजं सहदेवः क्षुधार्त्तो
महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत् ॥ ९ ॥ शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं
युयुधानो वृषसेनं शरौघैः। समार्पयत् कर्णपुत्रस्य शूरः पाञ्चा-
लेयं शरवर्षैरनेकैः ॥ १० ॥ रथर्षभः कृतवर्म्माणमार्च्छन्माद्रीपुत्रो
नकुलश्चित्रयोधी। पाञ्चालानामधिपो याज्ञसेनिः सेनापतिं कर्ण-
मार्च्छत् ससैन्यम् ॥ ११ ॥ दुःशासनो भारत भारती च संशप्तकानां
पृतना समृद्धा। भीमं रणे शस्त्रभृतां वरिष्ठं भीमं समार्च्छत्त-
मसह्यवेगम् ॥ १२ ॥ कर्णात्मजं तत्र जघान शूरस्तथाच्छिन-
च्चोत्तमौजाः प्रसह्य। तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयद्गां
निनदेन खञ्च ॥ १३ ॥ सुषेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां विलोक्य
कर्णोऽथ तदार्त्तरूपः। क्रोधाद्धयांस्तस्य रथं ध्वजञ्च बाणैः सुधारै-
र्निशितैरकृन्तत् ॥ १४ ॥ स तूत्तमौजा निशितैः पृषत्कैर्विव्याध
खड्गेन च भास्वरेण। पार्ष्णिं हयांश्चैव कृपस्य हत्वा शिखण्डि-
वाहं स ततोऽध्यरोहत् ॥ १५ ॥ कृपन्तु दृष्ट्वा विरथं रथस्थो
नैच्छच्छरैस्ताड़यितुं शिखण्डी। तं द्रौणिरावार्य्य रथं कृपस्य
समुज्जह्रे पङ्कगतां यथा गाम् ॥ १६ ॥ हिरण्यवर्म्मा निशितैः
पृषत्कैस्तवात्मजानामनिलात्मजो वै। अतापयत् सैन्यमतीव भीमः
काले शुचौ मध्यगतो यथार्कः ॥ १७ ॥

इति कर्णपर्व्वणि संकुलयुद्धे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

सञ्जय उवाच। अथ त्विदानीं तुमुले विमर्द्दे द्विषद्भिरेको
बहुभिः समावृतः। महाभये सारथिमित्युवाच भीमश्चमूं वारय
धार्त्तराष्ट्रीम्। त्वं सारथे याहि जवेन वाहैर्नयाम्येतान् धार्त्त-

राष्ट्रान् यमाय ॥ १ ॥ सञ्चोदितो भीमसेनेन चैवं स सारथिः
पुत्रबलं त्वदीयम् । प्रायात्ततः सत्वरमुग्रवेगो यतो भीमस्तद्बलं
हन्तुमैच्छत् ॥ २ ॥ ततोऽपरे नागरथाश्वपत्तिभिः प्रत्युद्ययुस्तं
कुरवः समन्तात् । भीमस्य वाहाग्र्यमुदारवेगं समन्ततो बाण-
गणैर्निजघ्नुः ॥ ३ ॥ ततः शरानापततो महात्मा चिच्छेद बाणै-
स्तपनीयपुङ्खैः । ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा द्विधा त्रिधा भीम-
शरैर्निकृत्ताः ॥ ४ ॥ ततो राजन्नागरथाश्वयूनां भीमाहतानां
वरराजमध्ये । घोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव
पर्वतानाम् ॥ ५ ॥ ते वध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या निर्भिद्यन्तो भीम-
शरप्रवेकैः । भीमं समन्तात् समरेऽभ्यरोहन् वृक्षं शकुन्ता इव
जातपक्षाः ॥ ६ ॥ ततोऽभियाते तव सैन्ये स भीमः प्रादुश्चक्रे वेग-
मनन्तवेगः । यथान्तकाले क्षपयन् दिधक्षुर्भूतान्तकृत् काल इवात्त-
दण्डः ॥ ७ ॥ तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशक्नुवन् वारयितुं
त्वदीयाः । व्यात्ताननस्यापततो यथैव कालस्य काले हरतः प्रजा
वै ॥ ८ ॥ ततो बलं भारत भारतानां प्रदह्यमानं समरे महा-
त्मना । भीतं दिशोऽकीर्यत भीमनुन्नं महानिलेनाभ्रगणो यथैव
॥ ९ ॥ ततो धीमान् सारथिमब्रवीद्बली स भीमसेनः पुनरेव
हृष्टः । सूताभिजानीहि स्वकान् परान् वा रथान् ध्वजांश्चापततः
समेतान् ॥ १० ॥ युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चिन्मा सैन्यं स्वं
छादयिष्ये पृषत्कैः । अरीन् विशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो रथान्
ध्वजाग्राणि दुनोमि वै भृशम् ॥ ११ ॥ राजातुरो नागमद्यत्
किरीटी बहूनि दुःखान्यभियातोऽस्मि सूत । एतद्दुःखं सारथे
धर्मराजो यन्मां हित्वा यातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवं नापि
जानाम्यजीवं बीभत्सुं वा तन्ममाद्यातिदुःखम् ॥ १२ ॥ सोऽहं
द्विषत्सैन्यमुदग्रकल्पं विनाशयिष्ये परमप्रतीतः । एवं निहत्या-
जिमध्ये समेतं प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाद्य ॥ १३ ॥ सर्वां-

शूरान् सायकानामवेक्ष्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रथे मे। का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तन्ममाचक्ष्व सूत ॥ १४ ॥

विशोक उवाच। षण्मार्गणानामयुतानि वीर क्षुराश्च भल्लाश्च तथायुताख्याः। नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर त्रीण्येव च प्रदराणां स्म पार्थ। अस्त्यायुधं पाण्डवेयावशिष्टं न यद्वहेच्छकटं षड्गवीयम् ॥ १५ ॥ एतद्विद्वन् मुञ्च सहस्रशोऽपि गदासिबाहुद्रविणञ्च तेऽस्ति। प्रासाश्च खड्गाः शक्तयस्तोमराश्च मा भैषीस्त्वं संक्षयादायुधानाम् ॥ १६ ॥

भीम उवाच। सूताद्येमं पश्य भीमप्रमुक्तैः संछिन्दद्भिः पार्थिवानाशुवेगैः। छन्नं बाणैराहवं घोररूपं नष्टादित्यं मृत्युलोकेन तुल्यम् ॥ १७ ॥ अद्यैतद्वै विदितं पार्थिवानां भविष्यति आकुमारञ्च सूत। निमग्नो वा समरे भीमसेनो ह्येकः कुरून् वा समरे व्यजैषीत् ॥ १८ ॥ सर्वे संख्ये कुरवो निष्पतन्तु मां वा लोकाः कीर्त्तयन्त्वाकुमारम्। सर्वानेकस्तानहं पातयिष्ये ते वा सर्वे भीमसेनं तुदन्तु ॥ १९ ॥ आशास्तारः कर्म चाप्युत्तमं ये तन्मे देवाः केवलं साधयन्तु। आयात्विहाद्यार्जुनः शत्रुघाती शक्रस्तूर्णं यज्ञ इवोपहूतः ॥ २० ॥ ईक्षस्वैतां भारतीं दीर्य्यमाणामेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः। व्यक्तं धीमान् सव्यसाची नराग्र्यः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु बाणैः ॥ २१ ॥ पश्य ध्वजांश्च द्रवतो विशोक नागान् हयान् पत्तिसङ्घांश्च संख्ये। रथान् विकीर्णान् शरशक्तिताड़ितान् पश्यस्वैतान्रथिनश्चैव सूत ॥ २२ ॥ आपूर्य्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्णं सेना ह्यसौ सुभृशं हन्यमाना। धनञ्जयस्याशनितुल्यवेगैर्ग्रस्ता शरैः काञ्चनबर्हिवाजैः ॥ २३ ॥ एते द्रवन्ति स्म रथाश्वनागाः पदातिसङ्घानमर्द्दयन्तः। संमुह्यमानाः कौरवाः सर्व एव द्रवन्ति नागा इव दावभीताः। हाहाकृताश्चैव रणे विशोक मुञ्चन्ति नादान् विपुलान् गजेन्द्राः ॥ २४ ॥

विशोक उवाच । किं भीमं नैनं त्वमिहाशृणोषि विस्फार्य्यतो गाण्डीवस्यातिघोषम् । क्रुद्धेन पार्थेन विकृष्यतोऽद्य कच्चिन्नेमौ तव कर्णौ विनष्टौ ॥ २५ ॥ सर्व्वे कामाः पाण्डव ते समृद्धाः कपिर्ह्यसौ दृश्यते हस्तिसैन्ये । नीलाद्घनाद्विद्युतमुच्चरन्तीं तथा पश्य विस्फुरन्तीं धनुर्ज्याम् ॥ २६ ॥ कपिर्ह्यसौ दृश्यते सर्व्वतो वै ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य । वित्रासयन् द्विषत्सङ्घान् विमर्द्दे बिभेम्यस्मादात्मनैवाभिवीक्ष्य ॥ २७ ॥ विभ्राजते चातिमात्रं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकराभो मणिरेष दिव्यो विभ्राजते चैव किरीटसंस्थः ॥ २८ ॥ पार्श्वे भीमं पाण्डराभ्रप्रकाशं पश्यस्व शङ्खं देवदत्तं सुघोषम् । अभीषुहस्तस्य जनार्द्दनस्य विगाहमानस्य चमूं परेषाम् ॥ २९ ॥ रविप्रभं वज्रनाभं क्षुराभं पार्श्वे स्थितं पश्य जनार्द्दनस्य । चक्रं यशोवर्द्धनं केशवस्य सदार्च्चितं यदुभिः पश्य वीर ॥ ३० ॥ महाद्विपानां सरलद्रुमोपमाः करा निकृत्ताः प्रपतन्त्यमी क्षुरैः । किरीटिना ते च पुनः ससादिनः शरैः प्रभिन्नाः कुलिशैरिवाद्रयः ॥ ३१ ॥ तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं महार्हमेतद्द्विजराजवर्णम् । कौन्तेय पश्योरसि कौस्तुभञ्च जाज्वल्यमानं विजयां स्रजञ्च ॥ ३२ ॥ ध्रुवं रथाग्र्यः समुपैति पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषाम् । सिताभ्रवर्णैरसितप्रयुक्तैर्हयैर्महार्हैं रथिनां वरिष्ठः ॥ ३३ ॥ रथान् हयान् पत्तिगणांश्च सायकैर्विदारितान् पश्य पतन्त्यमी यथा । तवानुजेनामरराजतेजसा महावनानीव सुपर्णवायुना ॥ ३४ ॥ चतुःशतान् पश्य रथानिमान् हतान् सवाजिसूतान् समरे किरीटिना । महेषुभिः सप्तशतानि दन्तिनां पदातिसादींश्च हताननेकशः ॥ ३५ ॥ अयं समभ्येति तवान्तिकं बली निघ्नन् कुरूंश्चित्र इव ग्रहोऽर्जुनः । समृद्धकामोऽसि हतास्तवाहिता बलं तवायुश्च चिराय वर्द्धताम् ॥ ३६ ॥

भीम उवाच । ददानि ते ग्रामवरांश्चतुर्द्दश प्रियाख्याने सारथे

सुप्रसन्नः । हासीग्रतस्यापि रथांश्च विंशतिं यदर्जुनं वेदयसे विशोक ॥ ३७ ॥

इति कर्णपर्वणि भीमविशोकसंवादे षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सञ्जय उवाच। श्रुत्वा च रथनिर्घोषं सिंहनादञ्च संयुगे।
अर्जुनः प्राह गोविन्दं शीघ्रं चोदय वाजिनः ॥ १ ॥ अर्जुनस्य
वचः श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत्। एष गच्छामि सुक्षिप्रं यत्र
भीमो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ तं यान्तमश्वैर्हिमशङ्खवर्णैः सुवर्णमुक्ता-
मणिजालनद्धैः। जम्भं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं जयाय देवेन्द्र-
मिवोग्रमन्युम् ॥ ३ ॥ रथाश्वमातङ्गपदातिसङ्घा वाणस्वनैर्नेमि-
खुरस्वनैश्च। संनादयन्तो वसुधां दिशश्च क्रुद्धा नृसिंहा जय-
मभ्युदीयुः ॥ ४ ॥ तेषाञ्च पार्थस्य च मारिषासीद्देहासुपापक्षपणं
सुयुद्धम्। त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासीद्देवस्य विष्णोर्जयतां वरस्य
क्षुरार्द्धचन्द्रैर्निशितैश्च भल्लैः शिरांसि तेषां बहुधा च बाहून् ॥ ६ ॥
क्षुरार्द्धचन्द्रैर्निशितैश्च भल्लैः शिरांसि तेषां बहुधा च बाहून् ॥ ६ ॥
छत्राणि वालव्यजनानि केतूनश्वान्रथान् पत्तिगणान् द्विपांश्च। ते
पेतुरुर्व्यां बहुधा विरूपा वातप्रभग्नानि यथा वनानि ॥ ७ ॥
सुवर्णजालावतता महागजाः सवैजयन्तीध्वजयोधकल्पिताः ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः समाचितायकाशिरे प्रज्वलिता यथाचलाः ॥८॥
विदार्य नागाश्वरथान् धनञ्जयः शरोत्तमैर्वासववज्रसन्निभैः। द्रुतं
ययौ कर्णजिघांसया तदा यथा मरुत्वान् वलभेदने पुरा ॥ ९ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दमः। प्रविवेश महाबाहुर्मकरः
सागरं यथा ॥ १० ॥ तं दृष्ट्वा तावका राजन्रथपत्तिसमन्विताः।
गजाश्वसादिबहुलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ॥ ११ ॥ तेषामापततां
पार्थमारावः सुमहानभूत्। सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात्

चलितलक्षनः ॥ १२ ॥ ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः । अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम् ॥ १३ ॥ तेषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चताम् । अर्जुनो व्यधमत् सैन्यं महावातो घनानिव ॥ १४ ॥ तेऽर्जुनं सहिता भूत्वा रथवंशैः प्रहारिणः । अभियाय महेष्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १५ ॥ ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् । प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ॥ १६ ॥ ते वध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः । तत्र तत्र स्म लीयन्ते भये जाते महारथाः ॥ १७ ॥ तेषाञ्चतुःशतान् वीरान् यतमानान् महारथान । अर्जुनो निशितैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ १८ ॥ ते वध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्वै दिशो दश ॥ १९ ॥ तेषां शब्दो महानासीत् द्रवतां वाहिनीमुखे । महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्य्यतः ॥ २० ॥ तान्तु सेनां भृशं त्रस्तां द्रावयित्वार्जुनः शरैः । प्रायादभिमुखः पार्थः सूतानीकाय मारिष ॥ २१ ॥ तस्य शब्दो महानासीत् परानभिमुखस्य वै । गरुड़स्येव पततः पन्नगार्थे यथा पुरा ॥ २२ ॥ तन्तु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ २३ ॥ श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान् महाराज सेनां तव ममर्द्द ह ॥ २४ ॥ स वायुवीर्य्यप्रतिमो वायुवेगसमो जवे । वायुवद्व्यचरद्भीमो वायुपुत्रः प्रतापवान ॥ २५ ॥ तेनार्द्द्यमाना राजेन्द्र सेना तव विशाम्पते । व्यभ्राम्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ॥२६॥ तान्तु सेनां तदा भीमो दर्शयन् पाणिलाघवम् । शरैरवचकर्त्तोग्रैः प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २७ ॥ तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्टातिमानुषम् । व्यत्रस्यन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये ॥ २८ ॥ तथार्द्दितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्य्योधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सैनिकांश्च महेष्वासान् योधांश्च

भरतर्षभ। समादिशद्रणे सर्वान् हत भीममिति स्म ह। तस्मिन्
हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः ॥ ३० ॥ प्रतिगृह्य च तामाज्ञां
तव पुत्रस्य पार्थिवाः। भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः
॥ ३१ ॥ गजाश्च बहुला राजन् नराश्च जयगृद्धिनः। रथा हयाश्च
राजेन्द्र परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ ३२ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः शूरो
राजन् समन्ततः। शुशुभे भरतश्रेष्ठो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३३ ॥
परिवेषी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते। स रराज तथा सङ्ख्ये
दर्शनीयो नरोत्तमः। निर्विशेषं महाराज यथा हि विजयस्तथा
॥ ३४ ॥ तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टीः समासृजन्। क्रोध-
रक्तेक्षणाः क्रूरा हन्तुकामा वृकोदरम् ॥ ३५ ॥ तां विदार्य महा-
सेनां शरैः सन्नतपर्वभिः। निश्चक्राम रणाद्भीमो मत्स्यो जाला-
दिवार्णवे ॥ ३६ ॥ हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनाम्।
नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ॥ ३७ ॥ पञ्च चाश्वसह-
स्राणि रथानां शतमेव च। हत्वा प्रास्यन्दयद्भीमो नदीं शोणित-
वाहिनीम् ॥ ३८ ॥ शोणितोदां रथावर्त्तां हस्तिग्राहसमाकुलाम्।
नरमीनाश्वनक्रान्तां केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ३९ ॥ संछिन्नभुज-
नागेन्द्रां बहुरत्नापहारिणीम्। ऊरुग्राहां मज्जपङ्कां शीर्षोपल-
समाकुलाम् ॥ ४० ॥ शरचापप्लवां भीमां गदापरिघपन्नगाम्।
हंसच्छत्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलाम् ॥ ४१ ॥ हारपद्माकरा-
ञ्चैव भूमिरेणूर्मिमालिनीम्। आर्य्यवृत्तवतां संख्ये सुतरां भीरु-
दुस्तराम् ॥ ४२ ॥ योधग्राहवतीं संख्ये वहन्तीं पितृसादनम्।
क्षणेन पुरुषव्याघ्रः प्रावर्त्तयत निम्नगाम् ॥ ४३ ॥ यथा वैतरणी
नद्या दुस्तरामकृतात्मभिः। तथा दुस्तरणीं घोरां भीरूणां भय-
वर्द्धनीम् ॥ ४४ ॥ यतो यतः पाण्डवेयः प्रविष्टो रथसत्तमः।
ततस्ततोऽपातयत योधान् शतसहस्रशः ॥ ४५ ॥ एवं दृष्ट्वा कृतं
कर्म भीमसेनेन संयुगे। दुर्य्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्र-

वीत् ॥ ४६ ॥ जय मातुल संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । तस्मिन् जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलम् ॥ ४७ ॥ ततः प्रायान्महाराज सौबलेयः प्रतापवान् । रणाय महते शक्तो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ४८ ॥ स समासाद्य संग्रामे भीमं भीमपराक्रमम् । वारयामास तं वीरो वेलेव मकरालयम् ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्त्तत तं भीमो वार्य्यमाणः शितैः शरैः ॥ ५० ॥ शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्तनान्तरे । प्रेषयामास नाराचान् रुक्मपुङ्खान् शिलाशितान् ॥ ५१ ॥ वर्म भित्त्वा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः । न्यमज्जन्त महाराज कङ्कबर्हिणवाससः ॥ ५२ ॥ सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं रुक्मविभूषितम् । प्रेषयामास सहसा सौबलं प्रति भारत ॥ ५३ ॥ तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः । चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशाम्पते । धनुश्चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हसन्निव ॥ ५५ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं सौबलेयः प्रतापवान् । अन्यदादाय वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोड़श ॥ ५६ ॥ तैस्तस्य तु महाराज भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः । द्वाभ्यां स सारथिं ह्यार्च्छत् भीमं सप्तभिरेव च ॥ ५७ ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद छत्रं द्वाभ्यां विशाम्पते । चतुर्भिश्चतुरो वाहान् विव्याध सुबलात्मजः ॥ ५८ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् । शक्तिञ्चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्मयीम् ॥ ५९ ॥ सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला । निपपात रथे तूर्णं सौबलस्य महात्मनः ॥ ६० ॥ ततस्तामेव संरब्धः शक्तिं कनकभूषणाम् । भीमसेनाय चिक्षेप क्रुद्धरूपो विशाम्पते ॥ ६१ ॥ सा निर्भिद्य भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः । निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नभश्च्युता ॥ ६२ ॥ अथोत्क्रुष्टं महाराज धार्त्तराष्ट्रैः समन्ततः । न तु तं ममृषे भीमः सिंहनादं तरस्विनाम् ॥ ६३ ॥ अन्यद्गृह्य धनुः सज्यं त्वरमाणो महाबलः । मुहू-

र्त्तादिव राजेन्द्र छादयामास सायकैः। सौबलस्य बलं संख्ये त्यक्त्वात्मानं महाबलः॥ ६४॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं चैव विशाम्पते। ध्वजं चिच्छेद भल्लेन त्वरमाणः पराक्रमी॥ ६५॥ हताश्वं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः। तस्थौ विस्फारयंश्चापं क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन्। शरैश्च बहुधा राजन् भीममार्च्छत समन्ततः॥ ६६॥ प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान्। धनुश्चिच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च शितैः शरैः॥ ६७॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः। निपपात ततो भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिप॥ ६८॥ ततस्तं विह्वलं ज्ञात्वा पुत्रस्तव विशाम्पते। अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यतः॥ ६९॥ रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः। प्रदुद्रुवुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महाभये॥ ७०॥ सौबले निर्जिते राजन् भीमसेनेन धन्विना। भयेन महताविष्टः पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। अपायाज्जवनैरश्वैः सापेक्षो मातुलं प्रति॥ ७१॥ पराङ्मुखन्तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत। विप्रजग्मुः समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्ततः॥ ७२॥ तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्व्वान् धार्त्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान्। जवेनाभ्यपतद्भीमः किरन् शरशतान् बहून्॥ ७३॥ ते वध्यमाना भीमेन धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः। कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः। स हि तेषां महावीर्य्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः॥ ७४॥ भिन्ननौका यथा राजन् द्वीपमासाद्य निर्वृताः। भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्य्यये॥ ७५॥ तथा कर्णं समासाद्य तावका भरतर्षभ। समाश्वस्ताः स्थिता राजन् संप्रहृष्टाः परस्परम्। समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥ ७६॥

इति कर्णपर्व्वणि सौबलेयापयाने सप्तसप्ततोऽध्यायः॥ ७७॥

धृतराष्ट्र उवाच। ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे। दुर्य्योधनोऽब्रवीत् किन्नु सौवलो वापि सञ्जय ॥ १ ॥ कर्णो वा जयतां श्रेष्ठो योधा वा मामका युधि। कृपो वा कृतवर्मा वा द्रौणिर्दुःशासनोऽपि वा ॥ २ ॥ अत्यद्भुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमम्। यदेकः समरे सर्वान् योधयामास मामकान् ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञं योधानां राधेयः कृतवानपि। कुरूणामथ सर्वेषां कर्णः शत्रुनिसूदनः। शर्म वर्म प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय ॥ ४ ॥ तत् प्रभग्नं वलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा। राधेयो वाप्याधिरथिः कर्णः किमकरोद्युधि ॥ ५ ॥ पुत्रा वा मम दुर्द्धर्षा राजानो वा महारथाः। एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। अपराह्णे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान्। जघान सोमकान् सर्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ७ ॥ भीमोऽप्यतिवलः सैन्यं धार्त्तराष्ट्रं व्यपोथयत्। अथ कर्णोऽब्रवीच्छल्यं पाञ्चालान् प्रापयस्व माम् ॥ ८ ॥ द्राव्यमाणं वलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता। यन्तारमब्रवीत् कर्णः पाञ्चालानेव मां वह ॥ ९ ॥ मद्रराजस्ततः शल्यः श्वेतानश्वान् मनोजवान्। प्राहिणोच्चेदिपाञ्चालान् करूषांश्च महावलः ॥ १० ॥ प्रविश्य च महत् सैन्यं शल्यः परवलार्द्दनः। न्ययच्छत्तुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैच्छदग्रणीः ॥ ११ ॥ तं रथं मेघसङ्काशं वैयाघ्रपरिवारणम्। संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्त्रस्ता ह्यासन् विशाम्पते ॥ १२ ॥ ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारणे। पर्ज्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्येव दीर्य्यतः ॥१३॥ ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः कर्ण आकर्णनिःसृतैः। जघान पाण्डववलं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ तं तथा समरे कर्म कुर्व्वाणमपराजितम्। परिवव्रुर्महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ १५ ॥ तं शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। नकुलः सहदेवश्च

द्रौपदेयाश्च सात्यकिः। परिवव्रुर्जिघांसन्तो राधेयं शरवृष्टिभिः ॥ १६ ॥ सात्यकिस्तु तदा कर्णं विंशत्या निशितैः शरैः। अताडयद्रणे शूरो जत्रुदेशे नरोत्तमः ॥ १७ ॥ शिखण्डी पञ्चविंशत्या धृष्टद्युम्नस्तु सप्तभिः। द्रौपदेयाश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः। नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणाम्। विव्याध समरे क्रुद्धो जत्रुदेशे महाबलः ॥ १९ ॥ अथ प्रहस्याधिरथिर्व्याक्षिपन् धनुरुत्तमम्। मुमोच निशितान् बाणान् पीडयन् सुमहाबलः। तान् प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ २० ॥ सात्यकेस्तु धनुश्छित्त्वा ध्वजञ्च भरतर्षभ। तथैव नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ २१ ॥ भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध त्रिंशता शरैः। सहदेवस्य भल्लेन ध्वजं चिच्छेद मारिष। सारथिञ्च त्रिभिर्बाणैराजघान परन्तपः ॥ २२ ॥ विरथान् द्रौपदेयांश्च चकार भरतर्षभ। अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २३ ॥ विमुखीकृत्य तान् शूरान् शरैः सन्नतपर्वभिः। पाञ्चालानहनत् शूरश्चेदीनाञ्च महारथान् ॥ २४ ॥ ते वध्यमानाः समरे चेदिमत्स्या विशाम्पते। कर्णमेकमभिद्रुत्य शरसङ्घैः समार्पयन्। तान् जघान शितैर्बाणैः सूतपुत्रो महारथः ॥ २५ ॥ एतदत्यद्भुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत। यदेकः समरे शूरान् सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ यतमानान् परं शक्त्या योधयंस्तांश्च धन्विनः। पाण्डवेयान् महाराज शरैर्वारितवांस्तसे ॥ २७ ॥ तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः। तुतुषुर्देवताः सर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २८ ॥ अपूजयन्महेष्वासा धार्त्तराष्ट्रा नरोत्तम। कर्णं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ॥ २९ ॥ ततः कर्णो महाराज ददाह रिपुवाहिनीम्। कक्षमिद्धो यथा वह्निर्निदाघे ज्वलितो महान् ॥ ३० ॥ ते वध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः। प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णं

दृष्ट्वा महारथम् ॥ ३१ ॥ तत्राक्रन्दो महानासीत् पाञ्चालानां महारणे। वध्यतां सायकैस्तीक्ष्णैः कर्णचापवरच्युतैः ॥ ३२ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः। कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र मानवाः ॥ ३३ ॥ तत्राद्भुतं पुनश्चक्रे राधेयः शत्रुकर्षणः। यदेनं पाण्डवाः सर्व्वे न शेकुरभिवीक्षितुम् ॥ ३४ ॥ यथौघः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्य्यते। तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्य्यते ॥ ३५ ॥ कर्णोऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। दहंस्तस्थौ महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूम् ॥ ३६ ॥ शिरांसि च महाराज कर्णांश्चैव सकुण्डलान्। बाहूंश्च वीरो वीराणां चिच्छेद लघु चेषुभिः ॥ ३७ ॥ हस्तिदन्तत्सरून् खड्गान् ध्वजान् शक्तीर्हयान् गजान्। रथांश्च विविधान्राजन् पताका व्यजनानि च ॥ ३८ ॥ अक्षञ्च युगयोक्त्राणि चक्राणि विविधानि च। चिच्छेद बहुधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः ॥ ३९ ॥ तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभिः। अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ४० ॥ विषमञ्च समञ्चैव हतैरश्वपदातिभिः। रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४१ ॥ नापि स्वे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परम्। घोरे शरान्धकारे तु कर्णास्त्रे च विजृम्भिते ॥ ४२ ॥ राधेयचापनिर्मुक्तैः शरैः काञ्चनभूषणैः। संछादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ ४३ ॥ ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः। अभज्यन्त तदा राजन् यतमाना महारथाः ॥ ४४ ॥ मृगसङ्घान् यथा क्रुद्धः सिंहो द्रावयते वने। पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयंस्तानवांस्तथा ॥ ४५ ॥ कर्णस्तु समरे योधांस्तत्र तत्र महायशाः। कालयामास पाण्डूनां यथा पशुगणान् वृकः ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखीम्। अभिजग्मुर्महेष्वासा रुवन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४७ ॥ दुर्य्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः। वादयामास संहृष्टो

नानावाद्यानि सर्वशः ॥ ४८ ॥ पाञ्चालाश्च महेष्वासा भग्नास्तत्र नरोत्तमाः । न्यवर्त्तन्त यथाशूरं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ४९ ॥ तान्निवृत्तान्रणे शूरान् राधेयः शत्रुतापनः । अनेकशो महाराज बभञ्ज पुरुषर्षभः ॥ ५० ॥ तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विंशती रथाः । निहताः सायकैर्योधाश्चेदयश्च परःशताः ॥ ५१ ॥ कृत्वा शून्यान् रथोपस्थान् वाजिपृष्ठांश्च भारत । निर्मनुष्यान् गजस्कन्धान् पादातांश्चैव विद्रुतान् ॥ ५२ ॥ आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः । कालान्तकवपुः शूरः सूतपुत्रो व्यराजत ॥ ५३ ॥ एवमेतन्महाराज नरवाजिरथद्विपान् । हत्वा तस्थौ महेष्वासः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ५४ ॥ यथा भूतगणान् हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबलः । तथा स सोमकान् हत्वा तस्थावेको महारथः ॥ ५५ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पाञ्चालानां पराक्रमम् । वध्यमानापि यत् कर्णं नाजहू रणमूर्द्धनि ॥ ५६ ॥ राजा दुःशासनश्चैव कृपः शारद्वतस्तथा । अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबलः । न्यहनन् पाण्डवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५७ ॥ कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ । निजघ्नाते बलं क्रुद्धौ पाण्डवानामितस्ततः ॥ ५८ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीत् क्रूरं विशसनं महत् ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । द्रौपदेयाश्च संक्रुद्धा अभ्यघ्नंस्तावकं बलम् ॥ ६० ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डवानामितस्ततः । तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलम् ।

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यं चतुर्विधम् । सूतपुत्रञ्च संरब्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ १ ॥ शोणितोदां नदीं

कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्किलाम् । मनुष्यशीर्षपाषाणां हस्त्यश्वकृतरोधसम् ॥ २ ॥ शूरास्थिचयसंकीर्णां काकगृध्रानुनादिताम् । छत्रहंसप्लवोपेतां वीरवृक्षापहारिणीम् ॥ ३ ॥ हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलाम् । धनुःशरझषोपेतां नरक्षुद्रकपालिनीम् ॥ ४ ॥ चर्मवर्मभ्रमोपेतां रथोडुपसमाकुलाम् । जयैषिणान्तु सुतरां भीरूणाञ्च सुदुस्तराम् ॥ ५ ॥ तां नदीं प्रापयित्वा तु वीभत्सुः परवीरहा । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । एष केतू रणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते । भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथान् । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णास्तदा जनार्दन ॥ ७ ॥ एष दुर्य्योधनो राजा श्वेतच्छत्रेण धार्य्यता । कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् बहुशोभत ॥ ८ ॥ कृपश्च कृतवर्म्मा च द्रौणिश्चैव महारथः । एते रक्षन्ति राजानं सूतपुत्रेण रक्षिताः । अवध्यमानास्तेऽस्माभिः पातयिष्यन्ति सोमकान् ॥ ९ ॥ एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसञ्चारकोविदः । सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बहु शोभते ॥ १० ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथम् । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्ये कथञ्चन ॥ ११ ॥ राधेयोऽप्यन्यथा पार्थान् सृञ्जयांश्च महारथान् । निःशेषान् समरे कुर्य्यात् पश्यतां नो जनार्दन ॥ १२ ॥ ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनीम् । कर्णं प्रति महेष्वासं द्वैरथे सव्यसाचिना ॥ १३ ॥ प्रयातश्च महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः । आश्वासयन्रथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ॥ १४ ॥ रथघोषः स संग्रामे पाण्डवेयस्य संबभौ । वासवाशनितुल्यस्य महौघस्येव मारिष ॥ १५ ॥ महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः । अभ्ययादप्रमेयात्मा निर्ज्जयंस्तव वाहिनीम् ॥ १६ ॥ तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । मद्रराजोऽब्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ १७ ॥ अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।

निघ्नन्नमित्रान् समरे यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ १८ ॥ एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन् गाण्डिवं धनुः । तं हनिष्यसि चेदद्य तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १९ ॥ त्वामभिप्रेप्सुरायाति कर्ण निघ्नन् वरान् वरान् । असज्जमानो राधेय तं याहि प्रति भारतम् ॥ २० ॥ एषा विदीर्य्यते सेना धार्त्तराष्ट्रः समन्ततः । अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निघ्नतः पार्थिवान् बहून् ॥ २१ ॥ वर्ज्जयन् सर्वसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः । त्वदर्थमिति मन्ये ऽहं यथास्योदीर्य्यते वपुः ॥ २२ ॥ न ह्यवस्थास्यते पार्थो युयुत्सुः केनचित् सह । त्वामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ॥ २३ ॥ विरथं धर्मराजञ्च दृष्ट्वा सुदृढ़-विक्षतम् । शिखण्डिनं सात्यकिञ्च धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् ॥ २४ ॥ द्रौपदेयान् युधामन्युमुत्तमौजसमेव च । नकुलं सहदेवञ्च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ॥ २५ ॥ सहसैकरथः पार्थस्त्वामभ्येति परन्तप । क्रोधरक्तेक्षणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान् ॥ २६ ॥ त्वरितो-ऽभिपतत्यस्मांस्त्यक्त्वा सैन्यान्यसंशयम् । तं कर्ण प्रतियाह्येनं नास्त्यन्यो हि धनुर्द्धरः ॥ २७ ॥ न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वत्तो ह्यन्यं धनुर्द्धरम् । अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो वेलामिव धारयेत् ॥ २८ ॥ न चास्य रक्षां पश्यामि पार्श्वतो न च पृष्ठतः । एक एवाभियाति त्वां पश्य साफल्यमात्मनः ॥ २९ ॥ त्वं हि कृष्णौ रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे । तवैष भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ ३० ॥ समानो ह्यसि भीष्मेण द्रोणद्रौणिकृपैरपि । सव्यसाचिन-मायान्तं निवारय महारणे ॥ ३१ ॥ लेलिहानं यथा सर्पं गर्ज्जन्त-मृषभं यथा । वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्ण धनञ्जयम् ॥ ३२ ॥ एते द्रवन्ति समरे धार्त्तराष्ट्रा महारथाः । अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निरपेक्षा नराधिपाः ॥ ३३ ॥ द्रवतामथ तेषान्तु नान्योऽस्ति युधि मानवः । भयहा यो भवेद्वीरस्त्वामृते सूतनन्दन ॥ ३४ ॥ एते त्वां कुरव सर्वे द्वीपमासाद्य संयुगे । धिष्ठिताः पुरुषव्याघ्र त्वत्तः

शरणकाङ्क्षिणः ॥ ३५ ॥ वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितस्तथा । गान्धाराश्च यथा धृत्वा जिताः संख्ये सुदुर्ज्जयाः । तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवम् ॥ ३६ ॥ वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना । प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ॥ ३७ ॥

कर्ण उवाच । प्रकृतिस्थोऽसि मे शल्य इदानीं सम्मतस्तथा । प्रतिभासि महाबाहो विभीश्चैव धनञ्जयात् ॥ ३८ ॥ पश्य बाह्वो र्बलं मेऽद्य शिक्षितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्डवानां महाचमूम् । कृष्णौ च पुरुषव्याघ्रौ तत् सत्यं प्रब्रवीमि ते ॥ ३९ ॥ नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन । शिष्ये वा निहतस्ताभ्यामनित्यो हि रणे जयः ॥ ४० ॥ कृतार्थोऽद्य भविष्यामि हत्वा वाप्यथवा हतः ॥ ४१ ॥

शल्य उवाच । अजय्यमेनं प्रवदन्ति युद्धे महारथाः कर्ण रथप्रवीरम् । एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं विजेतुमेनं क इहोत्सहेत ॥ ४२ ॥

कर्ण उवाच । नैतादृशो जातु बभूव लोके रथोत्तमो यावदुपश्रुतन्नः । तमीदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थं महाहवे पश्य च पौरुषं मे ॥ ४३ ॥ रणे चरत्येष रथप्रवीरः सितैर्हयैः कौरवराजपुत्रः । स वाद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेतत् कर्णस्यान्तादितदन्ताः स्य सर्वे ॥ ४४ ॥ अस्वेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ताववेपमानौ जातकिणौ बृहन्तौ । दृढायुधः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो न पाण्डवेयेन समोऽस्ति योधः ॥ ४५ ॥ गृह्णात्यनेकानपि कङ्कपत्रानेकं यथा तान् प्रतियोज्य चाशु । ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघाः कस्तेन योधोऽस्ति समः पृथिव्याम् ॥ ४६ ॥ अतोषयत् खाण्डवे यो हुताशं कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्वी । लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सव्यसाची ॥ ४७ ॥ श्वेताश्वयुक्तञ्च सुघोषमुग्रं रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः । महेषुधी चाक्षये दिव्यरूपे

अस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात् ॥ ४८ ॥ तथेन्द्रलोके निजघान
दैत्यानसङ्ख्येयान् कालकेयांश्च सर्वान् । लेभे शङ्खं देवदत्तं स्म
तत्र को नाम तेनाभ्यधिकः पृथिव्याम् ॥ ४९ ॥ महादेवं तोषया-
मास यो वै साक्षात् सुयुद्धेन महानुभावः । लेभे ततः पाशुपतं
सुघोरं त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रम् ॥ ५० ॥ पृथक् पृथक् लोक-
पालाः समेता ददुर्ह्यस्त्राण्यप्रमेयाणि यस्मै । यैस्तान् जघानाशु
रणे नृसिंहः स कालकञ्जानसुरान् समेतान् ॥ ५१ ॥ तथा
विराटस्य पुरे समेतान् सर्वानस्मानेकरथेन जित्वा । जहार तद्
गोधनमाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ॥ ५२ ॥ तमीदृशं
वीर्य्यगुणोपपन्नं कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् । समाह्वयन् साहस-
मुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ॥ ५३ ॥ अनन्तवीर्य्येण च
केशवेन नारायणेनाप्रतिमेन गुप्तः । वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ॥ ५४ ॥ महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणे-
र्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वसञ्च दृष्ट्वा
कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ५५ ॥ अतीव पार्थो युधि कार्मुकिभ्यो
नारायणश्चाप्रति चक्रयुद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलेत्
स्वदेशाद्धिमवान्न कृष्णौ ॥ ५६ ॥ उभौ हि शूरौ कृतिनौ दृढास्त्रौ
महारथौ संहननोपपन्नौ । एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः
प्रतीयान्मदृते तु शल्य ॥ ५७ ॥ मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य
मद्रेश युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाशु भविष्यतीदमत्य-
द्भुतं चित्रमतुल्यरूपम् । एतावहं वा युधि पातयिष्ये मां वापि
कृष्णौ निहनिष्यतोऽद्य ॥ ५८ ॥ इति ब्रुवन् शल्यममित्रहन्ता
कर्णो रणे मेघ इवोन्ननाद । अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिनन्दितः समेत्य
चोवाच कुरुप्रवीरम् ॥ ५९ ॥ कृपञ्च भोजञ्च महाभुजावुभौ तथैव
गान्धारपतिं सहात्मजम् । गुरोः सुतञ्चावरजन्तथात्मनः पदा-
तिनोऽथ द्विपसादिनश्च तान् ॥ ६० ॥ निरुन्धताभिद्रवताच्युतार्जुनौ

श्रमेण संयोजतायु सर्व्वशः। यथा भवद्भिर्भृशविक्षतावुभौ सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः ॥ ६१ ॥ तथेति चोक्ता त्वरिताः स्म ते-ऽर्जुनं जिघांसवो वीरतमाः समाह्वयुः। शरैश्च जघ्नुर्युधि तं महा-रथा धनञ्जयं कर्णनिदेशकारिणः ॥ ६२ ॥ नदीनदं भूरिजलो महार्णवो यथा तथा तान् समरेऽर्जुनोऽग्रसत् ॥ ६३ ॥ न सन्द-धानो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते। धनं-जयास्तैस्तु शरैर्विदारिता हता निपेतुर्नरवाजिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥ शरार्च्चिषं गाण्डिवचारुमण्डलं युगान्तसूर्य्यप्रतिमानतेजसम्। न कौरवाः शेकुरुदीक्षितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो जनाः ॥ ६४ ॥ शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहस-ञ्छरौघैः। भूयश्च तानहनद्बाणसङ्घान् गाण्डीवधन्वायतपूर्ण-मण्डलः ॥ ६६ ॥ यथोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो सुखं विवस्वान् हरते जलौघान्। तथार्जुनो बाणगणान्निरस्य ददाह सेनां तव पार्थिवेन्द्र ॥ ६७ ॥ तमभ्यधावद्विसृजन् कृपः शरान् तथैव भोज-स्तव चात्मज स्वयम्। महारथो द्रोणसुतश्च सायकैरवाकिरं-स्तोयधरा यथाचलम् ॥ ६८ ॥ जिघांसुभिस्तान् कुशलैः शरो-त्तमान् महाहवे संप्रहितान् प्रयत्नतः। शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्त्वरन् पराभिनद्वक्षसि वैशुभिस्त्रिभिः ॥ ६९ ॥ स गाण्डिव-व्यायतपूर्णमण्डलस्तपन्रिपूनर्जुनभास्करो बभौ। शरोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो यथैव सूर्य्यः परिवेशवांस्तथा ॥ ७० ॥ अथाग्र्य-बाणैर्दशभिर्धनञ्जयं पराभिनद्द्रोणसुतोऽच्युतं त्रिभिः। चतुर्भि-रश्वांश्चतुरः कपिन्ततः शरैश्च नाराचवरैरवाकिरत् ॥ ७१ ॥ तथापि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं त्रिभिः शरैर्यन्तृशिरः क्षुरेण ह। हयां-श्चतुर्भिश्चतुरस्त्रिभिर्ध्वजं धनञ्जयो द्रौणिरथादपातयत् ॥ ७२ ॥ स रोषपूर्णो मणिवज्रहाटकैरलङ्कृतं तक्षकभोगवर्च्चसम्। महाधनं कार्मुकमन्यदाददे यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तटात् ॥ ७३ ॥ स्व-

शायुधश्चोपनिकीर्य्य भूतले धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः । समाह्वयत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रौणिरविध्यदन्तिकात् ॥ ७४ ॥ कृपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते शरैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभम् । महारथाः संयुगमूर्द्धनि स्थितास्तमोनुदं वारिधारा इवापतन् ॥ ७५ ॥ कृपस्य पार्थः सशरं शरासनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्रिभिः । समार्पयद्बाहुसहस्रविक्रमस्तथा यथा वज्रधरः पुरा बलेः ॥ ७६ ॥ स पार्थबाणैर्विनिपातितायुधो ध्वजावमर्द्दे च कृते महाहवे । कृतः कृपो बाणसहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरीटिना ॥ ७७ ॥ शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य च ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नर्द्दतः । जघान चाश्वान् कृतवर्म्मणः शुभान् ध्वजञ्च चिच्छेद ततः प्रतापवान् ॥ ७८ ॥ सवाजिसूतेष्वसनान् सकेतनान् जघान नागांश्च रथांस्त्वरंश्च सः । ततः प्रकीर्णं सुमहद्बलं तव प्रदारितः सेतुरिवाम्भसा यथा ॥ ७९ ॥ ततोऽर्ज्जुनस्याशु रथेन केशवश्चकार शत्रूनपसव्यमातुरान् ॥ ८० ॥ ततः प्रयान्तं त्वरितं धनञ्जयं शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नुषं यथा । समन्वधावन् पुनरुच्छ्रितैर्ध्वजै रथैः प्रयुक्तैरपरे युयुत्सवः ॥ ८१ ॥ अथाभिसृत्य प्रतिवार्य्य तानरीन् धनञ्जयस्याभिमुखं महारथाः । शिखण्डिशैनेययमाः शितैः शरैर्विदारयन्तो व्यनदन् सुभैरवम् ॥ ८२ ॥ ततोऽभिजघ्नुः कुपिताः परस्परं शरैस्तदाञ्जोगतिभिः सुतेजनैः । कुरुप्रवीराः सह सृञ्जयैर्यथासुराः पुरा देवगणैस्तथाहवे ॥ ८२ ॥ जयेप्सवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तपाः । जगर्ज्जुरुच्चैर्बलवच्च विव्यधुः शरैः सुमुक्तैरितरेतरं पृथक् ॥ ८४ ॥ शरान्धकारे तु महात्मभिः कृते महामृधे योधवरैः परस्परम् । चतुर्द्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव प्रभा च सूर्य्यस्य तमोवृताभवत् ॥ ८५ ॥

इति कर्णपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सञ्जय उवाच। राजन् कुरूणां प्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतम्।
मज्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहीर्षुर्धनञ्जयः ॥ १ ॥ विमृज्य सूतपुत्रस्य
सेनां भारत सायकैः। प्राहिणोन्मृत्युलोकाय परवीरान् धन-
ञ्जयः ॥ २ ॥ ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः। अदृ-
श्यन्त तथान्ये च निघ्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ३ ॥ स पक्षिसङ्घा-
चरितमाकाशं पूरयञ्छरैः। धनञ्जयो महाराज कुरूणामन्तको-
ऽभवत् ॥ ४ ॥ ततो भल्लैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि। गात्राणि
प्राच्छिनोत् पार्थः शिरांसि च चकर्त्त ह ॥ ५ ॥ छिन्नगात्रैर्विक-
वचैर्विशिरस्कैः समन्ततः। पतितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत् समा-
वृता ॥ ६ ॥ धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वरथद्विपैः। संछिन्न-
भिन्नविध्वस्तैर्व्यङ्गाङ्गावयवैः स्तृता ॥ ७ ॥ सुदुर्गमा सुविषमा
घोरात्यर्थं सुदुर्दृशा। रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणी यथा
॥ ८ ॥ ईषाचक्राक्षभग्नैश्च व्यश्वैः साश्वैश्च युध्यताम्। ससूतै-
र्हतसूतैश्च रथैः स्तीर्णाभवन्मही ॥ ९ ॥ सुवर्णवर्मसन्नाहैर्योधैः
कनकभूषणैः। आस्थिताः कृतवर्माणो भद्रा नित्यमदा द्विपाः
॥ १० ॥ क्रुद्धाः क्रूरैर्महामात्रैः पार्ष्ण्यङ्गुष्ठप्रचोदिताः। चतुः-
शताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना। पर्य्यस्तानीव शृङ्गाणि
ससत्त्वानि महागिरेः ॥ ११ ॥ धनञ्जयशराभ्यस्तैस्तीर्णा भूर्वर-
वारणैः ॥ १२ ॥ समन्ताज्जलदप्रख्यान् वारणान्मदवर्षिणः। अभि-
पेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान् ॥ १३ ॥ हतैर्गजमनु-
ष्याश्वैर्भिन्नैश्च बहुधा रथैः। विशस्त्रयन्त्रकवचैर्युद्धशौण्डैर्गतासुभिः।
अपविद्धायुधैर्मार्गः स्तीर्णोऽभूत् फाल्गुनेन वै ॥ १४ ॥ व्यस्फू-
र्जयच्च गाण्डीवं सुमहद्भैरवं वरम्। घोरवज्रविनिष्पेषः स्तन-
यित्नोरिवाम्बरे ॥ १५ ॥ ततः प्रादीर्य्यत चमूर्धनञ्जयशराहता।
महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे ॥ १६ ॥ नानारूपाः प्राण-
हराः शरा गाण्डीवचोदिताः। अलातोल्काशनिप्रख्यास्तव सैन्यं

विनिर्द्दहन् ॥ १७ ॥ महागिरौ वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा। तथा तव महासैन्यं प्रास्फुटच्छरपीड़ितम् ॥ १८ ॥ संपिष्टदग्ध-विध्वस्तं तव सैन्यं किरीटिना। कृतं प्रविहतं वाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः ॥ १९ ॥ महावने मृगगणा दावाग्निग्रासिता यथा। कुरवः पर्य्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धा सव्यसाचिना ॥ २० ॥ उत्सृज्य हि महावाहुं भीमसेनं तथा रणे। वलं कुरूणामुद्विग्नं सर्वमासीत् पराङ्-मुखम् ॥ २१ ॥ ततः कुरुषु भग्नेषु वीभत्सुरपराजितः। भीम-सेनं समासाद्य मुहूर्त्तं सोऽभ्यवर्त्तत ॥ २२ ॥ समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः। विशल्यमरुजं चास्मै कथयित्वा युधि-ष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाद्धनञ्जयः। नादय-न्रथघोषेण पृथिवीं द्याञ्च भारत ॥ २४ ॥ ततः परिवृतो वीरै-र्दशभिर्योधपुङ्गवैः। दुःशासनादवरजैस्तव पुत्त्रैर्धनञ्जयः ॥ २५ ॥ ते तमभ्यर्द्दयन् वाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम्। आततेष्वसनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत ॥ २६ ॥ अपसव्यांस्तु तांश्चक्रे रथेन मधु-सूदनः। नियुक्तान् हि स तान्मेने यमायाशु किरीटिना ॥ २७ ॥ ततस्ते प्राद्रवञ्छूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ॥ २८ ॥ तेषामापततां केतूनश्वांश्चापानि सायकान्। नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्थो न्यपातयत्। अथान्यैर्द्दशभिर्भल्लैः शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ २९ ॥ रोषसंरक्तनेत्राणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले। तानि वक्त्राणि विवभुः कमलानीव भूरिशः ॥ ३० ॥ तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्द्दशभिर्द्दश कौर-वान्। रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्खैर्हत्वा प्रायादमित्रहा ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

सञ्जय उवाच। तं प्रयान्तं महावेगैरश्वैः कपिवरध्वजम्। युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरूणां नवती रथाः ॥ १ ॥ कृत्वा

संशप्तका घोरं शपथं पारलौकिकम् । परिवव्रुर्नरव्याघ्रा नर-
व्याघ्रं रणेऽर्जुनम् ॥ २ ॥ कृष्णः श्वेतान् महावेगानश्वान् काञ्चन-
भूषणान् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान् प्रैषीत् कर्णरथं प्रति ॥ ३ ॥
ततः कर्णरथं यान्तमरिघ्नन्तं धनञ्जयम् । बाणवर्षैरभिघ्नन्तः
संशप्तकरथा ययुः ॥ ४ ॥ त्वरमाणांस्तु तान् सर्वान् ससूतेष्वसन-
ध्वजान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ॥ ५ ॥
तेऽपतन्त हता बाणैर्नानारूपैः किरीटिना । सविमाना यथा
सिद्धाः स्वर्गात् पुण्यक्षये तथा ॥ ६ ॥ ततः सरथनागाश्वाः कुरवः
कुरुसत्तमम् । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्त्तन्त फाल्गुनम् ॥ ७ ॥
तदायस्तमनुष्याश्वमुदीर्णवरवारणम् । पुत्राणान्ते महासैन्यं
समरौत्सीद्धनञ्जयम् ॥ ८ ॥ शक्त्यृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंश-
सायकैः । प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दनम् ॥ ९ ॥ ताम-
न्तरीक्षे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः । व्यधमत् पाण्डवो बाणै-
स्तमः सूर्य्य इवांशुभिः ॥ १० ॥ ततो म्लेच्छाः स्थितैर्मत्तैस्त्रयोदश-
शतैर्गजैः । पार्श्वतो व्यहनन् पार्थं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ११ ॥
कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः । कम्पनैर्भिन्दिपालैश्च
रथस्थं पार्थमार्द्दयन् ॥ १२ ॥ तां शस्त्रवृष्टिमतुलां द्विपहस्तैः
प्रवेरिताम् । चिच्छेद निशितैर्भल्लैरर्द्धचन्द्रैश्च फाल्गुनः ॥ १३ ॥
अथ तान् द्विरदान् सर्वान्नानालिङ्गैः शरोत्तमैः । सपताकध्वजा-
रोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत् ॥ १४ ॥ ते हेमपुङ्खैरिषुभिरार्द्दिता
हेममालिनः । हताः पेतुर्महानागाः साग्निज्वाला इवाद्रयः ॥ १५ ॥
ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशाम्पते । स्तनतां कूजताञ्चैव
मनुष्यगजवाजिनाम् ॥ १६ ॥ कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवुस्ते
समन्ततः । अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १७ ॥
रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा । गन्धर्वनगराकारा
दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ १८ ॥ अश्वारोहा महाराज धावमाना-

स्ततस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः ॥ १९ ॥
तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत । यत् सादिनो वार-
णांश्च रथांश्चैकोऽजयद्युधि ॥ २० ॥ ततस्त्वश्वेण महता वलेन
भरतर्षभ । दृष्ट्वा परिवृतं राजन् भीमसेनः किरीटिनम् ॥ २१ ॥
हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान् कतिचिद्रथान् । जवेनाभ्यद्रवद्राजन्
धनञ्जयरथं प्रति ॥ २२ ॥ ततस्तत् प्राद्रवत् सैन्यं हतभूयिष्ठ-
मातुरम् । दृष्ट्वार्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति ॥ २३ ॥
हतावशिष्टांस्तुरगानर्जुनेन महावलान् । भीमो व्यधमदभ्रान्तो
गदापाणिर्महाहवे ॥ २४ ॥ कालरात्रिमिवात्युग्रां नरनागाश्व-
भोजनाम् । प्राकाराट्टपुरद्वारदारणीमतिदारुणाम् । ततो गदां
नृनागाश्वेष्वाशु भीमो व्यवासृजत् ॥ २५ ॥ सा जघान वहूनश्वा-
नश्वारोहांश्च मारिष ॥ २६ ॥ कार्ष्णायसतनुत्राणान्नरानश्वांश्च
पाण्डवः । पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन् हताः ॥ २७ ॥
दन्तैर्दशन्तो वसुधां शेरते क्षतजोक्षिताः । भग्नमूर्द्धास्थिचरणाः
क्रव्यादगणभोजनाः ॥ २८ ॥ असृङ्मांसवसाभिश्च तृप्तिमभ्यागता
गदा । अस्थीन्यप्यश्नती तस्थौ कालरात्रीव दुर्दृशा ॥ २९ ॥
सहस्राणि दशाश्वानां हत्वा पत्तींश्च भूयसः । भीमोऽभ्यधावत्
संक्रुद्धो गदापाणिरितस्ततः ॥ ३० ॥ गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा
भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमम् ॥ ३१ ॥
स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्धः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं
मकरः सागरं यथा ॥ ३२ ॥ विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं
गदाम् । क्षणेन भीमः संक्रुद्धस्तन्निन्ये यमसादनम् ॥ ३३ ॥
गजान् सकङ्कटान् मत्तान् सारोहान् सपताकिनः । पततः सम-
पश्याम सपक्षानिव पर्वतान् ॥ ३४ ॥ हत्वा तु स गजानीकं भीम-
सेनो महावलः । पुनः स रथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमन्वयात् ॥३५॥
निहतं प्राङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं वलम् । व्यालम्बत महाराज

शायकः शस्त्रवेष्टितम् ॥ ३६ ॥ विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमवस्थितम् । दृष्ट्वा प्राच्छादयद्वाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ॥ ३७ ॥ नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना । शरव्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः ॥ ३८ ॥ ततः कुरूणामभवदार्त्तनादो महान्नृपः । नराश्वनागासुहरैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः ॥ ३९ ॥ हाहाकृतं भृशं त्रस्तं लीयमानं परस्परम् । अलातचक्रवत् सैन्यं तदाभ्रमत तावकम् ॥ ४० ॥ ततस्त्वासीद्दमभवत् कुरूणां सुमहद्बलैः । न ह्यत्रासीदनिर्भिन्नो रथः सादी हयो गजः ॥ ४१ ॥ आदीप्तमिव तत् सैन्यं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् । आसीत् स्वशोणितक्लिन्नं फुल्लाशोकवनं यथा ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनम् । निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ॥ ४३ ॥ अविषह्यन्तु पार्थस्य शरसम्पातमाहवे । मत्वा न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना ॥ ४४ ॥ ते हित्वा समरे कर्णं वध्यमानाश्च सायकैः । प्रदुद्रुवुर्दिशो भीताश्चुक्रुशुश्चापि सूतजम् ॥ ४५ ॥ अभ्यद्रवत तान् पार्थः किरञ्छरशतान् बहून् । हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीमसेनपुरोगमान् ॥ ४६ ॥ पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति । अगाधे मज्जतां तेषां द्वीपः कर्णोऽभवत्तदा ॥ ४७ ॥ कुरवो हि महाराज निर्विषा पन्नगा इव । कर्णमेवोपलीयन्त भयाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ४८ ॥ यथा सर्वाणि भूतानि मृत्योर्भीतानि मारिष । धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥ ४९ ॥ तथा कर्णं महेष्वासं पुत्रास्तव नराधिप । उपालीयन्त संत्रासात् पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ५० ॥ ताञ्छोणितपरिक्लिन्नान् विषमस्थाञ्छरातुरान् । मा भैष्टेत्यब्रवीत् कर्णो ह्यभितो मामितेति च ॥५१॥ प्रभग्नं हि बलं दृष्ट्वा बलात् पार्थेन तावकम् । धनुर्विस्फारयन् कर्णस्तस्थौ शत्रुजिघांसया ॥ ५२ ॥ तान् विद्रुतान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृताम्वरः । सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य वधे दध्रे मनः

श्वसन् ॥ ५३ ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं तत आधिरथिर्वृषः। पाञ्चालान् पुनराधावत् पश्यतः सव्यसाचिनः ॥ ५४ ॥ ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेक्षणाः। कर्णं ववर्षुर्बाणौघैर्यथा मेघा महीधरम् ॥ ५५ ॥ ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष। व्ययोजयत पाञ्चालान् प्राणैः प्राणभृताम्वर ॥ ५६ ॥ तत्र शब्दो महानासीत् पाञ्चालानां महामते। वध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थे मित्रगृद्धिना ॥ ५७ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

सञ्जय उवाच। ततः कर्णः कुरुषु प्रद्रुतेषु वरूथिना श्वेतहयेन राजन्। पाञ्चालपुत्रान् व्यधमत् सूतपुत्रो महेषुभिर्वात इवाभ्रसङ्घान्॥ १ ॥ सूतं रथादञ्जलिकैर्निपात्य जघान चाश्वान् जनमेजयस्य। शतानीकं सुतसोमञ्च भल्लैरवाकिरद्धनुषी चाप्यकृन्तत् ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नं निर्बिभेदाथ षड्भिर्जघान चाश्वांस्तरसा तस्य सङ्ख्ये। हत्वा चाश्वान् सात्यकेः सूतपुत्रः कैकेयपुत्रं न्यवधीद्विशोकम् ॥ ३ ॥ तमभ्यधावन्निहते कुमारे कैकेयसेनापतिरुग्रकर्मा। शरैर्विधुन्वन् भृशमुग्रवेगैः कर्णात्मजं चाभ्यहनत् प्रसेनम् ॥ ४ ॥ तस्यार्द्धचन्द्रैस्त्रिभिरुच्चकर्त्त प्रसह्य बाहू च शिरश्च कर्णः। स स्यन्दनाद्गामगमद्गतासुः परश्वधैः शाल इवावरुग्णः ॥ ५ ॥ हताश्वमञ्जोगतिभिः प्रसेनः शिनिप्रवीरं निशितैः पृषत्कैः। प्रच्छाद्य नृत्यन्निव कर्णपुत्रः शैनेयबाणाभिहतः पपात ॥ ६ ॥ पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः कर्णः शिनीनामृषभं जिघांसुः। हतोऽसि शैनेय इति ब्रुवन् स व्यवासृजद्बाणममित्रसाहम् ॥ ७ ॥ तमस्य चिच्छेद शरं शिखण्डी त्रिभिस्त्रिभिश्च प्रतुतोद कर्णम्। शिखण्डिनः कार्मुकं स ध्वजञ्च छित्त्वा क्षुराभ्यां व्यधमत् सूतजातः ॥ ८ ॥

शिखण्डिनं षड्भिरविध्यदुग्रो धार्ष्टद्युम्निः स शिरश्चोच्चकर्त्त ।
अथाभिनत् सुतसोमं शरेण सुसंशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ९ ॥
अथाक्रन्दे तुमुले वर्त्तमाने धार्ष्टद्युम्नौ निहते तत्र कृष्णः । अपा-
ञ्चाल्यं क्रियते याहि पार्थ कर्णं जहीत्यब्रवीद्राजसिंह ॥ १० ॥ ततः
प्रहस्याशु नरप्रवीरो रथं रथेनाधिरथेर्जगाम । भये तेषां त्राण-
मिच्छन् सुबाहुरभ्याहतानां रथयूथपेन ॥ ११ ॥ विस्फार्य्य
गाण्डीवमथोग्रघोषं ज्यया समाहत्य तले भृशञ्च । बाणान्धकारं
सहसैव कृत्वा जघान नागाश्वरथध्वजांश्च ॥ १२ ॥ प्रतिश्रुतः प्राच-
रदन्तरीक्षे गुहा गिरीणामपतन् वयांसि । यन्मण्डलज्येन
विजृम्भमाणो रौद्रे मुहूर्त्तेऽभ्यपतत् किरीटी ॥ १३ ॥ तं भीम-
सेनोऽनुययौ रथेन पृष्ठे रक्षन् पाण्डवमेकवीरः । तौ राजपुत्रौ
त्वरितौ रथाभ्यां कर्णाय यातावरिभिर्विषक्तौ ॥ १४ ॥ तत्रान्तरे
सुमहत् सूतपुत्रश्चक्रे युद्धं सोमकान् संप्रमृद्नन् । रथाश्वमातङ्ग-
गणान् जघान प्रच्छादयामास शरैर्दिशश्च ॥ १५ ॥ तमुत्तमौजा
जनमेजयश्च क्रुद्धौ युधामन्युशिखण्डिनौ च । कर्णं विभेदुः सहिताः
पृषत्कैः संनर्दमानाः सह पार्षतेन ॥ १६ ॥ ते पञ्च पाञ्चालरथ-
प्रवीरा वैकर्त्तनं कर्णमभिद्रवन्तः । तस्माद्रथाच्चावयितुं न शेकु-
र्धैर्य्यात् कृतात्मानमिवेन्द्रियार्थाः ॥ १७ ॥ तेषां धनूंषि ध्वजवाजि-
सूतांस्तूणं पताकाश्च निकृत्य बाणैः । तान् पञ्चभिः स्त्वभ्यहनत्
पृषत्कैः कर्णस्ततः सिंह इवोन्ननाद ॥ १८ ॥ तस्यास्यतस्तानभि-
निघ्नतश्च ज्याबाणहस्तस्य धनुःस्वनेन । साद्रिद्रुमा स्यात् पृथिवी
विशीर्णेत्यतीव मत्वा जनता व्यषीदत् ॥ १९ ॥ स शक्रचापप्रतिमेन
धन्वना भृशायतेनाधिरथिः शरान् सृजन् । बभौ रणे दीप्त-
मरीचिमण्डलो यथांशुमाली परिवेशवांस्तथा ॥ २० ॥ शिखण्डिनं
द्वादशभिः पराभिनच्छितैः शरैः षड्भिरथोत्तमौजसम् । त्रिभि-
र्युधामन्युमविध्यदाशुगैस्त्रिभिस्त्रिभिः सोमकपार्षतात्मजौ ॥ २१ ॥

पराजिताः पञ्च महारथास्तु ते महाहवे सूतसुतेन मारिष ।
निरुद्यमास्तस्थुररिमित्रनन्दना यथेन्द्रियार्थात्मवता पराजिता ॥२२॥
निमज्जतस्तानथ कर्णसागरे विपन्ननावो वणिजो यथार्णवे ।
उद्दध्रिरे नौभिरिवार्णवाद्रथैः सुकल्पितैर्द्रौपदिजाः स्वमातुलान्
॥ २३ ॥ ततः शिनीनामृषभः शितैः शरैर्निकृत्य कर्णप्रहिता-
निषून् बहून् । विदार्य कर्णं निशितैरयस्मयैस्तवात्मजं ज्येष्ठ-
मविध्यदष्टभिः ॥ २४ ॥ कृपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा स्वयञ्च
कर्णो निशितैरताडयत् । स तैश्चतुर्भिर्युयुधे यदूत्तमो दिगीश्वरै-
र्दैत्यपतिर्यथा तथा ॥ २५ ॥ समाततेनेष्वसनेन कूजता भृशायते-
नामितबाणवर्षिणा । बभूव दुर्द्धर्षतरः स सात्यकिः शरन्नभोमध्य-
गतो यथा रविः ॥ २६ ॥ पुनः समास्थाय रथान् सुदंशिताः
शिनिप्रवीरं जुगुपुः परन्तपाः । समेत्य पाञ्चालमहारथा रणे
मरुद्गणाः शक्रमिवारिनिग्रहे ॥ २७ ॥ ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं
तवाहितानां तव सैनिकैः सह । नराश्वमातङ्गविनाशनं तथा
यथा सुराणामसुरैः पुराभवत् ॥ २८ ॥ रथद्विपा वाजिपदातय-
स्तथा भ्रमन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः । परस्परेणाभिहताश्च
चस्खलुर्विनेदुरार्त्ता व्यसवोऽपतंस्तथा ॥ २९ ॥ तथागते भीम-
मभीस्तवात्मजः ससार राजावरजः किरञ्छरैः । तमभ्यधाव-
त्त्वरितो वृकोदरो महारुरुं सिंह इवाभिपेदिवान् ॥ ३० ॥ तत-
स्तयोर्युद्धमतीवदारुणं प्रदीव्यतोः प्राणदुरोदरं द्वयोः । परस्परे-
णाभिनिविष्टरोषयोर्यथा पुरा शम्बरशक्रयोरभूत् ॥ ३१ ॥ शरैः
शरीरार्त्तिकरैः सुतेजनैर्निजघ्नतुस्ताबितरेतरं भृशम् । सकृत्
प्रभिन्नाविव वाशितान्तरे महागजौ मन्मथसक्तचेतसौ ॥ ३२ ॥
तवात्मजस्याथ वृकोदरस्त्वरन् धनुः क्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत् ।
ललाटमप्यस्य बिभेद पत्रिणा शिरश्च कायात् प्रजहार सारथेः
॥ ३३ ॥ स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं वृकोदरं द्वादशभिः परा-

भिनत् । स्वयं नियच्छंस्तुरगानजिह्मगैः शरैश्च भीमं पुनरभ्यवीवृषत् ॥ ३४ ॥ ततः शरं सूर्य्यमरीचिसप्रभं सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितम् । महेन्द्रवज्राशनिपातदुःसहं मुमोच भीमाङ्गविदारणक्षमम् ॥ ३५ ॥ स तेन निर्व्विद्धतनुर्व्वृकोदरो निपातितः स्रस्ततनुर्गतासुवत् । प्रसार्य्य बाहू रथवर्य्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य चानदत् ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्व्वणि भीमदुःशासनयुद्धे द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

सञ्जय उवाच । तत्राकरोद्दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनस्तुमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण षड्भिः शरैः सारथिमप्यविध्यत् ॥ १ ॥ स तत् कृत्वा राजपुत्रस्तरस्वी विव्याध भीमं नवभिः पृषत्कैः । ततोऽभिनद्बहुभिः क्षिप्रमेव वरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्वी शक्तिञ्चोग्रां प्राहिणोत्ते सुताय । तामापतन्तीं सहसातिघोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलितामिवोल्काम् । आकर्णपूर्णैरिषुभिर्महात्मा चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृषत्कैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्व्वयोधाः प्रहृष्टाः । अथाशु भीमञ्च शरेण भूयो गाढ़ं स विव्याध सुतस्त्वदीयः ॥ ४ ॥ चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रजज्वाल रुषाभिवीक्ष्य । विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाद्य सहस्व भूयोऽपि गदाप्रहारम् ॥ ५ ॥ उक्त्वैवमुच्चैः कुपितोऽथ भीमो जग्राह तां भीमगदां वधाय । उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन् पास्यामि ते शोणितमाजिमध्ये ॥ ६ ॥ अथैवमुक्तस्तनयस्तवोग्रां शक्तिं वेगात् प्राहिणोन्मृत्युरूपाम् । आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां विचिक्षिपे रोषपरीतमूर्त्तिः ॥ ७ ॥ सा तस्य शक्तिं सहसा विरुज्य पुत्रं तवाजौ ताड़यामास मूर्द्ध्नि । स विस्फुरन्नाग इव प्रभिन्नो

गदानलं तुमुले प्राहिणोद्वै ॥ ८ ॥ तयाहरद्दशधन्वन्तराणि दुः-
शासनं भीमसेनः प्रसह्य। तया हतः पतितो वेपमानो दुःशासनो
गदया वेगवत्या ॥ ९ ॥ हयाः समग्रा निहता नरेन्द्र चूर्णीकृत-
श्चास्य रथः पतन्त्या। विध्वस्तवर्माभरणाम्बरस्रग्विचेष्टमानो भृश-
वेदनातुरः ॥ १० ॥ ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी सापत्नकं यत्
प्रयुक्तं सुतैस्ते। तस्मिन् घोरे तुमुले वर्त्तमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः
समन्तात् ॥ ११ ॥ दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन् भीमो महा-
बाहुरचिन्त्यकर्मा। स्मृत्वा च केशग्रहणञ्च देव्या वस्त्रापहारञ्च
रजस्वलायाः ॥ १२ ॥ अनागसो भर्त्तृपराङ्मुखाया दुःखानि दत्ता-
न्यपि विप्रचिन्त्य। जज्वाल कोपादथ भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि
यथा हुताशः ॥ १३ ॥ तत्राह कर्णञ्च सुयोधनञ्च कृपं द्रौणिं कृत-
वर्माणमेव। निहन्मि दुःशासनमद्य पापं संरक्षतामद्य समस्त-
योधाः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्त्वा सहसाभ्यधावन्निहन्तुकामोऽतिबल-
स्तरस्वी ॥ १५ ॥ तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागजं केशरी-
वोग्रवेगः। निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्याधिरथेः सम-
क्षम् ॥ १६ ॥ रथादवप्लुत्य गतः स भूमौ यत्नेन तस्मिन् प्रणिधाय
चक्षुः। असिं समुद्धृत्य शितं सुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च वेपमानम्
उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमावथापिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ॥१७॥
ततो निपात्यास्य शिरोऽपकृत्य तेनासिना तव पुत्रस्य राजन्। सत्यां
चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ॥१८॥
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यम्
॥ १९ ॥ स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिषोर्वा माध्वीकपानस्य च सत्-
कृतस्य। दिव्यस्य वा तोयरसस्य पानात् पयोदधिभ्यां मथिताच्च
मुख्यात् ॥ २० ॥ अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादु-
रसानि तेभ्यः। सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं मतो ममाद्याहित-
लोहितस्य ॥ २१ ॥ अथाह भीमः पुनरुग्रकर्मा दुःशासनं क्रोध-

परीतचेताः । गतासुमालोक्य विहस्य सुस्वरं किं वा कुर्य्यां मृत्युना रक्षितोऽसि ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमास्वाद्य रक्तं तमतिप्रहृष्टम् । ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ २३ ॥ ये चापि तत्रापतिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम् । भयाच्च सञ्चुक्रुशुरस्वरैस्ते निमीलिताक्षा ददृशुश्च तं ततः ॥ २४ ॥ ये तत्र भीमं ददृशुः समन्ताद्दौःशासनं तद्रुधिरं पिबन्तम् । सर्व्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना नायं मनुष्य इति भाषमाणाः ॥ २५ ॥ तस्मिन् कृते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा च तच्छोणितं पीयमानम् । संप्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्द्धं भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्त्ताः ॥ २६ ॥ युधामन्युः प्रद्रुतं चित्रसेनं सहानीकस्त्वभ्ययाद्राजपुत्रः । विव्याध चैनं निशितैः पृषत्कैर्व्यपेतभीः सप्तभिराशुमुक्तैः ॥ २७ ॥ संक्रान्तभोग इव लेलिहानो महोरगः क्रोधविषं विसृक्षुः । निवृत्य पाञ्चालजमभ्यविध्यत्त्रिभिः शरैः सारथिमस्य षड्भिः ॥ २८ ॥ ततः सुपुङ्खेन सुपत्रितेन सुसंशिताग्रेण शरेण शूरः । आकर्णमुक्तेन समाहितेन युधामन्युस्तस्य शिरो जहार ॥ २९ ॥ तस्मिन् हते भ्रातरि चित्रसेने क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयानः । व्यद्रावयत् पाण्डवानामनीकं प्रत्युद्यातो नकुलेनामितौजाः ॥ ३० ॥ भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणम् । पूरयित्वाञ्जलिं भूयो रुधिरस्योग्रनिस्वनः । शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एष ते रुधिरं कण्ठात् पिबामि पुरुषाधम । ब्रूहीदानीं सुसंहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३२ ॥ ये तदास्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । तान् वयं प्रति नृत्यामः पुनर्गौरिति गौरित ॥ ३३ ॥ प्रमाणकोट्यां शयनं कालकूटस्य भोजनम् । दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दाहश्च जतुवेश्मनि ॥ ३४ ॥ द्यूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या । द्रौपद्याः केशपक्षस्य ग्रहणञ्च सुदारुणम् ॥ ३५ ॥ इष्वस्त्राणि च संग्रामेष्वसुखानि च

वेश्मनि। विराटभवने यच्च क्लेशोऽस्माकं पृथग्विधः ॥ ३६ ॥ शकुने-र्धार्त्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते। अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि ॥ ३७ ॥ दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदा-चन। धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् सपुत्रस्य सदा वयम् ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य वृकोदरः। पुनराह महाराज स्मयंस्तौ केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥ असृग्दिग्धो विस्रवल्लोहितास्यः क्रुद्धोऽत्यर्थं भीमसेनस्तरस्वी। दुःशासने यद्रणे संश्रुतं मे तद्वै सत्यं कृतमद्येह वीरौ ॥ ४० ॥ अत्रैव दास्याम्यपरं द्वितीयं दुर्यो-धनं यज्ञपशुं विशस्य। शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः शान्तिं लप्स्ये कौरवाणां समक्षम् ॥ ४१ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो ननाद चोच्चैः रुधिरार्द्रगात्रः। ननर्त्त चैवातिबलो महात्मा वृत्रं निहत्येव सहस्रनेत्रः ॥ ४१ ॥

इति कर्णपर्वणि दुःशासनवधे त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

सञ्जय उवाच। दुःशासने तु निहते पुत्रास्तव महारथाः। महाक्रोधविषा वीराः समरेष्वपलायिनः। दश राजन् महा-वीर्या भीमं प्राच्छादयञ्छरैः ॥ १ ॥ निषङ्गी कवची पाशी दण्ड-धारो धनुर्ग्रहः। अलोलुपः सहः षण्डो वातवेगसुवर्च्चसौ ॥ २ ॥ एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्षिताः। भीमसेनं महाबाहुं मार्गणैः समवारयन् ॥ ३ ॥ स वार्य्यमाणो विशिखैः समन्तात्तै-र्महारथैः। भीमः क्रोधाग्निरक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवाबभौ ॥ ४ ॥ तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्दशभिर्दश भारतान्। रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्खैः पार्थो निन्ये यमक्षयम् ॥ ५ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव। पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्द्दितम् ॥ ६ ॥ ततः कर्णो

महाराज प्रविवेश महद्भयम्। दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्विव ॥ ७ ॥ तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः। उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिन्दमम् ॥ ८ ॥ मा व्यथां कुरु राधेय नैतत्त्वय्युपपद्यते। एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्दिताः ॥ ९ ॥ दुर्य्योधनश्च संमूढ़ो भ्रातृव्यसनकर्षितः। दुःशासनस्य रुधिरे पीयमाने महात्मना ॥ १० ॥ व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतमन्यवः। दुर्य्योधनमुपासन्ते परिवार्य्य समन्ततः। कृपप्रभृतयः कर्णं हतशेषाश्च सोदराः ॥ ११ ॥ पाण्डवा लब्धलक्ष्याश्च धनञ्जयपुरोगमाः। त्वामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ १२ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषे महति स्थितः। क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ भारो हि धार्त्तराष्ट्रेण त्वयि सर्वः समर्पितः। तमुद्वह महाबाहो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ १४ ॥ जये स्याद्विपुला कीर्त्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये ॥ १५ ॥ वृषसेनश्च राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव। त्वयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभिधावति ॥ १६ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः। हृदि चावश्यकं भावं चक्रे युद्धाय सुस्थिरम् ॥ १७ ॥ ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधावदवस्थितः स्वरथे पाण्डवं तम्। वृकोदरं कालमिवात्तदण्डं गदाहस्तं पोथयन्तं त्वदीयान् ॥ १८ ॥ अथाभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोषादमित्रं प्रतुदन् पृषत्कैः। कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टो जिष्णुर्जिघांसुर्मघवेव जम्भम् ॥ १९ ॥ ततो ध्वजं स्फाटिकबिन्दुचित्रं चिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण। कर्णात्मजस्येष्वसनञ्च चित्रं भल्लेन जाम्बूनदपट्टनद्धम् ॥ २० ॥ अथान्यदादाय धनुः सुशीघ्रं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत्। दिव्यैर्महास्त्रैर्नकुलं महास्त्रो दुःशासनस्यापचितिं यियासुः ॥ २१ ॥ ततः स क्रुद्धो नकुलो महात्मा शरैर्महोल्काप्रतिमैरविध्यत्। दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्षच्च सोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ शराभि-

यानाच्च रुषा राजन् त्वया च भाषास्त्रसमीरणाच्च। जज्वाल कर्णस्य सुतोऽतिमात्रमिद्धो यथाज्याहुतिभिर्हुताशः ॥ २३ ॥ कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः। वनायुजान् सुकुमारस्य शुभ्रानलङ्कृतान् जातरूपेण चित्रान् ॥ २४ ॥ ततो हताश्वादवरुह्य यानादादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रम्। आकाशसङ्काशमसिं गृहीत्वा पोप्लूयमानः खगवच्चचार ॥ २५ ॥ ततोऽन्तरीक्षे नृवराश्वनागांश्चिच्छेद मार्गान्विचरन्विचित्रान्। ते प्रापतन्नसिना गां विशस्ता यथाश्वमेधे पशवः शमित्रा ॥ २६ ॥ द्विसाहस्रा विदिता युद्धशौण्डा नानादेश्याः सुभृताः सत्यसन्धाः। एकेन शीघ्रं नकुलेन कृत्ताः सारेप्सुनेवोत्तमचन्दनास्ते ॥ २७ ॥ तमापतन्तं नकुलं जवेन कर्णस्य पुत्रः सहसाभिपत्य। रणे जिघांसन्निशितैरनेकैः समन्ततः सायकैः प्रत्यविध्यत् ॥ २८ ॥ स तुद्यमानो नकुलः पृषत्कैर्विव्याध वीरं स चुकोप विद्धः। महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमम् ॥ २९ ॥ तं कर्णपुत्रो विचरन्तमेकं नराश्वमातङ्गरथप्रवेकान्। क्रीडन्तमष्टादशभिः पृषत्कैर्विव्याध वीरं नकुलं सरोषः ॥ ३० ॥ स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी महाहवे वृषसेनेन राजन्। क्रुद्धोऽभ्यधावत् समरे जिघांसुः कर्णात्मजं पाण्डुसुतो नृवीरः ॥ ३१ ॥ वितत्य पक्षौ सहसापतन्तं श्येनं यथैवामिषलुब्धमाजौ। अवाकिरद्वृषसेनस्ततस्तं शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्य्यम् ॥ ३२ ॥ स तान् मोघांस्तस्य कुर्वञ्छरौघान् चचार मार्गान्नकुलश्चित्ररूपान्। अथास्य तूर्णं चरतो नरेन्द्र खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य। महेषुभिर्व्यधमत् कर्णपुत्रो महारणे चर्म सहस्रतारम् ॥ ३३ ॥ तस्यायसं निशितं तीक्ष्णधारमसिं विकोषं गुरुभारसाहम्। द्विषच्छरीरापहरं सुघोरमाधुन्वतः सर्पमिवोग्ररूपम् ॥ ३४ ॥ क्षिप्रं शरैः षड्भिरमित्रसाहश्चकर्त्त खड्गं निशितैः क्षुरप्रैः। पुनश्च पीतै

निशितैः पृषत्कैः स्तनान्तरे गाढ़मथाभ्यविध्यत् ॥ ३५ ॥ कृत्वा
च तद्दुष्करमार्य्यजुष्टं नरैरन्यैः कर्म्म रणे महात्मा । ययौ रथं
भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्त्वरावान् ॥ ३६ ॥ स भीम-
सेनस्य रथं हताश्वो माद्रीसुतः कर्णसुताभितप्तः । आपुप्लुवे सिंह
इवाचलाग्रं संप्रेक्षमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ३७ ॥ ततः क्रुद्धो वृष-
सेनो महात्मा ववर्ष ताविषुजालेन वीरः । महारथावेकरथे
समेतौ शरैः प्रभिन्दन्निव पाण्डवेयौ ॥ ३८ ॥ तस्मिन्रथे विहते
पाण्डवस्य क्षिप्रञ्च खड्गे विशिखैर्निकृत्ते । अथाब्रवीन्मारुतिः
फाल्गुनन्तु पश्यस्वैनं नकुलं पीड्यमानम् । अयञ्च नो बाधति
कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्ष्णिम् ॥ ३९ ॥ स तन्निशम्यैव
वचः किरीटी रथं समासाद्य वृकोदरस्य । कपिध्वजं केशवसंगृ-
हीतं प्रैषीदुग्रो वृषसेनाय वाहम् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्व्वणि नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । नकुलमथ विदित्वा छिन्नबाणासनासिं विरथ-
मतिशरार्त्तं कर्णपुत्रास्त्रभग्नम् । पवनधूतपताका ह्रादिनो वल्-
गिताश्वा वरपुरुषनियुक्तास्ते रथाः शीघ्रमीयुः ॥ १ ॥ द्रुपदसुत-
वरिष्ठाः पञ्च शैनेयषष्ठा द्रुपददुहितृपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः ।
द्विरदरथनराश्वान् सूदयन्तस्त्वदीयान् भुजगपतिनिकाशैर्मार्गणै-
रात्तशस्त्राः ॥ २ ॥ अथ तव रथमुख्यास्तान् प्रतीयुस्त्वरन्तो हृदिक-
सुतकृपौ च द्रौणिदुर्य्योधनौ च । शकुनिसुतवृकौ च क्राथदेवावृधौ
च द्विरदजलदघोषैः स्यन्दनैः कार्म्मुकैश्च ॥ ३ ॥ नरवररथवर्य्यां-
स्तान् दशैकञ्च वीरान् नृवर शरवराग्रैस्ताड़यन्तोऽभ्यरुन्धन् ।
नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनिकाशैर्भीमवेगैः कु-
लिन्दाः ॥ ४ ॥ सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा रणाभिकामैः

कृतिभिः समास्थिताः । सुवर्णजालावतता बभुर्गजास्तथा यथा
खे जलदाः सविद्युतः ॥ ५ ॥ विखण्डिपुत्रो दशभिर्महायसैः कृपं
ससूताश्वमपीड़यन्नृपम् । ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः सहैव नागेन
पपात भूतले ॥ ६ ॥ विखण्डिपुत्रावरजश्च तोमरैर्दिवाकरांशुप्रतिमै-
रयस्मयैः । रथञ्च विक्षोभ्य ननाद नर्द्दितस्ततोऽस्य गान्धारपतिः
शिरोऽहरत् ॥ ७ ॥ ततः कुलिन्देषु हतेषु तेष्वथ प्रहृष्टरूपास्तव
ते महारथाः । भृशं प्रदध्मुर्लवणाम्बुसम्भवान् परांश्च बाणासन-
पाणयोऽभ्ययुः ॥ ८ ॥ अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां
सह पाण्डुसृञ्जयैः । शरासिशक्त्यृष्टिगदापरश्वधैर्नराश्वनागासु-
हरं भृशाकुलम् ॥ ९ ॥ रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्ततः परस्परं
विप्रहताः पतन् क्षितौ । यथा सविद्युत्स्तनिता बलाहकाः समा
हता दिग्भ्य इवोग्रमारुतैः ॥ १० ॥ ततः शतानीकमतान्महागजां-
स्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बहून् । जघान भोजस्तु हया-
नथापतन् क्षणाद्विशस्ताः कृतवर्मणः शरैः ॥ ११ । अथापरे द्रौणि-
शराहता द्विपास्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतनाः । निपेतुरुर्व्यां व्यसवः
शपातितास्तथा यथा वज्रहता महाचलाः ॥ १२ ॥ कुलिन्दराजा-
वरजादनन्तरः स्तनान्तरे पत्रिवरैरताड़यत् । तवात्मजं तस्य
तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं विभिदे द्विपञ्च तम् ॥ १३ ॥ स
नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं बहु सर्वतः क्षरन् ।
शचीशवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ॥ १४ ॥
कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः शकं ससूताश्वरथं व्यपोथयत् ।
ततोऽपतत् क्राथशराभिदारितः सहेश्वरो वज्रहतो यथा गिरिः
॥ १५ ॥ रथी द्विपस्थेन हतोऽपतच्छरैः क्राथाधिपः पर्वतजेन
दुर्ज्जयः । सवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा-
द्रुमः ॥ १६ ॥ वृको द्विपस्थं गिरिराजवासिनं भृशं शरैर्द्वादशभिः
पराभिनत् । ततो वृकं साश्वरथं महाद्विपो द्रुतं चतुर्भिश्चरणै-

व्यंशोधयत् ॥ १७ ॥ स नागराजः सनियन्तृकोऽपतत् पराहतो
वभ्रुसुतेषुभिर्भृशम् । स चाङ्गदो मागधसूनुरार्द्दितः पपात वाणैः
सहदेवसूनुना ॥ १८ ॥ विषाणपुच्छावरगात्रघातिना गजेन वाहाः
शकुनेः कुलिन्दजाः । सुवर्णवातप्रहता यथा नगास्तथा गता
गामवशा विचूर्णिताः ॥ १९ ॥ ततोऽभ्यविध्यद्वहुभिः शितैः शरैः
कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं स्मयन् । ततोऽस्य कायाद्विचकर्त्त नाकुलिः
शिरः क्षुरेणाम्बुजसन्निभाननम् ॥ २० ॥ ततः शतानीकमविध्य-
द्रायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णसुतोऽर्जुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकु-
लञ्च सप्तभिर्जनार्द्दनं द्वादशभिश्च सायकैः ॥ २१ ॥ तदस्य कर्मोति-
मनुष्यकर्मणः समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्तु
धनञ्जयस्य ये हुतोऽयमग्नाविति ते तु मेनिरे ॥ २२ ॥ ततः
किरीटी परवीरघाती हताश्वमालोक्य नरप्रवीरम् । माद्रीसुतं
नकुलं लोकमध्ये समीक्ष्य कृष्णं भृशविक्षतञ्च । तमभ्यधावद्वृष-
सेनमाहवे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितं तदा ॥ २३ ॥ तमापतन्तं
नरवीरमुग्रं महाहवे वाणसहस्रधारिणम् । अभ्यापतत् कर्णसुतो
महारथो यथैव चेन्द्रं नमुचिस्तथैव तम् ॥ २४ ॥ ततो द्रुतं चैक-
रथेन पार्थं शरेण विद्ध्वा युधि कर्णपुत्रः । ननाद नादं सुमहा-
नुभावो विद्ध्वेव शक्रं नमुचिः पुरा वै ॥ २५ ॥ पुनः स पार्थं वृष-
सेन उग्रैर्वाणैरविध्यद्भुजमूले तु सव्ये । तथैव कृष्णं नवभिः
समार्पयत् पुनश्च पार्थं दशभिः पृषत्कैः ॥ २६ ॥ पूर्वं तथा वृष-
सेनेन विद्धो महाजवैः श्वेतहयः शरैस्तैः । संरम्भमीषद्गमितो
वधाय कर्णात्मजस्याथ मनः प्रदध्रे ॥ २७ ॥ ततः किरीटी रण-
मूर्द्ध्नि कोपात् कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटिं ललाटे । ससर्ज तूर्णं
विशिखान्महात्मा वधाय राजन् कर्णसुतस्य संख्ये ॥ २८ ॥
विव्याध चैनं दशभिः पृषत्कैर्मर्मस्वशङ्कं प्रसभं किरीटी । चिच्छेद
चास्येष्वसनं भुजौ च क्षुरैश्चतुर्भिः शिर एव चोग्रैः ॥ २९ ॥ स

पार्थवाणाभिहतः पपातः रथाद्विवाङ्गैर्विमिरो धरायाम्। सपु-
ष्पितो वृक्षवरोऽतिकायो वातेरितः शाल इवाद्रिशृङ्गात् ॥ ३० ॥
तं प्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रथात् सुतजः क्षिप्रकारी। रथं
रथेनाशु जगाम रोषात् किरीटिनः पुत्रवधातितप्तः ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्वणि वृषसेनवधे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

सञ्जय उवाच। तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोद्वृत्तमिवार्णवम्।
गर्जन्तं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि। अर्जुनं प्राह दाशार्हः
प्रहस्य पुरुषर्षभः ॥ १ ॥ अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः शल्य-
सारथिः। येन ते सह योद्धव्यं स्थिरो भव धनञ्जय ॥ २ ॥
पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव। श्वेतवाजिसमायुक्तं
युक्तं राधासुतेन च ॥ ३ ॥ नानापताकाकलिलं किङ्किणीजाल-
मालिनम्। उह्यमानमिवाकाशे विमानं पाण्डरैर्हयैः ॥ ४ ॥
ध्वजञ्च पश्य कर्णस्य नागकक्षं महात्मनः। आखण्डलधनुःप्रख्य-
मुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥ पश्य कर्णं समायान्तं धार्त्तराष्ट्रप्रिये-
षिणम्। शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ॥ ६ ॥ एष
मद्रेश्वरो राजा रथाग्रे पर्य्यवस्थितः। नियच्छति हयानस्य
राधेयस्यामितौजसः ॥ ७ ॥ शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दञ्च
दारुणम्। सिंहनादांश्च विविधान् शृणु पाण्डव सर्वशः ॥ ८ ॥
अन्तर्धाय महाशब्दान् कर्णेनामिततेजसा। दोधूयमानस्य भृशं
धनुषः शृणु निस्वनम् ॥ ९ ॥ एते दीर्य्यन्ति सगणाः पाञ्चालानां
महारथाः। दृष्ट्वा केशरिणं क्रुद्धं मृगा इव महावने ॥ १० ॥
सर्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सूतजम्। न हि कर्णशरानन्यः
सोढ़ुमुत्सहते नरः ॥ ११ ॥ सदेवान सगन्धर्वांस्त्रींल्लोकान् सचरा-
चरान्। त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम ॥ १२ ॥

भीममुग्रं महादेवं व्यच्चं सर्वं कपर्हिनम् । न शक्ता द्रष्टुमीशानं
किं पुनर्योधितुं प्रभुम् ॥ १३ ॥ त्वया साक्षान्महादेवः सर्वभूत-
शिवः शिवः । युद्धेनाराधितः स्थाणुर्देवाश्च वरदास्तव ॥ १४ ॥
तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः । जहि कर्णं महावाहो
नमुचिं वृत्रहा यथा । श्रेयस्तेऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवा-
प्नुहि ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । ध्रुव एव जयः कृष्ण मम नास्त्यत्र संशयः ।
सर्वलोकगुरुर्यस्त्वं तुष्टोऽसि मधुसूदन ॥ १६ ॥ चोदयाश्वान्
हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्यति
फाल्गुनः ॥ १७ ॥ अद्य कर्णं हतं पश्य मच्छरैः शकलीकृतम् ।
मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ॥ १८ ॥ उपस्थित-
मिदं घोरं युद्धं त्रैलोक्यमोहनम् । यज्जनाः कथयिष्यन्ति याव-
द्भूमिर्द्धरिष्यति ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवंस्तदा पार्थः कृष्णमक्लिष्टकारि-
णम् । प्रत्युद्ययौ रथेनाशु गजं प्रतिगजो यथा ॥ २० ॥ पुनश्चाह
महातेजाः पार्थः कृष्णमरिन्दमम् । चोदयाश्वान् हृषीकेश-
कालोऽयमतिवर्त्तते । एवमुक्तस्तदा तेन पाण्डवेन महात्मना ॥२१॥
जयेन सम्पूज्य स पाण्डवं तदा प्रचोदयामास हयान्मनोजवान् ।
स पाण्डुपुत्रस्य रथो महाजवः क्षणेन कर्णस्यरथाग्रतोऽभवत् ॥२२॥

इति कर्णपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये षड़शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सञ्जय उवाच । वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः ।
पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवासृजत् ॥ १ ॥ रथेन कर्ण-
स्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् । युद्धायामर्षताम्राक्षः समाहूय
धनञ्जयम् ॥ २ ॥ तौ रथौ सूर्य्यसङ्काशौ वैयाघ्रपरिवारणौ ।
समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवार्कौ समागतौ ॥ ३ ॥ श्वेताश्वौ पुरुषा-

दिव्यावाश्रितावौरमर्द्दनौ । शुशुभाते महेष्वासौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि ॥ ४ ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वभूतानि मारिष । त्रैलोक्यविजयौ यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ५ ॥ रथज्यातलनिर्घोषै-र्बाणशङ्खरवैरपि । तौ रथावभिधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम् ॥ ६ ॥ ध्वजौ च दृष्ट्वा संयुक्तौ विस्मयः समपद्यत । हस्तिकक्ष्याश्च कर्णस्य वानरश्च किरीटिनः ॥ ७ ॥ तौ रथौ संप्रयुक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः । सिंहनादरवांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ॥८॥ दृष्ट्वा च द्वैरथं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः । चक्रुर्बाहुस्वनांश्चैव तथा चैलावधूननम् ॥ ९ ॥ आजघ्नुः कुरवस्तत्र वादित्राणि सम-न्ततः । कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्खान् दध्मुश्च पुष्कलान् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम् । तूर्य्यशङ्खनिनादेन दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ ११ ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् । बाहुशब्दैश्च शूराणां कर्णार्जुनसमागमे ॥ १२ ॥ तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्थौ रथिनां वरौ । प्रगृहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजावुभौ ॥ १३ ॥ वर्म्मिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताश्वौ शङ्खशोभितौ । तूणीरवरसम्पन्नौ तुल्यरूपौ महारथौ ॥ १४ ॥ सिंहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ । चापविद्युद्ध्वजोपेतौ शस्त्रसम्पत्तिशोभितौ ॥ १५ ॥ चामरव्यजनोपेतौ श्वेतच्छत्रोप-शोभितौ । तूणीरवरसम्पन्नौ हावप्येतौ सुदर्शनौ ॥ १६ ॥ रक्त-चन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ गोवृषाविव । सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढो-रस्कौ महाबलौ ॥ १७ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धिनौ राजन्नन्योऽन्यस्य वधैषिणौ । अन्योऽन्यमभिधावन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ॥ १८ ॥ प्रभिन्नाविव मातङ्गौ सुसंरब्धाविवाचलौ । आशीविषशिशुप्रख्यौ यमकालान्तकोपमौ ॥ १९ ॥ इन्द्रवृत्राविव क्रुद्धौ सूर्य्यचन्द्रसम-प्रभौ । महाग्रहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ॥ २० ॥ देव-गर्भौ देवसमौ देवतुल्यौ च रूपतः । यदृच्छया समायातौ सूर्य्या-

चन्द्रमसाविव ॥ २१ ॥ वलिनौ समरे दृप्तौ नानाशस्त्रधरौ युधि । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलाविव वेगितौ । बभूव परमो हर्षस्तावकानां विशाम्पते ॥ २२ ॥ संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत । समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ २३ ॥ उभौ वरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ । उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलम् ॥ २४ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च । उभौ च सदृशौ युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥ २५ ॥ कार्त्तवीर्य्यसमौ युद्धे तथा दाशरथेः समौ । विष्णुवीर्य्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि ॥ २६ ॥ उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवाहिनौ । सारथिप्रवरौ चापि तयोरास्तां महारणे ॥ २७ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत ॥ २८ ॥ धार्त्तराष्ट्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ । परिवव्रुर्महात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥ २९ ॥ तथैव पाण्डवा हृष्टा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । परिवव्रुर्महात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ३० ॥ तावकानां रणे कर्णो ग्लहो ह्यासीद्विशाम्पते । तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥ त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते । तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ ३२ ॥ ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय वा । अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्थितानां रणमूर्द्धनि ॥ ३३ ॥ तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ । अन्योन्यं प्रतिसंरब्धावन्योऽन्यस्य वधैषिणौ ॥ ३४ ॥ तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृत्राविव प्रभो । भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव ग्रहौ ॥ ३५ ॥ ततोऽन्तरीक्षे साक्षेपा विवादा भरतर्षभ । मिथो भेदाश्च भूतानामासन् कर्णार्जुनान्तरे । व्यश्रूयन्त मिथो भिन्नाः सर्वलोकास्तु मारिष ॥ ३६ ॥ देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपक्षग्रहञ्चक्रुः कर्णार्जुनसमागमे ॥ ३७ ॥ द्यौरासीत् कर्णतो व्यग्रा सनक्षत्रा विशा-

न्मते। भूमिर्विश्वाता पार्थस्य माता पुत्रस्य वै यथा ॥ ३८ ॥ सरितः सागराश्चैव गिरयश्च नरोत्तम। वृक्षाश्चौषधयश्चैव ह्याश्रयन्त किरीटिनम् ॥ ३९ ॥ असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परन्तप। कर्णतः समपद्यन्त खेचराश्च वयांसि च ॥ ४० ॥ रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः। सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ॥ ४१ ॥ वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षकोऽथोपतक्षकः। पर्वताश्च तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः। विषवन्तो महारोषा नागाश्चार्जुनतोऽभवन् ॥ ४२ ॥ ऐरावताः सौरभेया वैशालेयाश्च भोगिनः। एतेऽभवन्नर्जुनतः क्षुद्रसर्पास्तु कर्णतः ॥ ४३ ॥ ईहामृगा व्याड़मृगा माङ्गल्याश्च मृगद्विजाः। पार्थस्य विजये राजन् सर्वे एवाभिसंश्रिताः ॥ ४४ ॥ वसवो मरुतः साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा। अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश। धनञ्जयस्य ते पक्षे आदित्याः कर्णतोऽभवन् ॥ ४५ ॥ विश शूद्राश्च सूताश्च ये च सङ्करजातयः। सर्वशस्ते महाराज राधेयमभजंस्तथा ॥ ४६ ॥ देवास्तु पितृभिः सार्द्धं सगणाः सपदानुगाः। यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः। ब्रह्म क्षत्रञ्च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चार्जुनं श्रिताः ॥ ४७ ॥ प्रेताश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाण्डजाः। राक्षसाः सह यादोभिः श्वसृगालाश्च कर्णतः ॥४८॥ देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन्। तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः ॥ ४९ ॥ प्राधेयाः सह मौनेयैर्गन्धर्वाप्सरसां गणैः। ईहामृगा व्याड़मृगैर्द्विपाश्च रथपत्तिभिः ॥ ५० ॥ उह्यमानास्तथा मेघैर्वायुना च मनीषिणः। दिदृक्षवः समाजग्मुः कर्णार्जुनसमागमम् ॥ ५१ ॥ देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतत्रिणः। महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ॥ ५२ ॥ तपोनिष्ठास्तथौषध्यो नानारूपाम्बरस्रजः। अन्तरीक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं प्रजापतिभि-

देव च। भवेनावस्थितो यानं दिव्यं तं दिशमागमत् ॥ ५४ ॥ समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ। अर्जुनो जयतां कर्ण- मिति शक्रोऽब्रवीत् स्वयम्। जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्य्योऽभ्य- भाषत ॥ ५५ ॥ हत्वार्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे। हत्वा कर्णं जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जयः ॥ ५६ ॥ इति सूर्य्यस्य चैवासी- द्विवादो वासवस्य च। पक्षतः स्थितयोस्तत्र तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ५७ ॥ द्वैपक्ष्यमासीद्देवानामसुराणान्तथैव च। समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ॥ ५८ ॥ अकम्पन्त त्रयो लोकाः सहदेवर्षिचारणाः। सर्व्वे देवगणाश्चैव सर्व्वभूतानि यानि च ॥ ५९ ॥ यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽसुराः। रथयूथपयो पक्षौ कुरुपाण्डववीरयोः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमचो- दयन्। समोऽस्तु देव विजय एतयोर्नरसिंहयोः ॥ ६१ ॥ कर्णा- र्जुनविवादेन मा नश्यत्वखिलं जगत्। स्वयम्भो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः ॥ ६२ ॥ तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहम्। व्यज्ञापयत देवेशमिदं मतिमतां वर ॥ ६३ ॥ पूर्व्वं भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो ध्रुवः। तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम ॥ ६४ ॥ ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरम्। विजयो ध्रुव एवास्तु विजयस्य महात्मनः ॥ ६५ ॥ खाण्डवे येन हुतभुक् तोषितः सव्यसाचिना। स्वर्गञ्च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्र ते कृतम् ॥ ६६ ॥ कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्य्यः पराजयः। एवं कृते भवेत् कार्य्यं देवानामेव निश्चितम् ॥ ६७ ॥ आत्मकार्य्यञ्च सर्व्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर। महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मरतः सदा। विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥ तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः। कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ॥ ६९ ॥ यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः। मनस्वी बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च तपोधनः ॥ ७० ॥ बिभर्त्ति

च महातेजा धनुर्वेदमशिक्षितः। पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्य्यमिदं यतः॥ ७१॥ अतिक्रमेच्च माहात्म्याद्दिष्टमप्यस्य पर्य्ययम्। अतिक्रान्ते लोकानामभावो नियतं भवेत्॥ ७२॥ न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित्। स्रष्टारौ ह्यसतश्चैतौ सतश्च पुरुषर्षभौ॥ ७३॥ नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ। अनियम्यौ नियन्तारावभीतौ स्म परन्तपौ॥ ७४॥ नैतयोस्तु समः कश्चिद्दिवि वा मानुषेषु वा। अनुगम्य त्रयो लोकाः सह देवर्षिचारणैः॥ ७५॥ सर्वे देवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च। अनयोस्तु प्रभावेण वर्त्तते निखिलं जगत्॥ ७६॥ कर्णो लोकानयं मुख्यान् प्राप्नोतु पुरुषर्षभः। वसूनाञ्च सलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात्॥ ७७॥ सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोके महीयताम्। वीरो वैकर्त्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः॥ ७८॥ इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः। आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मशासनानुशासनम्॥ ७९॥ श्रुतं भवद्भिर्यत् प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितम्। तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठध्वं गतमन्यवः॥ ८०॥ इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष। विस्मितान्यभवन्राजन पूजयाञ्चक्रिरे च तम्॥ ८१॥ व्यसृजंश्च सुगन्धीनि नानारूपाणि खात्तदा। पुष्पवर्षाणि विबुधा देवतूर्य्याण्यवादयन्॥ ८२॥ दिदृक्षवश्चाप्रतिमं द्वैरथं नरसिंहयोः। देवदानवगन्धर्वाः सर्व एवावतस्थिरे॥ ८३॥ रथौ तयोः श्वेतहयौ युक्तकेतू महार्जुनौ। यौ तौ कर्णार्जुनौ राजन् प्रहृष्टावभ्यतिष्ठताम्॥ ८४॥ समागता लोकवीराः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक्। वासुदेवार्जुनौ वीरौ शल्यकर्णौ च भारत॥ ८५॥ तद्भीरुत्रासनकरं युद्धं समभवत्तदा। अन्योऽन्यस्पर्द्धिनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव॥ ८६॥ तयोर्ध्वजौ वीतमलौ शुशुभाते रथे स्थितौ। राहुकेतू यथाकाशे उदितौ जगतः क्षये॥ ८७॥ कर्णस्याशीविषनिभा रत्नसारमयी दृढा। पुर-

न्द्रधनुःप्रख्या हस्तिकक्षा व्यराजत ॥ ८८ ॥ कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य व्यादितास्यो भयङ्करः । भीषयन्नेव दंष्ट्राभिर्दुर्निरीक्ष्यो रवि-र्यथा ॥ ८९ ॥ युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वनः । कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानाद्वेगवान् कपिः ॥ ९० ॥ उत्पत्य तु महावेगः कक्षामभ्यहनत् कपिः । नखैश्च दशनैश्चैव गरुड़ः पन्नगं यथा ॥ ९१ ॥ सकिङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसी । अभ्य-द्रवत् सुसंक्रुद्धा नागकक्षाथ तं कपिम् ॥ ९२ ॥ तयोर्घोरतमे युद्धे द्वैरथे द्यूत आहिते । प्रकुर्व्वाते ध्वजौ युद्धं प्रत्यहेषन् हयान् हयाः ॥ ९३ ॥ अविध्यत पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनसायकैः । स चापि पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैक्षत ॥ ९४ ॥ तत्राजयद्वासुदेवः शल्यं नयनसायकैः । कर्णञ्चाप्यजयद्दृष्ट्या कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ९५ ॥ अथाब्रवीत् सूतपुत्रः शल्यमाभाष्य सस्मितम् । यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ॥ ९६ ॥ किमुत्तरं तदा ते स्यात् सखे सत्यं ब्रवीहि मे । हते त्वयि त्वहं हन्यामुभौ कृष्ण-धनञ्जयौ ॥ ९७ ॥

शल्य उवाच । यदि कर्ण रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः । उभावेकरथेनाहं हन्यां माधवफाल्गुनौ ॥ ९८ ॥

सञ्जय उवा । एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषतः । तं प्रहस्याब्रवीत् कृष्णः पार्थं परमिदं वचः ॥ ९९ ॥ पतेद्दिवाकरः स्थानात् शीर्य्यतानेकधा क्षितिः । शैत्यमग्निरियायान्न त्वां कर्णो हन्याद्धनञ्जय ॥ १०० ॥ यदि त्वेवं कथञ्चित् स्यात् लोकपर्य्यासनं तथा । हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे ॥ १०१ ॥ इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः । अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्ण-मक्लिष्टकारिणम् ॥ १०२ ॥ ममैव तावत् पर्य्याप्तौ शल्यकर्णौ जना-र्द्दन । सपताकध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनम् ॥ १०३ ॥ सच्छत्र-कवचञ्चैव सशक्तिशरकार्मुकम् । द्रष्टास्यद्य रणे कृष्ण शरैश्छिन्न-

मनेकधा ॥ १०४ ॥ अद्यैनं सरथं साश्वं सशक्तिकवचायुधम् । संचूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ॥ १०५ ॥ अद्य राधेय-भार्य्याणां वैधव्यं समुपस्थितम् । ध्रुवं स्वप्ने ह्यनिष्टानि ताभि-र्दृष्टानि माधव ॥ १०६ ॥ ध्रुवमद्यैव द्रष्टासि विधवाः कर्ण-योषितः । न मृष्यते हि मे मन्युर्यदनेन कृतं पुरा ॥ १०७ ॥ कृष्णां सभागतां दृष्ट्वा मूढ़ेनादीर्घदर्शिना । अस्मांस्तद्दोपहसता क्षिपता च पुनः पुनः ॥ १०८ ॥ अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्णमुन्म-थितं मया । वारणेनेव मत्तेन पुष्पितं जगतीरुहम् ॥ १०९ ॥ अद्य ता मधुरा वाचः श्रोतासि मधुसूदन । दिष्ट्या जयसि वार्ष्णेय इति कर्णे निपातिते ॥ ११० ॥ अद्याभिमन्युजननीमनृणः सान्त्वयिष्यसि । कुन्तीं पितृष्वसारञ्च संप्रहृष्टो जनार्द्दन ॥ १११ ॥ अद्य वाष्पमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव । वाग्भिश्चामृत-कल्पाभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ११२ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णार्जुनद्वैरथे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । तद्देवनागासुरसिद्धयक्षैर्गन्धर्वरक्षोऽप्सरसाञ्च सङ्घैः । ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं बभौ वियद्विस्मयनीयरूपम् ॥ १ ॥ नानद्यमानं निनदैर्मनोज्ञैर्वादित्रगीतस्तुतिहासनृत्यैः । सर्वेऽन्तरीक्षं ददृशुर्मनुष्याः खस्थांश्च तान्विस्मयनीयरूपान् ॥ २ ॥ ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा वादित्रशङ्खस्वनसिंहनादैः । निना-दयन्तो वसुधां दिशश्च स्वनेन सर्वे द्विषतो निजघ्नुः ॥ ३ ॥ नराश्व-मातङ्गरथायुधाकुलं गदासिशक्त्यृष्टिनिपातदुःसहम् । अभीरुजुष्टं हतदेहसंकुलं रणाजिरं लोहितमाबभौ तदा । बभूव युद्धं कुरु-पाण्डवानां यथा सुराणामसुरैः सहाभवत् ॥ ४ ॥ तथा प्रवृत्ते-ऽस्त्रमृतां पराभवे धनञ्जयस्याधिरथेश्च सायकैः । दिशश्च सैन्यञ्च

शितैरजिह्मगैः परस्परं प्रावृणुतां सुदंशितौ ॥ ५ ॥ ततस्त्वदीयाश्च
परे च सायकैः कृतेऽन्धकारे विविदुर्न किञ्चन । भयात्तु तावेक-
रथौ समाश्रयंस्तमोनुदौ खे प्रसृता इवांशवः ॥ ६ ॥ ततोऽस्त्र-
मस्त्रेण परस्परस्य तौ विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ । घनान्धकारे
वितते तमोनुदौ यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः ॥ ७ ॥ न चाभि-
सर्त्तव्यमिति प्रचोदिताः परे त्वदीयाश्च तदावतस्थिरे । महारथौ
तौ परिवार्य्य सर्वतः सुरासुराः शम्बरवासवाविव ॥ ८ ॥ मृदङ्ग-
भेरीपणवानकस्वनैर्निनादितौ भारत शङ्खनिस्वनैः । तौ सिंह-
नादं नदतुर्नरोत्तमौ शशाङ्कसूर्य्याविव मेघसंप्लवे ॥ ९ ॥ महा-
धनुर्मण्डलमध्यगावुभौ सुवर्चसौ बाणसहस्ररश्मिनौ । दिधक्ष-
माणौ सचराचरं जगत् युगान्तसूर्य्याविव दुःसहौ रणे ॥ १० ॥
उभावजेयावहितान्तकावुभावुभौ जिघांसू कृतिनौ परस्परम् ।
महाहवे वीरतरौ समीयतुर्महेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ॥ ११ ॥
ततो महास्त्राणि महाधनुर्द्धरौ विमुञ्चमानाविषुभिर्भयानकैः ।
नराश्वनागानमितान्निजघ्नतुः परस्परञ्चापि महारथौ नृप ॥ १२ ॥
ततो विसस्रुः पुनरर्द्दिता नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ।
सनागपत्त्यश्वरथा दिशो दश तथा यथा सिंहहता वनौकसः ॥ १३ ॥
ततस्तु दुर्य्योधनभोजसौबलाः कृपश्च शारद्वतसूनुना सह । महा-
रथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ शरैः शरीरान्तकरैरताडयन् ॥ १४ ॥
धनूंषि तेषामिषुधीन् हयान् गजान्रथान् ससूतांश्च धनञ्जयः शरैः ।
समं प्रचिच्छेदपराभिनच्च तान्छरोत्तमैर्द्दादशभिश्च सूतजम् ॥ १५ ॥
अथाभ्यधावंस्त्वरितं शतं रथाः शतं गजाश्चार्ज्जुनमाततायिनः ।
शकास्तुखारा यवनाश्च सादिनः सहैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः ॥ १६ ॥
वरायुधान् पाणिगतैः शरैः सह करैर्निकृन्तंस्त्वरितः शिरांसि च ।
हयांश्च नागांश्च रथांश्च युध्यतो धनञ्जयः शत्रुगणान् क्षितौ क्षिणोत्
॥ १७ ॥ ततोऽन्तरीक्षे सुरतूर्य्यनिस्वनाः ससाधुवादा हृषितैः

समीरिताः। न पेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टय. सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः शिवा ॥ १८ ॥ तदद्भुतं दैवमनुष्यसाक्षिकं समीक्ष्य भूतानि विसिस्मियुर्नृप। तवात्मजः सूतसुतश्च न व्यथां न विस्मयं जग्मतुरेकनिश्चयौ ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्द्रोणसुतस्तवात्मजं करं करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् ॥ २० ॥ प्रसीद दुर्य्योधन शाम्य पाण्डवैरलं विरोधेन धिगस्तु विग्रहम्। हतो गुरुर्ब्रह्मसमो महास्त्रवित् अथैव भीष्मप्रमुखा नरर्षभाः ॥ २१ ॥ अहं त्ववध्यो मम चापि मातुलः प्रशाधि राज्यं सह पाण्डवैश्चिरम्। धनञ्जयः शाम्यति वारितो मया जनार्द्दनो नैव विरोधमिच्छति ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरो भूतहिते सदा रतो वृकोदरस्तद्वशगस्तथा यमौ। त्वया तु पार्थैश्च कृते च संविदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरिच्छया तव ॥ २३ ॥ व्रजन्तु शेषाः स्वपुराणि पार्थिवा निवृत्तवैरास्तु भवन्तु सैनिकाः। न चेद्वचः श्रोष्यसि मे नराधिप ध्रुवं प्रतप्तासि हतोऽरिभिर्युधि ॥ २४ ॥ इदञ्च दृष्टं जगता सह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना। यथा न कुर्य्यादबलभिन्न चान्तको न च प्रचेता भगवान्न यक्षराट् ॥ २५ ॥ अतोऽपि भूयांश्च गुणैर्धनञ्जयो न चातिवर्त्तिष्यति मे वचोऽखिलम्। तवानुयायश्च सदा करिष्यति प्रसीद राजन् जगतः शिवाय वै ॥ २६ ॥ ममापि मान. परमः सदा त्वयि ब्रवीम्यतस्त्वां परमाच्च सौहृदात्। निवारयिष्याम्यथ कर्णमप्यहं यदा भवान् सप्रणयो भविष्यति ॥ २७ ॥ वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणास्तथैव साम्ना च धनेन चार्ज्जितम्। प्रतापतश्चोपनतञ्चतुर्विधं तदस्ति सर्वं तव पाण्डवेषु च ॥ २८ ॥ निसर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः पुनश्च साम्ना समवाप्नुहि स्थिरम्। त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतामियुर्ध्रुवं नरेन्द्रेन्द्र तथा त्वमाचर ॥ २९ ॥ स एवमुक्तः सुहृदा वचो हितं विचिन्त्य निश्वस्य च दुर्मनाब्रवीत्। यथा भवानाह सखे तथैव तन्ममापि विज्ञापयतो वचः शृणु ॥ ३० ॥ निहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचः

प्रसह्य शार्दूलइव दुर्मतिः । वृकोदरस्तद्धृदये मम स्थितं न
तत् परोक्षं भवतः कुतः शमः ॥ ३१ ॥ न चापि कर्णं प्रसहेद्रणे
ऽर्जुनो महागिरिं मेरुमिवोग्रमारुतः । न चास्त्रयिष्यन्ति पृथात्मजा
मयि प्रसह्य वैर बहुशो विचिन्त्य ॥ ३२ ॥ न चापि कर्णं गुरुपुत्र
संयुगादुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत । श्रमेण युक्तो महताद्य फाल्गुनः त-
स्तमेष कर्णः प्रसभं हनिष्यति ॥ ३३ ॥ तमेवमुक्ताभ्यनुनीय चास-
कृत् तवात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान् । विनिघ्नताभिद्रवताहिता-
निमान् सवाणहस्ताः किमु जोषमास्त ॥ ३४ ॥

इति कर्णपर्व्वणि अश्वत्थामवाक्ये अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सञ्जय उवाच । तौ शङ्खभेरीनिनदे समृद्धे समीयतुः श्वेत-
हयौ नाराश्रौ । वैकर्त्तनः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च दुर्मन्त्रिते तव पुत्रस्य
राजन् ॥ १ ॥ यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ प्रवृद्धदन्ताविव वाशि-
तार्थे । तथा समाजग्मतुरुग्रवेगौ धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ॥ २ ॥
बलाहकेनेव यथा बलाहको यदृच्छया वा गिरिणा गिरिर्यथा ।
तथा धनुर्ज्यातलनेमिस्वनैः समीयतुस्ताविषुवर्षवर्षिणौ ॥ ३ ॥
प्रवृद्धशृङ्गद्रुमवीरुधौषधी प्रवृद्धनानाविधपर्वतौकसौ । यथाचला-
वाचलितौ महाबलौ तथा महास्त्रैरितरेतरं घ्नतुः ॥ ४ ॥ स
सन्निपातस्तु तयोर्महानभूत् सुरेशवैरोचनयोर्यथा पुरा । शरै-
र्विभिन्नाङ्गनियन्तृवाहयोः सुदुःसहोऽन्यैः कटुशोणितोदकः ॥ ५ ॥
प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपौ महाह्रदौ पक्षिगणानुनादितौ ।
सुसन्निकृष्टावनिलोद्धतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतुः
॥ ६ ॥ उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महा-
रथौ । महेन्द्रवज्रप्रतिमैश्च सायकैर्महेन्द्रवृत्राविव संप्रजह्रतुः ॥ ७ ॥
सनागपत्त्यश्वरथे उभे बले विचित्रवर्माभरणाम्बरायुधे । चकम्पतु-

श्चोन्नमतुश्च विस्मयाद्वियद्गतायार्जुनकर्णसंयुगे ॥ ८ ॥ भुजाः स-
वस्त्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः सर्सिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः । यदर्जुनं
मत्तमिव द्विपो द्विपं समभ्ययादाधिरथिर्जिघांसया ॥ ९ ॥ उद-
क्रोशन् सोमकास्तत्र पार्थं त्वरस्व याह्यर्जुन भिन्धि कर्णम् ।
छिन्ध्यस्य मूर्द्धानमलञ्चिरेण श्रद्धाञ्च राज्याद्धृतराष्ट्रसूनोः ॥ १० ॥
तथास्माकं बहवस्तत्र योधाः कर्णं तदा याहि याहीत्यवोचन् ।
जह्यर्जुनं कर्ण शरैः सुतीक्ष्णैः पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्थाः ॥ ११ ॥
ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्दशभिः प्रत्यविध्यत् । तमर्जुनः
प्रत्यविध्यच्छिताग्रैः कक्षान्तरे दशभिः संप्रहस्य ॥ १२ ॥ परस्परं
तौ विशिखैः सुपुङ्खैस्ततक्षतुः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च । परस्परस्यान्त-
रेप्सू विमर्द्दे सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ॥ १३ ॥ ततोऽर्जुनः
प्रासृजदुग्रधन्वा भुजावुभौ गाण्डिवञ्चापमृज्य । नाराचनालीक-
वराहकर्णान् क्षुरांस्तथा साञ्जलिकार्द्धचन्द्रान् ॥ १४ ॥ ते सर्वतः
समकीर्य्यन्त राजन् पार्थेषवः कर्णरथं विशन्तः । अवाङ्मुखाः
पक्षिगणा दिनान्ते विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम् ॥ १५ ॥ या-
नर्जुनः सभ्रुकुटीकटाक्षः कर्णाय राजन्नसृजज्जितारिः । तान्
सायकैर्ग्रसते सूतपुत्रः क्षिप्तान क्षिप्तान् पाण्डवस्येषुसङ्घान् ॥ १६ ॥
ततोऽस्त्रमाग्नेयममित्रसाधनं मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनुः । भूम्य-
न्तरीक्षे च दिशोऽर्कमार्गं प्रावृत्य देहोऽस्य बभूव दीप्तः ॥ १७ ॥
योधाश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृशं प्रदुद्रुवुस्तत्र विदग्धवस्त्राः । शब्दश्च
घोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ॥ १८ ॥ तद्वीक्ष्य
कर्णो ज्वलनास्त्रमुद्यतं स वारुणं तत्प्रशमार्थमाहवे । समुत्सृजन्
सूतसुतः प्रतापवान् स तेन वह्निं शमयाम्बभूव ॥ १९ ॥ बला-
हकौघश्च दिशस्तरस्वी चकार सर्वास्तिमिरेण संवृताः । ततो
धरित्रीधरतुल्यरोधसः समन्ततो वै परिवार्य्य वारिणा ॥ २० ॥
तैश्चापि वेगात् स तथाविधोऽपि नीतः शमं वह्निरतिप्रचण्डः ।

बलाहकैर्य्यैव दिगन्तराणि व्याप्तानि सर्वाणि तथा नभश्च ॥ २१ ॥
तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो मेघैर्व्वृता न प्रदृश्येत किञ्चित् ।
अथापोवाहास्त्रसङ्घांस्ततस्तान् वायव्यास्त्रेण ततः स कर्णात् ॥ २२ ॥
ततोऽस्त्रं दयितं देवराज्ञः प्रादुश्चक्रे वज्रप्रतिमप्रभावम् । गाण्डीवं
ज्यां विशिखांश्चानुमन्त्र्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ २३ ॥ ततः
क्षुरप्राञ्जलिकार्द्धचन्द्रा नालीकनाराचवराहकर्णाः । गाण्डीवतः
प्रादुरासन् सुतीक्ष्णाः सहस्रशो वज्रसमानवेगाः ॥ २४ ॥ ते
कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजना गार्द्धपत्राः सुवेगाः । गात्रेषु
सर्व्वेषु हयेषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ॥ २५ ॥ निर्भिद्य
तूर्णं विविशुः सुतीक्ष्णास्तार्क्ष्यत्रस्ता भूमिमिवोरगास्ते । शराचिताङ्गो
रुधिरार्द्रगात्रः कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ॥ २६ ॥ दृढज्यमानाम्य
समुद्रघोषं प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा । महेन्द्रशस्त्राभिमुखान्
विमुक्तान् छित्त्वा कर्णः पाण्डवस्येषुसङ्घान् ॥ २७ ॥ तस्यास्त्र-
मस्त्रेण निहत्य सोऽथ जघान सङ्ख्ये रथनागपत्तीन् । अमृष्य-
माणस्तु महाविमर्द्दे महारथो भार्गवास्त्रप्रभावात् ॥ २८ ॥ पाञ्चा-
लानां प्रवरांश्चापि योधान् क्रोधाविष्टः सूतपुत्रस्तरस्वी । वाणै-
र्व्विव्याधाहवे सुप्रयुक्तैः प्रहस्य कृष्णौ तु नरप्रवीरः ॥ २९ ॥ ततः
पाञ्चालाः सोमकाश्चापि राजन् कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरौघैः ।
क्रोधाविष्टा विविधुस्ते समन्तात् तीक्ष्णैर्वाणैः सूतपुत्रं समेताः
॥ ३० ॥ तांस्तांस्तैस्तैः सन्निकृत्याशु वाणान् पाञ्चालानां रथ-
नागाश्वसङ्घान् । अभ्यर्द्दयद्वाणगणैः प्रसह्य विक्षोभयन् समरे
सूतपुत्रः ॥ ३१ ॥ ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले
स्तनन्तः । क्रुद्धेन सिंहेन यथैव नागा महावला भीमवलेन तद्वत्
॥ ३२ ॥ पाञ्चालानां प्रवरान् सन्निहत्य संस्पर्द्धमानान् वलिनो
योधमुख्यान् । ततः स राजन् विरराज कर्णः शरान् सृजन्मेघ
इवाम्बुधाराः ॥ ३३ ॥ कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयास्तलान्निजघ्नुः

सिंहनादांश्च चक्रुः। सर्व्वे ह्यमन्यन्त वशे कृतौ तौ कर्णेन कृष्णा-
विति कौरवेन्द्र ॥ ३४ ॥ तत्तादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य कर्णस्य
वीर्य्यन्तु परैरसह्यम्। दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य संग्राममध्ये
विहतं तदस्त्रम् ॥ ३५ ॥ ततस्त्वमर्षी क्रोधसंदीप्तनेत्रो वातात्मजः
पाणिना पाणिमार्च्छत्। भीमोऽब्रवीदर्ज्जुनं सत्यसन्धममर्षितो
निश्वसन् जातमन्युः ॥ ३६ ॥ कथन्नु पापोऽपेतधर्म्मः सूतात्मजः
समरेऽद्य प्रसह्य। पाञ्चालानां योधमुख्याननेकान्निजघ्निवांस्तव
जिष्णो समक्षम् ॥ ३७ ॥ पूर्व्वं देवैरजितं कालकेयैः साक्षात्
स्थाणोर्बाहुसंस्पर्शमेत्य। कथं नु त्वां सूतपुत्रः किरीटिन्नष्टभि-
र्दशभिः प्रागविध्यत्। त्वया क्षिप्तानग्रसद्वाणसङ्घानाश्चर्य्यमेतत्
प्रतिभाति मेऽद्य ॥ ३८ ॥ कृष्णापरिक्लेशमनुस्मर त्वं यच्चाब्रवीत्
षण्ढतिलानिति स्म। वाचः सुतीक्ष्णास्थिभिदोऽमनोज्ञाः सूता-
त्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा ॥ ३९ ॥ संस्मृत्य तत् सर्व्वमिहाद्य पापं
जह्याशु कर्णं युधि सव्यसाचिन्। कस्मादुपेक्षां कुरुषे किरीटि-
न्नुपेक्षितुं नायमिहाद्य कालः ॥ ४० ॥ यया धृत्या सर्व्वभूता-
न्यजैषीर्ग्रासं ददद्वह्नये खाण्डवे त्वम्। तया धृत्या सूतपुत्रं जहि
त्वमद्यैनं गदया पोथयिष्ये ॥ ४१ ॥ अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थं
दृष्ट्वा रथेषून् प्रतिहन्यमानान् ॥ ४२ ॥ अमीमृदत् सर्व्वथा तेऽद्य
कर्णो ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भोः किरीटिन्। स वीर किं मुह्यसि
नावधत्से नदन्त्येते कुरवः संप्रहृष्टाः। कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्व्वे
तवास्त्रमस्त्रैर्व्विनिपात्यमानम् ॥ ४३ ॥ यया धृत्या निहतं ताम-
सास्त्रं युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः। दम्भोद्भवाश्चासुराश्चाहवेषु
तया धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य ॥ ४४ ॥ अनेन चास्य क्षुरनेमिनाद्य
संछिन्धि मूर्द्धानमरेः प्रसह्य। मया विसृष्टेन सुदर्शनेन वज्रेण
शक्रो नमुचेरिवारेः ॥ ४५ ॥ किरातरूपी भगवान् यया च त्वया
महात्मा परितोषितोऽभूत्। तां त्वं धृतिं वीर पुनर्गृहीत्वा

सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रम् ॥ ४६ ॥ ततो महीं सागरमेखलां
त्वं सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धाम् । प्रयच्छ राज्ञे निहतारिसङ्घां
यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वम् ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा
चकार बुद्धिं हि वधाय सौतेः । स चोदितो भीमजनार्द्दनाभ्यां
स्मृत्वा तथात्मानमवेक्ष्य सर्वम् । दुरात्मनश्चागमने विदित्वा प्रयो-
जनं केशवमित्युवाच ॥ ४८ ॥ प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं शिवाय
लोकस्य वधाय सौतेः । तन्मेऽनुजानातु भवान् सुराश्च ब्रह्मा भवो
ब्रह्मविदश्च सर्व्वे ॥ ४९ ॥ इत्युच्य देवं स तु सव्यसाची नमस्कृत्वा
ब्रह्मणे सोऽमितात्मा । तदुत्तमं ब्राह्ममसह्यमस्त्रं प्रादुश्चक्रे मनसा
यद्विधेयम् ॥ ५० ॥ तदस्य हत्वा विरराज कर्णो मुक्त्वा शरान्मेघ
इवाम्बुधाराः ॥ ५१ ॥ समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु तथाजिमध्ये
विहितं तदस्त्रम् । ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो भीमोऽब्रवी-
दर्जुनं सत्यसन्धम् ॥ ५२ ॥ ननु त्वाहुर्वेदितारं महास्त्रं ब्राह्मं
विधेयं परमं जनास्त्वत् । तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचिन्निति सोक्तो-
ऽयोजयत् सव्यसाची ॥ ५३ ॥ ततो दिशश्च प्रदिशश्च सर्वाः समा-
वृणोत् सायकैर्भूरितेजाः । गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोग्रै र्दिवाकरांशु-
प्रतिमैर्ज्वलद्भिः ॥ ५४ ॥ सृष्टास्तु बाणा भरतर्षभेण शतं शता-
नीव सुवर्णपुङ्खाः । प्राच्छादयत् कर्णरथं क्षणेन युगान्तवह्न्यर्क-
करप्रकाशाः ॥ ५५ ॥ ततश्च शूलानि परश्वधानि चक्राणि नाराच-
शतानि चैव । निश्चक्रमुर्घोरतराणि योधास्ततो ह्यहन्यन्त सम-
न्ततोऽपि ॥ ५६ ॥ छिन्नं शिरः कस्यचिदाजिमध्ये पपात योधस्य
परस्य कायात् । भयेन सोऽप्याशु पपात भूमावन्यः प्रनष्टः पतितं
विलोक्य ॥ ५७ ॥ अन्यस्य सासिर्निपपात कृत्तो योधस्य बाहुः
करिहस्ततुल्यः । अन्यस्य सव्यः सह चर्म्मणा च क्षुरप्रकृत्तः पतितो
धरण्याम् ॥ ५८ ॥ एवं समस्तानपि योधमुख्यान् विध्वंसयामास
किरीटमाली । शरैः शरीरान्तकरैः सुघोरैर्दौर्य्योधनं सैन्यमशेष-

मेव ॥ ५९ ॥ वैकर्त्तनेनापि तथाजिमध्ये सहस्रशो बाणगणा
विसृष्टाः । ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः पर्ज्जन्यमुक्ता इव वारि-
धाराः ॥ ६० ॥ स भीमसेनञ्च जनार्द्दनञ्च किरीटिनञ्चाप्यमनुष्य-
कर्म्मा । त्रिभिस्त्रिभिर्भीमबलोऽभिहत्य ननाद घोरं महता स्वरेण
॥ ६१ ॥ स कर्णबाणाभिहतः किरीटी भीमं तदा प्रेक्ष्य जना-
र्द्दनञ्च । अमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः शरान् दशाष्टौ च समुद्ववर्ह
॥ ६२ ॥ सुषेणमेकेन शरेण विद्ध्वा शल्यञ्चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् ।
ततः सुमुक्तैर्द्दशभिर्ज्जघान सभापतिं काञ्चनवर्म्मनद्धम् ॥ ६३ ॥ स
राजपुत्रो विशिरा विबाहुर्विबाजिसूतो विधनुर्विकेतुः । हतो
रथाग्रादपतत् स रुग्णः परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ॥ ६४ ॥ पुनश्च
कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च द्वाभ्याञ्चतुर्भिर्द्दशभिश्च विद्ध्वा । चतुःशतान्
द्विरदान् सायुधीयान् हत्वा रथानष्टशतं जघान ॥ ६५ ॥ सहस्र-
मश्वांश्च पुनः ससादीनष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् । कर्णं ससूतं
सरथाश्वकेतुमदृश्यमञ्जोगतिभिश्च चक्रे ॥ ६६ ॥ ततोऽक्रोशन्
कुरवो वध्यमाना धनञ्जयेनाधिरथिं समन्तात् । विमुञ्च बाणान्
जहि पाण्डुपुत्रं बाणैः पुरा हन्ति कुरून् समग्रान् ॥ ६७ ॥ स
चोदितः सर्व्वयत्नेन कर्णो मुमोच बाणान् सुबहूनभीक्ष्णम् । ते
पाण्डुपाञ्चालगणान्निजघ्नुर्म्मर्म्मच्छिदः शोणितपाः सुमुक्ताः ॥ ६८ ॥
तावुत्तमौ सर्व्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्व्वसपत्नसाहौ । निजघ्नतु-
श्चाहितसैन्यमुग्रावन्योऽन्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः ॥ ६९ ॥ अथोप-
यातस्त्वरितो दिदृक्षुर्मन्त्रौषधिभ्यां विरुजो विशल्यः । कृतः
सुहृद्भिर्भिषजांवरिष्ठैर्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्म्मा ॥ ७० ॥ तत्रोप-
यातं युधि धर्म्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्व्वभूतान्यनन्दन् । राहोर्विमुक्तं
विमलं समग्रं चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वा तु मुख्या-
वथ युध्यमानौ दिदृक्षवः शूरवरावरिघ्नौ । कर्णञ्च पार्थञ्च नियम्य
वाहान् खस्था महीस्थाश्च जना वितस्थुः ॥ ७२ ॥ स कार्मुक-

ज्यातलसन्निपातः सुमुक्तबाणस्तुमुलो बभूव। ततस्तथान्योन्य-
मिषुप्रवेकैर्धनञ्जयस्याधिरथेश्च राजन् ॥ ७३ ॥ ततो धनुर्ज्या
सहसातिकृष्टा सघोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य। तस्मिन् क्षणे सूत-
पुत्रस्तु पार्थं समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन ॥ ७४ ॥ निर्मुक्तसर्प-
प्रतिमैश्च तीक्ष्णैस्तैलप्रधौतैः खगपत्रवाजैः। षष्ट्या नाराचैर्वासु-
देवं बिभेद तदन्तरं प्राद्रवन् सोमकाश्च ॥ ७५ ॥ प्राच्छादयंस्ते
निशितैः पृषत्कैर्जीमूतसङ्घा नभसीव सूर्य्यम्। आगच्छतस्तान्
विशिखैरनेकैर्व्यष्टम्भयत् सूतपुत्रः कृतास्त्रः ॥ ७६ ॥ तैरस्त्रमस्त्रै-
र्विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रथवाजिनागान्। तथा तु सैन्य-
प्रवरांश्च राजन्नभ्यर्द्दयन्मार्गणैः सूतपुत्रः ॥ ७७ ॥ ते भिन्नदेहा
व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनन्तः। क्रुद्धेन सिंहेन यथा
श्वयूथा महाबला भीमबलेन तद्वत् ॥ ७८ ॥ पुनश्च पाञ्चालवरा-
स्तथान्ये तदन्तरे कर्णधनञ्जयाभ्याम्। प्रस्कन्दतो बलिनः साधु-
मुक्तैः कर्णेन बाणैर्निहता प्रसह्य ॥ ७९ ॥ जयन्तु मत्वा विपुलं
त्वदीयास्तलान्निजघ्नुः सिंहनादांश्च नेदुः। सर्वे ह्यमन्यन्त वशे
कृतौ तौ कर्णेन कृष्णाविति ते विमर्द्दे ॥ ८० ॥ ततो धनुर्ज्यामव-
नाम्य शीघ्रं शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य। सुसंरब्धः कर्णशर-
क्षताङ्गो रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् ॥ ८१ ॥ ज्याञ्चानुमृज्या-
भ्यहनत्तलत्रे बाणान्धकारानकरोत् क्षणेन। शल्यञ्च कर्णञ्च
कुरूंश्च सर्वान् बाणैरविध्यद्युगपत् किरीटी ॥ ८२ ॥ न पक्षिणो
व्यपतन्नन्तरीक्षे क्षेपीयसास्त्रेण कृतान्धकारे। वायुर्वियत्स्थै-
रीरितो भूतसङ्घैरवाह दिव्यः सुरभिस्तदानीम् ॥ ८३ ॥ शल्यन्तु
पार्थो दशभिः पृषत्कैर्भृशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत्। ततः कर्णं
द्वादशभिः सुमुक्तैर्विद्धा पुनः सप्तभिरभ्यविध्यत् ॥ ८४ ॥ स पार्थ-
बाणासनवेगमुक्तैर्दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः। विभिन्नगात्रः क्षत-
लोहिताङ्गः कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषुः। प्रक्रीड़मानश्च श्मशान-

मध्ये रौद्रे मुहूर्त्ते रुधिरार्द्रगात्रः ॥ ८५ ॥ ततस्त्रिभिस्तं त्रिदशा-धिपोपमं शरैर्विभेदाधिरथिर्धनञ्जयम् । शरांश्च पञ्च ज्वलिता-निवोरगान् प्रवेशयामास जिघांसुरच्युतम् ॥ ८६ ॥ ते वर्म्म भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतन् सुमुक्ताः । वेगेन गामाविविशुः सुवेगाः स्नात्वा च कर्णाभिमुखाः प्रतीयुः ॥ ८७ ॥ तान् पञ्च भल्लैर्दशभिः सुमुक्तैस्त्रिधात्रिकैकमथोच्चकर्त्त । धनञ्जयस्ते न्यप-तन् पृथिव्यां महाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः ॥ ८८ ॥ ततः प्रजज्वाल किरीटमाली क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाग्निः । तथा वितुन्नाङ्ग मवेक्ष्य कृष्णं सर्पेषुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः ॥ ८९ ॥ स कर्णमाकर्ण विकृष्टसृष्टैः शरैः शरीरान्तकरैर्ज्वलद्भिः । मर्मस्वविध्यत् स चचाल दुःखाद्धैर्य्यात्तु तस्थावतिमात्रधैर्य्यः ॥ ९० ॥ ततः शरौघैः प्रदिशो दिशश्च रविप्रभाः कर्णरथश्च राजन् । अदृश्य आसीत् कुपिते धनञ्जये तुषारनीहारवृतं यथा नभः ॥ ९१ ॥ स चक्र-रक्षानथ पादरक्षान् पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् । दुर्य्योधन-स्यानुमतान् वरिष्ठान् समुच्छितान्नथिनः सारभूतान् ॥ ९२ ॥ द्वि-साहस्रान् समरे सव्यसाची कुरुप्रवीरानृषभः कुरूणाम् । क्षणेन सर्वान् सरथाश्वसूतान् निनाय राजन् क्षयमेकवीरः ॥ ९३ ॥ अथो पलायन्त विहाय कर्णं तवात्मजाः कुरवश्चावशिष्टाः । हतानवा-कीर्य्य शरक्षतांश्च लालप्यमानांस्तनयान् पितॄंश्च ॥ ९४ ॥ स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या भयावदीर्णैः कुरुभिर्विहीनः । न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रतीपमेवार्जुनमभ्यधावत् ॥ ९५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णार्जुनसंग्रामे एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

सञ्जय उवाच । ततोऽपयाताः शरपातमात्रमवस्थिताः कुरवो भिन्नसेनाः । विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ताद्धनञ्जयास्त्रं समुदीर्य्य-

आणम् ॥ १ ॥ तदर्जुनास्त्रं ग्रसते स्म कर्णो वियद्गतं घोरतरैः
शरौघैः क्रुद्धेन पार्थेन भृशाभिसृष्टं वधाय कर्णस्य महाविमर्द्दे
॥ २ ॥ उदीर्य्यमाणं स्म कुरून् दहन्तं सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैर्विमर्द्दे ।
कर्णः सुघोषिव्वसनं दृढज्यं विस्फारयित्वा व्यसृजच्छरौघान् ॥ ३ ॥
रामादुपात्तेन महामहिम्ना ह्याथर्व्वणेनारिविनाशनेन । तद-
र्जुनास्त्रं व्यधमद्दहन्तं पार्थञ्च बाणैर्निशितैर्निजघ्ने ॥ ४ ॥ ततो
विमर्द्दः सुमहान् वभूव तत्रार्जुनस्याधिरथेश्च राजन् । अन्योऽन्य-
माशादयतोः पृषत्कैर्विषाणघातैर्द्विपयोरिवोग्रैः ॥ ५ ॥ ततोऽस्त्र-
सङ्घातसमावृतं तदा वभूव दिक्चक्रमदृश्यभास्करम् । यत् कर्ण-
पार्थौ शरजालवृष्ट्या निरन्तरं चक्रतुरन्तरीक्षम् ॥ ६ ॥ ततो
जालं वाणमयं महान्तं सर्व्वेऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाश्च । नान्यत्
किञ्चिद्ददृशुः सम्पतद्वै वाणान्धकारे तुमुले च तस्मिन् ॥ ७ ॥ तौ
सन्दधानावनिशं स्म राजन् समस्यन्तौ चापि शराननेकान् । सन्द-
र्शयन्तौ युद्धमार्गान्विचित्रान् धनुर्द्धराणां प्रवरौ कृतास्त्रौ ॥ ८ ॥
तयोरेवं युध्यतोराजिमध्ये सूतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः
कदाचित्त्वधिकः किरीटी वीर्य्यास्त्रसम्पद्दललाघवैस्तु ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
तयोस्तं युधि संप्रहारं परस्परस्यान्तरप्रेक्षिणोस्तु । घोरं तदा
दुर्विषहं रणेऽन्ये योधाः सर्व्वे विस्मयमभ्यगच्छन् ॥ १० ॥ ततो
भूतान्यन्तरीक्षस्थितानि कर्णार्जुनौ तौ प्रशशंसुर्नरेन्द्र । भोः कर्ण
साध्वर्जुन साधु चेति हृष्टाः प्रोचुः सङ्घशः प्रीतिमन्तः ॥ ११ ॥
तस्मिन् विमर्द्दे रथवाजिनागैस्तदाभिघातैर्द्दलिते भूतले च । ततस्तु
पातालतले शयानो नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ॥ १२ ॥ राजं-
स्तदा खाण्डवदाहमुक्तो विवेश कोपादसुधातलं यः । स नाग-
वीरोऽथ समुत्थितोऽग्रतो मातुर्वधं संस्मरंश्च स्म वैरम् । अथोर्द्ध-
यातोर्द्धगतिर्ज्जवेन संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दम् ॥ १३ ॥ अयं हि
कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतिघातनार्थम् । सञ्चिन्त्य

चैवं प्रविवेश तूणं कर्णस्य राजन् शरस्वरूपधारी ॥ १४ ॥ ततो-ऽस्त्रसङ्घातसमाकुलं तदा बभूव जालं विततांशुजालम्। तौ कर्णपार्थौ शरसङ्घवृष्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा ॥ १५ ॥ तद्बाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽत्रसन् कुरवः सोमकाश्च। नान्यत् किञ्चिद्ददृशुः सम्पतद्वै बाणान्धकारे तुमुलेऽतिमात्रम् ॥१७॥ ततस्तौ पुरुषव्याघ्रौ सर्वलोकधनुर्द्धरौ। प्रेक्ष्यमाणौ रणे वीरौ युद्धश्रम-मुपागतौ ॥ १७ ॥ समुत्क्षेपैर्वीज्यमानौ सिक्तौ चन्दनवारिणा। सवालव्यजनैर्दिव्यैर्दिविस्थैरप्सरोगणैः। शक्रसूर्य्यकराब्जाभ्यां प्रमार्ज्जितमुखावुभौ ॥ १८ ॥ कर्णोऽथ पार्थं न विशेषयेद्यदा भृशञ्च पार्थेन शराभितप्तः। ततस्तु वीरः शरविक्षताङ्गो दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ॥ १९ ॥ ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः सुसंशितं सर्पमुखं ज्वलन्तम्। रौद्रं शरं संयतिसुप्रधौतं पार्थार्थमत्यर्थ-चिराभिगुप्तम् ॥ २० ॥ सदार्च्चितं चन्दनचूर्णशायितं सुवर्णतूणीर-शयं महार्च्चिषम्। आकर्णपूर्णं प्रविकृष्य कर्णः पार्थोन्मुखं सन्दधे तिग्ममन्युम् ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमैरावतवंशसम्भवं शिरोजिहीर्षु-र्युधि फाल्गुनस्य। ततः प्रजज्वाल दिशो नभश्च उल्काश्च घोरा ह्यशनिर्निपेतुः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तु नागे धनुषि प्रयुक्ते हाहाकृता लोकपालाः सशक्राः। न चापि तं बुबुधे सूतपुत्रो बाणे प्रविष्टं योगबलेन नागम् ॥ २३ ॥ ततोऽब्रवीन्मद्रराजो महात्मा वैक-र्त्तनं प्रेक्ष्य हि सन्धितेषुम्। न कर्ण ग्रीवामिषुरेष लप्स्यते समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोघ्नम् ॥ २४ ॥ अथाब्रवीत् क्रोधसंदीप्त-नेत्रो मद्राधिपं सूतपुत्रस्तरस्वी। न सन्धत्ते द्विः शरं शल्य कर्णो न मादृशा जिह्मयुद्धा भवन्ति ॥ २५ ॥ इतीदमुक्त्वा विससर्ज्ज तं शरं प्रयत्नतो वर्षगणाभिपूजितम्। हतोऽसि वै फाल्गुन इत्यवोचत्त्वरन् स राजन् विजयार्थमुद्यतः ॥ २६ ॥ स सायकः कर्ण-भुजाभिसृष्टो हुताशनार्कप्रतिमः सुघोषः। गुणच्युतः प्राज्वल-

न्तरीक्षे कुर्वन् सीमन्तं नभसो भीमरूपः ॥ २७ ॥ तं वीक्ष्य
दीप्तं युधि माधवस्तु त्वरान्वितः कंसरिपुः सलीलम् । पदा विनि-
ष्पिष्य रथोत्तमं तं प्रावेशयज्जगतीं किष्कुमात्रम् । क्षितिं गता
जानुभिस्तेऽथ वाहा हेमच्छन्ना चन्द्रमरीचिवर्णाः ॥ २८ ॥ सन्धीय-
मानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः । आक्रामत् स्यन्दनं पद्भ्यां
बलेन बलिनां वरः । अवगाढ़े रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् हयाः
॥ २९ ॥ ततोऽन्तरीक्षे सुमहान्निनादः संपूजनार्थं मधुसूदनस्य ।
दिव्याश्च वाचः सहसा बभूवुर्दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।
तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्ने रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३० ॥
अथार्जुनस्योत्तमगात्रभूषणं धराबियद्द्योसलिलेषु विश्रुतम् । व्या-
लास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः शरेण मूर्द्ध्नः प्रजहार सूतजः ॥ ३१ ॥
दिवाकरेन्दुज्वलनग्रहत्विषं सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितम् । पुर-
न्दरार्थं तपसा प्रयत्नतः स्वयं कृतं यद्विभुना स्वयम्भुवा ॥ ३२ ॥
महार्हरूपं द्विषतां भयङ्करं बिभर्त्तुरत्यर्थसुखं सुगन्धिनम् । जिघां-
सते देवरिपून् सुरेश्वरः स्वयं ददौ यत् सुमनाः किरीटिने ॥ ३३ ॥
हराम्बुपाखण्डलवित्तगोप्तृभिः पिनाकपाशाशनिसायकोत्तमैः ।
सुरोत्तमैरप्यविसह्यमर्द्दितुं प्रसह्य नागेन जहार यद्वृतः ॥ ३४ ॥
स दुष्टभावो वितथप्रतिज्ञः किरीटमासाद्य तमुग्ररूपः । विशुद्ध-
जाम्बूनदरत्नचित्रं पार्थोत्तमाङ्गाद्धरत्तरस्वी ॥ ३५ ॥ तद्रत्न-
मालावततं सुचारु जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च । दिव्यं प्रम-
थ्याशु नरेन्द्र सङ्ख्ये जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् । गिरेः
सुजातोत्तमपुष्पितद्रुमं यथैव शृङ्गं खलु वज्रदारितम् ॥ ३६ ॥ तदु-
त्तमेषुन्मथितं विषाग्निना प्रदीप्तमर्चिष्मदभिक्षितौ प्रियम् । पपात
पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्तादिव पर्वताज्ज्वलन् ॥ ३७ ॥
स वै किरीटं बहुरत्नभूषितं जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् ।
गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पितद्रुमं महेन्द्रवज्रः शिखरोत्तमं यथा ॥ ३८ ॥

महीवियद्द्योसलिलानि वायुना यथा विरुग्नानि नदन्ति भारत ।
तथैव शब्दं भुवनेषु तं तदा जना व्यवस्यन् व्यथिताश्च चस्खलुः
॥ ३९ ॥ विना किरीटं शुशुभे स पार्थः श्यामो युवा शैल इवोच्च-
शृङ्गः । ततः स उद्ग्रथ्य सितेन वाससा स्वमूर्द्धजानव्यथित स्थितो-
ऽर्जुनः ॥ ४० ॥ गोकर्णा सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता
गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोसुप्रभम् । दृष्ट्वा गोगतकं
जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णासनमर्द्दनस्य न ययावप्राप्य
मृत्योर्वशम् ॥ ४१ ॥ स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो हुताशनार्कप्रतिमो
महार्हः । महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहत्य ततो व्यती-
यात् ॥ ४२ ॥ तञ्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाविष्कृतमर्जु-
नस्य । इयेष गन्तुं पुनरेव तूर्णं पृष्ठश्च कर्णेन ततोऽब्रवीदिदम्
॥ ४३॥ मुक्तस्त्वयाहं न समीक्ष्य कर्ण शिरो हृतं यन्न मयार्जुनस्य ।
समीक्ष्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु हन्तास्मि शत्रुं तव चात्मनश्च ॥ ४४ ॥
स एवमुक्तो युधि सूतपुत्रस्तमब्रवीत् कोऽभवानुग्ररूपः । नागो-
ऽब्रवीद्विद्धि कृतागसं मां पार्थेन मातुर्वधजातवैरम् ॥ ४५ ॥ यदि
स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्ता तथापि याता पितृराजवेश्म । त्वं माव-
मंस्थाः कुरु मे वचोऽद्य निहन्मि शत्रुं तव मुञ्च मां द्रुतम् ॥ ४६ ॥

कर्ण उवाच । न नाम कर्णोऽद्य रणाय वान्यबलं समास्थाय
जयं बुभूषेत् । न सन्दध्यां द्विः शरं चैव नाग यद्यर्जुनानां शतमेव
हन्याम् ॥ ४७ ॥ तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमध्ये रविसूनु-
सत्तमः । व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिर्हन्तास्मि पार्थं सुसुखो व्रज
त्वम् ॥ ४८ ॥ इत्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहंस्तु
वाक्यम् । स्वयं प्रायात् पार्थवधाय राजन् कृत्वेषुरूपं विजिघांसुरुग्रः
॥४९॥ कृष्णस्ततः पार्थमुवाच सङ्ख्ये महोरगं कृतवैरं जहि त्वम् ।
स एवमुक्तो मधुसूदनेन गाण्डीवधन्वा रिपूषूग्रधन्वा । उवाच
कौन्वेष ममाद्य नागः स्वयं य आयात् गरुड़स्य वक्त्रम् ॥ ५० ॥

कृष्ण उवाच। योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभानुं सन्तर्पयाणेन धनुर्द्धरेण। वियद्गतो जननीगुप्तदेहो मत्त्यैकरूपं निहतास्य माता॥ ५१ ॥ स एष ते वैरमनुस्मरन् वै त्वामद्य चायाति वधाय पार्थ। नभश्च्युतां प्रज्वलितामिवोल्कां पश्यैनमायान्तममित्रसाह॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच। ततः स जिष्णुः परिवृत्य रोषाच्चिच्छेद षड्भिर्निशितैः पृषत्कैः। नागं वियत्तिर्य्यगिवापतन्तं स छिन्नगात्रो निपपात भूमौ॥ ५३ ॥ हते तु तस्मिन् भुजगे किरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतलादथ। समुज्जहाराशु महाभुजः स तं रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमः पुनः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्मुहूर्त्ते दशभिः पृषत्कैः शिलाशितैर्व्बर्हिणवर्हवाजितैः। विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरं धनञ्जयं तिर्य्यगवेक्षमाणः ॥ ५५ ॥ ततोऽर्ज्जुनो द्वादशभिः सुमुक्तैर्व्वराहकर्णैर्निशितैः समर्प्य। नाराचमाशीविषतुल्यवेगमाकर्णपूर्णायतमुत्ससर्ज्ज ॥ ५६ ॥ स चित्रवर्म्मेषुवरो विदार्य्य प्राणान्निरस्यन्निव साधुमुक्तः। कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश वसुन्धरां शोणितदिग्धवाजः ॥ ५७ ॥ ततो वृषो वाणनिपातकोपितो महोरगो दण्डविघट्टितो यथा। तदाशुकारी व्यसृजच्छरोत्तमान् महाविषः सर्प इवोद्वमन् विषम् ॥ ५८ ॥ जनार्द्दनं द्वादशभिः पराभिनन्नवैर्न्नवत्या च शरैस्तथार्ज्जुनम्। शरेण घोरेण पुनश्च पाण्डवं विभिद्य कर्णो व्यनदज्जहास च ॥ ५९ ॥ स तस्य हर्षं ममृषे न पाण्डवो विभेद मर्म्माणि ततोऽस्य मर्म्मवित्। परःशतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रमस्तथा यथेन्द्रो वलमोजसाहनत् ॥ ६० ॥ ततः शराणां नवतीर्न्नवार्ज्जुनः ससर्ज्ज कर्णेऽन्तकदण्डसन्निभाः। शतैर्भृशाविद्धतनुः प्रविव्यथे तथा यथा वज्रविदारितोऽचलः ॥ ६१ ॥ मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलंकृतं चास्य वराङ्गभूषणम्। प्रकृत्तमुर्व्यां निपपात पत्रिभिर्द्धनञ्जयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ॥ ६२ ॥ महा-

घनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः कृतं तदस्योत्तमवर्म भास्वरम्। सुदीर्घ-
कालेन ततोऽस्य पाण्डवः क्षणेन बाणैर्बहुधा व्यशातयत् ॥ ६३ ॥
स तं विवर्माणमथोत्तमेषुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत्।
स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितो यथातुरः पित्तकफानिलज्वरैः ।६४॥
महाधनुर्मण्डलनिःसृतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च। ततश्च
कर्णं बहुभिः शरोत्तमैर्बिभेद मर्मस्वपि चार्जुनस्त्वरन् ॥ ६५ ॥
दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शिताग्रैः। बभौ
गिरिर्गैरिकधातुरक्तः क्षरन् प्रपातैरिव रक्तमम्भः ॥ ६६ ॥ ततो-
ऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नवैः सुवर्णपुङ्खैः सुदृढैरयस्मयैः। यमाग्नि-
दण्डप्रतिमैः स्तनान्तरे पराभिनत् क्रौञ्चमिवाद्रिमग्निजः ॥ ६७ ॥
ततः शरावापमपास्य सूतजो धनुश्च तच्छक्रशरासनोपमम्। ततश्च
तस्थौ च मुमोह चस्खले प्रशीर्णमुष्टिः सुभृशातुरस्तदा ॥ ६८ ॥
न चार्जुनस्तं व्यसनेतदैषिवान् विहन्तुमार्य्यः पुरुषव्रते स्थितः। तत-
स्तमिन्द्रावरजोऽपि सम्भ्रमादुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसि ॥ ६९ ॥
नैवाहितानां सततं विपश्चितः क्षणं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्बलीयसाम्।
विशेषतोऽरीन् व्यसनेषु पण्डितो निहत्य धर्मञ्च यशश्च विन्दति
॥ ७० ॥ तमेकवीरं तव चाहितं सदा त्वरस्व कर्णं सहसाभि-
मर्दितुम्। पुरा समर्थः समुपैति सूतजो जहि त्वमेनं नमुचिं
यथा हरिः ॥ ७१ ॥ तथास्तु कृष्णेत्यभिपूज्य सत्वरं जनार्दनं
कर्णमविध्यदर्जुनः। शरोत्तमैः सर्वकुरूत्तमस्त्वरन् यथा तथा
शम्बरमम्बराधिपः ॥ ७२ ॥ साश्वन्तु कर्णं सरथं किरीटी समा-
चिनोत् भारत वत्सदन्तैः। प्रच्छादयामास दिशश्च बाणैः सर्व-
प्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः ॥ ७३ ॥ स वत्सदन्तैः पृथुपीनवक्षाः समा-
चितः सोऽधिरथिर्विभाति। सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलिर्यथा-
चलश्चन्दनकाननायुतः ॥ ७४ ॥ शरैः शरीरे बहुभिः समर्पितो
विभाति कर्णः समरे विशाम्पते। महीरुहैराचितसानुकन्दरो

यथा गिरीन्द्रः स्फुटकर्णिकारवान् ॥ ७५ ॥ स बाणसङ्घान्
बहुशो व्यवासृजन् विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् । सलोहितो
रक्तगभस्तिमण्डलो दिवाकरोऽस्ताभिमुखो यथा तथा ॥ ७६ ॥
बाह्वन्तरादाधिरथेर्विमुक्तान् बाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् ।
व्यध्वंसयन्नर्जुनबाहुमुक्ताः शराः समासाद्य दिशः शिताग्राः ॥७७॥
ततः स कर्णः समवाप्य धैर्य्यं बाणान् विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् ।
विव्याध पार्थं दशभिः पृषत्कैः कृष्णञ्च षड्भिः कुपिताहिकल्पैः
॥ ७८ ॥ ततो महेन्द्राशनितुल्यनिस्वनं महाशरं सर्पविषानलो-
पमम् । अयस्मयं रौद्रमहास्त्रसम्मितं महाहवे क्षेप्तुमना धन-
ञ्जयः ॥ ७९ ॥ कालो ह्यदृश्यस्तथ विप्रशापं निदर्शयन् कर्णवधं
ब्रुवाणम् । भूमिश्चक्रं ग्रसतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् वधकाले-
ऽप्युपान्ते ॥ ८० ॥ ब्राह्मं महास्त्रं मनसि प्रनष्टं यद्भार्गवोऽस्मै
प्रददौ महात्मा । वामञ्चक्रं ग्रसते मेदिनी स्म प्राप्ते तस्मिन्
वधकाले नृवीर ॥८१॥ ततो रथो घूर्णितवान्नरेन्द्र शापात्तदा
ब्राह्मणसत्तमस्य । सवेदिकश्चैत्य इवातिमात्रं सुपुष्पितो भूमितले
निमग्नः ॥ ८२ ॥ घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्तेऽप्रति-
भाति चास्त्रे । छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे पार्थेन तस्मिन् विष-
साद कर्णः ॥ ८३ ॥ अमृष्यमाणो व्यसनानि तानि हस्तौ विधु-
न्वन् स विगर्हमाणः । धर्मप्रधानानभिपाति धर्म इत्यब्रुवन् धर्म-
विदः सदैव ॥ ८४ ॥ वयञ्च नित्यं प्रयताम धर्मं चर्त्तुं यथाशक्ति
यथाश्रुतञ्च । स चापि निहन्ति न पाति भक्तान्मन्ये न नित्यं
परिपाति धर्मः ॥ ८५ ॥ एवं ब्रुवन् प्रस्खलिताश्वसूतो विचाल्य-
मानोऽर्जुनबाणपातैः । मर्म्माभिघाताच्छिथिलः क्रियासु पुनः
पुनर्धर्म्ममगर्हदाजौ ॥ ८६ ॥ ततः शरैर्भीमतरैरविध्यात्त्रिभिराहवे ।
हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्यच्च सप्तभिः ॥ ८७ ॥ ततोऽर्जुनः
सप्तदश तिग्मवेगानजिह्मगान् । इन्द्राशनिसमान् घोरानसृजत्

पावकोपमान् ॥ ८८ ॥ निर्भिद्य तौ भीमवेगावपतन् पृथिवीतले । कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्या चेष्टामदर्शयत् ॥ ८९ ॥ बलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदीरयत् । ऐन्द्रं ततोऽर्जुनश्चापि तद्दृष्ट्वाभ्युपमन्त्रयत् ॥ ९० ॥ गाण्डीवं ज्याञ्च बाणांश्च सोऽनुमन्त्र्य परन्तपः । असृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ ९१ ॥ ततस्तेजोमया बाणा रथात् पार्थस्य निःसृताः । प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रथमन्तिकात् । तान् कर्णस्त्वग्रतो न्यस्तान्मोघांश्चक्रे महारथः ॥ ९२ ॥ ततोऽब्रवीद्वृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते । विसृजास्त्रं परं पार्थ राधेयो ग्रसते शरान् ॥ ९३ ॥ ततो ब्रह्मास्त्रमव्यग्रः संमन्त्र्य समयोजयत् । छादयित्वा दिशो बाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः ॥ ९४ ॥ ततः कर्णः शितैर्बाणैश्चिच्छेद ज्यां सुतेजनैः । द्वितीयाञ्च तृतीयाञ्च चतुर्थीं पञ्चमीं तथा ॥ ९५ ॥ षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीञ्च तथाष्टमीम् । नवमीं दशमीञ्चैव तथाचैकादशीं वृषः । ज्याशतं शतसन्धानः स कर्णो नावबुध्यते ॥९६॥ ततो ज्यामवधायान्यामनुमृज्य च पाण्डवः । शरैरवाकिरत् कर्णं दीप्तास्यैरुरगैरिव ॥ ९७ ॥ तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानञ्च संयुगे । नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि राधेयः प्राहनत् सव्यसाचिनः । चक्रेऽभ्यधिकमात्मानं स्ववीर्यं प्रतिदर्शयन् ॥ ९९ ॥ ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णास्त्रेणाभिपीड़ितम् । अभ्यस्येत्यब्रवीत् पार्थमातिष्ठास्त्रमनुत्तमम् ॥१००॥ ततोऽन्यमग्निसदृशं क्रुद्धः सर्पविषोपमम् । अश्मसारमयं दिव्यमनुमन्त्र्य धनञ्जयः ॥ १०१ ॥ रौद्रमस्त्रं समाधाय क्षेप्तुकामः किरीटवान् । ततोऽग्रसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ॥ १०२ ॥ ग्रस्तचक्रस्तु राधेयः कोपादश्रूण्यवर्त्तयत् । अर्जुनञ्चाब्रवीत् कर्णो मुहूर्त्तं क्षम पाण्डव ॥ १०३ ॥ सव्यं चक्रं महीग्रस्तं दृष्ट्वा दैवादिदं मम । पार्थ कापुरुषाचीर्णामभिसन्धिं विसर्जय ॥ १०४ ॥

प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्रह्मणादिकृताञ्जलौ । शरणागते याचमाने न्यस्तशस्त्रे तथैव च ॥ १०५ ॥ अबाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नायुधे तथा । न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि शूराः साधुव्रते स्थिताः ॥ १०६ ॥ त्वञ्च शूरतमो लोके साधुवृत्तश्च पाण्डव । अभिज्ञो युद्धधर्माणां तस्मात् क्षम मम क्षणम् ॥ १०७ ॥ यावच्चक्रमिदं भूमेरुद्धरामि धनञ्जय । न मां रथस्थो भूमिष्ठमसज्जं हन्तुमर्हसि ॥ १०८ ॥ न वासुदेवात्त्वत्तो वा पाण्डवेय बिभेम्यहम् । त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्द्धनः । स्मृत्वा धर्मोपदेशं त्वं मुहूर्त्तं क्षम पाण्डव ॥ १०९ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कर्णरथचक्रग्रासे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

सञ्जय उवाच । तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो राधेय दिष्ट्या स्मरसीह धर्मम् । प्रायेण नीचा व्यसने निमग्ना निन्दन्ति दैवं कुकृतं न तु स्वम् ॥ १ ॥ यद्द्रौपदीमेकवस्त्रां सभायामानाययेस्त्वञ्च सुयोधनश्च । दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च न ते कर्ण प्रत्यभात्तत्र धर्मः ॥ २२ ॥ यदा सभायां कौन्तेयमनक्षज्ञं युधिष्ठिरम् । अक्षज्ञः शकुनिर्ज्जैता क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ३ ॥ यद्भीमसेनं सर्पैश्च विषयुक्तैश्च भोजनैः । आचरत्त्वन्मते राजा क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ४ ॥ वनवासे व्यतीते च वर्षे कर्ण त्रयोदशे । न प्रयच्छसि यद्राज्यं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ५ ॥ यद्वारणावते पार्थान् सुप्तान् जतुगृहे तदा । आदीपयस्त्वं राधेय क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ६ ॥ यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थिताम् । सभायां प्राहसः कर्ण क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ७ ॥ यदा नारीपुरे कृष्णां कृष्यमाणामनागसम् । उपप्रेक्षसि राधेय क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ८ ॥ विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः ।

पतिमन्यं वृणीष्वेति वदंस्त्वं गजगामिनीम् । उपप्रेक्षितवांस्त्वं हि क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ९ ॥ राज्यलुब्धः पुनः कर्ण समाह्वयसि पाण्डवान् । गान्धारराजमाश्रित्य क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ १० ॥ यदाभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथाः । परिवार्य्य रणे बालं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ११ ॥ यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्वथा तालविशोषणेन । अद्येह धर्म्याणि विधत्स्व सूत तथापि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि ॥ १२ ॥ नलो ह्यक्षैर्निर्जितः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप वीर्य्यात् । प्राप्तास्तथा पाण्डवा बाहुवीर्य्यात् सर्वे समस्ताः परिवृत्तलोभाः ॥ १३ ॥ निहत्य शत्रून् समरे प्रवृद्धान् ससोमका राज्यमवाप्नुयुस्ते । तथा गता धार्त्तराष्ट्रा विनाशं धर्माभिगुप्तैः सततं नृसिंहैः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत । लज्जयावनतो भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान् ॥ १५ ॥ क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठो धनुरुद्यम्य भारत । योधयामास वै पार्थं महावेगपराक्रमः ॥ १६ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषर्षभम् । दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः । मन्युमभ्यविशद्घोरं स्मृत्वा तत्तु धनञ्जयः ॥ १८ ॥ तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः । प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ तत् समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम् । अभ्यवर्षत् पुनर्यत्नमकरोद्रथसज्जने ॥ २० ॥ ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभिः । अस्त्रमस्त्रेण संवार्य्य प्रजहार च पाण्डवः ॥ २१ ॥ ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः । मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत् प्रजज्वाल तेजसा ॥ २२ ॥ वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकम् । जीमूतैश्च दिशः सर्वाश्चक्रे तिमिरदुर्द्दिनाः ॥ २३ ॥ पाण्डवेयस्त्वसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्य्यवान् । अपोवाह तदभ्राणि राधेयस्य

प्रपश्यतः ॥ २४ ॥ ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
आदद्दे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ॥ २५ ॥ योज्यमाने
ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचाल पृथिवी राजन् सशैल-
वनकानना ॥ २६ ॥ ववौ सशर्करो वायुर्दिशश्च रजसा वृताः ।
हाहाकारश्च सञ्जज्ञे सुराणां दिवि भारत ॥ २७ ॥ तमिषुं
सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । विषादं परमं जग्मुः पाण्डवा
दीनचेतसः ॥ २८ ॥ स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शक्राशनिप्रख्य-
रुचिः शिताग्रः भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेश वल्मीकमिवो-
रगोत्तमः ॥ २९ ॥ स गाढ़विद्धः समरे महात्मा विघूर्णमानः
श्लथहस्तगाण्डिवः । चचाल वीभत्सुरमित्रमर्द्दनः क्षिते प्रकम्पे
च यथाचलोत्तमः ॥ ३० ॥ तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो रथाङ्ग-
मुर्वीगतमुज्जिहीर्षुः । रथादवप्लुत्य निगृह्य दोर्भ्यां शशाक दैवान्न
महाबलोऽपि ॥ ३१ ॥ ततः किरीटी प्रतिलभ्य संज्ञां जग्राह वाणं
यमदण्डकल्पम् । दीप्तोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा ततोऽब्रवी-
द्वासुदेवोऽपि पार्थम् । छिन्धस्य मूर्द्धानमरेः शरेण न यावदा-
रोहति वै रथं वृषः ॥ ३२ ॥ तथैव सम्पूज्य स तद्वचः प्रभोस्ततः
क्षुरं प्रज्वलितं प्रगृह्य । जघान कक्षाममलार्कवर्णां महारथो
रथचक्रे निमग्ने ॥ ३३ ॥ तं हस्तिकक्षाप्रवरञ्च केतुं सुवर्णमुक्ता-
मणिवज्रपृष्ठम् । ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पयत्नैः कृतं सुरूपं तपनीय-
चित्रम् ॥ ३४ ॥ ऊर्ज्जस्करं तव सैन्यस्य नित्यममित्रवित्रासनमीड्य-
रूपम् । विख्यातमादित्यसमस्य लोके सर्मालषं पावकभानुचन्द्रैः
॥ ३५ ॥ ततः क्षुरप्रेण सुसंशितेन सुवर्णपुङ्खेन हुताग्निवर्च्चसा ।
श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्ममाथ महारथस्याधिरथेः किरीटी ॥ ३६ ॥
यशश्च दर्पश्च तथा जयोऽपि प्रियाणि सर्वाणि च तेन केतुना ।
साकं कुरूणां हृदयानि चापतन् बभूव हाहेति च निस्वनो महान्
॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा कुरुप्रवीरेण निकृत्त-

माहवे। नाशंसिरे सूतपुत्रस्य सर्व्वे जयं तदा भारत ये त्वदीयाः
॥ ३८ ॥ अथ त्वरन् कर्णवधाय पार्थो महेन्द्रवज्रानलदण्डसन्नि-
भम्। आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गात् सहस्ररश्मेरिव रश्मि-
मुत्तमम् ॥ ३९ ॥ मर्म्मच्छिदं शोणितमांसदिग्धं वैश्वानरार्कप्रतिमं
महार्हम्। नराश्वनागासुहरं त्र्यरत्निं षड्वाजमञ्जोगतिमुग्र-
वेगम् ॥ ४० ॥ सहस्रनेत्राशनितुल्यतेजसं निशासु क्रव्यादमिवाति-
दुःसहम्। पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणभृतां विना-
शनम् ॥ ४१ ॥ जग्राह पार्थः स शरं प्रहृष्टो यो देवसङ्घैरपि
दुर्निवार्य्यः। संपूजितो यः सततं महात्मा देवासुरान् यो विज-
येन्महेषुः ॥ ४२ ॥ तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे चचाल सर्वं
सचराचरं जगत्। स्वस्ति जगत् स्यादृषयः प्रचक्रुशुस्तमुद्यतं प्रेक्ष्य
महाहवेषु ॥ ४३ ॥ ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि
व्ययोजयत्। युक्त्वा महास्त्रेण परेण चापं विकृष्य गाण्डीवमुवाच
सत्वरम् ॥ ४४ ॥ अयं महास्त्रप्रतिमोऽस्तु मे शरः शरीरहृच्चासु-
हरश्च दुर्हृदः। तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता मया यदीष्टं
सुहृदां तथा श्रुतम् ॥ ४५ ॥ अनेन सत्येन निहन्त्वयं शरः सुसं-
शितः कर्णमरिं ममार्च्चितः। इत्यूचिवांस्तं प्रमुमोच वाणं धनञ्जयः
कर्णवधाय घोरम् ॥ ४६ ॥ कृत्यामथर्व्वाङ्गिरसीमिवोग्रां दीप्ता-
मसह्यां युधि मृत्युनापि। ब्रुवन् किरीटीत्यतिसंप्रहृष्टो ह्ययं शरो
मे विजयावहोऽस्तु। जिघांसुरर्क्केन्दुसमप्रभावः कर्णं ममास्तो
नयतां यमाय ॥ ४७ ॥ तेनेषुवर्य्येण किरीटमाली प्रहृष्टरूपो
विजयावहेन। जिघांसुरर्क्केन्दुसमप्रभेण चक्रे विषक्तं रिपुमात-
तायी ॥ ४८ ॥ तथा विमुक्तो बलिनार्कतेजाः प्रज्वालयामास
दिशो नभश्च ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार वज्रेण वृत्रस्य
यथा महेन्द्रः। शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजंस्तदा महास्त्रप्रति-
मन्त्रितेन ॥ ५० ॥ पार्थो पराह्णे शिर उच्चकर्त्त वैकर्त्तनस्याथ

महेन्द्रसूनुः । तत् प्राञ्जलिकेन छिन्नमथास्य कायो निपपात
पश्चात् ॥ ५१ ॥ तदुद्यतादित्यसमानवर्च्चसं शरन्नभोमध्यगभास्क-
रोपमम् । वराङ्गमुर्व्यामपतच्चमूपतेर्दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः
॥ ५२ ॥ ततस्य देहं सततं सुखोचितं सुरूपमत्यर्थमुदारकर्म्मणः ।
परेण कृच्छ्रेण शिरः समत्यजद् गृहं महर्द्धीव सुसङ्गमीश्वरः ॥ ५३ ॥
शरैर्वितुन्नं व्यसु तत् सुवर्च्चसः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् ।
स्रवद्व्रणं गैरिकतोयविस्रवं गिरेर्यथा वज्रहतं शिरस्तथा ॥ ५४ ॥
देहात्तु कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्य्यं खं वितत्याविवेश ।
तदद्भुतं सर्वमनुष्ययोधाः पश्यन्ति राजन्निहते स्म कर्णे ॥ ५५ ॥
ततः शङ्खान् पाण्डवा दध्मुरुच्चैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ।
तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च हृष्टौ तदा दध्मतुराशु शङ्खौ ॥ ५६ ॥ तं
सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं प्रीता नादान् सह सैन्यैरकुर्वन् ।
तूर्य्याणि चाजघ्नुरतीव हृष्टा वासांसि चैवादुधुवुर्भुजांश्च । सं-
वर्द्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधाः पार्थं समाजग्मुरतीव हृष्टाः ॥ ५७ ॥
बलान्वितास्त्वपरे ह्यनृत्यन्नन्योऽन्यमाश्लिष्य नदन्त ऊचुः । दृष्ट्वा
तु कर्णं भुवि निष्टनन्तं कृतं तथा सायकेनातिभिन्नम् ॥ ५८ ॥
महानिलेनाद्रिमिवापविद्धं यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रशान्तम् । रराज
कर्णस्य शिरो निकृत्तमस्तङ्गते भास्करस्येव बिम्बम् ॥ ५९ ॥ प्रताप्य
सेनामामित्रीं दीप्तैः शरगभस्तिभिः । बलिनार्जुनकालेन नीतो-
ऽस्तं कर्णभास्करः ॥ ६० ॥ अस्तं गच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय
गच्छति । एवं जीवितमादाय कर्णस्येषुर्जगाम ह ॥ ६१ ॥ अप-
राह्णे पराह्णस्य सूतपुत्रस्य मारिष । छिन्नमञ्जलिकेनाजौ सोत्-
सेधमपतच्छिरः ॥ ६२ ॥ उपर्य्युपरि सैन्यानां तस्य शत्रोस्तद-
ञ्जसा । शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोऽपाहरद्द्रुतम् ॥ ६३ ॥
कर्णन्तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् । दृष्ट्वा
शयानं भुवि मद्रराजश्छिन्नध्वजेनापययौ रथेन ॥ ६४ ॥ हते

कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त भयार्दिता गाढविद्धाश्च संख्ये । अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम् ॥ ६५ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्मणः सहस्रनेत्रप्रतिमाननं शुभम् । सहस्ररश्मिर्दिनसङ्क्षये तथा तथापतत् कर्णशिरो वसुन्धराम् ॥ ६६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णवधे एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

सञ्जय उवाच । शल्यस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दे बलानि दृष्ट्वा मृदितानि बाणैः । ययौ परीतो भृशमन्युनाऽसौ रथेन संछिन्नपरिच्छदेन ॥ १ ॥ निपातितस्यन्दनवाजिनागं बलञ्च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रम् । दुर्य्योधनोऽश्रुपरिपूर्णनेत्रो मुहुर्मुहुर्न्यश्वसदार्त्तरूपः ॥ २ ॥ कर्णन्तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् । यदृच्छया सूर्य्यमिवावनिस्थं दिदृक्षवः संपरिवार्य्य तस्थुः ॥ ३ ॥ प्रहृष्टवित्रस्तविषण्णविस्मितास्तथापरे शोकपरायणाभवन् । परे त्वदीयाश्च परस्परं जना यथायथैषां प्रकृतिस्तथाभवन् ॥ ४ ॥ प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधा धनञ्जयेनाभिहता महौजसा । निशम्य कर्णं कुरवः प्रदुद्रुवुर्हतर्षभा गाव इवाकुलाकुलाः ॥ ५ ॥ भीमश्च भीमेन महास्वनेन नादं कृत्वा रोदसी कम्पयानः । आस्फोटयन् वल्गते नृत्यते च हते कर्णे त्रासयन् धार्त्तराष्ट्रान् ॥ ६ ॥ तथैव राजन् सोमकाः सृञ्जयाश्च शङ्खान् दध्मुः सस्वजुश्चापि सर्व्वे । परस्परं क्षत्रिया हृष्टरूपाः सूतात्मजे वै निहते तदानीम् ॥ ७ ॥ कृत्वा विमर्द्दं भृशमर्जुनेन कर्णो हतः केशरिणेव नागः । तीर्णा प्रतिज्ञा पुरुषर्षभेण वैरस्यान्तं गतवांश्चैव पार्थः ॥ ८ ॥ मद्राधिपश्चैव विमूढचेतास्तूर्णं रथेनापहृतध्वजेन । दुर्य्योधनस्यान्तिकमेत्य राजन् संभाष्य दुःखार्त्त उवाच वाक्यम् ॥ ९ ॥ विशीर्णनागाश्वरथप्रवीरं बलं त्वदीयं यमराष्ट्र-

कल्पम् । अन्योन्यमासाद्य हतैर्महद्भिर्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः
॥ १० ॥ नैतादृशं भारत युद्धमासीद्यथाद्य कर्णार्जुनयोर्बभूव ।
ग्रस्तौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णावन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ११ ॥
दैवन्तु यत्नात् स्ववशं प्रवृत्तं तत् पाण्डवान् पाति हिनस्ति चास्मान्।
तवार्थसिद्ध्यर्थकरास्तु सर्वे प्रसह्य वीरा निहता द्विषद्भिः ॥ १२ ॥
कुवेरवैवस्वतवासवानां तुल्यप्रभावाम्बुपतेश्च वीराः । वीर्य्येण
शौर्य्येण बलेन चैव तैस्तैश्च युक्ता विविधैर्गुणौघैः ॥ १३ ॥ अवध्य-
कल्पा निहता नरेन्द्रास्तवार्थकामा युधि पाण्डवेयैः । तन्मा शुचो
भारत दिष्टमेतत् पर्य्यायसिद्धिर्न सदास्ति सिद्धिः ॥ १४ ॥ एतद्वचो
मद्रपतेर्निशम्य स्वं चापनीतं मनसा निरीक्ष्य । दुर्य्योधनो दीन-
मना विसंज्ञः पुनः पुनर्न्यश्वसदार्त्तरूपः ॥ १५ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यवाक्ये द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्मिंस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दे दग्धस्य
रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । बभूव रूपं कुरुसृञ्जयानां बलस्य वाणो-
न्मथितस्य कीदृक् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो महाक्षयः ।
घोरो मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षयः ॥ २ ॥ यत्तत् कर्णे हते
पार्थः सिंहनादमथाकरोत् । तदा तव सुतान्राजन्नाविवेश मह-
द्भयम् ॥ ३ ॥ न सन्धातुमनीकानि न च वाथ पराक्रमे । आसी-
द्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥ वणिजो नावि
भिन्नायामगाधे ह्यप्लवा यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे
किरीटिना ॥ ५ ॥ सूतपुत्रे हते राजन् वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो नागाः सिंहैरिवार्द्दिताः ॥ ६ ॥ भग्नशृङ्गा
इव वृषा भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः । प्रत्युपायाम सायाह्ने निर्ज्जिताः

सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ विशस्त्रकवचाः सर्वे कान्दिशीका विचेतसः । अन्योऽन्यमवमर्द्दन्तो वीक्ष्यमाणा भयार्द्दिताः ॥ ९ ॥ मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः । अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मम्लुश्च सम्भ्रमात् ॥ १० ॥ हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्नाः पादाता प्राद्रवन् भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्यन्दनाः क्षुण्णाः सादिनश्च महारथैः । पदातिसङ्घाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भयार्द्दिताः ॥१२॥ व्यालतस्करसङ्कीर्णे सार्थहीना यथा वने । तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तदा नागाश्छिन्नहस्तास्तथा नराः । सर्वं पार्थमयं लोकं संपश्यन्तो भयातुराः ॥ १४ ॥ तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्द्दितान् । तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् योधांस्तव सहस्रशः । दुर्य्योधनोऽथ स्वं सूतं वाहेत्युक्तेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिर्व्यवस्थितः। जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान् प्रचोदय ॥ १६ ॥ जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां न संशयः। नोत्सहेत व्यतिक्रान्तं वेलामिव महोदधिः ॥ १७ ॥ अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम्। निहत्य शिष्टान् शत्रूंश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥ १८ ॥ तत् श्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्य्यसदृशं वचः। सूतो हेमपरिच्छन्नान् शनैरश्वानचोदयत् ॥ १९ ॥ रथाश्वगजहीनास्तु पादातास्तव मारिष। पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धायैव व्यवस्थिताः ॥ २० ॥ तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। बलेन चतुरङ्गेन संवृत्याजघ्नतुः शरैः ॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम्। पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत तदा भीमस्तैर्मृधे प्रत्युपस्थितैः। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ॥२३॥

स तान्रथस्थो भूमिष्ठान् धर्मापेक्षी वृकोदरः । योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्य्यसमाश्रितः ॥ २४ ॥ जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् । अवधीत्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २५ ॥ पदातिनोऽपि संरब्धास्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । भीममभ्यद्रवन् सङ्ख्ये पतङ्गा इव पावकम् ॥ २६ ॥ आसाद्य भीमसेनन्तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः । विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥ २७ ॥ श्येनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः । पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानामपोथयत् ॥ २८ ॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः । धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ॥ २९ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्य्यवान् ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः । जवेनाभ्यपतन् हृष्टा निघ्नन्तः सौबलं बलम् ॥ ३१ ॥ तस्याश्वांश्च गतानाजौ विनिहत्य शितैः शरैः । तमभ्यधावंस्त्वरितास्ततो युद्धमभूत्तदा ॥ ३२ ॥ धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपत् गाण्डिवं धनुः ॥ ३३ ॥ कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् । अर्जुनञ्चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ३४ ॥ विप्रहीणरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमार्च्छन् पदातयः ॥ ३५ ॥ हत्वा तान् पुरुषव्याघ्रः पाञ्चालानां महारथः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ३६ ॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्द्धरः श्रीमानमित्रगणसूदनः ॥ ३७ ॥ पारावतसवर्णाश्वं कोविदारमहाध्वजम् । धृष्टद्युम्नरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन्त भयाद्यमम् ॥ ३८ ॥ गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ । नचिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥ ३९ ॥ चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा त्वदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्खानथाधमन् ॥ ४० ॥ ते सर्व्वे तावकान् प्रेक्ष्य द्रुततोऽपि पराङ्मुखान् ।

अभ्यवर्त्तन्त संरब्धान् वृषान् जित्वा यथा वृषाः ॥ ४१ ॥ सेनाव-
शेषं तं दृष्ट्वा सैन्यस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध
बलवान्नृप ॥ ४२ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्य्यवान् ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः ॥ ४३ ॥ तत एनं
शरव्रातैः सहसा समवाकिरत् । रजसा चोद्धृतेनाथ न स्म किञ्चि-
दप्रदृश्यत ॥ ४४ ॥ अन्धकारीकृते लोके रजोभूते महीतले । दिशः
सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ४५ ॥ भज्यमानेषु
सैन्येषु कुरुराजे विशाम्पते । परानभिमुखांश्चैव सुतस्ते समुपा-
द्रवत् ॥ ४६ ॥ ततो दुर्य्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय
भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ॥ ४७ ॥ त एनमभिवर्त्तन्त सहिताः
समुपाद्रवन् । नानाशस्त्रसृजः सर्वे भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥
दुर्य्योधनस्त्वसंभ्रान्तस्तानरीन्निशितैः शरैः । तत्रावधीत्ततः क्रुद्धः
शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४९ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरु-
षम् । यदेकः सहितान् सर्वान् रणेऽयुद्धत पाण्डवान् ॥ ५० ॥
नातिदूरापयातन्तु कृतबुद्धिं पलायने । दुर्य्योधनः स्वकं सैन्य-
मपश्यच्छरविक्षतम् ॥ ५१ ॥ ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवा-
त्मजः । हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ न
तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च । यत्र यातान् न वो हन्युः
पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५३ ॥ अल्पञ्च बलमेतेषां कृष्णौ च
भृशविक्षतौ । यदि सर्वेऽवतिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ५४ ॥
विप्रयातांस्तु नो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य
वधिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे वधः ॥ ५५ ॥ सुखः सांग्रामिको मृत्युः
क्षत्रधर्मेण युध्यताम् । मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते
॥ ५६ ॥ शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः । यदा
शूरञ्च भीरुञ्च मारयत्यन्तको यमः । को तु मूढ़ो न युध्येत मादृशः
क्षत्रियव्रतः ॥ ५७ ॥ द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ ।

पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५८ ॥ न हि धर्मोऽस्ति पापीयान् चत्रियस्य पलायने । न युद्धधर्माच्छ्रेयोऽन्यः पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः । अचिरेण हता लोकं सर्वे योधाः समश्नुतः ॥५९॥

सञ्जय उवाच । एवं ब्रुवति ते पुत्रे सैनिका भृशविचताः । अनवेच्यैव तद्वाक्यं प्राद्रवन् सर्वतोमुखम ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु सैन्यं विनिवर्त्तमानं पुत्रेण ते मद्रपतिस्तदानीम् । सन्त्रस्तरूपः परिमूढ़चेता दुर्य्योधनं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १ ॥

शल्य उवाच । पश्येदमुग्रं नरवाजिनागैरायोधनं वीर हतैः सुपूर्णम् । महीधराभैः पतितैर्महागजैः सकृत् प्रभिन्नैः शरविद्धमर्मभिः ॥२॥ तैर्विह्वलद्भिश्च समन्ततो वै प्रध्वस्तवर्मायुधयोधसुखैः ॥ वज्रापविद्धैरिव चाचलेन्द्रैर्विभिन्नपाषाणमहाद्रुमौषधैः॥३॥ प्रविद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजैः सहेमजालैरुधिरौघसंप्लुतैः । शरावभिन्नैः पतितैश्च वाजिभिः श्वसद्भिरार्त्तैः चतजं वमद्भिः ॥४॥ दीनं स्तनद्भिः परिवृत्तनेत्रैर्महीं दशद्भिः कृपणं नदद्भिः । तथापविद्धैर्गजवाजियोधैर्बलापविद्धैरथवीरसङ्घैः ॥ ५ ॥ मन्दासुभिश्चैव गतासुभिश्च नराश्वनागैश्च रथैश्च मर्द्दितैः । मही महावैतरणीव दुर्दृशा गजैर्निकृत्तैर्यतहस्तगात्रैः ॥ ६ ॥ उह्यमानैः पतितैः पृथिव्यां विशीर्णदन्तैः चतजं वमद्भिः । स्फुरद्भिरार्त्तैः करुणं रणाजिरे नयोधवर्मायुधपादगामिभिः । प्रकीर्णतूणीरपताककेतुभिः सुवर्णजालावततैर्भृशाहतैः ॥ ७ ॥ मही बभौ द्योज्वलदैरिवावृता यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभिः । पदातिभिश्चाभिमुखैर्हतैः परैर्विशीर्णवर्मभिरणाम्बरायुधैः ॥ ८ ॥ शरप्रहाराभिहतैर्महाबले-

रवेक्ष्यमाणैः पतितैः सहस्रशः। प्रनष्टसंज्ञैः पुनरुच्छ्वसद्भिर्मही बभूवानुगतैरिवाग्निभिः ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां शरभिन्नगात्रैर्हतैः प्रवीरैः कुरुसृञ्जयानाम्। दिव्यश्रुतैर्भूरतिदीप्तिमद्भिर्नक्तं ग्रहैर्द्यौरमलैश्च दीप्तैः ॥ १० ॥ शराश्च कर्णार्जुनबाहुनुन्ना विदार्य्य नागाश्वमनुष्यदेहान्। प्राणान्निरस्याशु महीं व्यतीयुर्महोरगा वासमिवातिताम्राः ॥ ११ ॥ हतैर्मनुष्याश्वगजैश्च रुद्रैः शरावभिन्नैश्च रथैर्बभूव। धनञ्जयस्याधिरथेश्च मार्गणैर्गजैरगम्या वसुधातिदुर्गमा ॥१२॥ रथैर्वरेषून्मथितैः सयोधैः संस्यूतसूताश्ववरायुधध्वजैः। विशीर्णशस्त्रैर्विनिकृत्तकम्बरैर्निकृत्तचक्राक्षयुगत्रिवेणुभिः ॥ १३ ॥ विमुक्तचक्रैर्विहतैरुपस्करैः कृतानुकर्षैर्विनिषङ्गबन्धनैः। प्रभग्ननीडैर्मणिहेममण्डितैः स्तृता मही द्यौरिव शारदैर्घनैः ॥ १४ ॥ विकृष्यमाणैर्जवनैस्तुरङ्गमैर्हतेश्वरै राजरथैः सुकल्पितैः। मनुष्यमातङ्गरथाश्वराशिभिर्द्रुतं व्रजन्तो बहुधा विचूर्णिताः ॥ १५ ॥ सहेमपट्टाः परिघाः परश्वधाः शिताश्च शूला मुषलानि पट्टिशाः। पेतुश्च खड्गा विमला विकोषा गजाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः ॥ १६ ॥ चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि शराश्च कार्त्तस्वरचित्रपुङ्खाः। ऋष्टयश्च पीता विमला विकोषाः प्रासाः सखड्गाः कनकावभासाः ॥ १७ ॥ छत्राणि वालव्यजनानि शङ्खा भुजाश्च पुष्पोत्तमहेमभूषिताः। कुथाः पताका रथवेष्टनानि किरीटमाला मुकुटाश्च शुभ्राः ॥ १८ ॥ प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः। आपीड़केयूरवराङ्गदानि ग्रैवेयनिष्काश्च सुवर्णसूत्राः ॥ १९ ॥ मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता रत्नानि चोच्चावचमङ्गलानि। गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि शिरांसि चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ २० ॥ देहांश्च भोगांश्च परिच्छदांश्च त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि चापि। स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य चाप्याशु लोकान् यशसा गतास्ते ॥ २१ ॥ निवर्त्त दुर्य्योधन यान्तु सैनिका

व्रजस्व राजन् शिविराय मानद । दिवाकरो ह्येष विलम्बते प्रभो
पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणम् ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो
दुर्य्योधनं शोकपरीतचेताः । हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणमार्त्तं
विसंज्ञं भृशमश्रुनेत्रम् ॥ २३ ॥ तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्व्वे
समाश्वास्य मुहुः प्रयान्ति । निरीक्षमाणा मुहुरर्ज्जुनस्य ध्वजं
महान्तं यशसा ज्वलन्तम् ॥ २४ ॥ नराश्वमातङ्गशरीरजेन रक्तेन
सिक्तां च तथैव भूमिम् । रक्ताम्बरस्रक्तपनीययोगान्नारीं
प्रकाशामिव सर्व्वगम्याम् ॥ २५ ॥ प्रच्छन्नरूपा रुधिरेण राज-
रौद्रे मुहूर्त्तेऽतिविराजमाने । नैवावतस्थुः कुरवः समीक्ष्य प्रव्रा-
जिता देवलोकाय सर्व्वे ॥ २६ ॥ वधेन कर्णस्य च दुःखितास्ते हा
कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः । द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राजन्
दिवाकरं रक्तमवेक्षमाणाः ॥ २७ ॥ गाण्डीवमुक्तैश्च सुवर्णपुङ्खैः
शिलाशितैः शोणितदिग्धवाजैः । शरैश्चिताङ्गो भुवि भाति कर्णो
हतोऽपि सन् सूर्य्य इवांशुमाली ॥ २८ ॥ कर्णस्य देहं रुधिरा-
वसिक्तं भक्तानुकम्पी भगवान् विवस्वान् । स्पृष्ट्वांशुभिर्लोहित-
रक्तरूपः सिस्नासुरभ्येति परं समुद्रम् ॥ २९ ॥ इतीव सञ्चिन्त्य
सुरर्षिसङ्घाः संप्रस्थिता यान्ति यथानिकेतम् । सञ्चिन्तयित्वा
जनता विसस्रुर्यथासुखं खञ्च महीतलञ्च ॥ ३० ॥ तदद्भुतं प्राण-
भृतां भयङ्करं निशम्य युद्धं कुरुवीरमुख्याः । धनञ्जयस्याधि-
रथेश्च विस्मिताः प्रशंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ॥ ३१ ॥ शरैः
संकृत्तवर्म्माणं वीरं विशसने हतम् । गतासुमपि राधेयं न लक्ष्मीः
प्रतिमुञ्चति ॥ ३२ ॥ निष्टप्तहेमवपुषं ज्वलनार्कसमप्रभम् । जीवन्त-
मिव शूरञ्च सर्व्वभूतानि मेनिरे ॥ ३३ ॥ हतस्यापि महाराज
सूतपुत्रस्य संयुगे । वित्रेसुः सर्व्वतो योधाः सिंहस्येवेतरे मृगाः
॥ ३४ ॥ हतोऽपि पुरुषव्याघ्रो व्याहरन्निव दृश्यते । नाभवद्विकृतं
किञ्चित् मृतस्यापि महात्मनः ॥ ३५ ॥ चारुवेशधरं राजन् चारु-

मौलिशिरोवरम् । तन्मुखं सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ॥ ३६ ॥
नानाभरणवान् राजंस्तप्तजाम्बुनदाङ्गदः । हतो वैकर्त्तनः शेते पाद-
पोऽङ्कुरवानिव ॥ ३७ ॥ कनकोत्तमसङ्काशो ज्वलन्निव विभावसुः ।
स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणा ॥ ३८ ॥ यथा हि
ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शाम्यति । कर्णाग्निः शमितस्तद्वत्
पार्थमेघेन संयुगे ॥ ३९ ॥ प्रदत्त्य च यशो दीप्तं सुयुद्धेनात्मनो
भुवि । विसृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश । सपुत्रः पुरुष-
व्याघ्रः संशान्तः पार्थतेजसा ॥ ४० ॥ प्रताप्य पाण्डवान् राजन् पाञ्चा-
लान् स्वतेजसा । वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीम् ॥ ४१ ॥
श्रीमानिव सहस्रांशुर्जगत् सर्वं प्रताप्य च । हतो वैकर्त्तनः कर्णः
सपुत्रः सहवाहनः ॥ ४२ ॥ अर्थिनां पक्षिसङ्घस्य कल्पवृक्षो
निपातितः । ददानीत्येव योऽवोचन्न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः ॥ ४३ ॥
सद्भिः सदा सत्पुरुषः स हतो द्वैरथे वृषः । यस्य ब्राह्मणसात्
सर्वं वित्तमासीन्महात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि
जीवितम् ॥ ४४ ॥ सदा नृणां प्रियो दाता प्रियदानोऽप्रियं गतः ।
स पार्थास्त्रविनिर्दग्धो गतः परमिकां गतिम् ॥ ४५ ॥ यमाश्रित्या-
करोद्वैरं सुतस्ते स गतो दिवम् । आदाय तव पुत्राणां जयाशां
शर्म वर्म च ॥ ४६ ॥ हते कर्णे सरितो न प्रसस्रुर्जगाम चास्तं
कलुषो दिवाकरः । ग्रहश्च तिर्य्यग्ज्वलितार्कवर्णः सोमस्य पुत्रो-
ऽभ्युदियाय तिर्य्यक् ॥ ४७ ॥ नभः पफालाथ चचाल चोर्व्वी ववुश्च
वाताः परुषा सुघोराः । दिशः सधूमाश्च भृशं प्रजज्वलुर्महा-
र्णवाश्चुक्षुभिरे च सस्वनाः ॥ ४८ ॥ सकाननाश्चाद्रिचया विदद्रिरे
प्रविव्यथुर्भूतगणाश्च मारिष । बृहस्पती रोहिणीं संप्रपीड्य बभूव
चन्द्रार्कसमानवर्णः ॥ ४९ ॥ हतेऽपि कर्णे विदिशोऽपि जज्वलु-
स्तमोवृता द्यौर्विचचाल भूमिः । पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा
निशाचराश्चाप्यभवन् प्रहृष्टाः ॥ ५० ॥ शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा

क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदान्तरीक्षे दिवि चैव राजन्
बभूव हाहेति जनस्य निःखनः ॥ ५१ ॥ स देवगन्धर्व्वमनुष्यपूजितं
निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽर्जुनः । रराज पार्थः परमेण तेजसा
वृत्रं निहत्येव सहस्रलोचनः ॥ ५२ ॥ ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना
शरन्नभोमध्यगभास्करत्विषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिमेन्दु-
शङ्खस्फटिकावभासिना ॥ ५३ ॥ महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुभौ
महेन्द्रवीर्य्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुमैरलंकृता-
वप्रतिमेन रंहसा ॥ ५४ ॥ नरोत्तमौ पाण्डवकेशिमर्द्दिनौ तदा-
हिताबग्निदिवाकरोपमौ । रणाजिरे वीतभयौ विचेरतुः समान-
यानाविव विष्णुवासवौ ॥ ५५ ॥ ततो धनुर्ज्यातलपातनिःखनैः
प्रसह्य कृत्वा च रिपुं हतप्रभम् । संसादयित्वैव कुरून् शरौघैः
कपिध्वजः पक्षिवरध्वजश्च ॥ ५६ ॥ हृष्टौ ततस्तावमितप्रभावौ
मनांस्यरीणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावततौ महास्वनौ हिमा-
वदातौ परिगृह्य पाणिभिः । चुचुम्बतुः शङ्खवरौ नृणांवरौ वरा-
ननाभ्यां युगपच्च दध्मतुः ॥ ५७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य
चोभयोः । पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च दिवञ्च समपूरयत् ॥ ५८ ॥
वित्रस्ताश्चाभवन् सर्व्वे कुरवो राजसत्तम । शङ्खशब्देन शूरस्य
माधवस्यार्जुनस्य च ॥ ५९ ॥ तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि
शैलान् सरितो दिशश्च । वित्रासयन्तौ तव पुत्रसेनां युधिष्ठिरं
नन्दयतां वरिष्ठौ ॥ ६० ॥ ततः प्रयाताः कुरवो जवेन श्रुत्वैव
शङ्खस्वनमीर्य्यमाणम् । विहाय मद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्य्योधनं
भारत भारतानाम् ॥ ६१ ॥ महाहवे तं बहुशोभमानं धनञ्जयं
भूतगणाः समेताः । तदानुमोदन्त जनार्द्दनञ्च प्रभाकरावभ्युदितौ
यथैव ॥ ६२ ॥ समाचितौ कर्णशरैः परन्तपावुभौ व्यभातां समरे-
ऽच्युतार्जुनौ । तमो विहत्याभ्युदितौ यथामलौ शशाङ्कसूर्य्याविव
रश्मिमालिनौ ॥ ६३ ॥ विहाय तान् बाणगणानथागतौ सुहृ-

हतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमीश्वरौ सदस्य-निन्द्राविव वासवाच्युतौ ॥ ६४ ॥ तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारणैर्मह-र्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि । जयाभिवृद्ध्या परयाभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाहवे तदा ॥ ६५ ॥ यथोऽभिरूपं प्रतिगृह्य तानथ प्रशस्यमानावतुलैश्च कर्मभिः । ननन्दतुस्तौ ससुहृद्गणौ तदा बलिं नियम्येव सुरेशकेशवौ ॥ ६६ ॥

इति कर्णपर्वणि शिविरप्रवेशे चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

सञ्जय उवाच । हते वैकर्त्तने कर्णे कुरवो भयपीड़िताः । वीक्षमाणा दिशः सर्वाः पलायन्ते स्म सर्वतः ॥ १ ॥ वीरं तु निहतं श्रुत्वा शत्रुभिः परमाहवे । सर्वे दिशोऽन्वकीर्य्यन्त तावका भयमोहिताः ॥ २ ॥ ततोऽवहारं चक्रुस्ते राजन् योधाः सम-न्ततः । वार्य्यमाणा भयोद्विग्नास्तव पुत्रेण भारत ॥ ३ ॥ तेषान्तु मतमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्यानुमते नृप ॥ ४ ॥ योधैर्महारथैः सार्द्धं वृतो भारत तावकैः । हता-वशेषैस्त्वरितः शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ५ ॥ गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः । हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ६ ॥ कृपः शारद्वतो राजन् नागानीकेन संवृतः । महता मेघकल्पेन शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ७ ॥ अश्वत्थामा ततः शूरो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ८ ॥ संशप्तकावशेषेण बलेन महता वृतः । सुशर्म्मापि ययौ राजन् वीक्षमाणो भयातुरान् ॥ ९ ॥ दुर्य्योधनस्तु नृपतिर्हतसर्वस्व आतुरः । ययौ शोकसमाविष्टश्चिन्तयन् विमना बहु ॥ १० ॥ छिन्न-ध्वजेन शल्यस्तु रथेन रथिनाम्वरः । प्रययौ शिविरायैव वीक्ष-माणो दिशो दश ॥ ११ ॥ ततोऽपरे सुबहवो भारतानां महा-

रथाः । प्राद्रवन्त भयत्रस्ता ह्रियाविष्टा विचेतसः ॥ १२ ॥ अश्रु-
कण्ठा भयोद्विग्ना वेपमाना भयातुराः । कुरव प्रद्रुताः सर्वे दृष्ट्वा
कर्णं निपातितम् ॥ १३ ॥ प्रसंसन्तोऽर्जुनं केचित् केचित् कर्णं
महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥
तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तत्र पुमान्
कश्चिद्योद्धुं यो मन आदधे ॥ १५ ॥ हते कर्णे महाराज निराशाः
कुरवोऽभवन् । जीवितेष्वथ राज्येषु दारेषु च धनेषु च ॥ १६ ॥
तान् समानीय पुत्रस्ते यत्नेन महता प्रभो । निवेशाय मनो दध्रे
दुःखशोकसमन्वितः ॥ १७ ॥ तस्याज्ञां शिरसा तेऽपि प्रतिगृह्य
विशाम्पते । विवर्णवदना दीना न्यवर्त्तन्त महारथाः ॥ १८ ॥

इति कर्णपर्व्वणि कौरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

सञ्जय उवाच । तथा निपातिते कर्णे तव सैन्ये च विद्रुते ।
आश्लिष्य पार्थं दाशार्हो हर्षाद्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतो वज्रभृता
वृत्रस्त्वया कर्णो निपातितः । वधं वै वृत्रकर्णाभ्यां कथयिष्यन्ति
मानवाः ॥ २ ॥ वज्रेण निहतो वृत्रः संयुगे भूरितेजसा । त्वया
तु निहतः कर्णो धनुषा निशितैः शरैः ॥ ३ ॥ तमिमं विक्रमं
लोके प्रथितन्ते यशस्करम् । निवेदय त्वं कौन्तेय धर्मराजाय
भारत ॥ ४ ॥ वधं कर्णस्य संग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् । निवेद्य
धर्मराजाय त्वमानृण्यं गमिष्यसि ॥ ५ ॥ वर्त्तमाने तु युद्धे वै तव
कर्णस्य चोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्मनन्दनः ॥ ६ ॥
भृशं गाढ़विद्धत्वान्न शक्तः स्थातुमाहवे । ततः स्वशिविरं यातः
स राजा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गव ।
पर्य्यावर्त्तयदव्यग्रो रथं रथवरस्य तम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वार्जुनं कृष्णः
सैनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः

॥ ९ ॥ धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरम् । युयुधानञ्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ यावदावेद्यतां राज्ञे हतः कर्णोऽर्जुनेन वै । तावद्भवद्भिर्यत्तैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ॥ ११ ॥ स तैः शूरैरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनम् । पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ शयानं राजशार्दूलं काञ्चने शयनोत्तमे । अगृह्णीताञ्च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ॥ १३ ॥ तयोः प्रहर्षमालोक्य प्रहारांश्चातिमानुषान् । राधेयं निहतं मत्वा समुत्तस्थौ युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ समुत्थाय महाबाहुः पुनः पुनररिन्दमः । वासुदेवार्जुनौ प्रेम्णा पुनश्च परिषस्वजे । वासुदेवञ्च वार्ष्णेयं पप्रच्छ कुरुनन्दनः ॥ १५ ॥ ततोऽस्मै तद्यथावृत्तं वासुदेवः प्रियम्वदः । कथयामास कर्णस्य निधनं यदुनन्दनः ॥ १६ ॥ ईषदुत्स्मयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हतामित्रं कृताञ्जलिरथाच्युतः ॥ १७ ॥ दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च पाण्डवश्च वृकोदरः । त्वञ्चापि कुशली राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मुक्ता वीरक्षयादस्मात् संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ १८ ॥ क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्य्याणि पाण्डव । हतो वैकर्त्तनः सूतपुत्रो महाबलः । दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र दिष्ट्या वर्द्धसि पाण्डव ॥ १९ ॥ यस्तु द्यूतजितां कृष्णां प्राहसत् पुरुषाधमः । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिबति शोणितम् ॥ २० ॥ शेतेऽसौ शरपूर्णाङ्गः शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव । तं पश्य पुरुषव्याघ्रं विभिन्नं बहुधा शरैः ॥ २१ ॥ हतामित्रामिमामुर्वीमनुशाधि महाभुज । यत्तो भूत्वा सहास्माभिर्भुङ्क्ष्व भोगांश्च पुष्कलान् ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः । युधिष्ठिरस्तु दाशार्हं प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् । दिष्ट्या दिष्ट्येति राजेन्द्र वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २३ ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन । त्वया सारथिना पार्थो यत् कुर्य्यादद्यमानुषम् ॥ २४ ॥

प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठः साङ्गदं दक्षिणं भुजम् । उवाच धर्म्मभृत् पार्थ उभौ तौ केशवार्जुनौ ॥ २५ ॥ नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे । धर्म्मसंरक्षणे युक्तौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ २६ ॥ असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम । कथामेतां महाभागो दिव्यामकथयत् प्रभुः ॥ २७ ॥ तव कृष्ण प्रभावेन पाण्डवोऽयं धनञ्जयः । जिगायाभिमुखः शत्रून् चासीद्विमुखः क्वचित् ॥ २८ ॥ जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं न त्वस्माकं पराजयः । यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा धर्म्मराजस्तु तं रथं हेम-भूषितम् । दन्तवर्णैर्हयैर्युक्तं कालवालैर्मनोजवैः ॥ ३० ॥ आस्थाय पुरुषव्याघ्रः स्वबलेनाभिसंवृतः । कृष्णार्जुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्त्र्य ततः प्रियम् । आगतो बहुवृत्तान्तं द्रष्टुमायोधनं तदा ॥ ३१ ॥ आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ । ददर्श स रणे कर्णं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ३२ ॥ यथा कदम्बकुसुमं केसरैः सर्व्वतो वृतम् । चितं शरशतैः कर्णं धर्म्मराजो ददर्श सः ॥ ३३ ॥ गन्ध-तैलावसिक्ताभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः । दीपिकाभिः कृतोद्द्योतं पश्यति वै वृषं तदा ॥ ३४ ॥ गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः सर्व्वतः शकली-कृतम् । सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ सञ्जातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैव पुनः पुनः । प्रशशंस नरव्याघ्रावुभौ माधवफाल्गुनौ ॥ ३६ ॥ अद्य राजास्मि गोविन्द पृथिव्यां भ्रातृभिः सह । त्वया नाथेन वीरेण विदुषा परिपालितः ॥ ३७ ॥ हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनम् । निराशोऽद्य दुरात्मा स धार्त्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ३८ ॥ जीविताच्चैव राज्याच्च हते कर्णे महारथे । त्वत्प्रसादाद्वयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ॥ ३९ ॥ दिष्ट्या जयसि गोविन्द दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः । दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ॥ ४० ॥ त्रयोदश समास्तीर्णा जागरेण सदुःखिताः । स्वपस्यामोऽद्य सुखं रात्रौ त्वत्प्रसादान्महाभुज ॥४१॥

एवं स बहुशो राजन् प्रशशंस जनार्दनम्। अर्जुनञ्चापि राजेन्द्र धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ४२॥

सञ्जय उवाच। दृष्ट्वा च कर्णं निहतं पार्थसायकैः। पुनर्जातमिवात्मानं मेने कुरुकुलोद्वहः॥ ४३॥ समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। हर्षयन्ति स्म राजानो हर्षयुक्ता महारथाः॥ ४४॥ नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः। सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः॥ ४५॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः। पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने॥ ४६॥ ते वर्द्धयित्वा नृपतिं पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम्। जितकाशिनो लब्धलक्ष्या युद्धशौण्डाः प्रहारिणः॥ ४७॥ स्तुवन्तस्तवयुक्ताभिर्वाग्भिः कृष्णौ परन्तपौ। जग्मुः स्वशिबिरायैव मुदायुक्ता महारथाः॥ ४८॥ एवमेष क्षयो वृत्तः सुमहांल्लोमहर्षणः। तव दुर्मन्त्रिते राजंस्त्वं किमनुशोचसि॥ ४९॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वैतदप्रियं राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः। पपात भूमौ निश्चेष्टः कौरव्यः परमासनात्॥ ५०॥ तथा सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी। शुशोच बहुलालापैः कर्णस्य निधनं युधि॥ ५१॥ तं प्रत्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सञ्जयस्तथा। पर्य्याश्वासयताञ्चैव तावुभावेव भूमिपम्॥ ५२॥ तथैवोत्थापयामासुर्गान्धारीं कुरुयोषितः॥ ५३॥ स दैवं परमं मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिव। परां पीड़ां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः॥ ५४॥ चिन्ताशोकपरीतात्मा न जज्ञे मोहपीड़ितः। ताभ्यामाश्वासितो राजा तूष्णीमासीद्विचेतनः॥ ५५॥ इदं महायुद्धमखं महात्मनोर्धनञ्जयस्याधिरथेश्च यः पठेत्। स सम्यगिष्टस्य मखस्य यत् फलं तदाप्नुयात् संश्रवणाच्च भारत॥ ५६॥ मखो हि विष्णुर्भगवान् सनातनो वदन्ति तं चाग्न्यनिलेन्दुभानवः। अतोऽनुसूयुः शृणुयात् पठेत्तु यः स सर्वलोकानुचरः सुखी

भवेत् ॥ ५७ ॥ तां सर्वदा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुण्यां
वरसंहितामिमाम् । धनेन धान्येन यशसा च मानुषाणि नन्दन्ति ते
नात्र विचारणास्ति ॥ ५८ ॥ अतोऽनुसूयुः शृणुयात् सदा तु वै
नरः स सर्वाणि सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भूर्भगवान्
भवश्च तुष्यन्ति ते तस्य नरोत्तमस्य ॥ ५९ ॥ वेदावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह
दृष्टा रणे बलं क्षत्रियाणां जयो युधि । धनज्येष्ठ्यापि भवन्ति
वैश्याः शूद्रारोग्यं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ ६० ॥ तथैव विष्णुर्भगवान्
सनातनः स चात्र देवः परिकीर्त्त्यते यतः । ततः स कामाल्लँभते
सुखी नरो महामुनेस्तस्य वचोऽर्च्चितं यथा ॥ ६१ ॥ कपिलानां
सवत्सानां वर्षमेकं निरन्तरम् । यो दद्यात् सुकृतं तद्धि श्रवणात्
कर्णपर्व्वणः ॥ ६२ ॥

इति कर्णपर्व्वणि युधिष्ठिरहर्षे षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

समाप्तञ्च कर्णपर्व्व ॥

MAHABHARATAM

KARNA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAPA CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम्।

कर्णपर्व्व।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"भवत्पादारविन्दमापन्ना वयं किमवसीदथ"

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८११।

श्रीमहाभारतम्।

शल्यपर्व ।

अथ शल्यवधपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच। एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना। अल्पावशिष्टाः कुरव किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥ उदीर्यमाणञ्च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः। पाण्डवैः प्राप्तकालञ्च किम्प्रापद्यत कौरवः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम। न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कर्णे हते राजन् धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः। भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ॥ ४ ॥ हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः। कृच्छ्रात् स्वशिबिरं प्रायाद्धतशेषैर्नृपैः सह ॥ ५ ॥ स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः। राजभिर्नालभच्छर्म्म सूतपुत्रवधं स्मरन् ॥ ६ ॥ स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिवः। संग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ७ ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गवः। रणाय निर्ययौ राजन् हतशेषैर्नृपैः सह ॥ ८ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः। अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९ ॥

ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे। हतसैन्योऽथ मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ १० ॥ ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात्। अपसृत्य ह्रदं घोरं विवेश रिपुजाद्भयात् ॥ ११ ॥ तथापराह्णे तस्याह्नः परिवार्य्य महारथैः। ह्रदादाहूय वेगेन भीमसेनेन पातितः ॥ १२ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः। संरब्धान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ॥ १३ ॥ ततः पूर्वाह्णसमये शिविरादेत्य सञ्जयः। प्रविवेश पुरं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ प्रविश्य च पुरं सूतो भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः। वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५ ॥ रुरोद स नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः। अहो बत विनिष्टाः स्मो निधनेन महात्मनः ॥ १६ ॥ अहो सुबलवान् कालो गतिश्च विषमा तथा। शक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्रावध्यन्त पाण्डवैः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः स सञ्जयम्। क्लेशेन महता युक्तं सर्वतो राजसत्तम। प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम् ॥ १८ ॥ आकुमारं नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः। आर्त्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ १९ ॥ धावतश्चाप्यपश्याम तत्र स्त्रीपुरुषांस्तथा। नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकेन भृशपीड़ितम् ॥ २० ॥ तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम्। ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात् परिवारितम्। स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठं गान्धार्य्या विदुरेण च तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ॥ २२ ॥ तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति। रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २३ ॥ नातिहृष्टमनाः सूतो बाष्पसन्दिग्धया गिरा। सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २४ ॥ मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा। उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढ़विक्रमः ॥ २५ ॥ संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह।

म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ २६ ॥ प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ॥ २७ ॥ राजानो राजपुत्राश्च सर्वशो निहता नृप । दुर्य्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ॥ २८ ॥ भग्नसक्थो महाराज शेते पांशुषु रूषितः । धृष्टद्युम्नो हतो राजन् शिखण्डी चापराजितः ॥ २९ ॥ उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रकाः । पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निसूदिताः ॥ ३० ॥ तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनो महाबलः ॥ ३१ ॥ नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिसूदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ॥ ३२ ॥ किञ्चिच्छेषञ्च शिबिरं तावकानां कृतं प्रभो । पाण्डवानां कुरूणाञ्च समासाद्य परस्परम् ॥ ३३ ॥ प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत् कालेन मोहितम् । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्त्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ॥ ३४ ॥ ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः । कृपश्च कृतवर्म्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३५ ॥ तवाप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम । अक्षौहिणीणां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ॥ ३६ ॥ एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं जगद्वै भरतर्षभ । दुर्य्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरञ्च भारत ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः । निपपात महाराज राजव्यसनकर्षितः ॥ ३९ ॥ गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषितः । पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचः स्मृताः ॥ ४० ॥ निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् । प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं पटे यथा ॥ ४१ ॥ कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः । शनैरलभत प्राणान् पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ ४२ ॥ लब्ध्वा तु स नृपः

संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः । उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ विद्वन् क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ । ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह । तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ॥ ४५ ॥ शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि । स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपतिः ॥ ४६ ॥ तूष्णीन्दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्षितः । निश्वसन् जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशाम्पते ॥ ४७ ॥ सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् । तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४९ ॥ गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी । तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ । विसर्ज्जयामास शनैर्वेपमानः पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ निश्चक्रमुस्ततः सर्वास्ताः स्त्रियो भरतर्षभ । सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५२ ॥ ततो नरपतिं तन्तु लब्धसंज्ञं परन्तप । अवैक्षत् सञ्जयो दीनो रोदमानं भृशातुरम् ॥ ५३ ॥ प्राञ्जलिर्निश्वसन्तञ्च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः । समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ॥ ५४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ॥ १ ॥ सधममिव निश्वस्य करौ धून्वन् पुनः पुनः । विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान्रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ३ ॥ वज्रसारमयं
नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्य्यते न
सहस्रधा ॥ ४ ॥ चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीड़ाश्च सञ्जय ।
अद्य श्रुत्वा हतान् पुत्रान् भृशं मे दीर्य्यते मनः ॥ ५ ॥ अन्धत्वाद्यदि
तेषान्तु न मे रूपनिदर्शनम् । पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु
धारिता ॥ ६ ॥ बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थांश्च तानहम् ।
मध्यप्राप्तांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदानघ ॥ ७ ॥ तानद्य निहतान्
श्रुत्वा हतैश्वर्य्यान् हतौजसः । न लभे वै क्वचिच्छान्तिं पुत्राधि-
भिरभिप्लुतः ॥ ८ ॥ एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य साम्प्रतम् ।
त्वया हीनो महाबाहो कान्नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९ ॥ कथं त्वं
पृथिवीपालांस्त्यक्त्वा तात समागतान् । क्षिति विनिहतो भूमौ
प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १० ॥ गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां
तथा । अन्धं वृद्धञ्च मां वीर विहाय क्वाभिगच्छसि ॥ ११ ॥ सा
कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः
पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ १२ ॥ को नु मामुत्थितं काले तात
तातेति वक्ष्यति । महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ १३ ॥
परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः । अनुशाधीति कौरव्य
तत् साधु पदमेव च ॥ १४ ॥ ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव
पुत्रक । भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ १५ ॥
भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः । भूरिश्रवाः शलश्चैव
सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः ॥ १६ ॥ अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च
महाबलः । बृहद्बलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७ ॥
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह । सुदक्षिणश्च काम्बोज-
स्त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा ॥ १८ ॥ भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ
गौतमः । श्रुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चैव वीर्य्यवान् ॥ १९ ॥ जल-

अन्योऽप्यार्ष्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः। अलम्बुषो महाबाहुः
सुबाहुश्च महारथः॥ २०॥ एते चान्ये च बहवो राजानो राज-
सत्तम। मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा महारणे॥ २१॥ तेषां
मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः। योधयिष्याम्यहं पार्थान्
पाञ्चालांश्चैव सर्वशः॥ २२॥ चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च
संयुगे। सात्यकिं कुन्तिभोजञ्च राक्षसञ्च घटोत्कचम्॥ २३॥
एकोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे। समरे पाण्डवेयानां
संक्रुद्धोऽप्यभिधावताम्॥ २४॥ किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च
पाण्डवैः। अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः। योत्स्यन्ते
सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे॥ २५॥ कर्णस्त्वेको मया
सार्द्धं निहनिष्यति पाण्डवान्। ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति
मम शासने॥ २६॥ यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः।
न स सन्नह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः॥ २७॥ तस्याहं वदतः
सूत बहुशो मम सन्निधौ। शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्
पाण्डवान्मृधे॥ २८॥ तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः।
व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः॥ २९॥ भीष्मश्च निहतो
यत्र लोकनाथ प्रतापवान्। शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव
जम्बुकम्॥ ३०॥ द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः।
निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः॥ ३१॥ भूरिश्रवा
हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे। बाह्लीकश्च महाराजः किमन्यद्भाग-
धेयतः॥ ३२॥ भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः। जयद्रथश्च
निहतः किमन्यद्भागधेयतः॥ ३३॥ सुदक्षिणो हतो यत्र जल-
सन्धश्च पौरवः। श्रुतायुश्चायुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः॥ ३४॥
महाबलस्तथा पाण्ड्यः सर्वशस्त्रभृतांवरः। निहतः पाण्डवैः
सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः॥ ३५॥ बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च
महाबलः। उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम्॥ ३६॥

आवन्त्यौ निहतौ यत्र त्रैगर्त्तश्च नराधिपः । संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३७ ॥ अलम्बुषस्तथा राजा राक्षसश्चाप्यलायुधः । आर्ष्यशृङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८ ॥ नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्म्मदाः । म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९ ॥ शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः । निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४० ॥ यत्र शूरा महात्मानः सर्व्वशस्त्रास्त्रपारगाः । बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ४१ ॥ नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय । निहताः समरे सर्व्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४२ ॥ पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः । वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४३ ॥ भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः । यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ४४ ॥ अहं वियुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय । कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ४५ ॥ नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो । सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसंक्षये ॥ ४६ ॥ न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाय गमनादृते । इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय ॥ ४७ ॥ दुर्य्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि । दुःशासनो विशस्तश्च विकर्णश्च महाबलः ॥ ४८ ॥ कथं हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽहं शब्दमुत्तमम् । एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ४९ ॥ असकृद्वदतस्तस्य दुर्य्योधनवधञ्च तम् । दुःखशोकाभिसन्तप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स शोकसन्तप्तः पार्थिवो हतबान्धवः । मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५१ ॥ विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥ ५२ ॥ शोकेन महताविष्टः सन्तप्तो भरतर्षभ । पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्य्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रञ्च पातितम्। सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः॥ ५४॥ यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः। अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवा॥ ५५॥ रणमूर्द्धि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना। एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम्॥ ५६॥ एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान्। सराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना॥ ५७॥ पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना। दुर्य्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति॥ ५८॥ केचिन्न सम्यक् पश्यन्ति मूढ़ाः सम्यगवेक्ष्य च। तदिदं मम मूढ़स्य तथा भूतं वचस्तु तत्॥ ५९॥ यदब्रवीत् स धर्मात्मा विदुरः सर्वधर्मवित्। तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमीरितम्॥ ६०॥ दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा। अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुन॥ ६१॥ को वै मुखमनीकानामासीत् कर्णे निपातिते। अर्जुनं वासुदेवञ्च को वा प्रत्युद्ययौ रथी॥ ६२॥ केऽरक्षन् दक्षिणञ्चक्रं मद्रराजस्य संयुगे। वामञ्चा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः॥ ६३॥ कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महावलः। निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय॥ ६४॥ ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भारतानां महाक्षयम्। यथा च निहतः सङ्ख्ये पुत्रो दुर्य्योधनो मम॥ ६५॥ पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः। धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः॥ ६६॥ पाण्डवाश्च यथा युक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि। कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः॥ ६७॥ यद्यथा यादृशञ्चैव युद्धं वृत्तमभूत्ततः। अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय॥ ६८॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो जनक्षयः।
कुरूणां पाण्डवानाञ्च समासाद्य परस्परम् ॥ १ ॥ निहते सूत-
पुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना। विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चास-
कृत् ॥ २ ॥ घोरे मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षये। यत्तत् कर्णे
हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत्। तदा तव सुतान्राजन् प्राविशत्
सुमहद्भयम् ॥ ३ ॥ न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥ वणिजो नावि
भिन्नायामगाधे विप्लवा इव। अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे
किरीटिना ॥ ५ ॥ सूतपुत्रे हते राजन् वित्रस्ताः शरविक्षताः।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ६ ॥ भग्नशृङ्गा
इव वृषाः शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः। प्रत्युपायाम सायाह्ने निर्जिताः
सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः।
सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ विध्वस्तकवचाः
सर्वे कान्दिशीका विचेतसः। अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा
भयार्दिताः ॥ ९ ॥ मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः।
अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मम्लुश्च भारत ॥ १० ॥ हयानन्ये रथा-
नन्ये गजानन्ये महारथाः। आरुह्य जवसम्पन्नान् पादातान्प्रजहु-
र्भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्यन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः।
पदातिसङ्घाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भृशं हताः ॥ १२ ॥ व्यालतस्कर-
सङ्कीर्णे सार्थहीना यथा वने। तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे
तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथापरे।
सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः ॥ १४ ॥ तान् प्रेक्ष्य
द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान्। दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहा
कृत्वेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम्।
जघने वर्त्तमानं मां तूर्णमश्वान् प्रचोदय ॥ १६ ॥ समरे युध्य-
मानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः। नोत्सहेदप्यतिक्रान्तुं वेलामिव

महार्णवः ॥ १७ ॥ अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम्।
निहत्य शिष्टान् शत्रूंश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा
कुरुराजस्य शूरार्य्यसदृशं वचः। सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्छनैरश्वा-
नचोदयत् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथहीनाश्च पादाताश्चैव मारिष।
पञ्चविंशति साहस्राः प्राद्रवञ्छनकैरिव ॥ २० ॥ तान् भीमसेनः
संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। बलेन चतुरङ्गेन परिक्षिप्याहनच्छरैः
॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम्। पार्थपार्ष-
तयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत रणे भीमस्तै-
र्मृधे पर्य्युपस्थितैः। सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत
॥ २३ ॥ न तान्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः। योधयामास
कौन्तेयो भुजवीर्य्यं समाश्रितः ॥ २४ ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं
कालान्तकयमोपमाम्। जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम्।
न्यवधीत्तावकान् सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २५ ॥ पदातयो-
ऽतिसंरब्धास्त्यक्तजीवितवान्धवाः। भीममभ्यद्रवन् सङ्ख्ये पतङ्गा
ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥ आसाद्य भीमसेनं ते संरब्धा युद्धदुर्मदाः।
विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥ २७ ॥ श्येनवद्व्यचरद्
भीमः खड्गेन गदया तथा। पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकाना-
मपोथयत् ॥ २८ ॥ हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ॥ २९ ॥ धनञ्जयो रथा-
नीकमन्वपद्यत वीर्य्यवान्। माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महा-
रथः। जवेनाभ्यपतन् हृष्टा हन्तुकामा महाबलाः ॥३०॥ तस्याश्व-
वरान् सुबहूंस्ते निहत्य शितैः शरैः। तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र
युद्धमभून्महत् ॥ ३१ ॥ ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ३२ ॥ कृष्णसारथि-
मायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम्। अर्जुनञ्चापि योद्धारं त्वदीया
प्राद्रवन् भयात् ॥ ३३ ॥ विप्रहीनरथाश्चाश्च शरैश्च परिवारिताः।

पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्च्छन् पदातयः ॥ ३४ ॥ हत्वा तत्-पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथः । भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ महाधनुर्द्धरः श्रीमानमित्रगणमर्द्दनः । पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशाः ॥ ३६ ॥ पारावतसवर्णाश्वं कोविदारवरध्वजम् । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीया प्राद्रवन् भयात् ॥ ३७ ॥ गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ । नचिरात् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥ ३८ ॥ चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा त्वदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्खानथाधमन् ॥ ३९ ॥ ते सर्वांस्तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् । अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषान् जित्वा वृषा इव ॥ ४० ॥ सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवान्नृप । तत एनं शरै राजन् सहसा समवाकिरत् ॥ ४१ ॥ रजसा चोद्गतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ॥ ४२ ॥ अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले । दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ४३ ॥ भज्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशाम्पतिः । परेषामात्मनश्चैव समन्तात् समुपाद्रवत् ॥ ४४ ॥ ततो दुर्य्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा बलिः ॥ ४५ ॥ त एनमभिगर्ज्जन्तं सहिताः समुपाद्रवन् । नानाशस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४६ ॥ दुर्य्योधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्तानरीन् व्यधमच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ॥ ४७ ॥ यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरतिवर्त्तितुम् । नातिदूरापयातन्तं कृतबुद्धिं पलायने ॥ ४८ ॥ दुर्य्योधनः स्वकं सैन्यमपश्यद्भृशविक्षतम् । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः । हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च । यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५० ॥ स्वल्पञ्चापि बलं तेषां कृष्णौ च

भ्रमविद्रुतौ। यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ॥ ५१ ॥ विप्रयातांस्तु वो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान्। अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ॥ ५२ ॥ सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतः। ततो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ५३ ॥ शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तो वै समागताः। द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ। पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५४ ॥ न च कर्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् ॥ ५५ ॥ न युद्धधर्माच्छ्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः। सुचिरेणार्जितांल्लोकान् सद्यो योधः समश्नुते ॥ ५६ ॥ तस्य तद्वचनं राज्ञः पूजयित्वा महारथाः। पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान् प्रति। पराजयममृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ॥ ५७ ॥ तत प्रववृते युद्धं पुनरेव सुदारुणम्। तावकानां परेषाञ्च देवासुररणोपमम् ॥ ५८ ॥ युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान्। अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ५९ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि कौरवपलायने

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। पतितान्रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम्। रणे विनिहतान् दृष्ट्वा नागान् पत्तींश्च मारिष ॥ १ ॥ आयोधनञ्चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसन्निभम्। अप्रख्यातिं गतानान्तु राज्ञां शतसहस्रशः ॥ २ ॥ विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि। भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३ ॥ ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत। बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ ४ ॥ अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे। कृपाविष्टः कृपो राजन् वयःशीलसमन्वितः ॥ ५ ॥ अब्रवीत् तत्र तेजस्वी

मोऽभिसृत्य जनाधिपम् । दुर्य्योधनं मन्युवशादचनं वचनक्षमः ॥६॥
दुर्य्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत । श्रुत्वा कुरु महाराज
यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥ न युद्धधर्म्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र
विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ८ ॥ पुत्रो
भ्राता पिता चैव स्वस्रीयो मातुलस्तथा । सम्बन्धिबान्धवाश्चैव
योध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ९ ॥ वधे चैव परो धर्मस्तथाधर्मः
पलायने । तस्माद्घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ १० ॥
तत्र त्वां प्रति वक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीष्मे च द्रोणे
च कर्णे चैव महारथे ॥ ११ ॥ जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु
चानघ । लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्य्युपास्महे ॥ १२ ॥ येषु
भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्म्महि । ते सन्त्यज्य तनूर्य्याताः
शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ १३ ॥ वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भि-
र्महारथैः । कृपणं वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान् बहून् ॥ १४ ॥
सर्व्वैरपि च जीवद्भिर्बीभत्सुर्न पराजितः । कृष्णनेत्रो महाबाहु-
र्देवैरपि दुरासदः ॥ १५ ॥ इन्द्रकार्म्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रि-
तम् । वानरं केतुमासाद्य सञ्चचाल महाचमूः ॥ १६ ॥ सिंह-
नादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च । गाण्डीवस्य च निर्घोषात्
संह्रृष्यन्ति मनांसि नः ॥ १७ ॥ चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती
नयनप्रभाम् । अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ १८ ॥
जाम्बूनदविचित्रञ्च धूयमानं महद्धनुः । दृश्यते दिक्षु सर्व्वासु विद्यु-
दभ्रघनेष्विव ॥ १९ ॥ श्वेताश्च वेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः ।
पिबन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः ॥ २० ॥ उह्यमानाश्च
कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्ज्जुनं
रणे ॥ २१ ॥ तावकं तद्बलं राजन्नर्ज्जुनोऽस्त्रविदाम्वरः । गहनं
शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोत्थितः ॥ २२ ॥ गाहमानमनीकानि
महेन्द्रसदृशप्रभम् । धनञ्जयमपश्याम चतुर्द्दंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २३ ॥

विक्षोभयन्तं सेनान्ते त्रासयन्तञ्च पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम
नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४ ॥ त्रासयन्तं तथा योधान् धनुर्घोषेण
पाण्डवम् । भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणानिव ॥ २५ ॥ सर्व-
लोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् । आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोक-
मध्ये व्यराजताम् ॥ २६ ॥ अद्य सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत ।
संग्रामस्यातिघोरस्य वध्यतांचाभितो युधि ॥ २७ ॥ वायुनेव विधू-
तानि तवानीकानि सर्वशः । शरदम्भोदजालानि व्यशीर्य्यन्त सम-
न्ततः ॥ २८ ॥ तां नावमिव पर्य्यस्तां वातभ्रान्तां महार्णवे । तव
सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २९ ॥ क नु ते सूत-
पुत्रोऽभूत् क नु द्रोणः सहानुगः । अहं क च क चात्मा ते
हार्दिक्यश्च तथा क नु । दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः
क नु ॥ ३० ॥ बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् । सम्बन्धिन-
स्तथा भ्रातृन् सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ३१ ॥ सर्वान् विक्रम्य मिषतो
लोकञ्चाक्रम्य मूर्द्धनि । जयद्रथो हतो राजा किन्नुशेषमुपास्महे
॥ ३२ ॥ को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च
निर्घोषो वीर्य्याणि हरते हि नः ॥ ३४ ॥ नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः
सेनेयं हतनायका । नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलताङ्गता ॥३५॥
ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः
कक्षेऽग्निरिव संज्वलन् ॥ ३६ ॥ सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य
चोभयोः । दारयेत गिरीन् सर्वान् शोषयेत च सागरान् ॥ ३७ ॥
उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशाम्पते । कृतञ्च सकलं तेन
भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३८ ॥ प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डव-
रक्षितम् । दुरासदं तथा गुप्तं दृढ़ं गाण्डीवधन्वना ॥ ३९ ॥
युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु । अकारणकृतान्येव
तेषां वः फलमागतम् ॥ ४० ॥ आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः

सर्व्वे आहृतः । स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥
एष दुर्य्योधनात्मानमात्मा सर्व्वस्य भाजनम् । भिन्ने हि भाजने
तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ४२ ॥ हीयमानेन वै सन्धिः पर्य्ये-
ष्टव्यः समेन च । विग्रहो वर्द्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४३ ॥
ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनस्व बलशक्तितः । तदत्र पाण्डवैः सार्द्धं
सन्धिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४४ ॥ न जानीते हि यः श्रेयः श्रेय-
स्त्रैवामन्यते । स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ॥४५॥
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्यान्न तु
मौढ्येन राजन् गन्तुं पराभवम् ॥ ४६ ॥ वैचित्रवीर्य्यवचनात्
कृपाशीलो युधिष्ठिरः । विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन
च ॥ ४७ ॥ यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानपराजितम् । अर्जुनं
भीमसेनञ्च सर्व्वं कुर्य्युरसंशयम् ॥ ४८ ॥ नातिक्रमिष्यते कृष्णो
वचनं कौरवस्य ह । धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः
॥ ४९ ॥ एतत् क्षेममहं मन्ये तव पार्थैर्न विग्रहम् । न त्वां
ब्रवीमि कार्पण्यात् न प्राणपरिरक्षणात् । पथ्यं राजन् ब्रवीमि
त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ५० ॥ इति वृद्धो विलप्यैतत् कृपः
शारद्वतो वचः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥५१॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि कृपाचार्य्यवाक्ये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना ।
निश्वस्य दीर्घमुष्णञ्च तूष्णीमासीद्विशाम्पते ॥ १ ॥ ततो मुहूर्त्तं
स ध्यात्वा धार्त्तराष्ट्रो महामनाः । कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच
परन्तपः ॥ २ ॥ यत् किञ्चित् सुहृदा वाच्यं तत् सर्व्वं श्रावितो
ह्यहम् । कृतञ्च भवता सर्व्वं प्राणान् सन्त्यज्य युध्यता ॥ ३ ॥ गाह-

मानमनीकानि युध्यमानं महारथैः। पाण्डवैरतितेजोभिर्लोक-क्षयमनुदृष्टवान् ॥ ४ ॥ सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रावितो-ऽहम्। न मां प्रीणाति तत् सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५ ॥ हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम्। उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥ ६ ॥ राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु विश्वसेत्। अक्षद्यूतेन नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाबलः। स कथं मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ॥ ७ ॥ तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः। विप्रलब्धो हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारि-तम्। स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ॥ ८ ॥ विललाप हि यत् कृष्णा सभामध्ये समेयुषी। न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्य-हरणं तथा ॥ ९ ॥ एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योऽन्यप्रतिसंहतौ। पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत् प्रभो ॥ १० ॥ स्वस्रीयञ्च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः। कृतागसो वयन्तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥ ११ ॥ अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः। स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः। मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः। प्रतिज्ञातञ्च तेनोग्रं स भज्येत न संनमेत् ॥ १३ ॥ उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ। कृतवैरा-वुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह। तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्य्यातां द्विजोत्तम ॥ १५ ॥ दुःशासनेन यत् कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला। परिक्लिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १६ ॥ तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः। न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते पर-न्तपाः ॥ १७ ॥ यदा च द्रौपदी कृष्णा मद्विनाशाय दुःखिता। उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्त्तॄणामर्थसिद्धये। स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातनम् ॥ १८ ॥ निक्षिप्य मानं दर्पञ्च वासुदेवसहो-दरा। कृष्णायाः प्रैष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ १९ ॥ इति

खर्दं समुन्नद्धं न निर्व्वाति कथञ्चन ॥ २० ॥ अभिमन्योर्विनाशेन
सन्धेयः स कथं मया ॥ २१ ॥ कथञ्च नाम भुक्त्वेमां पृथिवीं
सागराम्बराम् । पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमकण्टकम् ॥२२॥
उपर्य्युपरि वै राज्ञां ज्वलित्वा भास्करो यथा । युधिष्ठिरं कथं
पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ २३ ॥ कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्
दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् । कृपणं वर्त्तयिष्यामि कृपणैः सह जीवि-
काम् ॥ २४ ॥ नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया ।
न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन ॥ २५ ॥ सुनीतमनु-
पश्यामि सुयुद्धेन परन्तप । नायं क्लीवयितुं कालः संयोद्धुं काल
एव नः ॥ २६ ॥ इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणा । प्राप्ताः
कामाः श्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्द्ध्नि च स्थितम् ॥ २७ ॥ भृत्या मे
सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः । नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्ड-
वान् वक्तुमीदृशम् ॥ २८ ॥ जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनु-
पालितम् । भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया ।
पितॄणां गतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥ २९ ॥ न ध्रुवं सुख-
मस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः । इह कीर्त्तिर्विधातव्या सा च
युद्धेन नान्यथा ॥ ३० ॥ गृहे यत् क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हि-
तम् । अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३१ ॥ अरण्ये
यो विमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः । क्रतूनाहृत्य महतो महि-
मानं स गच्छति ॥ ३२ ॥ कृपणं विलपन्नार्त्तो जरयाभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा तु
विविधान् भोगान् प्राप्तानां परमां गतिम् । अपीदानीं सुयुद्धेन
गच्छेयं शक्रलोकताम् ॥ ३४ ॥ शूराणामार्य्यवृत्तीनां संग्रामेष्वनि-
वर्त्तिनाम् । धीमतां सत्यसन्धानां सर्व्वेषां क्रतुयाजिनाम् । शस्त्रा-
वभृथपूतानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ॥ ३५ ॥ मुदा नूनं प्रपश्यन्ति
युद्धे ह्यप्सरसाङ्गणाः । पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान् सुर-

संयति । अप्सरोभिः परिवृतान् मोदमानांस्त्रिपिष्टपे ॥ ३६ ॥ पश्यानममरैर्वीतं शूरैश्चाप्यनिवर्त्तिभिः । अपि तैः सङ्गतं मार्गं वयमप्यारुहेमहि ॥३७॥ पितामहेन वृद्धेन तथाचार्य्येण धीमता । जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ३८ ॥ घटमाना मदर्थेऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः । शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ३९ ॥ उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः । त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसद्मस्वधिष्ठिताः ॥ ४० ॥ तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गमो हि सुखं भवेत् । सम्पतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भिरिह सद्गतिम् ॥ ४१ ॥ ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् । ऋणं तत् प्रतिमुञ्चानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४२ ॥ पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितामहान् । जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ कीदृशं तद्भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः । सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४४ ॥ सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम् । सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४५ ॥ एवं दुर्य्योधनेनोक्ताः सर्वे सम्पूज्य तद्वचः । साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः सम्बभाषिरे ॥ ४६ ॥ पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४७ ॥ ततो वाहान् समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ४८ ॥ आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे । अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम् । तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्य्यवर्त्तन्त ते ततः ॥ ४९ ॥ पर्य्यवस्थाप्य चात्मानमन्योऽन्येन पुनस्तदा । सर्वे राजन् न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५० ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । अथ हैमवते प्रस्थे स्थिता युद्धाभिनन्दिनः । सर्व एव महाराज योधास्तत्र समागताः ॥ १ ॥ शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः । अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥२॥ सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्य्यवान् । जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ॥ ३ ॥ रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः । नालभन् शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन् सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ । कृतयत्ना रणे राजन् सम्पूज्य विधिवत्तदा ॥ ५ ॥ कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि । येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम् । सर्वयुद्धविभागज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७ ॥ स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियम्वदम् । व्याकोषपद्मपत्राक्षं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८ ॥ स्थाणोर्वृषस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वनैः । पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसम् ॥ ९ ॥ जवे बले च सदृशमरुणानुजवातयोः । आदित्यस्यार्च्चिषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥१०॥ कान्तिरूपमुखैश्वर्य्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसा समम् । काञ्चनोत्पलसङ्घातैः सदृशं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ ११ ॥ सुवृत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं स्वङ्गुलीनखम् । स्मृत्वा स्मृत्वैव तु गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्मितम् ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् । जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ १३ ॥ दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेद तत्त्वतः । साङ्गांश्च चतुरो वेदान् सम्यगाख्यानपञ्चमान् ॥ १४ ॥ आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः । अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥१५॥ तमप्रतिमकर्म्माणं रूपेणासदृशं भुवि । पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ॥१६॥ तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् । यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ॥ १७ ॥ गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः । भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ १८ ॥

द्रौणिरुवाच । अयं कुलेन वीर्य्येण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ १९ ॥ भागिनेया-
न्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः । महासेनो महाबाहुर्महा-
सेन इवापरः ॥ २० ॥ एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम ।
शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥ २१ ॥ तथोक्ते
द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः । परिवार्य्य स्थिताः शल्यं जय-
शब्दांश्च चक्रिरे । युद्धाय च मतिञ्चक्रुरावेशञ्च परं ययुः ॥ २२ ॥
ततो दुर्य्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् । उवाच प्राञ्जलि-
र्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे ॥ २३ ॥ अयं सः कालः संप्राप्तो मित्राणां
मित्रवत्सल । यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ॥ २४ ॥
स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे । रणञ्च याते भवति
पाण्डवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरु-
द्यमाः ॥ २५ ॥

शल्य उवाच । यत्तु मां मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत् ।
त्वत् प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । सैनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम् ।
सोऽस्मान् पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ २७ ॥ अभि-
षिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः । जहि शत्रून् रणे वीर
महेन्द्रो दानवानिव ॥ २८ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रताप-
वान् । दुर्य्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्य्यो-
धन महाबाहो शृणु वाक्यविदाम्वर । यावेतौ मन्यसे कृष्णौ

रथस्थौ रथिनान्वरौ । न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्य्ये कथ-ञ्चन ॥ २ ॥ उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् । योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ३ ॥ विजेष्ये च रणे पार्थान् सोमकांश्च समागतान् । अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ॥ ४ ॥ तञ्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे । इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्य्योधन न संशयः ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततो राजा मद्रा-धिपतिमञ्जसा । अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भारतसत्तम । विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशाम्पते ॥ ६ ॥ अभिषिक्ते ततस्तस्मिन् सिंहनादो महानभूत् । तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ॥ ७ ॥ हृष्टाश्चासंस्ततो योधा मद्रकाश्च महारथाः । तुष्टुवुश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ८ ॥ जय राजंश्चिरंजीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुबलं प्राप्य धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः । निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः ॥ ९ ॥ त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् । मर्त्त्यधर्म्माण इह तु किमु सोमक-सृञ्जयाः ॥ १० ॥ एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली । हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ ११ ॥

शल्य उवाच । अद्य चाहं रणे सर्वान् पाञ्चालान् सह पाण्डवैः । निहनिष्यामि वा राजन् स्वर्गं यास्यामि वा हतः ॥१२॥ अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् । अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः ॥ १३ ॥ पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ १४ ॥ विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महाबलम् । लाघवञ्चास्त्रवीर्य्यञ्च भुजयोश्च बलं युधि ॥ १५ ॥ अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः । यादृशं मे बलं बाह्वोः सम्पदस्त्रेषु या च मे ॥ १६ ॥ अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः ॥ १७ ॥ अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्राव-

यिष्ये समन्ततः। द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्त्रश्च संयुगे।
विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियार्थं तव कौरव॥ १८॥

सञ्जय उवाच। अभिषिक्ते तदा शल्ये तव सैन्येषु मानद।
न कर्णव्यसनं केचित् मेनिरे भरतर्षभ॥ १९॥ हृष्टाः सुमनस-
श्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः। मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्रराज-
वशंगतान्॥ २०॥ प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ। तां
रात्रिं सुखिनी सुप्ता स्वस्थचित्ता च साभवत्॥ २१॥ सैन्यस्य
तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः। वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्व-
क्षत्रस्य शृण्वतः॥ २२॥ मद्रराजः कृतः शल्यो धार्त्तराष्ट्रेण
माधव। सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः॥ २३॥ एतज्-
ज्ञात्वा यथा भूतं कुरु माधव यत् क्षमम्। भवान्नेता च गोप्ता
च विधत्स्व यदनन्तरम्॥ २४॥ तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो
जनाधिपम्। आर्त्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत॥ २५॥
वीर्य्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः। कृती च चित्रयोधी
च संयुक्तो लाघवेन च॥ २६॥ यादृग्भीष्मो यथा द्रोणो यादृक्
कर्णश्च संयुगे। तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम॥ २७॥
युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्निव भारत। योद्धारं नाधिगच्छामि
तुल्यरूपं जनाधिप॥ २८॥ शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्त्वतस्य च
भारत। धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे॥ २९॥ मद्र-
राजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः। विचरिष्यत्यभीः काले कालः
क्रुद्धः प्रजास्विव॥ ३०॥ तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम्॥ ३१॥ सदेवलोके कृत्स्ने-
ऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान् भवेत्। मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्
कुरुनन्दन॥ ३२॥ अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव।
तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम्॥ ३३॥ अजेयश्चाप्यसौ
वीरो धार्त्तराष्ट्रेण सत्कृतः। तवैव विजयो नूनं हते मद्रेश्वरे

युधि । तस्मिन् हते हतं सर्वं धार्त्तराष्ट्रस्य बलं महत् ॥ ३४ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतम् । प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराजं महारथम् ॥ ३५ ॥ जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा । न चैवात्र दया कार्य्या मातुलोऽयं ममेति वै । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३६ ॥ भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् । मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ३७ ॥ यच्च ते तपसो वीर्य्यं यच्च क्षात्रबलं तव । तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ३८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा । जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ३९ ॥ केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः । विसृज्य सर्वान् भ्रातॄंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् । सुष्वाप रजनीं तान्तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ४० ॥ ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा । कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशान्तदा ॥४१॥ गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् । बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । सूतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्यसैनापत्याभिषेके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतीतायां रजन्यान्तु राजा दुर्य्योधनस्तदा । अब्रवीत्तावकान् सर्वान् सन्नह्यन्तां महारथाः ॥ १ ॥ राज्ञस्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः । अयोजयन्रथांस्तूर्णं पर्य्यधावंस्तथापरे ॥ २ ॥ अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः । रथांश्चास्तरणोपेतांश्चक्रुरश्वे सहस्रशः ॥ ३ ॥ वादित्राणाञ्च निनदः प्रादुरासीद्विशाम्पते । योधनार्थं हि सैन्यानां योधानाञ्चाप्युदीर्य्यताम् ॥ ४ ॥ ततो बलानि सर्वाणि समाविष्टानि

भारत। सन्नद्धान्येव दद्दृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ५ ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः। प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः। कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ॥ ७ ॥ अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा। न न एकेन योद्धव्यं कथञ्चिदपि पाण्डवैः ॥ ८ ॥ यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत्। स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चोपपातकैः। अन्योऽन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९ ॥ एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तव महारथाः। मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ॥ १०॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य सैन्यं महारणे। अभ्ययुः कौरवान्राजन् योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ ११ ॥ तद्बलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनम्। समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुञ्जरम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। द्रोणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य मया श्रुतम्। पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३ ॥ कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय। भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच। क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्वसङ्क्षयम्। शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५ ॥ आशा बलवती राजन् पुत्राणान्तेऽभवत्तदा। हते द्रोणे च भीष्मे च सूतपुत्रे च पातिते। शल्यः पार्थान्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥ १६ ॥ तमाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत। मद्रराजञ्च समरे समाश्रित्य महारथम्। नाथवन्तं तदात्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १७ ॥ यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे। तदा राजन् धार्त्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयम् ॥ १८ ॥ तान् समाश्वास्य तु तदा मद्रराजः प्रतापवान्। व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान्।

विस्फारयन् कार्मुकं चित्रं वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २० ॥ रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्वं महारथः । तस्य सीतौ महाराज रथस्थाशोभयद्रथम् ॥ २१ ॥ स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्षणः । तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणान्ते भयप्रणुत् ॥ २२ ॥ प्रयाणे मद्रराजोऽभू-न्मुखं व्यूहस्य दंशितः । मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्ज्जयैः ॥ २३ ॥ सव्येऽभूत् कृतवर्म्मा च त्रिगर्त्तैः परिवारितः । गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च जवनैः सह ॥ २४ ॥ अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत् काम्बोजैः परिवारितः । दुर्य्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः ॥ २५ ॥ हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः । प्रययौ सर्व्व-सैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६ ॥ पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमरिन्दिताः । त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः । शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ॥ २९ ॥ हार्द्दि-क्यन्तु महेष्वासमर्ज्जुनः शत्रुपूगहा । संशप्तकगणांश्चैव वेगितोऽभि-प्रदुद्रुवे ॥ ३० ॥ गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः । अभ्य-वर्त्तन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ॥ ३१ ॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकञ्च महारथम् । ससैन्यं सहसेनौ तु उपतस्थतुराहवे ॥ ३२ ॥ तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान्रणे । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे । कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेयेषु संयुगे ॥३४॥ सुसंरब्धेषु पार्थेषु परा-क्रान्तेषु सञ्जय । मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच । यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः । यावच्चासीद्बलं शिष्टं संग्रामे तन्निबोध मे ॥ ३६ ॥ एकादश सह-स्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि

च ॥ ३७ ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ। नरकोटय-स्तथा तिस्रो बलमेतत्तदाभवत् ॥ ३८ ॥ रथानां षट् सहस्राणि षट् सहस्राश्च कुञ्जराः। दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ३९ ॥ एतद्बलं पाण्डवानामभवच्छ समाहवे। एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ ॥ ४० ॥ एवं विभज्य राजेन्द्र मद्र-राजमते स्थिताः। पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ४१ ॥ तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः। उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥ एवमेते महाराज पर-स्परवधैषिणः। उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वां सन्ध्यां प्रति प्रभो ॥ ४३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम्। तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि व्यूहनिर्माणे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच। ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनम्। सृञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १ ॥ नरा रथगजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः। वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ २ ॥ नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निस्वनो महान्। अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३ ॥ नागैरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽभवन्। अद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ४ ॥ हयौघान् पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः। शरैः सम्प्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५ ॥ सादिनः शिक्षिता राजन् परिवार्य महारथान्। विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन् प्रास-शक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ६ ॥ धन्विनः पुरुषाः केचित् परिवार्य महा-रथान्। एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्यमक्षयम् ॥ ७ ॥ नागा

रथवराश्चान्ये परिवार्य्य महारथाः। सान्तरायुधिनं जघ्नुरूंवमास्य महारथम् ॥ ८ ॥ तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् बहून्। नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य्य समन्ततः ॥ ९ ॥ नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे। शक्तितोमरनाराचैर्निज्घ्नुस्तत्र भारत ॥ १० ॥ पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः। रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११ ॥ हयाश्च पर्य्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः। हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥ १२ ॥ तेषान्तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशाम्पते। अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविक्षता ॥ १३ ॥ वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च। पत्तीनाञ्चापि शब्देन नागानां बृंहितेन च ॥ १४ ॥ वादित्राणाञ्च घोषेण शङ्खानां निस्वनेन च। अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५ ॥ धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानाञ्च दीप्यताम्। कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १६ ॥ बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः। उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७ ॥ शिरसाञ्च महाराज पततां वसुधातले। च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८ ॥ शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुन्धरा। तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ १९ ॥ उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः। व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवावृता ॥ २० ॥ बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः। पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ॥ २१ ॥ ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे। हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गनम् ॥ २२ ॥ कबन्धशतसङ्कीर्णं छत्रचामरसङ्कुलम्। सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ २३ ॥ तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत्। दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ २४ ॥ मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः। पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५ ॥ गजा-

नीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः । व्यदीर्य्यत दिशः सर्वा
वातनुन्ना घना इव ॥ २६ ॥ ते गजा मेघसङ्काशाः पेतुरुर्व्वीं
समन्ततः । वज्रहता इव विभो पर्व्वता युगसङ्क्षये ॥ २७ ॥ हयानां
सादिभिः सार्द्धं पतितानां महीतले । राशयः स्म प्रदृश्यन्ते गिरि-
मात्रास्ततस्ततः ॥ २८ ॥ सञ्जज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
शोणितोदा रथावर्त्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९ ॥ भुजनक्रा
धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला । मेदोमज्जाकर्द्दमिनी छत्रहंसा
गदोडुपा ॥ ३० ॥ कवचोष्णीषसञ्छन्ना पताकारुचिरद्रुमा । चक्र-
चक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ॥ ३१ ॥ शूराणां हर्षजननी
भीरूणां भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसंकुला
॥ ३२ ॥ तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् । तेरुर्वा-
हननौभिस्ते शूराः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे
निर्मर्य्यादे विशाम्पते । चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्व्वं देवासुरोपमे ॥ ३४ ॥
व्याक्रोशन् बान्धवांस्त्वन्ये तत्र तत्र परन्तप । क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये
भयार्त्ता निववर्त्तिरे ॥ ३५ ॥ निर्मर्य्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने
भयानके । अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रतुः परान् ॥ ३६ ॥
सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुह्यत्तत्र तत्रैव
योषिन्मदवशादिव ॥ ३७ ॥ मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधन-
ञ्जयौ । दध्मतुर्व्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च नेदतुः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वैव
तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । धर्म्मराजं पुरस्कृत्य मद्र-
राजमभिद्रुतौ ॥ ३९ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम घोररूपं विशाम्पते ।
शल्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४० ॥ माद्रीपुत्रौ तु
रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्म्मदौ । अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ
बलं तव ॥ ४१ ॥ ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ । शरैः
प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२ ॥ वध्यमाना चमूः
सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव । भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना दृढ़

स्विभिः ॥ ४३ ॥ हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत । तिष्ठ तिष्ठेति चाप्यासीद्द्रावितानां महात्मनाम् । क्षत्रियाणां तदान्योऽन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ॥ ४४ ॥ प्राद्रवन्नेव भग्नास्ते पाण्डवैस्तव सैनिकाः । त्यक्त्वा युद्धे प्रियान् पुत्रान् भ्रातॄनथ पितामहान् । मातुलान् भागिनेयांश्च तथा सम्बन्धिबान्धवान् ॥४५॥ हयान् द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः सहस्रशः । आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् । उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्वान् मनोजवान् ॥ १ ॥ एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २ ॥ अत्र प्रापय मां क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् । न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः । यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ आपतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् । दधारैको रणे शल्यो वेलोद्धृतमिवार्णवम् ॥ ५ ॥ पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ६ ॥ मद्रराजन्तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विष्ठितम् । कुरवः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः संग्रामः शोणितोदकः । समाच्छ्च्चित्रसेनन्तु नकुलो युद्धदुर्मदः ॥ ८ ॥ तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ । मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ॥ ९ ॥ शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।

मान्तरं तव पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा ॥ १० ॥ उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्य्याविशारदौ। परस्परवधे यत्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ११ ॥ चित्रसेनस्तु भल्लेन पीतेन निशितेन च। नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः ॥ १२ ॥ तथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः। त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समार्पयत् ॥ १३ ॥ हयांश्चास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे। तथा ध्वजं सारथिञ्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ १४ ॥ स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः। नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ १५ ॥ स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च। रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केशरी ॥ १६ ॥ पद्भ्यामापततस्तस्य शरवृष्टिं समासृजत्। नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ १७ ॥ चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः। आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८ ॥ सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम्। चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः। स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ॥ १९ ॥ चित्रसेनं विशस्तन्तु दृष्ट्वा तव महारथाः। साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ २० ॥ विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ। सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ निशिताङ्कुशान् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनाम्वरौ। जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन् महावने ॥ २२ ॥ तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्दावघ्नेनं महारथम्। शरौघान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २३ ॥ स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः। अन्यत् कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्य्यवान्। अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥ २४ ॥ तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सन्नतपर्व्वभिः। रथं विशकलीकर्त्तुं समारब्धौ विशाम्पते ॥ २५ ॥ ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे। जघान निशितैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ २६ ॥ ततः

सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम् । धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २७ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् । सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्य्यधावताम् ॥ २८ ॥ अविध्यत्तावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्द्धनि ॥ २९ ॥ सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः । चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ३० ॥ अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ३१ ॥ सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिष । चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् । शरैः सञ्छादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनम् ॥ ३३ ॥ सन्निवार्य्य तु तान् बाणान् नकुलः परवीरहा । सत्यसेनं सुषेणञ्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ३४ ॥ तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्मगैः । सारथिञ्चास्य राजेन्द्र शितैर्विविधतुः शरैः ॥ ३५ ॥ सत्यसेनो रथेषान्तु नकुलस्य धनुस्तथा । पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥ स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिं परामृशत् । स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्म्मलाम् ॥ ३७ ॥ लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम् । समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ३८ ॥ सा तस्य हृदयं संख्ये बिभेद शतधा नृप । स पपात रथाद्भूमिं गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ॥ ३९ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः । चकार सहसा संख्ये नकुलं विरथं ततः । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४० ॥ नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथः । सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे ॥ ४१ ॥ ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् । शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केशरी । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ॥ ४२ ॥ तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।

परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४३ ॥ सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः। सुतसोमञ्च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा। शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वेगवान् ॥ ४५ ॥ ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्द्धचन्द्रं सुतेजनम्। स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ४६ ॥ तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम। पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७ ॥ स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना। नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजः पादपो महान् ॥ ४८ ॥ कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम्। प्रदुद्राव भयात् सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ तान्तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान्। अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५० ॥ अभीस्तस्थौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम्। सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दञ्च दारुणम् ॥ ५१ ॥ तावकाः समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वना। प्रत्युद्ययुररातींस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५२ ॥ मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य्य समन्ततः। स्थिता राजन् महात्मानो योद्धुकामाः समन्ततः ॥ ५३ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमम् ॥ ५४ ॥ परिवार्य्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे। बाणशब्दरवांश्चोग्रान् क्ष्वेडांश्च विविधा मुहुः ॥ ५५ ॥ तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा। परिवार्य्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५६ ॥ ततः प्रववृते युद्धं भीरूणां भयवर्द्धनम्। तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ५७ ॥ यथा देवासुरं युद्धं पूर्व्वमासीद्विशाम्पते। अभीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ५८ ॥ ततः कपिध्वजो राजन् हत्वा संशप्तकान्रणे। अभ्यधावत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दन ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः। अभ्यधावन्त तां सेनां विसृजन्तः शिताञ्छरान् ॥ ६० ॥

पाण्डवैरवकीर्णानां सम्मोहः समजायत। न च जघ्नुरनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ॥ ६१ ॥ आपूर्य्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः। हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्य्यमाणा समन्ततः॥ कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६२ ॥ तथैव पाण्डवी सेना शरै राजन् समन्ततः। रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥ ते सेने भृशसन्तप्ते वध्यमाने परस्परम्। व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६४ ॥ आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम्। पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥६५॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच। तस्मिन् विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम्। द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्सु च दन्तिषु ॥ १ ॥ कूजतां स्तनताञ्चैव पदातीनां महाहवे। विद्रुतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २ ॥ प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्व्वदेहिनाम्। नानाशस्त्रसमावापे व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३ ॥ हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्द्धने। गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४ ॥ प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे। संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्द्धने ॥ ५ ॥ पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त शितैः शरैः। तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावहे। पूर्व्वाह्णे चैव संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७ ॥ लब्धलक्ष्याः परे राजन्रक्षितास्तु महात्मना। अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ८ ॥ बलिभिः पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्ष्यैः प्रहारिभिः। कौरव्यसीदत् पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्ब्बलाम्।

जिघांसुस्तदा शल्यः प्रायात् पाण्डुचमूं प्रति ॥ १० ॥ मद्र-
राजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम्। अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्ड-
वानाततायिनः ॥ ११ ॥ पाण्डवाश्चापि महाराज समरे जितकाशिनः।
मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १२ ॥ ततः शरशतै-
स्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महाबलः। अर्द्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य
पश्यतः ॥ १३ ॥ प्रादुरासंस्ततो राजन्निमित्तान्यनेकशः। चचाल
शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४ ॥ सदण्डशूलदीप्ताग्रा
दीर्य्यमाणाः समन्ततः। उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रवि-
मण्डलम् ॥ १५ ॥ मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशाम्पते।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥ १६ ॥ भृगुसूनुधरापुत्रौ
शशिजेन समन्वितौ। चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात् सर्वभूभुजाम्
॥ १७ ॥ शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती। शिरः-
स्वलीयत भृशं काकोलूकाश्च केतुषु ॥ १८ ॥ ततस्तद्युद्धमत्युग्र-
मभवत् सङ्घचारिणाम् ॥ १९ ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य
जनाधिप। अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २० ॥
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक्। अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्ती-
पुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिला-
शितैः। द्रौपदेयांस्तथा सर्वान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २२ ॥
धृष्टद्युम्नञ्च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च। एकैकं दशभिर्बाणै-
र्विव्याध च महाबलः ॥ २३ ॥ ततोऽसृजद्बाणवर्षं घर्मान्ते मघ-
वानिव ॥ २४ ॥ ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रशः।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ २५ ॥ भ्रमराणामिव
व्राताः शलभानामिव व्रजाः। ह्रादिन्य इव मेघेभ्य शल्यस्य
न्यपतन् शराः ॥ २६ ॥ द्विरदास्तुरगाश्चार्त्ताः पत्तयो रथिनस्तथा।
शल्यस्य बाणैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ॥ २७ ॥ आविष्ट इव
मन्युना मद्रेशो पौरुषेण च। प्राच्छादयदरीन् संख्ये कालसृष्ट

कृतान्तकः । विनर्द्दमानो मद्रेशो मेघह्रादो महाबलः ॥ २८ ॥
सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी । अजातशत्रुं कौन्तेय-
मभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ तां संमर्द्द्य ततः संख्ये लघुहस्तः
शितैः शरैः । शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ३० ॥
तमापतन्तं पत्त्यश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः । अवारयच्छरै-
स्तीक्ष्णैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ३१ ॥ तस्य शल्यः शरं घोरं
मुमोचाशीविषोपमम् । स निर्भिद्य महात्मानं वेगेन न्यपतच्च
गाम् ॥ ३२ ॥ ततो वृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ ३३ ॥ द्रौपदेयाश्च
शत्रुघ्नं शूरमार्त्तायनिं शरैः । अभ्यवर्षन्महावेगं मेघा इव महो-
धरम् ॥ ३४ ॥ ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः । कृत-
वर्म्मा कृपश्चैव संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ३५ ॥ उलूकश्च महावीर्य्यः
शकुनिश्चापि सौबलः । स्मयमानस्तु शनकैरश्वत्थामा महारथः ।
तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ३६ ॥ भीमसेनं
त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्म्मा शिलीमुखैः । बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूप-
मवारयत् ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नं कृपः क्रुद्धो बाणवर्षैरताड़यत् ।
द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३८ ॥ दुर्य्योधनो
युधांश्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ । समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाभ्यहन-
द्बली ॥ ३९ ॥ एवं द्वन्द्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह । घोर-
रूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ४० ॥ ऋष्यवर्णान् जघा-
नाश्वान् भोजो भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्य्य रथोपस्थाद्धताश्वः
पाण्डुनन्दनः । कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ४१ ॥
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वांश्च मद्रराट् । ततः शल्यस्य तनयं
सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ४२ ॥ गौतमः पुनराचार्य्यो धृष्टद्युम्नमयो-
धयत् । असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरम् ॥ ४३ ॥ द्रौप-
देयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः । अविध्यदाचार्य्यसुतो नाति-

क्रुद्धः स्मयन्निव ॥ ४४ ॥ पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वांस्तथाहवे ।
सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ॥ ४५ ॥ कालो दण्ड-
मिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः । पोथयामास तुरगान् रथञ्च
कृतवर्म्मणः । कृतवर्मा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४६ ॥
शल्योऽपि राजन् संक्रुद्धो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव शितैः
र्वाणैर्युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ४७ ॥ तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदष्ट-
दशनच्छदः । विनाशायाभिसन्धाय गदामादत्तवीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥
यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् । गजवाजिमनुष्याणां
प्राणान्तकरणीमति ॥ ४९ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलिता-
मिव । शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयोमयीम् ॥ ५० ॥
चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव । वसामेदोऽसृग्दिग्धाङ्गीं
जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ५१ ॥ पटुघण्टारववतीं वासवीमशनी-
मिव । निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ५२ ॥ त्रासनीं
रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षणीम् । मनुष्यलोके विख्यातां गिरि-
शृङ्गविदारणीम् ॥ ५३ ॥ यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ५४ ॥ यया माया-
मयान् दृप्तान् सुबहून् गन्धमादने । जघान गुह्यकान् क्रुद्धो मन्दा-
रार्थं महाबलः । वार्य्यमाणोऽपि बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः
॥ ५५ ॥ तां वज्रमणिरत्नाढ्यामष्टास्रिं वज्रगौरवाम् । समु-
द्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ५६ ॥ गदया युद्धकुशलस्तया
दारुणनादया । पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान्
॥ ५७ ॥ ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् । निचखान
नदन् वीरो वर्म भित्त्वास्य सोऽभ्यगात् ॥ ५८ ॥ वृकोदरस्त्वस-
म्भ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् । यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो
हृदि ॥ ५९ ॥ स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन् वित्रस्तमानसः । पपा-
ताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ६० ॥ कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा

शल्यो विस्मितमानसः। गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत ॥ ६१ ॥ ततः सुमनसः पार्थ्या भीमसेनमपूजयन्। तद्दृष्ट्वा कर्म्म संग्रामे घोरमक्लिष्टकर्म्मणः ॥ ६२ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच। पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्व्वायसीं गदाम्। आदाय तरसा राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम्। सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवम् ॥ २ ॥ सशूलमिव हर्य्यक्षं वने मत्तमिव द्विपम्। जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३ ॥ ततः शङ्खप्रणादश्च तूर्य्याणाञ्च सहस्रशः। सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणां हर्षवर्द्धनः ॥ ४ ॥ प्रेक्षन्तः सर्व्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ। तावकाश्च परे चैव साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ ५ ॥ न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात्। सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६ ॥ तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः। सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात् ॥ ७ ॥ तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः। आवल्गितपदौ वीरौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ८ ॥ मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च। निर्व्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९ ॥ तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्द्धिनी। अग्निज्वालैरिवावद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १० ॥ तथैव चरतो मार्गान् मण्डलेषु महात्मनः। विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥ ११ ॥ ताड़िता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा। दह्यमाने रथे राजन् ससृजे पावकार्च्चिषः ॥ १२ ॥ तथा भीमेन शल्यस्य ताड़िता गदया गदा। अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥

दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ। तोत्रैरिव तदान्योऽन्यं
गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ १४ ॥ तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन
रुधिरोक्षितौ। प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५ ॥
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः। भीमसेनो महाबाहुर्न
चचालाचलोपमः ॥ १६ ॥ तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहु-
र्मुहुः। शल्यो न विव्यथे राजन् दन्तिनेव महागिरिः ॥ १७ ॥
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः। गदानिपातसंह्रादो
वज्रयोरिव निस्वनः ॥ १८ ॥ निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रित-
गदावुभौ। पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९ ॥ तथा-
भ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः। उद्यम्य लोहदण्डाभ्या-
मतिमानुषकर्मणोः ॥ २० ॥ प्रार्थयानौ तदान्योऽन्यं मण्डलानि
विचेरतुः। क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१ ॥
अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ। तावाजघ्नतुरन्योऽन्यं
यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ २२ ॥ तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां भृश-
विह्वलौ। युगपत् पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ॥ २३ ॥ उभयोः
सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन्। भृशं मर्मण्यभिहतावुभा-
वास्तां सुविह्वलौ ॥ २४ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामृषभं
बली। अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ॥ २५ ॥ क्षीब-
वद्विह्वलत्वात्तु निमेषात् पुनरुत्थितः। भीमसेनो गदापाणिः समा-
ह्वयत मद्रपम् ॥ २६ ॥ ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः।
नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २७ ॥ भुजावुच्छ्रित्य
शस्त्रञ्च शब्देन महता ततः। अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरो-
गमाः ॥ २८ ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः। प्रययुः
सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ॥ २९ ॥ तेषामापततां तूर्णं
पुत्रस्ते भरतर्षभ। प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम्
॥ ३० ॥ स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः। रुधिरौघ-

परिच्छिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३१ ॥ चेकितानं हतं दृष्ट्वा
पाण्डवानां महारथाः । असकृदभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः
॥ ३२ ॥ तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः । व्यचरन्त
महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ३३ ॥ कृपश्च कृतवर्म्मा च सौव-
लश्च महाबलः । अयोधयन् धर्म्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३४ ॥
भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्य्यपराक्रमम् । दुर्य्योधनो महाराज
धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ३५ ॥ त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण
चोदिताः । अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ॥ ३६ ॥ विजये
धृतसङ्कल्पाः समभित्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा
इव महत् सरः ॥ ३७ ॥ ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परवधैषिणाम् ।
अन्योऽन्यवधसंयुक्तमन्योऽन्यप्रीतिवर्द्धनम् ॥ ३८ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते
संग्रामे राजन् वीरवरक्षये । अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं
रजः ॥ ३९ ॥ श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानाञ्च कीर्त्तनात् ।
परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्नभीतवत् ॥ ४० ॥ तद्रजः पुरुष-
व्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् । दिशश्च विमला राजंस्तस्मिंस्तमसि
प्रशामिते ॥ ४१ ॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे भीमरूपे भयानके । ताव-
कानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मलोकपरा
भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि । सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्ग-
मभीप्सवः ॥ ४३ ॥ भर्त्तृपिण्डविमोक्षार्थं मित्रकार्य्यविनिश्चिताः ।
स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४४ ॥ नानारूपाणि
शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तः प्रहरन्तः
परस्परम् ॥ ४५ ॥ हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत । इति
स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषाञ्च वै रणे ॥ ४६ ॥ ततो शल्यो महा-
राज धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् । विव्याध निशितैर्व्वाणैर्हन्तुकामो महा-
रथम् ॥ ४७ ॥ तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्द्दश ।
मर्म्माण्युद्दिश्य मर्म्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४८ ॥ आवार्य्य पाण्डवं

बाणैर्हन्तुकामो महायशाः। विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्क-पत्रिभिः॥ ४९॥ अथ भूयो महाराज शरेणानतपर्व्वणा। युधि-ष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः॥ ५०॥ धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशाः। विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः॥ ५१॥ चन्द्रसेनञ्च सप्तत्या सूतञ्च नवभिः शरैः। द्रुमसेनञ्चतुः-षष्ट्या निजघान महारथः॥ ५२॥ चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना। निजघान ततो राजंश्चेदीन् वै पञ्चविंशति॥ ५३॥ सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनञ्च सप्तभिः। माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः॥ ५४॥ एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राज-सत्तमः। संप्रैषयच्छितान् पार्थः शरानाशीविषोपमान्॥ ५५॥ ध्वजाग्रञ्चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहरद्रथात्॥ ५६॥ पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महाहवे। निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम्॥ ५७॥ ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवञ्च व्यवस्थितम्। संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छर-वर्षं मुमोच ह॥ ५८॥ शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान्। अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः॥ ५९॥ सात्यकिं भीम-सेनञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिर-मपीड़यत्॥ ६०॥ ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि। अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम्॥ ६१॥ तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो बाणैः सन्नतपर्वभिः। दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महा-रथः॥ ६२॥ ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीड़ितः। बभूव हृतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा॥ ६३॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

सञ्जय उवाच। पीड़िते धर्म्मराजे तु मद्रराजेन मारिष।
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। परिवार्य्य रथैः शल्यं
पीड़यामासुराहवे ॥ १ ॥ तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महा-
रथैः। साधुवादो महान् जज्ञे सिद्धाश्चासन् प्रहर्षिताः। आश्चर्य्य-
मित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः ॥ २ ॥ भीमसेनो रणे शल्यं
शल्यभूतं पराक्रमे। एकेन विद्ध्वा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३ ॥
सात्यकिश्च शतेनैनं धर्म्मपुत्रपरीप्सया। मद्रेश्वरमथाकीर्य्य सिंह-
नादमथानदत् ॥ ४ ॥ नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः।
विद्ध्वा तन्तु ततस्तूर्णं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ५ ॥ स तु शूरो रणे
यत्तः पीड़ितस्तैर्महारथैः। विकृष्य कार्म्मुकं घोरं वेगघ्नं भार-
साधनम् ॥ ६ ॥ सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष।
भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ७ ॥ ततः सविशिख-
ञ्चापं सहदेवस्य धन्विनः। छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैनं त्रि-
सप्तभिः ॥ ८ ॥ सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्च्चसम्। सज्यमन्य-
द्धनुः कृत्वा पञ्चभिः समताड़यत्। शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलन-
सन्निभैः ॥ ९ ॥ सारथिञ्चास्य समरे शरेणानतपर्व्वणा। विव्याध
भृशसंक्रुद्धस्तञ्च भूयस्त्रिभिः शरैः ॥ १० ॥ भीमसेनस्तु सप्तत्या
सात्यकिर्नवभिः शरैः। धर्म्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्यं समा-
र्पयत् ॥ ११ ॥ ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्महारथैः। सुस्राव
रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्व्वतो यथा ॥ १२ ॥ तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान्
पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः। विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्
॥ १३ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन धर्म्मपुत्रस्य मारिष। धनुश्चिच्छेद
समरे सज्यं स हि महारथः ॥ १४ ॥ अथान्यद्धनुरादाय धर्म्म-
पुत्रो महारथः। साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ १५ ॥
स छाद्यमानः समरे धर्म्मपुत्रस्य सायकैः। युधिष्ठिरमथाविध्य-
द्दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्म्मपुत्रे

शराहिते। मद्राणामधिपं शूरं शरौघैः समवारयत् ॥ १७ ॥ स
सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्धनुः। भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभि-
स्त्रिभिरताड़यत् ॥ १८ ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्य-
विक्रम। तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनम् ॥ १९ ॥ भीम-
सेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम्। नकुल समरे शक्तिं
सहदेवो गदां शुभाम्। धर्मराजः शतघ्नीन्तु जिघांसुः शल्यमाहवे
॥ २० ॥ तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान्। वारयामास
समरे शस्त्रसङ्घान् स मद्रराट् ॥ २१ ॥ सात्यकिप्रहितं शल्यो
भल्लैश्चिच्छेद तोमरम्। भीमेन प्रहितञ्चापि शरं कनकभूषणम्।
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥ नकुलप्रेषितां
शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम्। गदाञ्च सहदेवेन शरौघैः सम-
वारयत् ॥ २३ ॥ शराभ्याञ्च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च। नामृष्यत्तन्तु शैनेयः
शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २४ ॥ अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः क्रोध-
मूर्च्छितः। द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ २५ ॥
ततः शल्यो महाराज सर्वांस्तान् दशभिः शरैः। विव्याध सुभृशं
क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान् ॥ २६ ॥ ते वार्य्यमाणाः समरे मद्र-
राजेन भारत। न शेकुः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिसूदनाः ॥ २७॥
ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम्। निहतान् पाण्ड-
वान् मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान् ॥ २८ ॥ ततो राजन्महाबाहु-
र्भीमसेनः प्रतापवान्। सन्त्यज्य मनसा प्राणान् मद्राधिपमयोधयत्
॥ २९ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महाबलः। परिवार्य्य
तदा शल्यं समन्तादवाकिरञ्छरैः ॥ ३० ॥ स चतुर्भिर्महेष्वासैः
पाण्डवानां महारथैः। वृतस्तान् योधयामास मद्रराजः प्रताप-
वान् ॥ ३१ ॥ तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरप्रेण महाहवे। चक्ररक्षं
जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ॥ ३२ ॥ तस्मिंस्तु निहते शूरे

चक्ररक्षौ महारथे। मद्रराजोऽतिबलवान् सैनिकांश्चकिरच्छरैः ॥ ३३ ॥ समाच्छन्नांस्ततस्तांस्तु राजन् वीक्ष्य स सैनिकान्। चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ कथं नूनं भवेत् सत्यं तन्माधववचो महत्। न हि क्रुद्धो रणे राजा क्षययेत बलं मम ॥ ३५ ॥ ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज। मद्रेश्वरं समासेदुः पीड़यन्तः समन्ततः ॥ ३६ ॥ नानाशस्त्रौघबहुलां शरवृष्टिं समुत्थिताम्। व्यधमत् समरे राजा महाभ्राणीव मारुतः ॥ ३७ ॥ ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम्। शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायातिम् ॥ ३८ ॥ ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्द्धनि। सम्पतन्तः स्म दृश्यन्ते शकुनानां व्रजा इव ॥ ३९ ॥ मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः। निरन्तरमिवाकाशं संबभूव जनाधिप। न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चित् व्यदृश्यत ॥ ४० ॥ बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे। मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ॥ ४१ ॥ लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम्। विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४२ ॥ स तु तान् सर्वतो यत्नाच्छरैः सम्पीड्य मारिष। धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४३ ॥ ते छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः। न शेकुस्तं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ॥ ४४ ॥ धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः। न जह्युः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ४५ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्ध त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सञ्जय उवाच। अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायुगैः। तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्त्तानां महारथैः ॥ १ ॥ द्रौणिं विव्याध

समरे विभिरेव शिलीमुखैः। तथेतराम्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः। भूयश्चैव महाबाहुः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २ ॥ शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ। न जह्युः समरे पार्थं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ३ ॥ तेऽर्जुनं शरवर्षेण द्रोणपुत्रपुरोगमाः। अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथम् ॥ ४ ॥ तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन् कार्त्तस्वरविभूषिताः। अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा ॥ ५ ॥ तथा कृष्णौ महेष्वासावृषभौ सर्वधन्विनाम्। शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ६ ॥ कूबरो रथचक्राणि ईषा योक्त्राणि वा विभो। युगञ्चैवानुकर्षञ्च शरभूतमभूत्तदा ॥ ७ ॥ नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैवापि च श्रुतम्। यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ॥ ८ ॥ स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः। उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः। अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ॥ १० ॥ ते वध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः। पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधाम् ॥ ११ ॥ ततोऽद्भुतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान्। सैन्येन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ॥ १२ ॥ चक्राणां पततश्चापि युगानाञ्च धरातले। तूणीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह ॥ १३ ॥ ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनाञ्च भारत। अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः ॥ १४ ॥ शिरसां पततां चैव कुण्डलोष्णीषधारिणाम्। भुजानाञ्च महाराज जङ्घानाञ्च सहस्रशः ॥ १५ ॥ छत्राणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च राशयः। समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशाम्पते। अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ १७ ॥ बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडनं यथा। भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्द्धिनी ॥ १८ ॥ हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परन्तपः।

रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ यथा हि भगवानग्निर्जगद्दग्ध्वा चराचरम् । विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो महारथः ॥ २० ॥ द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् । रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ २१ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ श्वेताश्वौ रथिनाम्वरौ । समीयतुस्तथा तूर्णं परस्परवधैषिणौ ॥ २२ ॥ तयोरासीन्महाराज बाणवर्षं सुदारुणम् । जीमूतयोर्यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धिनौ तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः । ततक्षतुर्मृधेऽन्योऽन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभाविव ॥ २४ ॥ तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् । अस्त्राणां सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवत् पुनः ॥ २५ ॥ ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः । वासुदेवञ्च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २६ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः । मानयित्वा मुहूर्त्तन्तु गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २७ ॥ व्यश्वसूतरथञ्चक्रे सव्यसाची महारथः । मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ २८ ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन् द्रोणपुत्रस्तदा स्मयन् । मुषलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ॥ २९ ॥ तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् । चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिवर्हणः ॥ ३० ॥ स छिन्नं मुषलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः । आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् । चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३१ ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३२ ॥ स छिन्नः पतितो भूमौ पार्थबाणैर्महाहवे । दारयन् पृथिवीन्द्राणां मनांसीव च भारत ॥ ३३ ॥ ततोऽपरैस्त्रिभिर्बाणैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः । सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहाबलः । न संभ्रान्तस्तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ सुरथन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः । अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥ ततस्तु सुरथो

ध्वजो पाञ्चालानां महारथः । रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ ३६ ॥ विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् । ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३७ ॥ सुरथं वीक्ष्य संक्रुद्धमापतन्तं महारथम् । चुक्रोध समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः ॥ ३८ ॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्किणीं परिसंलिहन् । तं वीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च । मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डोपमं युधि ॥ ३९ ॥ स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगितः । शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य्य धरणीतलम् ॥ ४० ॥ ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः । वज्रेणेव यथा शृङ्गं पर्वतस्य विदारितम् ॥ ४१ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनांवरः ॥ ४२ ॥ ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः । अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृतो रणे ॥ ४३ ॥ तद्युद्धं सुमहच्चासीदेकस्य बहुभिः सह । मध्यन्दिनगते सूर्य्ये यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् । यदेको युगपद्वीरान् समयोधयदर्जुनः ॥ ४५ ॥ विमर्दस्तु महानासीदर्जुनस्य परैः सह । शतक्रतोर्यथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४६ ॥

शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे

चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १ ॥ तयोरासीन्महाराज शरधाराः सहस्रशः । अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥ २ ॥ राजा तु पार्षतं विद्धा शरैः पञ्चभिराशुगैः । द्रोणहन्तारमुग्रेषुः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे

बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्य्योधनमपीड़यत्
॥ ४ ॥ पीड़ितं प्रेक्ष्य राजानं सोदर्य्या भरतर्षभ । महत्या सेनया
सार्द्धं परिवव्रुः स्म पार्षतम् ॥ ५ ॥ स तैः परिवृतः शूरः सर्वतो-
ऽतिरथैर्भृशम् । व्यचरत् समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥६॥
शिखण्डी कृतवर्म्माणं गौतमञ्च महारथम् । प्रभद्रकैः समायुक्तौ
योधयामास धन्विनौ ॥ ७ ॥ तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशा-
म्पते । प्राणान् सन्त्यजतां युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ॥ ८ ॥ शल्यस्तु
शरवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशम् । पाण्डवान् पीड़यामास
ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९ ॥ तथोभौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपरा-
क्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्य्येण च बलेन च ॥ १० ॥ शल्य-
सायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे । त्रातारं नाध्यगच्छन्त
केचित्तत्र महारथाः ॥ ११ ॥ ततस्तु नकुलः शूरो धर्म्मराजे
प्रपीड़िते । अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२ ॥
आच्छाद्य समरे शल्यं नकुलः परवीरहा । विव्याध चैनं दशभिः
स्मयमानस्तनान्तरे ॥ १३ ॥ सर्व्वपारशवैर्वाणैः कर्म्मारपरिमार्ज्जितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४ ॥ शल्यस्तु पीड़ित-
स्तेन स्वस्रीयेण महात्मना । नकुलं पीड़यामास पत्रिभिर्नत-
पर्व्वभिः ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६ ॥ तानापतत एवाशु
पूरयाणान्रथस्वनैः । दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ।
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरं त्रिभि-
र्विद्ध्वा भीमसेनञ्च सप्तभिः । सात्यकिञ्च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः
शरैः ॥ १८ ॥ ततस्तु सशरञ्चापं नकुलस्य महात्मनः । मद्रेश्वरः
क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष । तदशीर्य्यत विच्छिन्नं धनुः
शल्यस्य सायकैः ॥ १९ ॥ अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महा-
रथः । मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २० ॥ युधि-

ष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ २१ ॥ भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा सात्यकिर्नवभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ॥ २२ ॥ मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ २३ ॥ अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । हयांश्च चतुरः सङ्ख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४ ॥ विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ भीमसेनञ्च पाण्डवम् । युधिष्ठिरञ्च कौरव्य विव्याध दशभिः शरैः ॥ २६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् । यदेनं संहिताः पार्था नाभ्यवर्त्तन्त संयुगे ॥ २७ ॥ अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीड़ितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्गतान् । अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली ॥ २८ ॥ आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः । प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९ ॥ स सन्निपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शनः । सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च । यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३० ॥ सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजं व्यवस्थितम् । विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना । सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ॥ ३२ ॥ ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताभिसृतं नृपम् । अभ्यद्रवन्रथैस्तूर्णं मातुलं वधकाङ्क्षया ॥ ३३ ॥ तत आसीत् परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः । शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ३४ ॥ तेषामासीन्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परम् । सिंहानामामिषेप्सूनां कूजतामिव संयुगे ॥ ३५ ॥ तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाभवत् । अन्तरीक्षञ्च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६ ॥ शरान्धकारं बहुधा कृतं तत्र समन्ततः । अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ३७॥

तत्र राजञ्छरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः । स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भि-
र्व्यरोचन्त दिशस्तदा ॥ ३८ ॥ तत्राद्भुतं परञ्चक्रे शल्यः शत्रुनिव-
र्हणः । यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९ ॥ मद्र-
राजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः । संपतद्भिः शरैर्घोरैरवा-
कीर्य्यत मेदिनी ॥ ४० ॥ तत्र शल्यरथं राजन् विचरन्तं महा-
हवे । अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसङ्क्षये ॥ ४१ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि संकुलयुद्धे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः ।
पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् वेगेन महता रणे ॥ १ ॥ पीड़ितास्तावकाः
सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः । क्षणेनैव पार्थांस्ते बहुत्वात् सम-
लोड़यन् ॥ २ ॥ ते वध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्य्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३ ॥ ततो धन-
ञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः । अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माण-
मेव च ॥ ४ ॥ शकुनिं सहदेवश्च ससैन्यं समवारयत् । नकुलः
पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५ ॥ द्रौपदेया नरेन्द्रांश्च
भूयिष्ठान् समवारयन् । द्रोणपुत्रञ्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी सम-
वारयत् ॥ ६ ॥ भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् । शल्यन्तु
सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ ततः समभवद्युद्धं संसक्तं
तत्र तत्र ह । तावकानां परेषाञ्च संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ८ ॥
तत्र पश्यामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्रणे । यदेकः सर्वसैन्यानि
पाण्डवानामयुध्यत ॥ ९ ॥ व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमी-
पतः । रणे चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ १० ॥ पीड़-
यित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः । अभ्यधावत् पुनर्भीमं

शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ११ ॥ तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्र-
ताम्। अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२ ॥ पीड्य-
मानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः। प्राद्रवन्त रणं हित्वा
क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ १३॥ वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ ततः पौरुष-
मास्थाय मद्रराजमपीडयत्। जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धि-
र्महारथः ॥ १५ ॥ समाहूयाब्रवीत् सर्वान् भ्रातॄन् कृष्णञ्च माध-
वम्। भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ॥ १६ ॥
कौरवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः। यथाभागं यथोत्-
साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥ १७ ॥ भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम
शल्यो महारथः। सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकेश्वरम्। तत्र
यन्मानसं मह्यं तत् सर्वं निगदामि वः ॥ १८ ॥ चक्ररक्षाविमौ
शूरौ मम माद्रवतीसुतौ। अजेयौ वासवेनापि समरे वीरसम्मतौ
॥ १९ ॥ साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ। मदर्थं
प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ ॥ २० ॥ मां वा शल्यो रणे
हन्ता तं वाहं भद्रमस्तु वः। इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा
निबोधत ॥ २१ ॥ योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः।
स्वयं समभिसन्धाय विजयायेतराय वा ॥ २२ ॥ तस्य मेऽभ्यधिकं
शस्त्रं सर्वोपकरणानि च। संयुञ्जन्तु रणे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथ-
योजकाः ॥ २३ ॥ शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम्।
पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ २४ ॥ पुरःसरो ममा-
द्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः। एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि
महामृधे ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैषिणः
॥ २६ ॥ ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत् तदा मृधे। पाञ्चालानां
सोमकानां मत्स्यानाञ्च विशेषतः ॥ २७ ॥ प्रतिज्ञां तां तदा राजा
कृत्वा मद्रेशमभ्ययात्। ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्कलान्।

अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजन्तरस्विनः । महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ॥ २९ ॥ ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च । तूर्य्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् । ३० ॥ तान् प्रत्यगृह्णात् पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्य्यवान् । महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयावुभौ ॥ ३१॥ शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिन्दमम् । ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ३२ ॥ तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः । द्रोणोपदिष्टान् विविधान् दर्शयानो महामनाः ॥ ३३ ॥ ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च । न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ॥ ३४ ॥ तावुभौ विविधैर्वाणैस्ततक्षाते परस्परम् । शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५ ॥ भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौण्डेन सङ्गतः । पाञ्चालाः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् समन्ततः ॥ ३६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् । तावकानां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३७ ॥ दुर्य्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्व्वणा । चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम् ॥ ३८ ॥ स किङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य मानद ॥ ३९ ॥ पुनश्चापि धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् । क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिप ॥ ४० ॥ स छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव । बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः । यन्तुरस्य शिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४२ ॥ हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्ततोऽभवत् ॥ ४३ ॥ तमभ्यधावत् त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः । कृपश्च कृतवर्म्मा च पुत्रं तव परीप्सवः ॥ ४४ ॥ तस्मिन् विलुलिते सैन्ये वस्तास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्फार्य्य

धनुष्मानहनच्छरैः ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः।
स्वयं सञ्चोदयन्नश्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ४६ ॥ तत्राद्भुत-
मपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे। पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा
दारुणोऽभवत् ॥ ४७ ॥ विवृताक्षस्तु कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना।
चिच्छेद योधान्निशितैर्भल्लैः शतसहस्रशः ॥ ४८ ॥ यां यां प्रत्यु-
द्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः। शरैरपातयद्राजन् गिरीन्
वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ४९ ॥ साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्
बहून्। आक्रीडदेको बलवान् पवनस्तोयदानिव ॥ ५० ॥ साश्वा-
रोहांश्च तुरगान् पत्तींश्चैव सहस्रशः। व्यपोथयत संग्रामे क्रुद्धो
रुद्रः पशूनिव ॥ ५१ ॥ शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः।
अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥ तस्य तच्चरितं
दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः। वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं सम-
भ्ययात् ॥ ५२ ॥ ततस्तौ तु सुसंरब्धौ प्रध्माप्य सलिलोद्भवौ।
समाहूय तदान्योऽन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ५४ ॥ शल्यस्तु शर-
वर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत्। मद्रराजञ्च कौन्तेयः शरवर्षैरवा-
किरत् ॥ ५५ ॥ व्यदृश्येतां तदा राजन् कङ्कपत्रिभिराहवे। उद्भिन्न-
रुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५६ ॥ पुष्पिताविव रेजाते
वने शाल्मलिकिंशुकौ। दीप्यमानौ महात्मानौ नेदतुर्युद्धदुर्मदौ
॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयम्। हत्वा
मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुन्धराम्। शल्यो वा पाण्डवं हत्वा
दद्याद्दुर्योधनाय गाम् ॥ ५८ ॥ इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र
भारत। प्रदक्षिणमभूत् सर्वं धर्मराजस्य युध्यत ॥ ५९ ॥ ततः
शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे। धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन
निरकृन्तत ॥ ६० ॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः।
अविध्यत् कार्मुकञ्चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ॥ ६१ ॥ अथास्य
निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभिः। द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्यामुभौ च

पार्ष्णिसारथी ॥ ६२ ॥ ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहरद्ध्वजम् । ततः प्रभग्नं तत् सैन्यं दौर्य्योधनमरिन्दम ॥ ६३ ॥ ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथा-कृतम् । आरोप्य स्वरथञ्चैनं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६४ ॥ मुहूर्त्त-मिव तौ गत्वा नर्द्दमाने युधिष्ठिरे । स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ६५ ॥ विधिवत् कल्पितं दिव्यं महाम्बुदनिना-दितम् । सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ६६ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । अथान्यद्धनुरादाय बलवद्वेगवत्तरम् । युधि-ष्ठिरं मद्रपतिर्व्विद्धा सिंह इवानदत् ॥ ११ ॥ ततः स शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ॥ २ ॥ सात्यकिं दशभिर्व्विद्धा भीमसेनं त्रिभिस्तथा । सहदेवं त्रिभिर्व्विद्धा युधिष्ठिरमपीड़यत् ॥ ३ ॥ तांस्तानन्यान्महेष्वासान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । अर्द्दयामास विशिखैरुल्काभिरिव कुञ्ज-रान् । कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः । रथांश्च रथिभिः सार्द्धं जघान रथिनांवरः ॥ ५ ॥ बाहूंश्चिच्छेद च तथा सायुधान् केतनानि च । चकार वै महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ६ ॥ तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम् । परि-वव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ७ ॥ तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । समागतं भीमबलेन राज्ञा पर्य्यापुरन्योऽन्यमथाह्वयन्त ॥ ८ ॥ ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र मद्रेश्वरं प्राप्य युधांवरिष्ठम् । आवार्य्य चैनं समरे नृवीरं जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ९ ॥ संरक्षितो भीमसेनेन राजा

माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन। मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैस्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ १० ॥ ततो रणे तावकानां रथौघाः समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्त्तम्। नराः सर्वे परिवव्रुः सुसज्जा दुर्य्योधनस्यानुमते समन्तात् ॥ ११ ॥ ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत्। तञ्चापि पार्थो नवभिः पृषत्कैर्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ १२ ॥ आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः शरैस्तथा संयति तैलधौतैः। अन्योऽन्यमाच्छादयतां महारथौ मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ १३ ॥ ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ। शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ १४ ॥ तयोर्द्धनुर्ज्यातलनिस्वनो महान् महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिस्वनः। परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १५ ॥ तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव। विषाणिनौ नागवराविवोत्कटौ ततक्षतुः संयुगजातदर्पौ ॥ १६ ॥ ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य। विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगः शरेण सूर्य्याग्निसमप्रभेण ॥ १७ ॥ ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरस्तदा सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन्। जघान मद्राधिपतिं महात्मा मुदञ्च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥ १८ ॥ ततो मुहूर्त्तादिव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः। शतेन पार्थं त्वरितो जघान सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९ ॥ त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा शल्यस्य क्रुद्धो नवभिः पृषत्कैः। भित्त्वा ह्युरस्तपनीयञ्च वर्म जघान षड्भिस्त्वरितः पृषत्कैः ॥ २० ॥ ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्विकृष्य प्रसृजन् पृषत्कान्। द्वाभ्यां क्षुराभ्याञ्च तथैव राज्ञश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ २१ ॥ नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्घोरतरं महात्मा। शल्यञ्च विव्याध शरैः समन्तात् यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २२ ॥ ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कैर्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य। निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी

तयोर्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २३ ॥ ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा चुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ। कृपस्य तस्यैव जघान सूतं षड्भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ २४ ॥ मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान्। वाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा योधचयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५ ॥ तथाकृते राजनि भीमसेनो मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा। छित्वा धनुर्वेगवता शरेण द्वाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २६ ॥ अथापरेणास्य जहार यन्तुः कायाच्छिरः सन्नहनीयमध्यात्। जघान चाश्वांश्चतुरः स शीघ्रं ततो भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २७ ॥ तमग्रणीः सर्वधनुर्द्धराणामेकञ्चरन्तं समरेऽतिवेगम्। भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव। तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्म ॥ २८ ॥ स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारम्। प्रगृह्य खड्गञ्च रथान्महात्मा प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत्। छित्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ २९ ॥ तञ्चापि राजानमथोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम्। धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३० ॥ अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्तद्भीमो महात्मा दशभिः पृषत्कैः। खड्गञ्च भल्लेन चकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३१ ॥ तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टास्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः। नादं प्रचक्रुर्भृशमुत्स्मयन्तः शङ्खांश्च दध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ ३२ ॥ तेनाथ शब्देन विभीषणेन तवाभितप्तं बलमप्रहृष्टम्। स्वेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं विसंज्ञकल्पञ्च तथा विषण्णम् ॥ ३३ ॥ स मद्रराजः सहसावकीर्णो भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुख्यैः। युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ३४ ॥ स धर्मराजो निहताश्वसूतः क्रोधेन दीप्तज्वलनप्रकाशः। दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिं स तूर्णं सम-

व्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३५ ॥ गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दध्रे मतिं शल्यविनाशनाय। स धर्मराजोऽभिहताश्वसूते रथे तिष्ठन् शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् ॥ ३६ ॥ तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म तत्त्वात्मनो भागमथावशिष्टम्। स्मृत्वा मनः शल्यवधे यतात्मा यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३७ ॥ स धर्मराजो मणिहेमदण्डां जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम्। नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३८ ॥ निरीक्षितो वै नरदेव राज्ञा पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण। अभून्न यद्भस्मसान्मद्रराजस्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ३९ ॥ ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां मणिप्रवालोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम्। चिक्षेप वेगात् सुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ४० ॥ दीप्तामथैनां महता बलेन सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम्। प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ४१ ॥ तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम्। स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ४२ ॥ गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनैरभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात्। संवर्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४३ ॥ ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितान्तां त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्ष्याम्। भूम्यन्तरीक्षन्तु जलाशयानि प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४४ ॥ घण्टापताकामणिवज्रभाजं वैदूर्यचित्रां तपनीयदण्डाम्। त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन कॢप्तां ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ४५ ॥ बलप्रयत्नादधिरूढवेगां मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्र्य यत्नात्। ससर्ज मार्गेण स तां परेण वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४६ ॥ हतोऽसि पापेत्यभिगर्जमानो रुद्रोऽन्धकायान्तकरं यथेषुम्। प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ॥ ४७ ॥ तां सर्वशक्त्या प्रहितां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम्। प्रतिग्रहायाभिननर्द मद्रः सम्यग्-

भूतामग्निरिवाज्यधाराम ॥ ४८ ॥ सा तस्य मर्माणि विदार्य्य शुभ्र-मुरो विशालञ्च तथैव भित्त्वा। विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशालं नृपतेर्व्वहन्ती ॥ ४९ ॥ नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन प्रस्य-न्दता च व्रणसम्भवेन। संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभूत् क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ५० ॥ प्रसार्य्य बाहू च रथाद्गतो गां संछिन्नवर्म्मा कुरुनन्दनेन। महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५१ ॥ बाहू प्रसार्य्याभिमुखो धर्म्मराजस्य मद्रराट्। ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ५२ ॥ स तथा भिन्नसर्व्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः। प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः। प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवो-रसि ॥ ५३ ॥ चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः। सर्व्वैः रथैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ५४ ॥ धर्म्म्ये धर्म्मात्मना युद्धे निहतो धर्म्मसूनुना। सम्यग्घुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्नि-रिवाध्वरे ॥ ५५ ॥ शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रयुक्तायुधध्वजम्। संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव व्यमुञ्चत ॥ ५६ ॥ ततो युधिष्ठिर-श्चापमादायेन्द्रधनुःप्रभम्। व्यधमत् द्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान्। देहांश्च निशितैर्भल्लै रिपूणां नाशयत् क्षणात् ॥ ५७ ॥ ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव। निमीलिताक्षाः क्षिण्वन्तो भृशमन्योऽन्यमर्द्दिताः। स्यन्दन्तो रुधिरं देहैर्विशस्त्रा-युधजीविताः ॥ ५८ ॥ ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा। भ्रातुः सर्व्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ५९ ॥ विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्ब्बहुभिस्त्वरन्। हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्ध-दुर्म्मदः ॥ ६० ॥ तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्म्मराजस्त्वरन्निव। कार्म्मुकञ्चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ६१ ॥ ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च। प्रमुखे वर्त्तमानस्य भल्लेनापाहर-च्छिरः ॥ ६२ ॥ सकुण्डलं तद्ददृशे पतमानं शिरो रथात्।

पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ६३ ॥ तस्यापकृत्त-
शीर्षन्तु शरीरं पतितं रथात्। रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्य-
मभज्यत ॥ ६४ ॥ विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रनृपानुजे। हाहा-
कारं विकुर्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ६५ ॥ शल्यानुजं हतं
दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः। वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तथा
भृशम् ॥ ६६ ॥ तांस्तथा भज्यतस्त्रस्तान् कौरवान् भरतर्षभ।
शिनेर्नप्ता किरन् वाणैरभ्यवर्त्तत सात्यकिः ॥ ६७ ॥ तमायान्तं
महेष्वासमप्रसह्यं दुरासदम्। हार्द्दिक्यस्त्वरितो राजन् प्रत्यगृह्णा-
दभीतवत् ॥ ६८ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ।
हार्द्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ६९ ॥ इषुभि-
र्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम्। अर्च्चिर्भिरिव सूर्य्यस्य दिवा-
करसमप्रभौ ॥ ७० ॥ चापमार्गबलोद्धूतान् मार्गणान् वृष्णि-
सिंहयोः। आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ७१ ॥
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः। चापमेकेन चिच्छेद
हार्द्दिक्यो नतपर्व्वणा ॥ ७२ ॥ तन्निकृत्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनि-
पुङ्गवः। अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ७३ ॥ तदादाय
धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्व्वधन्विनाम्। हार्द्दिक्यं दशभिर्वाणैः प्रत्य-
विध्यत स्तनान्तरे ॥ ७४ ॥ ततो रथं युगेषाञ्च छित्त्वा भल्लैः
सुसंयतैः। अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ७५ ॥
ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारद्वतः प्रभो। अपोवाह ततः क्षिप्रं
रथमारोप्य वीर्य्यवान् ॥ ७६ ॥ मद्रराजे हते राजन् विरथे कृत-
वर्म्मणि। दुर्य्योधनबलं सर्व्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ७७ ॥ तत्
परे नान्वबुध्यन्त सैन्ये च रजसा वृते। बलन्तु हतभूयिष्ठं तत्त-
दासीत् पराङ्मुखम् ॥ ७८ ॥ ततो मुहूर्त्तात्तेऽपश्यन् रजो भौमं
समुत्थितम्। विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ७९ ॥
ततो दुर्य्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वबलमन्तिकात्। जवेनापततः पार्थां-

नेकः सर्वानवारयत् ॥ ८० ॥ पाण्डवान् सरथान् दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतम् । आनर्त्तश्च दुराधर्षश्च शितैर्वाणैरवाकिरत् ॥ ८१ ॥ तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्त्या मृत्युमिवागतम् । अथान्यं रथमास्थाय हार्द्दिक्योऽपि न्यवर्त्तत ॥ ८२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः । चतुर्भिर्निजघानाश्वान् पत्त्रिभिः कृतवर्म्मणः । विव्याध गौतमञ्चापि षड्भिर्भल्लैः सुतेजनैः ॥ ८३ ॥ अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम् । तमपोवाह हार्द्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥ ८४ ॥ ततः शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् । विव्याध चाश्वान्निशितैस्तथाष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ८५ ॥ एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्त्तत । तव दुर्म्मन्त्रिते राजन् सहपुत्रस्य भारत ॥ ८६ ॥ तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते संग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन । पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः शङ्खान् प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ८७ ॥ युधिष्ठिरञ्च प्रशशंसुराजौ पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम् । चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥ ८८ ॥

इति शल्यपर्व्वणि शल्यवधपर्व्वणि शल्यवधे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । शल्ये तु निहते राजन् मद्रराजपदानुगाः । रथाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बलात् ॥ १ ॥ दुर्य्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभम् । छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः । न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ २ ॥ दुर्य्योधनेन ते वीरा वार्य्यमाणाः पुनः पुनः । युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन् बलम् ॥ ३ ॥ ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताः सुयोधने । धनुःशब्दं महत् कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ४ ॥ श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्म्मपुत्रञ्च पीड़ितम् । मद्रराजप्रियासक्ते-

मद्रकानां महारथैः ॥ ५ ॥ आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन् धनुः। पूरयन्नथघोषेण दिशः सर्व्वा महारथः ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः। युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ८ ॥ ते समन्तात् परिवृता पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा। वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ॥ ९ ॥ पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाणा महानदी। व्यक्षोभत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः ॥ १० ॥ प्रस्कन्द्य सेनां महतीं महात्मानो महारथाः। बहवश्चुक्रुशुस्तत्र क्व स राजा युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ भ्रातरः पाण्डवाः शूरा दृश्यन्ते नेह केचन। पाञ्चाला वा महावीर्य्याः शिखण्डी च महारथः। धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेया महारथाः ॥ १२ ॥ एवं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेया महारथाः। अभ्यघ्नन् युयुधानाश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ १३ ॥ रथैर्विमथिताः केचित् केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः। प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः शरैः ॥ १४ ॥ आलोक्य पाण्डवान् युद्धे योधा वीरान् सहस्रशः। वार्य्यमाणा ययुर्वीरास्तत्र पुत्रेण भारत ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन्। न चास्य शासनं कश्चित्तत्र चक्रे महारथः ॥ १६ ॥ ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत्। दुर्य्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ॥ १७ ॥ किन्नु नः प्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम्। न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १८ ॥ सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येवं समयः कृतः। अथ कस्मात् परानेवं घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। वार्य्यमाणा मया पूर्व्वं नैते चक्रुर्वचो मम। एते हि सहिता सर्व्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ॥ २० ॥

शकुनिरुवाच । न भर्त्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
अलं क्रोद्धुं तथैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ॥ २१ ॥ यामः सर्व्वेऽत्र
संभूय सवाजिरथकुञ्जराः । परित्रातुं महेष्वासान् मद्रराज-
पदानुगान् ॥ २२ ॥ अन्योऽन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
एवं सर्व्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्ततो
राजा बलेन महता वृतः । प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदि-
नीम् ॥ २४ ॥ हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत । इत्यासी-
त्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २५ ॥ पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा
मद्रराजपदानुगान् । सहितानभ्यवर्त्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम्
॥ २६ ॥ ते मुहूर्त्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशाम्पते । निहताः
प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २७ ॥ ततो नः सम्प्रयातानां
हतमद्रास्तरस्विनः । हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन् सहिताः परे
॥ २८ ॥ अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्व्वशः । पपात
महती चोल्का मध्ये चादित्यमण्डलात् ॥ २९ ॥ रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च
निहतैश्च महारथैः । अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूद्वसुन्धरा ॥ ३० ॥
वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्ततस्ततः । अदृश्यन्त महाराज योधा-
स्तव रणाजिरे ॥ ३१ ॥ भग्नचक्रान्रथान् केचिदवहंस्तुरगा रणे ।
रथार्द्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ॥ ३२ ॥ तत्र तत्र व्यदृ-
श्यन्त योक्त्रैः श्लिष्टा स्म वाजिनः । रथिनः पतमानाश्च व्यदृश्यन्त
नृपोत्तम । गगणात् प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव सङ्क्षये ॥ ३३ ॥
निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै । अश्वानापततश्चैव दृष्ट्वा
पार्था महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयगृद्धाः प्रहारिणः ॥ ३४ ॥
बाणशब्दरवान् कृत्वा विमिश्रान् शङ्खनिस्वनैः । अस्मांस्तु पुन-
रासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः । शरासनानि धुन्वानाः सिंह-
नादान् प्रचुक्रुशुः ॥ ३५ ॥ ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
मद्रराजञ्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् । दुर्य्योधनबलं सर्व्वं

पुनराशीत् पराङ्मुखम् ॥ ३६ ॥ वध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जित-काशिभिः। दिशो भेजेऽथ सम्भ्रान्तं त्रासितं दृढ़धन्विभिः ॥ ३७ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्य्योधनसैन्यापयाने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच। पतिते युधि दुर्द्धर्षे मद्रराजे महारथे। तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाभवन् ॥ १ ॥ वणिजो नावि भिन्नायां यथागाधेऽर्णवे प्लवे। अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मना ॥ २ ॥ मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः। अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्द्दिता इव ॥ ३ ॥ वृषा यथा भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता गजा इव। मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिता-जातशत्रुणा ॥ ४ ॥ न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे। आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५ ॥ भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत। यद्दुःखं तव योधानां भयञ्चासीद्विशा-म्पते। तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्त्तत ॥ ६ ॥ निरा-शास्तु जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे। हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ताश्च शितैः शरैः। मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ७ ॥ अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः। आरुह्य जवसम्पन्नाः पदाताः प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः। सम्प्राद्रवन् हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठचोदिताः ॥ ९ ॥ ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः। धावन्तश्चाप्य-दृश्यन्त श्वसमानाः शराहताः ॥ १० ॥ तान् प्रभग्नान् द्रुतान् दृष्ट्वा हतोत्साहान् पराजितान्। अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ ११ ॥ बाणशब्दरवश्चापि सिंहनादश्च पुष्कलः। शङ्ख-शब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं

Printed by Kāli Dāss Sen, at the Bhārata Press,
No. 1, Rājā Gooroo Dāss' Street, Calcutta.